

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ



ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ

ΓΡΑΦΟΥΝ ΟΙ:

Wendell Bell • Eleonora Barbieri Masini • Reimon Bachika • Enric Bas • Alberto Io Presti •
Gildardo Martinez • Anita Rubin • Jari Kaino-Oja • Javier Medina Vasquez • Markku Wilenius

Μνήμες από τον Παναγιώτη Κονδύλη

Χρήστος Παΐζης: **Κ.Γ. Καρυωτάκης**, ποιητής της νοσταλγίας και της άρνησης

Δημήτριος Πουλᾶκος: **Ἡ Ἀτλαντική Τάξη** σάν δευτεροβάθμια εξίσωση

Σπύρος Κουτρούλης: **Οἱ μεταμορφώσεις τοῦ Στέλιου Ράμφου**

ἽΟ Βαγγέλης Δουβαλέρης μεταφράζει καί σχολιάζει κείμενα

τῶν **ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ** καί **NIETZSCHE**

Τί ζητάει ὁ «Σύλλογος Ἑλλήνων Κοινωνιολόγων» ἀπό τήν ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Σπύρος Μαρχεζίνης: Ὁ ἀστικός ριζοσπαστισμός

τοῦ Μελέτη Μελετόπουλου

34

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 34

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Β΄ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 15ος ΧΡΟΝΟΣ ΑΝΟΙΞΗ 2002 ΤΙΜΗ: 6 €

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Μελέτης Ή. Μελετόπουλος

Ήλίας Τεμπέλης

Όγδοή οδός 3, 152 36 Π. Πεντέλη,
τηλ.: 010.80.40.344 - fax: 010.80.49.083

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Γάβριλος Ακτσόγλου, κοινωνιολόγος-ιστορικός • Χρήστος Βρούστις, νομικός • Νέδα Κανελλοπούλου, νομικός-συνταγματολόγος • Αλέξανδρος Κόντος, γλωσσολόγος-νομικός-φιλόλογος • Σπύρος Κουτρούλης, οικονομολόγος • Αθηνά Διάπη, κοινωνιολόγος • Γιάννης Μαθουδάκης, φιλόλογος • Γεώργιος Π. Μαλούχος, πολιτικός επιστήμων • Χριστίνα-Παναγιώτα Μανωλέα, φιλόλογος • Χρήστος Παΐζης, φιλόλογος • Γιάννης Παπαδόπουλος, πολιτικός επιστήμων, τακτ. καθηγητής Πανεπιστημίου Λωζάνης • Κώστας Σταματόπουλος, ιστορικός • Νικόλαος Χρηστάκης, κοινωνικός ψυχολόγος

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Χρήστος Α. Μπαλόγλου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Βαγγέλης Δουβαλέρης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ - ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Γιάννης Μαθουδάκης

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ευτέρπη Τρίμη

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Πάνος Σκοπελίτης

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ

Άγγελική Κουτσούκου
Μαυρομηχάλη 57, 106 80 Αθήνα, τηλ. 010.36.14.847

ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ

Χρήστος Βρούστις

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ - ΣΥΝΑΡΟΜΕΣ

Τ.Θ. 63535, Φιλοθέη 152 02
τηλ. 010.68.12.723, fax: 010.68.51.391

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

Έκδόσεις Παπαζήση ΑΕΒΕ
Νικητάρη 2 & Έμμ. Μπενάκη, 106 78 Αθήνα
τηλ.: 010.38.22.496 - 010.38.38.020
fax: 010.38.09.150

ISSN 1105-8099

Περιεχόμενα

Άπο τήν Διεύθυνση.....	5
Μνήμες από τόν Παναγιώτη Κονδύλη.....	8
Όδυσσέας-Κάρολος Κλήμης.....	10

Α Φ Ι Ε Ρ Ω Μ Α Σ Τ Η Ν Μ Ε Λ Λ Ο Ν Τ Ο Λ Ο Γ Ι Α

Reimon Bachika - Eleonora Barbieri Masini: Οι Μελλοντολογικές Σπουδές και η Κοινωνιολογία.....	14
Wendell Bell: Η κοινωνιολογία του μέλλοντος και τό μέλλον τής κοινωνιολογίας.....	17
Eleonora Barbieri Masini: Μελλοντολογικές Σπουδές και Κοινωνιολογία. Μία συζήτηση, μιά κριτική προσέγγιση και μιά έλπίδα... ..	33
Enric Bas: Η Κοινωνιολογία του 21ου αιώνα. Πώς θά προετοιμαστούμε γιά νά αντιμετώπισουμε τό μέλλον.....	40
Alberto lo Presti: Η λογική σχέση μεταξύ Μελλοντολογικών Σπουδών και Κοινωνικών Έπιστημών.....	47
Gildardo Martinez: Μελλοντολογικές Σπουδές και Κοινωνιολογική Θεωρία: Μιά συμβιωτική σχέση;.....	56
Anita Rubin - Jari Kaino-Oja: Πρός μιά Κοινωνιολογία προσανατολισμένη προς τό μέλλον.....	60
Javier Medina Vasquez: Η έρευνα γύρω από τά είδωλα και τά όράματα του μέλλοντος: ανάγκη μιάς στρατηγικής συμμαχίας ανάμεσα στις Μελλοντολογικές Σπουδές και τίς Κοινωνικές Έπιστήμες.....	81
Markku Wilenius: Ζητήματα τής μεταβατικής έποχής μας. Οι Μελλοντολογικές Σπουδές και η κοινωνιολογική ανάλυση.....	95

Μελέτης Μελετόπουλος: Σπύρος Μαρκεζίνης.....	111
Χρήστος Παΐζης: Κ.Γ. Καρυωτάκης.....	132
Φίλιππος Νικολόπουλος: Η δυναμική τών θεωρητικών συγκλίσεων στην κοινωνιολογική επιστήμη και η σύγχρονη Άριστερά.....	139
Δημήτριος Πουλάκος: Η Άτλαντική Τάξη σάν δευτεροβάθμια εξέλιξη.....	142
Σμαράγδα Χρηστίδου: Η επιβράδυνση τής επαγγελματικής ένταξης τών νέων και η κρίση τής κοινωνικής κατηγορίας τής νεότητας... ..	148
Friedrich Nietzsche: Είσαγωγή στή μελέτη τών πλατωνικών διαλόγων. Μετάφραση-σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης.....	157
Θουκυδίδου ΙΙΙ, 37-48: Δημηγορίες Κλέωνα και Διόδοτου. Μετάφραση-σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης.....	161
ΒΙΒΛΙΟΦΟΡΙΕΣ: Γράφουν οι Ευστάθιος Χριστόφιλος, Χρήστος Μπαλόγλου, Άντώνης Καρβούνης, Σπύρος Κουτρούλης.....	169
Σπύρος Κουτρούλης: Οι μεταμορφώσεις του Στέλιου Ράμφου.....	182
Οι «φοιτητικές συνθήκες» του κ. Νίκου Μαραντζίδα.....	189
Τί ζητάει ό «Σύλλογος Έλλήνων Κοινωνιολόγων από τήν ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ.....	190
ΑΡΑΗΝ από τόν Σπύρο Κουτρούλη: Η Έλλάδα και οι σύμμαχοί της... ..	192

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* κυκλοφορεῖ κάθε ἐξάμηνο στά βιβλιοπωλεῖα καί στά περίπτερα. Ἀποστέλλεται κατ' οἶκον στούς συνδρομητές. Τιμὴ τεύχους: 6 εὐρώ. Τιμὴ ἐτήσιας συνδρομῆς (2 τεύχη): 12 εὐρώ. Τιμὴ ἐτήσιας φοιτητικῆς συνδρομῆς: 9 εὐρώ. Ἰδρύματα, Ὄργανισμοί, Τράπεζες κλπ.: 30 εὐρώ. Παλαιὰ τεύχη διατίθενται στά γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ καί στόν ἐκδοτικό οἶκο.

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* δέχεται ἄρθρα, ἐργασίες κλπ. Οἱ δημοσιευόμενες ἀπόψεις ἐκφράζουν ἀποκλειστικά τοὺς συγγραφεῖς τους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ὑπεύθυνοι γι' αὐτές. Δημοσιεύεται κάθε εὐπρεπῆς ἐπιστολή πού λαμβάνει τό περιοδικό. Χειρόγραφα δέν ἐπιστρέφονται. Τά ἀποστελλόμενα στήν *Νέα Κοινωνιολογία* ἄρθρα ὀφείλουν νά εἶναι ἀδημοσίευτα, πρωτότυπα, ἐπιστημονικά, εὐπρεπῆ καί συντεταγμένα σέ ὀρθά ἑλληνικά. Ἀποκλείονται κείμενα πού πολιτικολογοῦν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα καί προσπαθοῦν νά προωθήσουν μέ οἰονδήποτε τρόπο συγκεκριμένα προσωπικά ἢ ὁμαδικά συμφέροντα. Οἱ στήλες τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ἀνοικτές σέ ὅλα τά ρεύματα τῶν ἰδεῶν. Ὁ πλουραλισμός εἶναι ἡ μόνη «γραμμὴ» του. Τό περιοδικό αὐτό ἀποτελεῖ ἐλεύθερο βῆμα διαλόγου καί δέν ἔχει ἐπιστημονικές, ἐπιστημολογικές ἢ ἄλλες προκαταλήψεις.

Οἱ ἐργασίες ἀπαρατήτως πρέπει νά ὑποβάλλονται δακτυλογραφημένες σέ διπλό διάστημα μέχρι 25 σελίδες χωρίς τήν περιλήψη, τίς παραπομπές καί τή βιβλιογραφία, σέ τρία ἀντίτυπα. Τά ἄρθρα ἀποστέλλονται στή Γραμματεία τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς, καί κρίνονται σύμφωνα μέ τό διεθνῶς καθιερωμένο «blind system».

Ἡ ἐργασία πρέπει νά ἔχει:

1. **Σελίδα τίτλου**, μέ τόν τίτλο τῆς ἐργασίας (μέχρι 10 λέξεις) καί τά ὀνόματα τῶν συγγραφέων, τήν διεύθυνση καί τό τηλέφωνό τους. Νά ὑπάρχει ἓνα πολύ σύντομο βιογραφικό σημεῖωμα τοῦ (τῶν) συγγραφέως (-φέων).
2. **Σελίδα περιλήψης** (abstract). Ἡ περιλήψη δέν πρέπει νά ὑπερβαίνει τίς 200 λέξεις. Ἀνακεφαλαιώνει τόν στόχο τῆς ἐργασίας, τήν μέθοδο, τά ἀποτελέσματα καί τά συμπεράσματα.
3. **Σελίδα περιλήψης στά ἀγγλικά ἢ γαλλικά**. Μετάφραση τῆς ἑλληνικῆς περιλήψης στά ἀγγλικά ἢ γαλλικά.
4. Τό κείμενο τῆς ἐργασίας μέ κατάλληλο χωρισμό σέ διάφορα κεφάλαια καί ὑποτίτλους.
5. **Βιβλιογραφικές παραπομπές καί βιβλιογραφία** μέ ἓνα διεθνῶς ἀποδεκτό σύστημα.
6. Ἐποσημειώσεις σέ ἀριθμητική σειρά, μέ διπλά διαστήματα, σέ ξεχωριστό τμήμα (μέ τίτλο «Ἐποσημειώσεις»).
7. **Πίνακες καί σχήματα** (εἰάν ὑπάρχουν) σέ ξεχωριστή σελίδα τό καθένα, μέ διαδοχική ἀρίθμηση καί σύντομη ἐπεξήγηση. Σχήματα μέ σινική μελάνη.

Ἐργασίες πού δέν θά πληροῦν αὐτές τίς προϋποθέσεις θά ἐπιστρέφονται στούς ἀποστολεῖς τους, χωρίς νά ἐξετάζεται τό περιεχόμενό τους.

Διεύθυνση ἀποστολῆς ἄρθρων:

Δρ. Ἡλίας Τεμπέλης, Ὀγδόη ὁδός 3, 152 36 Π. Πεντέλη.

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* συνεργάζεται μέ τίς ἐξῆς ἐγκυρες ἐπιστημονικές ἐπιθεωρήσεις (σέ ἀλφαβητική σειρά):

- 1) **American Sociological Association Review.**
- 2) **European Journal of Sociology.**
- 3) **International Sociological Association.**
- 4) **Revue Suisse de Sociologie.**

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τῆς ὅλης ἢ μέρους τῆς, καθώς καί κάθε γραπτῆ, ραδιοφωνική, τηλεοπτική ἢ ἄλλη ἀναπαραγωγή τῆς, χωρίς τή γραπτῆ ἄδεια τῆς Διευθύνσεως.

NEW SOCIOLOGY 34

HELLENIC SOCIOLOGICAL REVIEW

2nd PERIOD 15th YEAR SPRING 2002 PRICE: 6 €

PAPAZISSIS PUBLISHERS

DIRECTORS

Meletis E. Meletopoulos
tel: (0030 10) 6812723, fax: 6851391

Elias Tempelis
Ogdoi Odos 3, 152 36 Penteli, Greece
tel: (0030 10) 8040344 - fax: 8049083

EDITORIAL BOARD

Iakovos Aktoglou, sociologist-historian • Christos Vroustis, jurist • Neda Kanellopoulou, jurist-constitutional law • Alexandros Kontos, linguist-jurist-philologist • Spyros Koutroulis, economist • Athina Liapi, sociologist • Ioannis Mathioudakis, philologist • Georgios P. Malouchos, political scientist • Christina-Panagiota Manolea, philologist • Christos A. Baloglou, historian of economy • Christos Paizis, filologist • Ioannis Papadopoulos, political scientist, Professor of the University of Lausanne • Kostas Stamatopoulos, historian • Nikolas Christakis, social psychologist

BOOK-REVIEW EDITOR

Christos A. Baloglou

TRANSLATOR

Vangelis Douvaleris

PROOF-READING

Ioannis Mathioudakis

ART DIRECTOR

Euterpi Trimi

DESIGNER

Panos Skopelitis

TYPE-SETTING

Angeliki Koutsoukou
Mauromichali 57, 106 80 Athens,
tel: (0030 10) 3614847

LEGAL ADVISOR

Christos Vroustis

SUBSCRIPTIONS

P.O. BOX 63535, Filothei 152 02, GREECE
tel: (0030 10) 6812723, fax: 6851391

PUBLISHER

Papazissis AEBE
Nikitara 2 & Emm. Benaki, 106 78 Athens
tel: (0030 10) 3822496 - 3838020
fax: 3809150

The *New Sociology* is published biannually. Price 6€. Subscriptions:
Individuals 12€, Students 9€, Institutions 30€.

ISSN 1105-8099

Contents

Editorial	5
Memories from Panagiotis Kondylis	8
Odysseas-Karolos Klimis	10

SPECIAL ISSUE ON FUTURES STUDIES

Reimon Bachika-Eleonora Barbieri Masini: Futures Studies and Sociology	14
Wendell Bell: The Sociology of the Future and the Future of Sociology	17
Eleonora Barbieri Masini: Futures Studies and Sociology: a Debate, a Critical Approach and a Hope	33
Eric Bas: The Sociology of the 21st Century; or How to be Ready for Facing the Future	40
Alberto Lo Presti: The Logical Exchange between Futures Studies and Social Sciences	47
Gildardo Martinez: Futures Studies and Sociological Theory: a Symbiotical Relationship?	56
Anita Rubin and Jari Kaivo-Oja: Towards a Futures-oriented Sociology	60
Javier Medina Vásquez: Futures Studies and Social Sciences	81
Markku Wilenius: Tales of Transition: Futures Studies and Sociological Explanation	95

Meletis Meletopoulos: Spyros Markezinis	111
Christos Paizis: K.G. Kariotakis	132
Filippos Nikolopoulos: The dynamics of the theoretical convergence in sociology and the contemporary Left	139
Dimitrios Poulakos: The Atlantic order as a second rate equation... ..	142
Smaragda Christidou: The delay of youngster's professional integration and the crisis of the social category of youth	148
Friedrich Nietzsche: Introduction to the study of the Platonic dialogues. Translation: Vangelis Douvaleris	157
Thucydides III, 37-48: Orations of Kleon and Diodotos. Translation: Vangelis Douvaleris	161

BOOK REVIEWS: Eustathios Christofilos, Christos Baloglou, Antonis Karvounis, Spyros Koutroulis	169
---	-----

Spyros Koutroulis: The transformations of Stelios Ramfos	182
The "habits" of Mr. Nikos Marantzidis' student life	189
What does the Society of Greek Sociologists want from NEW SOCIOLOGY	190

Spyros Koutroulis: Greece and her allies	192
---	-----

Τό Κοινωνικό Ζήτημα στην εποχή μας

Στούς κύκλους της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας σήμερα έχει πλέον παγιωθεί ή πεποίθηση ότι η πλήρης οικονομική ελευθερία και ο ανταγωνισμός μέσω της αγοράς συμβάλλουν στην οικονομική και κοινωνική πρόοδο, όπως συνέβη στα μέσα του 19ου αιώνα. Τότε, πριν η επαγγελθείσα πρόοδος κάνει τα πρώτα της βήματα, οι αντιφάσεις της δεν άργησαν να επισημανθούν από την κοινωνική θεωρία. Ο Άλέξις ντέ Τοκεβίλ, σημειώνοντας μετά το δεύτερο ταξίδι του στη Βρεταννία (1835) τις ορατές συνέπειες της βιομηχανικής ανάπτυξης, παρατηρούσε ότι «από αυτόν τον δυσώδη όχετό πηγάζει ο πιο μεγάλος ποταμός της ανθρώπινης εργασίας για να γονιμοποιήσει τον κόσμο ολόκληρο. Από αυτόν τον ρυπαρό υπόνομο ρέει καθαρό χρυσάφι». Μέ την έκδοση όμως του 6^{ου} τόμου του έργου του *Η Δημοκρατία στην Αμερική* (1840) ο Τοκεβίλ, θυμίζοντας τις αναλύσεις του Άνταμ Σμίθ, έπεσήμανε την αναγκαιότητα των δημοσίων δαπανών για την εκπαίδευση. Ίσχυριζόταν, και όχι άδικα, ότι η μονόπλευρη επίδοση του εργάτη σε ένα αντικείμενο μπορεί να αυξάνει τη δεξιοτεχνία του, αλλά, όσο αυξάνεται η τελειοποίησή του, υποβαθμίζεται ως άνθρωπος. Δεν ήταν τυχαίο άλλωστε ότι ο αποκαλούμενος «όχλος» των φτωχών μελών της εργατικής τάξης συγκέντρωνε τα χαρακτηριστικά μιας «κατώτερης» φυλής. Μάλιστα, οι Φαβιανοί — οι πρόδρομοι του βρεταννικού σοσιαλισμού — δεν δίστασαν να καλέσουν το κράτος να συμβάλει στον εξευγενισμό των εργατών του Λονδίνου. Αντίθετα, εκπρόσωποι του ευρωπαϊκού πνεύματος όπως ο Ισπανός Υ. Γκασέ, οι Γάλλοι Φλωμπέρ και Ζολά, ψυχολόγοι όπως οι Λέ Μπόν και Φρόντ, αλλά και κοινωνιολόγοι όπως ο Ιταλός Παρέτο, όλοι τάσσονταν υπέρ μιας ελιττικής αντίληψης της δημοκρατίας. «Η μάζα, ή αγέλη», έγραφε ο Φλωμπέρ, «θα είναι πάντα άξια περιφρόνησης».

Έτσι, στα τέλη του 19ου αιώνα, το ζήτημα της φτώχειας είχε προκαλέσει στο χώρο της ευρωπαϊκής διανόησης έντονους προβληματισμούς για τον διαφαινόμενο εκφυλισμό του ανθρώπινου γένους, για το αν η κυβερνώσα έλίτ ήταν ικανή να φέρει εις πέρας την αποστολή της, και εν κατακλείδι για το ίδιο το μέλλον της δημοκρατίας. Το κοινωνικό ζήτημα είχε λοιπόν αναχθεί και σε ζήτημα πολιτικής χειραφέτησης. Ωστόσο, η δημοκρατική χειραφέτηση του πολίτη-εργαζομένου υπονομεύθηκε ακόμη περισσότερο από εκείνους που ανέλαβαν την υπεράσπιση των δικαιωμάτων του από τα κάθε είδους αντιδημοκρατικά καθεστώτα που άνθησαν στην Γηραιά Ήπειρο στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Η πραγματικότητα και οι ευθύνες διαχείρισης της κυβερνητικής εξουσίας διέ-

ψευσαν τις προσδοκίες τῶν κομμάτων τῆς Ἀριστερᾶς. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων, πού σημάδεψε τήν περίοδο 1945-80 σέ ὅλες σχεδόν τις εὐρωπαϊκές χώρες, εἶχε ὀδηγήσει στή διεύρυνση τῆς ἔννοιας τοῦ «πολίτη». Αὐτό εἶχε ὡς συνέπεια τήν ἔνταξη ὅλων τῶν ἐργαζομένων σέ ἕνα εὐρύ καί ἀδιαφοροποίητο σύστημα καθολικῆς κοινωνικῆς προστασίας, ὅπου οἱ παρεχόμενες στοιχειώδεις παροχές καί ὑπηρεσίες δέν λάμβαναν ὑπ' ὄψιν τις ὀποιεσδήποτε ἀτομικές ἰδιαιτερότητες τῶν κοινωνῶν. Ἡ καθολική ἐκπαίδευση, ἡ καθολική περίθαλψη, ἡ καθολική συμμετοχή στά κοινωνικά δίκτυα καί ἡ ἀναγγελλόμενη σέ πολλές χώρες παροχή ἑνός ἐγγυημένου εἰσοδήματος σέ ὅλους ἀποτελοῦσαν τή βάση γιά τή διεύρυνση ἑνός συστήματος «δημοσίων ἀγαθῶν». Ἔτσι, πέρα ἀπό τό ζήτημα τοῦ καταμερισμοῦ τοῦ εἰσοδήματος, πού παρέμενε φυσικά πάντοτε ἄνισος, ἔμπαινε καί τό θέμα τῆς συνεχοῦς ἐπέκτασης τῶν δημοσίων ἐκείνων «ἀγαθῶν» στά ὁποῖα μετεῖχαν ὅλοι ἰσοτίμως. Αὐτή ἀκριβῶς ὑπῆρξε καί ἡ κύρια ἰδεολογική βάση τῆς «σοσιαλδημοκρατικῆς συναίνεσης», πού ἐπέτρεπε τήν αὐξοῦσα ἐνσωμάτωση τῶν λιγότερο προνομιούχων στό σύστημα. Ὅμως, ἡ ἀνάσχεση τῶν ρυθμῶν μεγέθυνσης, ἡ πίεση τοῦ κόστους ἐργασίας, ἡ ὑψηλή διαπραγματευτική ἰσχὺς τῶν ἐργαζομένων, ἡ αὐξηση τοῦ κόστους πετρελαίου κτλ. ὀδήγησαν σέ ἔκπτωση τις κεῦνσιανές πολιτικές στό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '70. Στά χρόνια πού ἀκολούθησαν, ἡ ἰδέα τῆς αὐτοδιαχείρισης, ὡς ἄρνηση τῆς κρατικῆς παντοδυναμίας καί ὡς ὀργάνωση μιᾶς κοινωνίας ὅπου οἱ ἄνθρωποι θά ἦταν σέ θέση νά πάρουν τις προσωπικές τους ὑποθέσεις στά χέρια τους, ἐπιτελοῦσε στά ἰδεολογικά προγράμματα τῶν σοσιαλιστικῶν κομμάτων μιά μυθοπλαστική λειτουργία: ἦταν περισσότερο ἔκφραση μιᾶς διάχυτης ἐπιθυμίας ἀλλαγῆς καί λιγότερο μιά πολιτική πρόταση ἀπεμπλοκῆς ἀπό τήν οἰκονομική κρίση τοῦ '70 καί τῶν συμπτωμάτων τῆς, σύμφωνα μέ τόν Ροκάρ, «μπλοκαρισμένης κοινωνίας». Ἄν, ὅπως ἔλεγε ὁ Ζωρές, «δέν ὑπάρχει δημοκρατία, ἂν τά προγράμματα δέν εἶναι ἕνα ἀπαραβίαστο συμβόλαιο ἀνάμεσα στό κόμμα καί τό λαό», τότε ἡ ὑποχώρηση τῆς ἔννοιας τοῦ προγράμματος ἀπό τά κόμματα τῆς ἀριστερᾶς σέ Ἑλλάδα, Γαλλία καί Ἰσπανία τήν δεκαετία τοῦ '80 ἀποτελεῖ γενικώτερη δημοκρατική ὑποχώρηση. Αὐτό ὑποδηλώνει ἡ συνταύτιση τῶν ἡγεσιῶν τους μέ τό κράτος ἐρήμην τῆς κοινωνίας. Ταυτόχρονα, ἡ κρίση καί τελική κατάρρευση τοῦ κομμουνιστικοῦ συστήματος κατέδειξε τις συνέπειες τοῦ σφετερισμοῦ τοῦ δημόσιου χαρακτήρα τῶν ἀποφάσεων ἀπό ἀπρόσωπες τυραννικές γραφειοκρατίες καί τῆς κατάργησης τοῦ διαλογικοῦ καί ἀναστοχαστικοῦ στοιχείου ὡς ὄρου ὑπαρξῆς τῆς κοινωνίας.

Στό λυκαυγές τοῦ 21ου αἰῶνα τό παλαιό μαρξικό ἐρώτημα φαίνεται νά μὴν ἔχει ἀκόμη ἀπαντηθεῖ: πῶς γίνεται μιά ὄλο καί πιό μεγάλη πλειοψηφία μὴ ἰδιοκτητῶν νά ἐξακολουθεῖ νά βρίσκεται κάτω ἀπό τή δημοκρατική κυριαρχία ὀλοένα καί ἰσχυρότερων μειοψηφιῶν ἰδιοκτητῶν; Γιατί οἱ πολλοί νά συνεχίζουν νά ἀποδέχονται τήν ἐξουσία τῶν λίγων; Πῶς εἶναι ἀνεκτὴ μιά δημοκρατία αὐξανόμενης ἀνισότητος; Στή διάρκεια τοῦ ἐτήσιου συνεδρίου τοῦ Βρετανικοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος τόν περασμένο Ὀκτώβριο, τό ἕνα τρίτο τῶν συνέδρων ἐκδήλωσε τή δυσφορία του γιά τήν ἀδυναμία τῆς ἐπανεκλεγείσας κυβέρνησης Μπλέρ νά ἐπιλύσει τό ζήτημα τῶν ἀνισοτήτων πρόσβασης στήν ἀγορά ἐργασίας. Ἀπό τή στιγμή πού οἱ τρέχουσες μορφές ὀργάνωσης τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας τείνουν νά χρησιμοποιοῦν ἐπιλεκτικά μόνον ὅσους διαθέτουν συγκεκριμένα ἐργασιακά καί γνωστικά προσόντα, οἱ «προσοντοῦχοι καί ἀπασχολήσιμοι» θά τείνουν νά διαφορο-

ποιοῦνται ριζικά ἀπό τούς ὑπόλοιπους καί ὑπεράριθμους «μὴ προσοντούχους», πού συγκροτοῦν μιὰ νέα κοινωνική κατηγορία «ἀπόκληρων». Οἱ νέες μορφές ἀπασχόλησης ἐπαναπροσδιορίζουν τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη. Πράγματι, οἱ κοινωνικές πολιτικές τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς κεντρο-ἀριστερᾶς στιγματίζουν τὴν παθητικότητα τοῦ ἀποδέκτη τῆς κοινωνικῆς πρόνοιας καί τὸν ἀντιδημοκρατικό χαρακτῆρα τῆς μεταπολεμικῆς κεῦνσιανῆς συναίνεσης. Οἱ πολιτικές τῶν Βρετανῶν νεο-σοσιαλιστῶν στοὺς σιδηροδρόμους, στὴν ὑγεία καί στὴν παιδεία προσανατολίζονται σέ μιὰ ἰδιωτική ἀποικιοποίηση τοῦ δημοσίου τομέα, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας ὁ ἰδιωτικός τομέας ἀποσπᾷ διαρκῶς λειτουργίες πού συνήθως ἀνήκαν στὸν δημόσιο τομέα. Ἀναπόφευκτα, ἡ πολιτική θεώρηση τοῦ κοινωνικοῦ κράτους ἔχει πλέον αὐτονομηθεῖ ἀπὸ τὴν κοινωνική του θεώρηση. Ἐπιπλέον, οἱ δαρβινιστικές λογικὲς πού ὑποκρύπτουν οἱ νόμοι Πασκουά-Ντεμπρέ (Γαλλία) καί Στρό (Βρεταννία) περὶ τῆς μετανάστευσης καί τοῦ ἀσύλου ἀποδεικνύουν ὅτι δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι μέσα σέ ἐλάχιστα χρόνια τὸ «κοινωνικό πρόβλημα» δέν ἐπικεντρώνεται πιά τόσο στὴν προστασία τῆς ἐργασίας καί τῶν ἐργαζομένων, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται καί στὸν «κοινωνικό ἀποκλεισμό» τοῦ Ἄλλου. Εἶναι πράγματι φανερό ὅτι ἡ σύγχρονη ἀριστερά δέν ἐπιθυμεῖ νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἀριστερά τοῦ ἀσύλου γιὰ ἀνθρώπους, ιδέες καί ἀξίες. Ἐκεῖνοι πού φιλοξενοῦσαν μέχρι πρόσφατα τὸν Ἀουγκούστο Πινοσέτ, ἐκεῖνοι πού ἀνακάλυψαν τὴν ἔννοια τῶν «πολιτικῶν ἀδικημάτων», ἐκεῖνοι πού μιλοῦν πάντοτε στὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου, τοῦ Ρουσσώ καί τοῦ Μπάυρον, ἐκεῖνοι πού κόπτονται ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων καί τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀτόμων καί τῶν λαῶν νίπτουν εὐλαβῶς τὰ χεῖρια τους μόλις τεθεῖ θέμα ἀμφισβήτησης τῶν τρεχουσῶν «ἰσορροπιῶν».

Ἐν κατακλειδί, ὅπως καί πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ καί πλέον χρόνια, τὸ κοινωνικό ζήτημα δέν μπορεῖ νὰ συνίσταται ἀπλᾶ στὸ αἶτημα τῶν ὄρων διαβίωσης, ἐξασφάλισης ὑγείας, ἐκπαίδευσης, πνευματικῆς καλλιέργειας· ἀφορᾷ καί στὴ δυνατότητα μετοχῆς τοῦ κοινωνικοῦ σώματος σέ συμμετοχικὲς-ἀντιπροσωπευτικὲς διαδικασίες ἱεράρχησης καί κριτικῆς τῶν δημόσιων πολιτικῶν. Ἐπιχειρώντας νὰ καταλάβουμε τὸν κόσμο, συμπληρώνοντας τὸν Φόουερμπαχ, θὰ πρέπει νὰ πεισθοῦμε ὅτι ὄχι μόνο θέλουμε νὰ τὸν ἀλλάξουμε, ἀλλὰ κυρίως ὅτι μποροῦμε καί δικαιούμαστε νὰ τὸν ἀλλάξουμε. Γιὰ νὰ γίνει ὅμως αὐτό, θὰ πρέπει νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὸν ἔξωθεν ἐπικαθορισμό ὅλων μας τῶν διλημμάτων.

Μνήμες από τόν Παναγιώτη Κονδύλη

Οί αγιορείτες μοναχοί δέν απαντοῦν στόν ἀδιάκριτο προσκυνητή, πού θά ἐνδιαφεροῦνται γιά τήν προέλευσή τους, τό παρελθόν καί τήν προσωπική τους ζωή. Θεωροῦν ὅτι δέν ἔχει σημασία τό ἄτομό τους, ἀλλά ἡ ὑπόθεση πού ὑπηρετοῦν. Αὐτή ἡ στάση χαρακτηρίζε τόν Παναγιώτη Κονδύλη (1943-98): δέν ἐμφανίζοταν πουθενά, δέν ἔδινε συνεντεύξεις, μέ σπάνιες ἐξαιρέσεις· μέ μιά τέτοια ἐξαιρεση τίμησε τή ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ. Δέν μιλοῦσε οὔτε ἔγραφε γιά τόν ἑαυτό του. Δέν φωτογραφιζόταν.

Ὅμως, τό τεράστιο σέ ὄγκο καί σημασία ἔργο του ἀνήκει ἤδη στήν Ἱστορία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Σκέψης. Τό ἴδιο καί ἡ προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα. Χάριν τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας, ὁ ὑπογράφων τό σημεῖωμα αὐτό θεώρησε ὅτι δέν θά προδώσει τήν φιλία μέ τήν ὁποία τόν τίμησε ὁ Παναγιώτης Κονδύλης, ἐάν καταθέσει ὀρισμένα στοιχεῖα, μερικά ἴσως γνωστά σέ κάποιους, ἴσως ὄχι, πάντως πρωτογενῆ καί αὐθεντικά. Καί ὄχι ἀδιάκριτα.

Τά στοιχεῖα αὐτά ἀντλῶ ἀπό τίς μακρές συζητήσεις μας μέ τόν Κονδύλη.

Ὁ πατέρας του ἦταν ἀξιωματικός. Μεγάλωσε τά παιδιά του μέ φιλελεύθερο τρόπο, ἄν καί στρατιωτικός. Τά ἄφησε νά ἐπιλέξουν τόν δρόμο τους ἐλεύθερα.

Τῆ φοιτητική του στράτευση στόν εὐρύτερο προσοδευτικό χῶρο ὁ Κονδύλης τήν ξεπέρασε γρήγορα. Θεωροῦσε τίς ἰδεολογίες «ναρκωτικά». Ὄρισμένους παλιούς γνωστούς του κατηγοροῦσε ὅτι ἔφαγαν πάντα κάποιο ἰδεολογικό ναρκωτικό, γιά νά ἀντιμετωπίσουν τήν πραγματικότητα. Κι ὅτι τώρα πού ἀπαξιώθηκε ἡ ἀριστερή ἰδεολογία ἀναζητοῦν ἄλλο ναρκωτικό, σέ ἄλλους χῶρους. Ὁ ἴδιος ἀρνεῖτο τά «ναρκωτικά», ἤθελε νά ἀντιμετωπίζει τήν πραγματικότητα ὡς ἔχει, χωρίς παραμορφωτικούς φακούς καί παρωπίδες.

Ἦταν ἄθεος. Σέ ἐρώτησή μου ἐάν ἡ ζωῆ χωρίς πίστη δέν στερεῖται νοήματος, ἡ ἀπάντησή του ἦταν ὅτι «θά κάνατε τά ἴδια ἀκριβῶς πράγματα πού κάνετε καί τώρα, ἀκόμη καί ἐάν δέν πιστεύατε». Ὅμως προσωπική μου πεποίθησή εἶναι ὅτι, κι ἄν ἀκόμη ἦταν ἄθεος ἡ ἀγνωστιστής, ἦταν ἕνας βαθειά ἠθικός ἄνθρωπος, μέ

συγκρότηση πολύ ἠθικώτερη ἀπ' αὐτήν πολλῶν θρησκευομένων.

Περιφρονοῦσε βαθύτατα — χρησιμοποιοῦσε μάλιστα βαρύτατες ἀπαξιωτικές ἐκφράσεις — τό πολιτικό καί πανεπιστημιακό κατεστημένο τῆς χώρας. Γιά τούς λεγόμενους «ὑπερπατριῶτες», πού τόν ἐπικαλοῦνταν, ἔλεγε ὅτι ὁ λαϊκισμός τους καί οἱ κοινωνικές παροχές πού ὑποστηρίζουν ἀντιφάσκουν κραυγαλέα πρὸς τήν αὔξηση τῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν πού ἐπίσης ὑποστηρίζουν. Ἦταν βέβαιος ὅτι μέ τήν παρούσα ἡγεσία ἡ Ἑλλάδα θά κινδυνεύσει σέ περίπτωση διεθνούς ἢ περιφερειακῆς κρίσεως. Εἶχε, γιά τό πολιτικό πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος, ἐκφέρει καί ἄλλες, πιά ριζοσπαστικές κρίσεις, πού δέν θεωρῶ σκόπιμο νά ἀναφέρω τώρα.

Τούς πανεπιστημιακούς πού τόν προσέγγιζαν ἀρνεῖτο νά δεχθεῖ ἢ ἔστω νά μιλήσει μαζί τους στό τηλέφωνο.

Μοίραζε τόν χρόνο του ἀνάμεσα στή Γερμανία (Χαϊλδεβέργη) καί στήν Ἑλλάδα. Στή Χαϊλδεβέργη ἡ μέρα του ξεκινοῦσε μ' ἕναν περίπατο. Στή συνέχεια ἐργαζόταν μέχρι τό μεσημέρι. Ἐτρωγε διαβάζοντας ἐφημερίδες στά γραφικά γερμανικά ἐστιατόρια ἢ συζητώντας μέ διανοούμενους. Μετά ἐργαζόταν ξανά μέχρι τό βράδυ. Ἐκανε πάλι ἕναν περίπατο πρὶν κοιμηθεῖ. Τόν φιλοξενοῦσε στό σπίτι του ἕνας Γερμανός ἀρχιτέκτων καί ἀντιστρόφως ὁ Κονδύλης τοῦ διέθετε τό σπίτι του στήν Ἑλλάδα.

Εἶχε ἕνα διαμέρισμα στήν Πολιτεία, γεμάτο βιβλία. Τό γραφεῖο του εἶχε θέα στό πράσινο. Ἐγραφε μέ τό χέρι. Ἀρνεῖτο νά υἱοθετήσει τήν ἐννοια «κομπιούτερ». Μιά φορά μοῦ εἶπε: «Μήν βάλετε ἕνα μηχανήμα ἀνάμεσα σέ σᾶς καί τό γραπτό σας». Ἐργαζόταν ὅλη μέρα, δέν ἔβλεπε κόσμο. «Πολλοί παλιοί φίλοι μοῦ ζητοῦν νά συναντηθοῦμε», ἔλεγε. «Τούς ἀπαντῶ ὅτι ὁ χρόνος πού ἔχω μπροστά μου εἶναι πεπερασμένος, 80-90 χρόνια. Καί πρέπει νά πραγματοποιήσω τά συγγραφικά μου σχέδια». Δέν ἀσχολεῖτο πολύ μέ τόν ἑαυτό του. «Τρώω μιά τομάτα», ἔλεγε. Ἐπεκαλεῖτο τόν πρῶην ἡγέτη τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως Γκρομύκο, πού — ὅταν τόν ρώτησαν γιά τήν προσωπική του ζωή καί τίς συνήθειές του —

δήλωσε: «Δέν μέ ενδιαφέρει ό έαυτός μου». Τό βράδυ έβγαينه έναν μεγάλο περίπατο στην Πολιτεία, 2-3 ώρες. Ήταν ύγιέστατος. Δέν είχε ποτέ του έπισκεφθει γιατρό. Δέν είχε ποτέ του άρρωστήσει.

Του άρεσε ή Ευρώπη. Τήν θεωρούσε έναίο χώρο. Δέν είχε έπισκεφθει τήν Άμερική, ούτε και ήθελε. «Προτιμώ νά πάρω τό τραίνο και νά πάω στην Πορτογαλία νά πιώ τόν καφέ μου», απάντησε όταν τόν ρώτησα.

Άρθρογραφοῦσε σέ έγκυρες γερμανικές έφημερίδες και τόν συμβουλευόνταν συχνά Ευρωπαίοι πολιτικοί και διπλωμάτες. Φυσικά, οὐδείς Έλλην ιθύνων τόν συμβουλευθήκε ποτέ, όπως μέ διαβεβαίωσε. Έντυπωσίαζε ή μνήμη του. Θυμόταν και χρησιμοποιούσε στην ανάλυσή του τό Α-ΕΠ τής Κίνας, τόν ρυθμό αύξησης του πληθυσμού των Σκοπίων, τίς κατά σειράν έξαγωγικές χώρες, τά ποσοστά καθολικών-προτεσταντών τής Λατινικής Άμερικής. Είχε μέ έντυπωσιακή ακρίβεια προβλέπει τήν άνοδο του άλβανικού έθνικισμού στά Βαλκάνια και πίστευε πώς ό πραγματικός κίνδυνος δέν προέρχεται από τά Σκόπια αλλά από τό ύψηλό ποσοστό γεννητικότητας των Άλβανών. Δέν τόν άπασχολούσε ή «παγκοσμιοποίηση». Έλεγε πώς σέ άλλες έποχές, π.χ. στό τέλος του 19ου αιώνα, ό κόσμος ήταν πολύ πιό παγκοσμιοποιημένος. Έκανε λοιπόν αναλύσεις βασισμένες σέ στατιστικές πραγματικότητες. Προσωπικά τέτοιες αναλύσεις δέν έχω ακούσει από Έλληνες πολιτικούς, διπλωμάτες ή δημοσιογράφους.

Η ανισοροπία μεταξύ τής εκτίμησης και του θαυμασμού πού έχαιρε στό έξωτερικό και τής άδιαφορίας ή και του φθόνου πού συνάντη-

σε στό έσωτερικό θά έπρεπε νά είχε οδηγήσει τόν Κονδύλη σέ μόνιμη αυτοέξορία και απέχθεια προς τούς συμπατριώτες του. Όμως, όχι μόνον δέν ήταν έτσι, αλλά θύμωνε, υπέφερε, έξοργιζόταν για τή νεοελληνική παρακμή. Μοχθοῦσε για τόν έμπλουτισμό τής ελληνικής βιβλιογραφίας μέ βασικά φιλοσοφικά και κοινωνιολογικά έργα. Διηύθυνε σειρές, έπιμελείτο μεταφράσεις. Έπιμελείτο πραγματικά, δέν περιοριζόταν νά ρίξει μιá ματιά και νά βάλει τό όνομά του στό έξώφυλλο. Θυμάμαι μέ τί προσοχή διόρθωνε τή μετάφραση του Άστοῦ του Ζόμπарт. Παρά ταῦτα, συμβούλευε τούς νέους συγγραφείς νά μήν διακατέχονται από άγχος νά δημοσιεύσουν γρήγορα τά έργα τους. «Ό κόσμος, οι αναγνώστες, δέν διάζονται, οι συγγραφείς διάζονται», έλεγε γελώντας.

Τόν Παναγιώτη Κονδύλη τόν γνώρισα τό 1996 στό γραφείο του τότε εκδότη τής «Γνώσης» Μπουζάκη. Συστηθήκαμε. Είχα ακούσει, φυσικά, πολλά, χωρίς νά έχω διαβάσει ακόμα τότε κάποιο βιβλίο του. Αυτός όμως είχε διαβάσει ένα δικό μου, τήν *Ίδεολογία του Δεξιού Κράτους* (έκδόσεις Παπαζήση, 1993). Μου τό είπε και εκφράσθηκε ευμενώς. Τό θεωρώ μεγάλη τιμή.

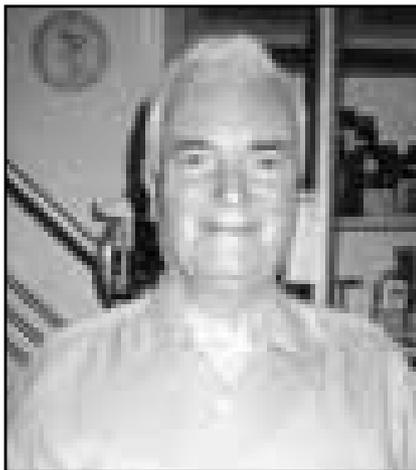
Θαύμαζε τόν Ρωμαίο φιλόσοφο Σενέκα, πού αυτοκτόνησε στό λουτρό του κόβοντας τίς φλέβες του. Η μοίρα του έπεφύλαττε έναν αϊφνίδιο, άπροσδόκητο, πρόωρο, σχεδόν άποκρουστικό θάνατο.

Ό Παναγιώτης Κονδύλης, όπως τόν γνώρισα, πάνω άπ' όλα ήταν ένας άνθρωπος προσιτός, άπλός, μέ έντονη αίσθηση του χιούμορ, γεμάτος αγάπη για τή ζωή, για τό πνεῦμα, για τούς ανθρώπους και για τήν πατρίδα του.

M.H.M.

Ὀδυσσέας-Κάρολος Κλήμης

Ο Ὀδυσσέας-Κάρολος Κλήμης είναι μία σύνθετη, αντιφατική, πολυεπίπεδη προσωπικότητα, ἀπ' αὐτές πού μόνον ἡ ἑλληνική γῆ μπορεί νά γεννᾷ ἀκόμη καί τούς πιό ζοφερούς αἰῶνες τῆς μακρᾶς ἱστορίας της. Τό βιογραφικό του εἶναι πλούσιο καί ἐνδιαφέρον, ἀλλά οὔτε χιλιστό δέν περικλείει ἀπό τή χυμώδη, κινούμενη στή «μεγάλη διάρκεια» τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, προσωπικότητά του. Γεννήθηκε τό 1931 στήν Κέρκυρα. Ἡ οἰκογένειά του ἦταν ἀστική καί διέθετε ἕνα ὄμορφο ἐξοχικό στή Στρατιά, πού ἀργότερα, μετά τήν Κατοχή, ἔγινε ἡ μόνιμη κατοικία. Ὁ μικρός Κλήμης ἔμεινε ὀρφανός ἀπό πατέρα σέ τρυφερή ἡλικία. Οἱ οικονομικές καί οἰκογενειακές ἀντιξοότητες τόν εἶχαν ἤδη ὀδηγήσει σέ ἀναγκαστική προσγείωση στή βιοπάλη, σέ μιά ζωή χωρίς πνευματική ἀνάταση. Μόνη διέξοδος ὁ προσκοπισμός καί τό διάβασμα, πού τόν ὠθησε νά γίνει ἀπό τό 1958 μέλος τῆς κερκυραϊκῆς Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρείας. Ὁρμάζοντας μέσα στήν πεζή καθημερινότητα, στήν στρατιωτική θητεία, στήν ποικιλία βιοποριστικῶν ἐνασχολήσεων, προχώρησε σέ μιά ἀνατροπή τῶν δεδομένων, ἀξιοθαύμαστη δεδομένης τῆς δυσμενοῦς προσωπικῆς συγκυρίας: ἐγγράφηκε σέ ἡλικία 29 ἐτῶν στήν Πάντειο καί, ἐργαζόμενος ὡς ὑπάλληλος στό Γζάνναιο Νοσοκομεῖο, τελείωσε τό πτυχίο Δημόσιας Διοικήσεως τό 1964 καί τό 1967 τό πτυχίο Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν. Ἀρχισε μάλιστα ἕνα διδακτορικό μέ θέμα τά κερκυραϊκά συντάγματα, πού ἐγκατέλειψε ὅταν ἀπέκτησε οἰκογένεια. Στήν Πάντειο δίδασκαν τότε κορυφαίες προσωπικότητες. Ὁ νεαρός Κλήμης ἦταν σέ ὀριμότερη ἡλικία, ὥστε γνώριζε τήν ἀξία τῶν προσωπικῶν δεσμῶν στήν ἐξέλιξη κάθε ἀνθρώπου. Οἱ δάσκαλοί του, ὅπως ὁ Ἰ. Γεωργάκης, ὁ Γ. Δασκαλάκης, ὁ Γ. Τενε-



κίδης, ὁ Στ. Καλογερόπουλος, ἀλλά καί ὁ Ἄ. Σίδερισ τῆς ΑΣΟΕΕ ὑπῆρξαν γι' αὐτόν κάτι παραπάνω ἀπό τυπικοί καθηγητές του. Τήν ἐποχή ἐκείνη συνδέθηκε στενά μέ τόν μεγάλο ἐθνολόγο Παναγή Λεκατσά, πού τοῦ δίδαξε τήν λειτουργία τῶν ἀρχαϊκῶν κοινωνιῶν, τίς κοινωνικές διαστάσεις τῶν θρησκείων καί τίς μεγάλες, ὑπόγειες κοινωνικές συνέχειες τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Πηγαίνοντας μιά μέρα στό σπίτι τοῦ Λεκατσά, συνάντησε ἐκεῖ ἕνα συμπαθητικό ζευγάρι μεσήλικων Γάλλων ἐπισκεπτῶν. Ὁ Λεκατσάς τοῦ συνέστησε τόν Σάρτρ καί τήν Μπωβουάρ.

Μέσα στή βιοποριστική περιπέτειά του, ὁ Κλήμης δέν σταμάτησε ποτέ νά διαβάζει. Μόλις ὅμως τό 1979, μετά ἀπό πολλά χρόνια ἐργασίας στή Θεσσαλονίκη, ἐγκαταστάθηκε ὀριστικά στήν Κέρκυρα. Ἐκεῖ βρῆκε τόν χρόνο καί κυρίως τόν χώρο ὅπου θά μπορούσε νά ἐργασθεῖ ἐπιστημονικά. Τό βιοποριστικό του πρόβλημα λύθηκε συμβατικά, μέ τόν διορισμό του στή διοικητική διεύθυνση τῆς Συμφωνικῆς Ὀρχήστρας τοῦ Δήμου Κερκυραίων καί στό Μεταλυκειακό Κέντρο Κέρκυρας, ὅπου δίδασκε Κοινωνιολογία. Τόν ἐλεύθερο χρόνο του γυρνοῦσε τήν κερκυραϊκή ὑπαιθρο, καταγράφοντας ἤθη κι ἔθιμα, μνήμες, ἀρχαίους χορούς, γλωσσικά ἰδιώματα κι ὁ,τιδήποτε ἄλλο ἐνδιέφερε τή λαογραφία, τήν ἐθνολογία καί τήν κοινωνιολογία. Στό ὕλικο αὐτό ἀναζήτησε τά νήματα πού συνδέουν τίς κερκυραϊκές παραδόσεις μέ τόν ἀρχαιοελληνικό πολιτισμό, νήματα πού ἐπεβίωσαν ὑπόγεια κάτω ἀπό ρωμαιοκρατίες, ἐνετοκρατίες καί ἀγγλοκρατίες. Καί κατέληξε στό συμπέρασμα ὅτι πολιτιστικά οἱ ξένες κυριαρχίες εἶχαν ἐπιφανειακές ἐπιδράσεις καί ὅτι ἡ ζωή τῆς κερκυραϊκῆς ὑπαιθροῦ ἀνάγεται στό ἀπώτατο ἀρχαιοελληνικό παρελθόν της. Συμπέ-

ρασμα ανατρεπτικό της καθεστηκυίας αντιλήψεως και των νεοελληνικών στερεοτύπων, πού θέλουν την Κέρκυρα προσδιορισμένη από την δυτική κυριαρχία και τη «φραγκολεβαντίνικη» νοοτροπία.

Καρπός των έρευνών του τό *Έθιμα και δρώμενα του κερκυραϊκού λαού* (1987), ή *Ιστορία Νήσου Κερκύρας — από την γεωλογική της διαμόρφωση μέχρι σήμερα* (1981 και 1992), ή *Κοινωνιολογία του κερκυραϊκού λαού* (εκδόσεις Παπαζήση 1998 και 2001), όλα τους έργα άκρως πρωτότυπα και ενδιαφέροντα, και οι δημοφιλείς τουριστικοί οδηγόί του. Παράλληλα προέβαλλε και προβάλλει τίς ιδέες του μέσω των κερκυραϊκών «μηντια», των οποίων είναι τακτικός συνεργάτης και οικείο πρόσωπο, καθώς και της ΕΡΤ για κερκυραϊκά θέματα.

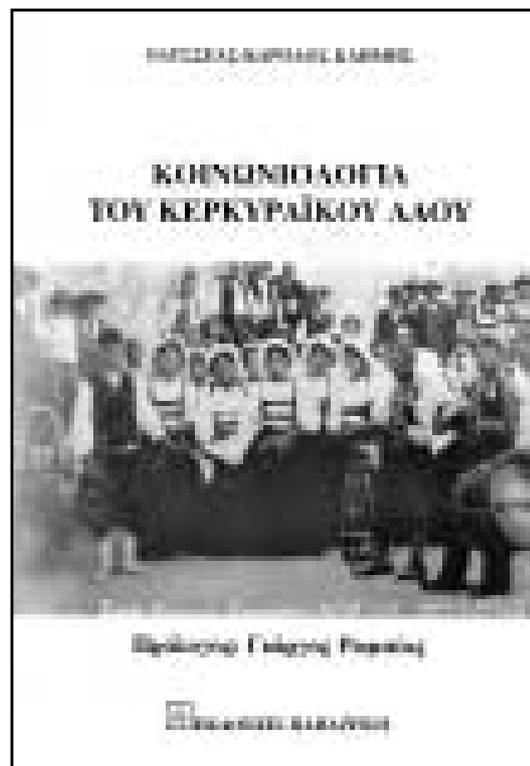
Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον και τό εξής: μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος στην Άλβανία, εκεί πού τό επίσημο ελληνικό κράτος αδράνησε και οι πολίτες αντιμετώπισαν την έννοια «Άλβανός» μέ καχυποψία (συχνά δικαιολογημένη από τά πράγματα), ό Κλήμης πρωτοτύπησε: άρχισε συστηματικά ταξίδια στην Άλβανία, έστησε όλόκληρο δίκτυο επαφών μέ κρατικούς αξιωματούχους, λογοτέχνες, επιστήμονες κλπ., όργάνωσε ως διοικητικός δι-

ευθυντής της κερκυραϊκής ορχήστρας πολιτιστικές ανταλλαγές, κοινές μουσικές εκδηλώσεις και γενικά συγκρότησε επί ιδιωτικής και ατομικής βάσεως διάλογο μέ την άλβανική κοινωνία και την πνευματική-καλλιτεχνική της κοινότητα. Περιττόν νά σημειωθεί ή πλήρης άδιαφορία του ελληνικού κράτους.

Τό τελευταίο έργο του Κλήμη είναι ένα βιβλιαράκι μέ τίτλο *Πώς είδε ένα παιδί τον πόλεμο* (εκδόσεις Παπαζήση 1999, μέ επιμέλεια του υπογράφοντος). Έντυπωσιάζουν οι σπάνιες και ανέκδοτες φωτογραφίες. Έντυπωσιάζει και ό πλούτος των συναισθημάτων.

Πρόσφατα ό πάντα ενεργός πολιτικά Κλήμης — παλαιότερα πολιτευτής του σοσιαλδημοκρατικού ΚΟΔΗΣΟ — εξέλεγη πρόεδρος του κερκυραϊκού παραρτήματος του MOUVEMENT EUROPEAN. Άλλά πιο συχνά θά συναντήσει κανείς τον Κερκυραίο κοινωνιολόγο νά περπατά στην κερκυραϊκή ύπαιθρο, διασχίζοντας δεκάδες χιλιομέτρων ήμερησίως, μέ ζωτικότητα εκπληκτική για την ήλικία του. Μέ τά χρόνια, έχει γίνει ή πιο γνώριμη φιγούρα, ένα είδος «στοιχειού» της Κέρκυρας, μία ζώσα συνείδηση της ιστορίας της. Άλλά ό Όδυσσεάς-Κάρολος Κλήμης μάς υπόσχεται ακόμη πολλές εκπλήξεις.

M.H.M.



ΜΕΛΛΟΝΤΟΛΟΓΙΑ (FUTURES STUDIES)

Στό κατώφλι τής τρίτης χιλιετίας, ό καθένας πλέον μπορεί νά διαπιστώσει ότι ή άβεβαιότητα έχει γίνει ή μόνη βεβαιότητα. Η νέα παγκόσμια τάξη, πού κάποιοι είχαν βιαστικά άσπασθει, άποδείχθηκε θνησιγενής. Παρά τή ρητορική πού άναπτύχθηκε γύρω άπό τήν «κοινωνία τής πληροφόρησης», ή όποία ύποσχέθηκε έναν καλύτερο κόσμο, μέ περισσότερη έλευθερία, δημοκρατία και εύημερία και προέβλεψε τή μελλοντική συμφιλίωση ή και τήν ένοποίηση του άνθρώπινου γένους, σέ κάθε σημείο τής γής, περισσότερο άπό ποτέ άλλοτε σήμερα άναζητούνται έναγωνίως νέα σχήματα σκέψης. Δίχως άμφιβολία, ό ρόλος τών κοινωνικών έπιστημών στην επανανοηματοδότηση ενός κόσμου πού προστρέχει σέ προορθολογικές μορφές σκέψης φαντάζει κρίσιμος. Άπ' αύτή τήν άποψη, ή φύση, τό άντικείμενο και τά άποτελέσματα τών έρευνών τών μελλοντολογικών σπουδών παρουσιάζουν ιδιαίτερο ένδιαφέρον.

Ό έπιστημονικός κλάδος ή τό κίνημα τής μελλοντολογίας έχει κλείσει τριάντα χρόνια ζωής, άπό τήν ήμέρα πού ό οικονομολόγος και πολιτικός έπιστήμων Bertrand de Jouvenel συνέστησε τήν κίνηση τών μελλοντιστών. Άπό τότε μέχρι σήμερα έπιφανείς κοινωνιολόγοι, αλλά και εκπρόσωποι άλλων τομέων τών κοινωνικών έπιστημών, έχουν συνεισφέρει σοβαρούς προβληματισμούς στον χώρο τών μελλοντολογικών σπουδών. Μέ βασικό τους μέλημα τήν υπέρβαση τών νοητών συνόρων πού διαχωρίζουν τίς έπιστήμες του άνθρώπου, οι μελλοντολόγοι άποζητούν όχι τόσο τήν άναγνώριση του κλάδου τους όσο τον εμπλουτισμό τών έπιμέρους έπιστημονικών κλάδων, και ιδιαίτερα τής κοινωνιολογίας, μέ νέα έρευνητικά έργα και αξιολογικό περιεχόμενο, για νά ανταποκριθεί στις άπαιτήσεις και στις προκλήσεις ενός αενάως μεταβαλλόμενου κοινωνικού γίγνεσθαι.

Μπροστά στις νέες θεωρητικές και πρακτικές άναζητήσεις, ή Νέα Κοινωνιολογία δέν θά μπορούσε νά μείνει άμέτοχη. Τό ανά χείρας άφιέρωμα στην Μελλοντολογία, τό όποιο είναι άποτέλεσμα τών εργασιών τής Παγκόσμιας Διάσκεψης πάνω στις μελλοντολογικές σπουδές πού πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του Διεθνούς Κοινωνιολογικού Συνεδρίου στο Μόντρεαλ τό 1998, προσπαθεί νά φωτίσει τίς νέες προοπτικές πού διανοίγονται στον χώρο τών κοινωνικών έπιστημών μέ τήν έλευση του σχετικά νέου αυτού έπιστημονικού κλάδου.

Τό άφιέρωμα μετέφρασε ό Άντώνης Καρβούνης
και έπιμελήθηκε ό Μελέτης Μελετόπουλος.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι Μελλοντολογικές Σπουδές και η Κοινωνιολογία

Reimon Bachika και Eleonora Barbieri Masini

Οι μελλοντολογικές σπουδές και η κοινωνιολογία προσπαθούν εδώ και πολλά χρόνια τώρα να διατηρήσουν επαφή μεταξύ τους. Στην παγκόσμια συνάντηση της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Έταιρείας (International Sociological Association), που πραγματοποιήθηκε στη Βάρνα τό 1970, συστάθηκε μία Έπιτροπή Έρευνας με την επωνυμία «Έρευνα για τό Μέλλον» (Future Research — σημειώστε τή χρησιμοποίηση του όρου «Future», στον ένικό) μέ πρωτοβουλία του Bertrand de Jouvenel, οικονομολόγου και πολιτικού επιστήμονα, ό όποιος είχε σχηματίσει τήν πεποίθηση ότι τουλάχιστον οι κοινωνικοί επιστήμονες θά έπρεπε νά προσανατολίζονται πρός τό μέλλον. Ό de Jouvenel ήταν ευρέως γνωστός από τήν έργασία του σχετικά μέ τήν κίνηση των Μελλοντιστών (Futuribles), τήν όποία είχε ιδρύσει ως όμάδα έρευνας μέ άφετηρία τή θεμελιακή του έννοια «futuribles».

Πολλοί κοινωνιολόγοι προσχώρησαν σ' αυτή τήν όμάδα, όπως οι Johan Galtung από τή Νορβηγία, Andrey Sicinski, Jan Danecky και Jan Strelezki τής ευρέως γνωστής σχολής τής Βαρσοβίας. Πολλοί επίσης από τή Βουλγαρία, ανάμεσα στους όποιους και ό Velinko Dobrianov, για πολλά χρόνια αντιπρόεδρος τής 7ης Έρευνητικής Έπιτροπής (Research Committee 07).

Άκολούθησαν και άλλοι, από τήν Κοινωνιολογική Σχολή του Τορίνο.

Δέν ήταν όλα τά μέλη τής όμάδας κοινωνιολόγοι. Στην πλειοψηφία τους ήταν κοινωνικοί επιστήμονες, μερικοί ήταν πολιτικοί επιστήμονες, άλλοι ήταν οικονομολόγοι — όπως ό Kenneth Boulding, πολύ γνωστός για τίς δημοκρατικές ιδέες του — άλλοι ήσαν ιστορικοί, όπως ό Igor Bestuzhen-Lada από τήν πρώτην ΕΣΣΔ. Η Radmila Nakarada, από τή σχολή του Βελιγραδίου, ήταν πολύ δραστήριο μέλος ως γενική γραμματέας τής Έπιτροπής Έρευνας, όπως ήταν και ό Bart van Stenbergen από τήν Ουτρέχτη. Ό Ιταλός Franco Ferrarotti προσέφερε πάντα τή σημαντική ύποστήριξή του. Η Eleonora Barbieri Masini διετέλεσε Πρόεδρος από τό 1977 ως τό 1997.

Ό διάδοχος τής είναι ό Reimon Bachika, του Πανεπιστημίου Bukkyo του Κιότο τής Ιαπωνίας. Είναι Βέλγος, αλλά πολιτογραφημένος στην Ιαπωνία μετά τίς κοινωνιολογικές σπουδές του εκεί. Για τήν Έπιτροπή Έρευνών, τήν RC07, τά πράγματα ποτέ δέν ήταν εύκολα. Ένας λόγος ήταν ότι οι κοινωνιολόγοι δέν είχαν πεισθεί ότι οι μελλοντολογικές σπουδές αποτελούν επιστημονικό κλάδο και, πολύ περισσότερο, κοινωνική επιστήμη.

- Ό **Reimon Bachika** είναι Πρόεδρος τής 7ης Έρευνητικής Έπιτροπής (RC-07) τής Διεθνούς Κοινωνιολογικής Έταιρείας (International Sociological Association).
- Η Ιταλίδα **Eleonora Barbieri Masini** γεννήθηκε στη Γουατεμάλα. Είναι δικηγόρος στό επάγγελμα, ειδικευμένη στό Συγκριτικό Δίκαιο και στην Κοινωνιολογία. Είναι καθηγήτρια στό Ίνστιτούτο Κοινωνικών Έπιστημών του Παπικού Γρηγοριανού Πανεπιστημίου τής Ρώμης και δραστήριο μέλος πολλών όργανώσεων. Προεδρεύει του Έπιστημονικού Συμβουλίου τής Παγκόσμιας Όμοσπονδίας των Μελλοντολογικών Σπουδών και τής Παγκόσμιας Ακαδημίας Τεχνών και Έπιστημών· συντονίζει τό πρόγραμμα τής UNESCO για τό μέλλον των πολιτισμών, συμμετέχει στό Έκτελεστικό Συμβούλιο του Διαπανεπιστημιακού κέντρου στό Ντουμπρόβνικ και μοιράζεται τήν προεδρία τής Έρευνητικής Έπιτροπής για τή Μελλοντολογία τής Διεθνούς Κοινωνιολογικής Ένώσεως.

Τό ζήτημα αυτό αντιμετωπίστηκε από τήν Ἑρευνητική Ἐπιτροπή καί μέ τόν καιρό ἔγινε λιγότερο σοβαρό πρόβλημα. Ἡ Ἐπιτροπή ἀντέξε στήν πίεση, ἐπιμένοντας στήν θέση ὅτι ἀποτελοῦσε γέφυρα ἀνάμεσα στή κοινωνιολογία καί τίς μελλοντολογικές σπουδές, κατόρθωσε νά ἐπιβιώσει μέ ἐλάχιστα κεφάλαια καί πῆρε μέρος στίς δραστηριότητες τῆς ISA, καθώς καί ἄλλων ομάδων ἔρευνας. Ἀξιοσημείωτο ἰδιαίτερα εἶναι ὅτι ἡ ομάδα RC07 μετείχε ἐπίσης σέ ὅλες τίς γενικές συνελεύσεις τῆς ISA καί τίς συνεδριάσεις τοῦ Διεθοῦς Συμβουλίου Ἑρευνας.

Οἱ Μελλοντολογικές Σπουδές, ἄν καί μέ διαφορές στά διάφορα μέρη τοῦ κόσμου, προέβαλαν μιά σειρά ποικίλων θέσεων. Σέ μερικές περιπτώσεις ἀρνήθηκαν νά προσδεθοῦν σέ ἕναν ὁποιοδήποτε ἐπιστημονικό κλάδο καί διεκδίκησαν ἕνα εἶδος ἀνεξαρτησίας. Σέ ἄλλες περιπτώσεις, ἐπέμειναν στή θέση ὅτι ἀποτελοῦν κίνημα μᾶλλον παρά ἐπιστήμη. Σέ ἄλλες, τέλος, διακήρυξαν τόν ἀπόλυτο διεπιστημονικό χαρακτήρα τους. Καί, πραγματικά, ἡ μελλοντολογική ἔρευνα εἶναι ἀπό τή φύση τῆς διεπιστημονική: χρειάζεται τήν ὑποστήριξη πολλῶν ἐπιστημῶν. Ἐξίσου σημαντικό εἶναι τό ὅτι ὁποιοσδήποτε ἀσκεῖ μελλοντολογική ἔρευνα ἐνεργεῖ ὁρμώμενος ἀπό ἕνα στέρεο ἐπιστημονικό ἔδαφος, εἴτε αὐτό εἶναι οἱ κοινωνικές ἐπιστήμες εἴτε εἶναι οἱ θετικές ἐπιστήμες. Οἱ μεγαλύτερες αὐθεντίες τοῦ τομέα πατοῦν γερά στό ἔδαφος εἴτε τῶν μαθηματικῶν (Hasan Ozbekan) εἴτε τῆς κοινωνιολογίας (Daniel Bell καί Wendell Bell) εἴτε τῶν οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν (Bertrand de Jouvenel).

Τώρα τελευταία, ἐπιφανεῖς κοινωνιολόγοι πού ἐκπροσωποῦν τήν κρατοῦσα τάση, ὅπως οἱ Anthony Giddens, Roland Robertson, Immanuel Wallerstein καί ἐστιάζουν τό ἐνδιαφέρον τους σ' αὐτά τά ἴδια τά προβλήματα τοῦ παρόντος, τάσσονται λίγο πολύ ὑπέρ μιᾶς κοινωνιολογίας προσανατολισμένης πρός τό μέλλον. Ὁ Giddens, στήν ἐργασία του *Οἱ συνέπειες τοῦ Μοντερνισμού (Consequences of Modernity, Stanford University Press, 1990, σσ. 51, 154 & 177)*, ὑποστηρίζει ὅτι: «ἡ Futurology — ἡ χαρτογράφηση τῆς ἐφικτῆς / πιθανῆς / προσιτῆς εἰκόνας τοῦ μέλλοντος — καθίσταται σπουδαιότερη ἀπό τή χαρτογράφηση τοῦ παρελθόντος».

Ἐπίσης: «Ἡ Ἱστορία δέν εἶναι μέ τό μέρος μας, δέν ἔχει τίποτε τό τελεολογικό... Ἐκεῖνο πού χρειάζεται εἶναι ἡ δημιουργία προτύπων οὐτοπικοῦ ρεαλισμοῦ» καί: «Ὁ Μοντερνισμός εἶναι ἀπό τή φύση του προσανατολισμένος πρός τό

μέλλον, ἔτσι πού τό “μέλλον” παίρνει τόν χαρακτήρα ἑνός σχεδιασμοῦ παρά τά δεδομένα (counterfactual modeling)».

Ὁ Robertson διατυπώνει τήν ἴδια περίπου ἄποψη, τονίζοντας στό βιβλίο του *Παγκοσμιοποίηση (Globalisation, Sage Publication, 1992, σ. 52)*, τήν ἀνάγκη νά ἐνδιαφεροῦμε γιά τόν κόσμο (στήν ὁλότητά του) «ὡς μιά κεντρική ἐρμηνευτική, πού ἀπαιτεῖ ἕναν ἐπαναπροσανατολισμό τῆς κοινωνιολογίας». Αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι σημαίνει μιά κοινωνιολογία προσανατολισμένη πρός τό μέλλον.

Ὁ πρῶην πρόεδρος τῆς ISA Immanuel Wallerstein φαίνεται ὅτι, πραγματικά, ἐνδιαφερόταν γιά τήν ἀναζήτηση ἑνός δεσμοῦ ἀνάμεσα στήν κοινωνιολογία, τίς κοινωνικές γενικά ἐπιστήμες καί στίς διάφορες προσεγγίσεις, ὅπως οἱ μελλοντολογικές σπουδές. Αὐτό ἐνεθάρρυνε τή διοργάνωση μιᾶς συζήτησης, στούς κόλπους τῆς RC07, πάνω στό εἰδικό αὐτό θέμα, μέ τή συμμετοχή ἐκείνων πού ἤδη τό εἶχαν ἐπεξεργασθεῖ καί μέ τή συγκέντρωση τοῦ ὕλικου πού παρουσιάζεται ἐδῶ.

Ἡ συλλογή κειμένων πού περιλαμβάνει αὐτό τό ἀφιέρωμα τῆς *Νέας Κοινωνιολογίας* ἀποτελεῖ μαρτυρία αὐτῆς τῆς προσπάθειας. Ὅλα τά κείμενα παρουσιάστηκαν στήν Παγκόσμια Διάσκεψη τοῦ Μόντρεαλ τόν Ἰούλιο τοῦ 1998. Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ στήν κοινωνιολογία, τό κείμενο τοῦ Wendell Bell εἶναι σαφῆς ἐνδειξη τῆς μακροχρόνιας προσπάθειάς του, στίς μελέτες του στό Πανεπιστήμιο τοῦ Yale, νά συναγάγει νέες κατευθύνσεις γιά τήν κοινωνιολογία ἀπό τίς μελλοντολογικές σπουδές, ἐμπλουτίζοντας ἐπίσης τίς τελευταίες αὐτές ἀπό τήν ἄποψη τῶν χρονικῶν μεγεθῶν καί τῆς ἠθικῆς διάστασης καί δίνοντας ἰδιαίτερη σημασία στήν πρόβλεψη αὐτοεπαληθεύμενων (self-fulfilling) προφητειῶν. Ἡ Eleonora Barbieri Masini τονίζει ὅτι οἱ μελλοντολογικές σπουδές ἀπαιτοῦν ἐγκυρη κοινωνιολογική ἀνάλυση καί ὅτι τό μακροχρόνιο ἱστορικό τῶν σχέσεων (ἐπαφῶν, ἐντάσεων καί ἀλληλοὑποστήριξης) ἀνάμεσα στούς δύο αὐτούς κλάδους ἔρευνας ἔχει συμβάλει σημαντικά στήν κατανόηση τῆς κοινωνίας ὡς ἀντικειμένου τους καί ἔχει προσφέρει ἐνδιαφέρουσες ἰδέες ὡς πρός τή λήψη ἀποφάσεων.

Ἄλλοι συνεργάτες τοῦ τόμου ἀνήκουν στή νέα γενεά κοινωνιολόγων, ἀναφερόμενοι μερικές φορές ὡς «τρίτης γενιάς μελλοντολόγοι». Στήν εἰδική αὐτή περίπτωση προέρχονται ἀπό τόν χώρο τῆς κοινωνιολογίας καί ἐργάζονται πρός τήν

κατεύθυνση τής σύνδεσης τών δύο κλάδων από διαφορετικές άφετηρίες.

Τό σημείο άφετηρίας του Javier Medina Vasquez του Πανεπιστημίου Del Valle του Κάλι τής Κολομβίας είναι ότι, στή φάση πού βρίσκεται σήμερα ή εξέλιξη τής κοινωνιολογίας και τών μελλοντολογικων σπουδων, οι δύο αυτές διαφορετικές αντιλήψεις ως προς τά εϊδωλα και τά όράματα τά αναφερόμενα στο μέλλον έχουν να διαδραματίσουν σπουδαίο ρόλο, γύρω από τον όποιο μπορεί να αναπτυχθεί ένα κοινό έρευνητικό σχέδιο και για τούς δύο κλάδους, σε συνδυασμό με τό γεγονός ότι ή κοινωνία χαίνει προς μία ραγδαία παγκοσμιοποίηση.

Ο Enric Bas, του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Άλικάντε τής Ισπανίας, πιστεύει ότι ή κοινωνιολογία δέν πρέπει πιά να άποτελεί ένα είδος πιστοποιητικού κατανόησης τών κοινωνικων μεταβολων, αλλά να ενθαρρύνει τις κοινωνικές εκείνες εξελίξεις πού είναι ικανές να υποστηρίξουν και άκόμα και να κατευθύνουν τήν πορεία μιās κοινωνίας. Ο Bas υπογραμμίζει τον κίνδυνο να παραμείνει ή κοινωνιολογία πίσω από τον ίδιο τον σκοπό της. Όφείλει να στραφεί προς νέες προσεγγίσεις, όπως οι μελλοντολογικές σπουδές, έτσι πού να επανεξετάσουμε τήν κοινωνία και να τήν οικοδομήσουμε για τον 21ο αϊώνα.

Σύμφωνα με τον Alberto Lo Presti του Παπικού Πανεπιστημίου του Άγίου Θωμά στή Ρώμη, τά έγχειρίδια κοινωνικων επιστημων ισχυρίζονται ότι ο σκοπός τους είναι να εξηγούν τά κοινωνικά φαινόμενα και να προβλέπουν τό μέλλον, αλλά αυτές οι μέθοδοι σπάνια παρουσιάζουν κάποια αντίστοιχία με τό αποτέλεσμα. Τονίζει ότι οι μελλοντολογικές σπουδές έχουν αναπτυχθεί κυρίως έξω από τις κοινωνικές επιστήμες, αν και ή άποψη αυτή δέν υποστηρίζεται από όλα τά κείμενα αυτής τής συλλογής. Υποστηρίζει, πάντως, ότι ο διαχωρισμός τών κοινωνιολογικων προβλέψεων από τις μελλοντολογικές σπουδές

υπήρξε άρνητικός και για τις δύο πλευρές. Οι μελλοντολογικές σπουδές έδωσαν ελάχιστη μόνο προσοχή στις μελλοντολογικές πλευρές, βασίζόμενες άποκλειστικά σε άφηρημένα θεωρητικά κριτήρια. Αυτό φαίνεται να βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση προς τήν άποψη άλλων συνεργατων αυτού του άφιερώματος, οι όποιοι πιστεύουν ότι οι μελλοντολογικές σπουδές έχουν δώσει πολύ μεγάλη σημασία στις μεθοδολογικές πλευρές του ζητήματος και όχι άρκετη στις θεωρητικές του βάσεις. Η Eleonora Barbieri Masini τάσσεται με τή δεύτερη άποψη. Στο άρθρο του, ο Wendell Bell εστιάζει τό ενδιαφέρον του στο πως οι μελλοντολογικές σπουδές θα μπορούσαν να γίνουν χρήσιμες για τήν κοινωνιολογία. Τό σπουδαίο έργο του *Οι βάσεις τών μελλοντολογικων σπουδων (Foundations for Future Studies)* διαθέτει πολύ λιγότερη έκταση σε ζητήματα μεθοδολογίας. Εξετάζει στο έργο αυτό τον κριτικό ρεαλισμό ως θεωρία τής γνώσης για τις μελλοντολογικές σπουδές και τή σπουδαιότητά τους λόγω τής έμφασης πού δίνουν στις προσδοκίες, τις επιλογές και τά παρόμοια.

Ο Gilberto Martinez υπογραμμίζει τις προκλήσεις πού θέτουν μπροστά στην κοινωνιολογική θεωρία οι τεχνολογικές αλλαγές, οι όποιες μεταβάλλουν και κοινωνίες και ανθρώπους. Προκειμένου να κατανοήσουμε τις νέες κοινωνίες και τις αντίστοιχες σχέσεις πού άπορρέουν από αυτές, όφειλόμενες στο Διαδίκτυο και στον Κυβερνοχώρο, οι μελλοντολογικές σπουδές μπορεί όχι μόνο να είναι αναγκαίες, αλλά και ν' άποτελούν μιá προσφερόμενη ευκαιρία, μιá option. Άναφορικά με τήν κοινωνιολογία, υπογραμμίζει τά έρωτήματα πού έθεσε ο Baudrillard. Για παράδειγμα: 1) Υπάρχει ή κοινωνία στον κυβερνοχώρο; 2) Άν ναι, τί είδους κοινωνικές τάξεις υπάρχουν; 3) Ποιές βασικές κοινωνιολογικές έννοιες θα πρέπει να χρησιμοποιούμε; Μήπως θα χρειαστεί να χρησιμοποιήσουμε νέες έννοιες;

Ἡ κοινωνιολογία τοῦ μέλλοντος καί τό μέλλον τῆς κοινωνιολογίας

Wendell Bell

Βασιζόμενος στις μελλοντολογικές σπουδές και ἐπιθυμώντας νά σκιαγραφήσω πιθανές μελλοντικές κατευθύνσεις γιά τήν Κοινωνιολογία, παραθέτω ὁκτώ προτάσεις οἱ ὁποῖες ἀποσκοποῦν στήν ἀναβάθμιση τῆς δεύτερης ὡς ἐπιστήμης τῆς πράξης καί τῆς παραγωγῆς πολιτικῶν: (1) Ἀντικατάσταση τῶν θετικιστικῶν καί μεταμοντέρνων πεποιθήσεων μέ τόν κριτικό ρεαλισμό ὡς θεωρία τῆς γνώσης, ἀποφεύγοντας μέ αὐτόν τόν τρόπο τά λάθη τοῦ θετικισμοῦ καί τίς αὐτοφυεῖς συνέπειες τοῦ ἀπόλυτου ὑποκειμενισμοῦ καί σχετικισμοῦ τοῦ μεταμοντερνισμοῦ. (2) Ἀπό τή στιγμή πού μιᾶ ἔλλογη διαδικασία λήψης ἀποφάσεων προϋποθέτει τή γνώση τῶν πιθανῶν μελλοντικῶν συνεπειῶν, πρέπει νά δοθεῖ μεγαλύτερη προσοχή στήν πρόβλεψη καί στή μελέτη προφητειῶν. (3) Νά ἐπανέλθει ὁ ἠθικός λόγος στήν Κοινωνιολογία — ἀπεριφράστως, αὐστηρῶς, μέ κριτική καί ἀντικειμενική διάθεση — μέ κύριο στόχο τή διασφάλιση τῆς ἐλευθερίας καί τῆς εὐημερίας τῶν ἀνθρώπων. Νά σκεφτόμαστε (4) μέ μιᾶ παγκόσμια καί (5) ὀλιστική διάθεση καί προοπτική, ἀκόμα κι ὅταν ἐργαζόμαστε σέ τοπικό ἐπίπεδο. (6) Νά λάβουμε σοβαρά ὑπ' ὄψιν τή σημασία τοῦ χρόνου καί νά ἐξερευνήσουμε τίς πραγματικές, ἄν καί μερικές φορές λαθάνουσες, ἐναλλακτικές πιθανότητες στό παρόν γιά τόν ὄχι ἀκόμα ὄρατό μελλοντικό χρόνο. (7) Νά προσεγγίσουμε τούς ἀνθρώπους ὡς ἐνεργούς παράγοντες πού ἀγωνίζονται γιά νά δημιουργήσουν

τό μέλλον πού οἱ ἴδιοι ἐπιθυμοῦν. Καί, τέλος, (8) στόν προσδιορισμό τῆς κοινωνίας πρέπει νά δοθεῖ ἔμφαση στήν προσδοκία, στήν ἐπιλογή καί στήν ἀπόφαση, καθῶς οἱ ἄνθρωποι, μέσφ τῶν ἱστορικῶν τους πράξεων, οἰκοδομοῦν τήν κοινωνία, μεταβάλλοντας τά εἶδωλα τοῦ ἐπιθυμητοῦ μέλλοντός τους σέ κοινωνικές πραγματικότητες.

Ἡ ἐμφάνιση τοῦ μελλοντολογικοῦ κινήματος

Ὅταν ὁ James A. Mau καί ἐγώ ἐκδώσαμε τό ἔργο *The Sociology of the Future* τό 1971, πιστέψαμε ὅτι οἱ μελλοντολογικές σπουδές θά ἀποτελοῦσαν — ὄφειλαν τουλάχιστον νά γίνουν — ἕνα σημαντικό κομμάτι τοῦ ἐπιστημονικοῦ πεδίου τῆς κοινωνιολογίας. Ἀσφαλῶς τώρα γνωρίζουμε ὅτι κάτι τέτοιο δέν κατέστη ἐφικτό. Ἐπίσης, οὔτε οἱ μελλοντολογικές σπουδές κατάφεραν νά γίνουν ἕνας ἀναγνωρισμένος ἀπό τήν πανεπιστημιακή κοινότητα αὐτοφυῆς ἐπιστημονικός κλάδος, ἄν καί ἄλλοι κλάδοι, ὅπως οἱ Ἀφρικανοαμερικανικές ἐθνοτικές καί φεμινιστικές σπουδές, κατέχουν ἐξέχουσα θέση στή δευτεροβάθμια ἀμερικανική ἐκπαίδευση. Μερικοί καθηγητές ἔγιναν τουλάχιστον μερικῆς ἀπασχόλησης μελλοντολόγοι, ἐνῶ ἀρκετά ἑκατοντάδες μαθήματα μέ μελλοντολογικό προσανατολισμό εἰσήχθησαν καί διδάχθηκαν σέ ἀμερικανικά πανεπιστήμια (ἐγώ ξεκίνησα νά διδάσκω ἕνα ἀπό αὐτά

— Ὁ **Wendell Bell** εἶναι ἐπίτιμος καθηγητής τῆς Κοινωνιολογίας, ἐπιστημονικός ἐρευνητής τοῦ Κέντρου γιά τή Συγκριτική Ἔρευνα καί μέλος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Κέντρου γιά τή μελέτη τῶν Συμπεριφορικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Καλιφόρνια. Εἶναι ἐπισκέπτης καθηγητής τοῦ Ἰνστιτούτου Ἀνωτέρων Σπουδῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου τῆς Αὐστραλίας. Τά ἐρευνητικά του ἐνδιαφέροντα ἐστιάζονται, μεταξύ ἄλλων, στήν κοινωνική μεταβολή καί στό μέλλον, στήν πολιτική κοινωνιολογία (κυρίως σέ θέματα φυλῆς, τάξης καί ἔθνους) καί στήν κοινωνική διαστρωμάτωση (κυρίως ἐξετάζει ζητήματα ἀνισοτήτων καί κοινωνικῆς δικαιοσύνης). Τά σύγχρονα ἐνδιαφέροντά του κυρίως ἐντοπίζονται στή μελέτη τοῦ μέλλοντος, στό θέμα τῆς ἐπερχόμενης παγκόσμιας κοινωνίας καί τῆς παγκόσμιας ἠθικῆς καί στήν κοινωνιολογία τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ.

στό Yale τό 1967) καί, παράλληλα, ξεκίνησαν σχετικά προγράμματα πάνω στή μελλοντολογία. Ὡστόσο, τό μεγαλύτερο μέρος τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν ἀναπτύχθηκε ἐκτός τοῦ πανεπιστημιακοῦ περιβάλλοντος καί οἱ γενικῶς ἀναγνωρισμένοι πανεπιστημιακοί κλάδοι, συμπεριλαμβανομένης τῆς κοινωνιολογίας, παρέμειναν ἀνεπηρέαστοι σέ μεγάλο βαθμό (Dator 1998).

Ὅμως, ἐμεῖς καί ἄλλοι μέ τίς ἴδιες ἀπόψεις φαίνεται νά ἔχουμε μιά δεύτερη εὐκαιρία γιά νά ἐπαναφέρουμε στήν ἐπιφάνεια τό ζήτημα τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν, ἐξ αἰτίας τῶν ὁλοένα ἀναδυόμενων σχετικῶν μελετῶν, καθῶς «προετοιμαζόμαστε», «προσδοκοῦμε» ἢ «κατασκευάζουμε» νοητικά τόν 21ο αἰῶνα. Φυσικά, «τό ἔτος 2000» ἦταν ὀρόσημο τῶν ἐπερχόμενων σαρωτικῶν ἀλλαγῶν στήν κοινωνική μας ζωή γιά τά ἐπόμενα 30 χρόνια, ὅπως αὐτές ἤδη εἶχαν γίνει γνωστές γιά παράδειγμα στά ἔργα τοῦ Daniel Bell: *Toward the Year 2000*, τῶν Robert Jungk καί Johan Galtung: *Mankind 2000*, τῶν Herman Kahn καί Anthony J. Weiner: *The Year 2000*, τά ὁποῖα ἐκδόθηκαν στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Αὐτά ἀκολούθησαν προηγούμενες ἐργασίες ἄλλων συγγραφέων, ὅπως τῶν Harrison Brown (1954), Dennis Gabor (1964), Bertrand de Jouvenel (1964) καί Frederik L. Polak (1955).

Οἱ ἀπαρχές τοῦ μελλοντολογικοῦ κινήματος ἐντοπίζονται πολύ πίσω χρονικά. Στά πρῶτα του βήματα περιλαμβάνονται οἱ πρῶτες προσπάθειες γιά τήν ὑλοποίηση ἑνός ἐθνικοῦ σχεδιασμοῦ στή διάρκεια τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου καί τῆς Μεγάλης Ὑφesses, ἡ ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν τάσεων καί ἡ ἀξιολόγηση τοῦ ἐπιπέδου τῆς τεχνολογικῆς ἐξέλιξης τῆ δεκαετία τοῦ '30 ἀπό τόν William F. Ogburn, οἱ διαδικασίες κοινωνικῆς ρύθμισης στίς πρῶτες μέρες τῆς κομμουνιστικῆς Ρωσίας, τῆς φασιστικῆς Ἰταλίας καί ναζιστικῆς Γερμανίας, τά προγράμματα κεντρικοῦ σχεδιασμοῦ στή διάρκεια τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, ἀλλά καί μεταπολεμικά, ἡ ἀνάπτυξη ἐρευνητικῶν δραστηριοτήτων καί ἡ τελική σύσταση δεξαμενῶν γνώσεων, ὅπως ἡ RAND, τά μελλοντικά σχέδια γιά τή θεμελίωση καί συγκρότηση ἐθνοτήτων στά πλαίσια τῶν μεταπολεμικῶν νέων κρατικῶν ὄντοτήτων, ἡ δημιουργία τῶν ἰδρυτικῶν πράξεων γιά τήν ἐπακόλουθη ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν τῆς πολιτικῆς (Lerner and Lasswell 1951· Brewer and de Leon 1983), ἡ μελέτη τῆς Λέσχης τῆς Ρώμης γιά *Τά Ὁρια* στήν *Ἀνάπτυξη* (Meadows et al. 1972), πού ἔδωσε ὄθηση στό περιβαλλοντικό κί-

νημα καί ἐξάπλωσε τόν προβληματισμό γιά τό μέλλον τῆς βίωσης, καί, τέλος, ἡ δημιουργία ἑκατοντάδων μελλοντολογικῶν ὀργανισμῶν σέ ὁλόκληρο τόν κόσμο.

Ἐνδεικτική εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Παγκόσμιας Μελλοντολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε τό 1966, ἀναπτύχθηκε μέ γοργό ρυθμό καί μέχρι τό 1979 ὁ ἀριθμός τῶν μελῶν τῆς ἔφθασε συνολικά τίς 60.000. Κατόπιν, παρατηρήθηκαν διακυμάνσεις ὡς πρός τόν ἀριθμό, πέφτοντας τό 1985 στά 22.500, ἐνῶ ἀυξήθηκε ξανά τό 1994 φθάνοντας στά 30.000 (Marrien 1987· World Future Society, προσωπική πληροφορία). Ἡ Ἀμερικανική Κοινωνιολογική Ἑταιρεία ἀναπτύχθηκε τίς δεκαετίες τοῦ '60 καί '70, ἀλλά ποτέ ὁ ἀριθμός τῶν μελῶν τῆς δέν ξεπέρασε τά 15.000. Ὡστόσο, εἶναι ἀπορίας ἄξιον τί ἀκριβῶς ἀναζητοῦσαν τά πρῶτα 60.000 μέλη τῆς Παγκόσμιας Μελλοντολογικῆς Ἑταιρείας καί γιατί ἡ πλειοψηφία τους — συμπεριλαμβανομένων καί μερικῶν κοινωνιολόγων — δέν μποροῦσε νά τό βρεῖ στήν κοινωνιολογία. Μιάς καί ἡμουν ἕνας ἀπό αὐτούς, νομίζω ὅτι γνωρίζω τήν ἀπάντηση, στήν ὁποία ὅμως θά ἐπανέλθω σύντομα.

Πρίν ἀπ' ὅλα, πρέπει νά σημειώσω ὅτι οἱ μελλοντολογικές σπουδές ἔχουν μιά μακρά καί διακεκριμένη ἱστορία στόν χῶρο τῆς διανοήσεως, μεγαλύτερη ἀπό αὐτή πού τῆς ἀποδίδεται χρονικά. Περιλαμβάνει τό ἔργο τοῦ Marx καί τῶν οὐτοπιστῶν σοσιαλιστῶν, τούς Comte, Condorcet — ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ἀπό μερικούς συγγραφείς ὡς ὁ πρῶτος μελλοντολόγος —, Ρουσσώ, ἀκόμη καί τούς De Sade καί Defoe, τόν πρῶτο οὐτοπιστή Thomas More, στοιχεῖα τῆς Ἰουδαϊκο-Χριστιανικῆς θεολογίας, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς Ἀποκάλυψης, τῆς *Πολιτείας* τοῦ Πλάτωνα, ἄλλων ἐλληνικῶν ἔργων καί τήν ἐργασία πολλῶν ἄλλων (Bell ὑπό ἔκδοση· Manuel and Manuel 1979). Εἶναι φανερό ὅτι ἡ κοινωνιολογία καί οἱ μελλοντολογικές σπουδές ἔχουν κοινές ρίζες στόν χῶρο τῆς σκέψης, ἀλλά, ὅπως συμβαίνει μέ μερικά ἀδέλφια, ἀνέπτυξαν διαφορετικό χαρακτήρα. Αὐτή, ὅμως, εἶναι μιά ἱστορία στήν ὁποία θά ἀναφερθῶ κάποια ἄλλη στιγμή.

Τί δέν πάει καλά μέ τήν Κοινωνιολογία;

Στή διάρκεια τῶν περίπου τριάντα ἐτῶν, διάστημα στό ὁποῖο ἔχω ἐργασθεῖ στόν χῶρο τῆς μελλοντολογίας, προσπάθησα παράλληλα νά εἶμαι μέ τό ἕνα πόδι στόν κοινωνιολογικό κλάδο. Τελευταῖα, ὅμως, μοῦ ἔχει προκαλέσει ἐκπληξή

ή χαμηλή αυτοεκτίμηση των κοινωνιολόγων, αυτή ή ατμόσφαιρα ανάλογη ενός «εμπόλεμου στρατοπέδου» και ή δυσφήμιση της κοινωνιολογίας από τους ίδιους τους κοινωνιολόγους — φαινόμενα τά όποια συνιστούν, σύμφωνα μέ έκφραση ενός κοινωνιολόγου, «σκέτο κανιβαλισμό». Παρατηρώντας όσα συμβαίνουν, ό Jonathan H. Turner (Jonathan H. Turner 1989 & Turner and Turner 1990) σημειώνει ότι στην κοινωνιολογία δέν υπάρχει ένα επίπεδο συναίνεσης πάνω στα σημαντικά προβλήματα των καιρών μας, δέν υπάρχουν κοινοί στόχοι ή κριτήρια ακριβείας και, κατά συνέπεια, δέν υπάρχει γνωστική ύλη. Ό Turner υπογραμμίζει ότι ή κοινωνιολογία αποσυντίθεται σέ άλλα επιμέρους πεδία γνώσης. Πάνω σέ αυτό, ό Lyn H. Lofland (1990) επισημαίνει ότι, στα πλαίσια της κοινωνιολογίας, υποβόσκει ένα κλίμα έχθρότητας και αλληλοεξόντωσης και ή ίδια έχει χωρισθεί σέ «ιμπεριαλιστικές» και διανοητικώς απομονωμένες ομάδες. Επίσης, ή Franceska M. Cancian (1995) σχολιάζει ότι μερικοί κοινωνιολόγοι είναι στενόμυαλοι και απειθάρχητοι, περιθωριοποιώντας εκείνους όί όποιοι διαφωνούν μέ τό αξιακό τους υπόβαθρο, ενώ άγνοούν εκείνα τά στοιχεία τά όποια άμφισβητούν την πολιτική τους.

Όί Ted R. Vaughan, Gideon Sjoberg και Larry T. Reynolds (1993) αποδίδουν την κρίση της κοινωνιολογίας στην ψευδή αντικειμενική στάση του μοντέλου της φυσικής επιστήμης, τό όποιο εμπόδισε τους κοινωνιολόγους νά υιοθετήσουν την όπτική γωνία των ανθρώπινων δικαιωμάτων και νά επιλύσουν σημαντικά εμπειρικά και ήθικά προβλήματα που αντιμετωπίζει τό ανθρώπινο είδος.

Αντιθέτως, ό Irving Louis Horowitz (1993, 1994) μετανιώνει για την υπονόμηση της επιστημονικής κοινωνιολογίας και πιστεύει ότι όί κοινωνιολόγοι έχουν γίνει ιδεολόγοι και φανατικοί, αναλωμένοι σέ φασισμούς. Χαρακτηρίζει τους κοινωνιολόγους ως απόμακρους και όργανισμένους μέ την άμερικανική κουλτούρα, όδηγούμενους προς την αυτοκαταστροφή και φανερά άποροροφημένους από ζητήματα έσωτερικής πολιτικής, έχοντας πλήρη άγνοια της παγκόσμιας επικαιρότητας. Ό Horowitz κατηγορεί όχι μόνο τους κοινωνιολόγους όί όποιοι άσπάζονται ιδεολογικές τοποθετήσεις — από μαρξιστικές μέχρι φεμινιστικές —, αλλά ακόμη και διαφόρων ειδών ύποκειμενιστές, συμπεριλαμβάνει δέ και τους άποδομιστές, τους θιασώτες του πολιτιστικού σχετικισμού και πολυφυλετισμού. Όπως χαρα-

κτηριστικά ό ίδιος ισχυρίζεται, ή κοινωνιολογία «άποσυντίθεται».

Η αίσθηση αυτής της κοινωνιολογικής παθογένειας έχει φθάσει σέ τέτοιο σημείο, ώστε ό Stephen Cole (1994), ό εκδότης του Κοινωνιολογικού Φόρουμ, έφθασε νά αφιερώσει ένα ειδικό τεύχος πάνω στο ζήτημα «Τί δέν πάει καλά μέ την κοινωνιολογία;». Σέ αυτό, αρκετοί κοινωνιολόγοι άσκούν δριμεία κριτική για την επιστήμη της κοινωνιολογίας. Έπισημαίνουν ότι τόσο όί άκαδημαϊκοί κύκλοι όσο και τό κοινό δέν τρέφουν ιδιαίτερο σεβασμό για την ίδια την κοινωνιολογία. Ισχυρίζονται ότι ή τελευταία δέν παρουσιάζει καμιά συνοχή, είναι δυσνόητη, βρίσκεται σέ πλήρη σύγχυση, ενώ σ' αυτή δέν επικρατεί ένα συναινετικό πνεύμα και επιστημονική ένότητα, αλλά, αντιθέτως, βρίθεται από φιλονικίες και συκοφαντικές ενέργειες.

Επίσης, αρκετοί από αυτούς ισχυρίζονται ότι όί κοινωνιολόγοι δέν διαψεύδουν ούτε επιβεβαιώνουν αλλά ακόμη ούτε καν παράγουν ιδέες. Η κοινωνιολογία φαίνεται νά μήν έχει κάποιο συγκεκριμένο αντικείμενο έρευνας, προσδιορίζεται κυρίως μέ έννοιες και μεθόδους, χωρίς όμως ουσιαστικό περιεχόμενο. Παράλληλα, παρατηρείται ότι προσελκύει, στις ΗΠΑ, κυρίως χαμηλού επιπέδου μεταπτυχιακούς φοιτητές. Παρουσιάζεται εύάλωτη στην πολιτικοποίηση. Δέν σημειώνεται αξιόλογη πρόοδος στον κλάδο της παρά μόνο αλλαγές στις προτιμήσεις. Τά κοινωνιολογικά αποτελέσματα δέν επιδέχονται άμφισβήτηση. Στις έρευνητικές μελέτες, όί αναφορές στη θεωρία είναι άπλως έθιμοτυπικές. Όί κοινωνιολόγοι είναι παρωχημένοι, πάσχοντας από κοινωνιολογική έσωστρέφεια και άγνοια των διεξόδων σέ προβλήματα τά όποια πάντοτε απαιτούν μιά δι-επιστημονική προσέγγιση. Τέλος, όπως μερικοί κοινωνιολόγοι ισχυρίζονται, ή κοινωνιολογία έχει καταντήσει άνιαρη.

Τί, τελικά, άποκομίζουμε από αυτές τίς όξύτατες αυτοκριτικές; Αν και υπάρχει μιά όση αλήθειας σέ καθεμιά από αυτές, ώστόσο θά μπορούσα νά σκεφθώ για όλες τίς περιπτώσεις αντίθετα παραδείγματα και ύποδείγματα κοινωνιολογικής έρευνας τά όποια είναι άρτια επιστημονικά και έστιάζουν την προσοχή τους σέ σημαντικά κοινωνικά θέματα, στηρίζονται σέ έργα προγενεστέρων μελετητών και, χωρίς νά γίνονται ιδεολογικά φανατικά, συνεισφέρουν σέ επίκαιρες πολιτικές συζητήσεις. Αναφέρω ένδεικτικά μερικά παραδείγματα ανθρώπων των όποίων τά έργα τυγχάνει νά γνωρίζω, όπως των

Menno Boldt, James S. Coleman, Karen S. Cook, Kai T. Erikson, Juan J. Linz, Kristin Luker, Charles C. Moskos, Peter H. Rossi, Arthur Shostak, John D. Stephens και Lenore Weitzman — ἐνῶ πρέπει νά ζητήσω συγγνώμη σέ ἀρκετούς ἀκόμη κοινωνιολόγους πού ἴσως ξεχνῶ, τῶν ὁποίων, ὅμως, ἡ ἐξαίρετη ἐργασία ἀξίζει ἀναγνώριση.

Ἐνα εἶδος σύνθεσης τῶν καλύτερων κοινωνιολογικῶν ἔργων μπορεῖ ἴσως νά ἐπιδειξέι ὅτι ἡ κοινωνιολογία δέν εἶναι ἀπλῶς καμένο χαρτί, ὅπως μερικοί κοινωνιολόγοι πιστεύουν. Σέ αὐτό τό συμπέρασμα θά καταλήξουμε ρίχνοντας μιά ματιά σέ ἄλλα ἐπιστημονικά πεδία. Γιά παράδειγμα, συγκριτικά μέ τίς μελλοντολογικές σπουδές, ἡ κοινωνιολογία παρουσιάζει συνοχή. Οἱ κοινωνιολόγοι φαίνεται νά διαθέτουν ἀκριβῆ ἀντίληψη τῆς κοινωνικῆς ἀλληλόδρασης, τῶν κοινωνικῶν δομῶν καί ὀργανώσεων, τῆς ἐπικοινωνίας, τῶν ἀξιών καί κανόνων τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ — πράγματα τά ὁποῖα μερικοί μελλοντολόγοι δέν ἔχουν συλλάβει ἐπαρκῶς, κάτι πού ἀποβαίνει εἰς βάρος τῆς ἐργασίας τους. Οἱ κοινωνιολόγοι γνωρίζουν πῶς νά φέρουν εἰς πέρας μιά κοινωνική ἔρευνα, ποσοτική καί ποιοτική, καί ἐπίσης γνωρίζουν νά ἐξετάζουν τήν ὀρθότητα τῶν ἰδεῶν τους. Ἀντιθέτως, ἀρκετοί μελλοντολόγοι — συμπεριλαμβανομένων μερικῶν ἐκπαιδευόμενων μηχανικῶν καί φυσικῶν ἐπιστημόνων — δέν διαθέτουν αὐτές τίς ἱκανότητες. Συχνά, δέν ἀντιλαμβάνονται, γιά παράδειγμα, πῶς νά θέσουν ἀμερόληπτες ἐρωτήσεις ἢ τήν ἀνάγκη γιά ἀξιόπιστα δείγματα. Οἱ κοινωνιολόγοι διαθέτουν ἕνα ἐπίπεδο **σχετικότητας/τεκμηρίωσης** καί ποιότητας σέ μελέτες πού παρουσιάζονται στίς συναντήσεις τους καί δημοσιεύονται στίς ἐπιθεωρήσεις τους. Μάλιστα, ἡ σύγχρονη ἀκαδημαϊκή κοινωνιολογία εἶναι ὑψηλῆς διανοητικῆς στάθμης (Davis 1994). Οἱ μελλοντολόγοι τείνουν νά ἀποδεχθῶν ὅ,τιδήποτε εἰπωθεῖ στίς συναντήσεις τους καί γραφεῖ στίς ἐπιθεωρήσεις τους, δηλαδή τό **σχετικό** καί τό **ἄσχετο**, τό **ἐπιστημονικό** καί τό **τελείως παράλογο**. Ὁ Richard L. Henshel (1981, σ. 408) ὑπογραμμίζει ὅτι «τό σύγχρονο μελλοντολογικό συνέδριο προσελκύει περισσότερο τήν ἀπάτη καί τό ψεῦδος ἀπ' ὅ,τι ὅποιαδήποτε ἄλλης μορφῆς συνεδρίαση».

Θά μπορούσα νά παραθέσω καί ἄλλα παραδείγματα, ἀλλά ἔχει καταστῆ σαφές τό ὅτι ἡ κοινωνιολογία μπορεῖ νά διδάξει τίς μελλοντολογικές σπουδές πολλά πράγματα σχετικά μέ τό τί συνιστᾶ καί τί ὀφείλει νά εἶναι ἕνα ἐπιστημονικό

πεδίο, ἕνα ἐπάγγελμα καί ἕνα πεδίο ἔρευνας. Δεδομένης ὅμως τῆς φανερῆς δυσἀρέσκειας μεταξύ τῶν κοινωνιολόγων, ἴσως καί οἱ μελλοντολογικές σπουδές μποροῦν ἐπίσης νά δώσουν μερικά μαθήματα στήν κοινωνιολογία. Ὁ Henshel, γιά παράδειγμα, σημειώνει ὅτι ἕνα σύγχρονο μελλοντολογικό συνέδριο «παράγει πραγματικά σημαντικές ἰδέες», περισσότερο ἀπό ὅποιοδήποτε ἄλλο συνέδριο. Ἀπό τίς ἐμπειρίες μου στό τμήμα Κοινωνιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Yale, παρουσιάζω παρακάτω μερικά πράγματα ἀπ' ὅσα ἔμαθα ἀπό τή μελέτη μου πάνω στόν κλάδο τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν.

Μαθήματα ἀπό τίς Μελλοντολογικές Σπουδές

Ἡ ἐπιστήμη τῆς κοινωνίας εἶναι ζωντανή

Ἄν καί στίς ΗΠΑ ἡ κοινωνιολογία, ὡς ἐπίσημος ἐπιστημονικός κλάδος, θρίσκεται σέ κατάσταση ἀποσύνθεσης, ἡ ἐπιστημονική μελέτη τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας διανύει περίοδο ἀνθησης. Ἀνασυντίθεται ἔξω ἀπό τά στενά ἐπιστημονικά ὅρια τῆς κοινωνιολογίας καί ἀποτελεῖ μεγάλο καί μεγεθυνόμενο κομμάτι τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἐπιστήμης (Robertson 1994), κυρίως στίς πολιτικές καί ἐφαρμοσμένες ἐπιστήμες, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν.

Ὅταν ξεκίνησα νά παρακολουθῶ μελλοντολογικά συνέδρια πρὶν ἀπό περίπου τριάντα χρόνια, ἀρκετοί — πιθανόν οἱ περισσότεροι — μελλοντολόγοι δέν εἶχαν τήν κατάρτιση τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημόνων. Μεταξύ αὐτῶν πού δέν ἦσαν κοινωνικοί ἐπιστήμονες ὑπῆρχαν φυσικοί, μηχανικοί, μαθηματικοί, δημοσιογράφοι, δικηγόροι, κοινοτάρχες, ἀνώτατα διευθυντικά στελέχη ἐπιχειρήσεων, περιβαλλοντολόγοι, ἐρευνητές, σχεδιαστές, ἰδιωτικοί σύμβουλοι, ἐρευνητές ἀγορᾶς, συγγραφείς, ἀρχιτέκτονες, ἐπιστήμονες πού ἐργάζονταν σέ διαστημικά προγράμματα, πραγματογνώμονες στόν χώρο τῆς τεχνολογίας καί πλῆθος ἄλλοι αὐτοδίδακτοι μελετητές.

Αὐτοί οἱ μελλοντολόγοι εἶχαν ἐπινοήσει ἕναν ἀριθμό διαφορετικῶν ἀλληλοεπικαλυπτόμενων κοινωνιολογιῶν, συχνά ἐν ἀγνοίᾳ αὐτοῦ πού ἐμεῖς οἱ ἐπαγγελματίες κοινωνιολόγοι γνωρίζουμε ὡς κοινωνιολογία. Δέν ἔχει καμμία σημασία ἂν ἡ φύση ἑνός προβλήματος ἢ προγράμματος ἔχει σχέση μέ τήν τεχνική, τή βιολογία, τή χημεία ἢ τή φυσική, ἀφοῦ στόν μελλοντολογικό κλάδο ὑπάρ-

χει πάντα ή κοινωνική του διάσταση. "Ανθρωποι και κοινωνικές δομές απαραίτητως αλληλοσυσχετίζονται. Για παράδειγμα, οι επιστήμονες οι οποίοι εργάζονται σε μία ασφαλής αποθήκη πυρηνικών αποβλήτων δεν νοιάζονται απλώς για τα γεωλογικά υποστρώματα, τή διάβρωση εδάφους, τή ροή νερού, τις κλιματολογικές αλλαγές κτλ., αλλά επίσης ενδιαφέρονται για τήν ανθρώπινη παρείσφρηση στον εν λόγω χώρο και για τις κοινωνικές οργανώσεις, οι οποίες θα προκύψουν από τήν οποιαδήποτε παράβλεψη, κοινωνικό έλεγχο και απόφαση σχετικά με τήν αποθήκη αποβλήτων μέσα στα επόμενα 10.000 χρόνια. "Επίσης, οι διαστημικοί σταθμοί είναι επανδρωμένοι από ανθρώπους οι οποίοι βρίσκονται σε συνεχή αλληλόδραση μεταξύ τους για μεγάλα χρονικά διαστήματα, χειριζόμενοι πολύπλοκα συστήματα ελέγχου και εντολών, έρχόμενοι σε καθημερινή έπαφή πρόσωπο με πρόσωπο και πάντα σε επικοινωνία με κάποιο μακρινό κέντρο. "Ολες αυτές οι διαδικασίες απαιτούν έναν βαθμό κοινωνιολογικής αντίληψης για τήν επίτευξη των καλύτερων δυνατών αποτελεσμάτων. Στα μέσα της δεκαετίας του '60, δύο επιστήμονες της RAND προχώρησαν στην ανασύσταση ενός τύπου έρευνας με έρωτηματολόγιο, για να προβλέψουν μελλοντικές τεχνολογικές εξελίξεις. Βοηθούμενοι από έναν μηχανικό της αεροναυπηγικής κατασκεύασαν και επεξεργάστηκαν τήν «τεχνική των Δελφών». Οι εργασίες αυτές θα διεκπεραιώνονταν πίο εύκολα, εάν γνώριζαν περισσότερα για τεχνικές οι οποίες είναι γνωστές στον χώρο της κοινωνιολογίας, όπως ή διεξαγωγή έρευνας βάσει κάποιων κριτηρίων ή με τή βοήθεια ομάδων (Helmer 1983). Θα μπορούσα να αναφέρω πλήθος άλλα παρόμοια παραδείγματα.

Ωστόσο, ένα πράγμα πού έμαθα είναι ότι ή κοινωνιολογία ήταν ζωντανή μεταξύ των μελλοντολόγων, αν και μερικές φορές μοιάζει σαν κινέζικη σπασιαλιτέ, ή οποία σερβίρεται σε ένα έστιατόριο του Αφγανιστάν*.

Η Κοινωνιολογία όφειλει να υιοθετήσει μια Μετα-μετα-θετικιστική Θεωρία τής Γνώσης

"Ένα άλλο πράγμα πού έμαθα ήταν τό πόσο σημαντική είναι ή ίδια ή πραγματικότητα. "Εάν συνεισφέρεις στον σχεδιασμό μιας πολιτικής, ή

όποια βασίζεται σε μία υποτιθέμενη γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας, και οι άνθρωποι δρουν βάσει αυτής της πολιτικής, τότε πρέπει να μεριμνήσεις ώστε ή τελευταία να αναπαριστά σωστά τά κοινωνικά δρώμενα. "Εάν δέν τό καταφέρεις αυτό, τότε τά σχέδιά σου θά αποτύχουν, οι άνθρωποι δέν θά πετύχουν τούς στόχους τους, μερικοί από αυτούς θά υποστούν βλάβη και έσύ στό τέλος ίσως να γελοιοποιηθείς, δείχνοντας ανίκανος. Για παράδειγμα, παλαιότερα οι γιατροί συνήθιζαν να σκοτώνουν τούς ασθενείς τους αντί να τούς θεραπεύουν, διότι νόμιζαν έσφαλμένα ότι οι αφαιμάξεις, ή χρήση καθαρτικού και άλλες τρομακτικές άγωγές θεράπευαν τούς άρρωστους ανθρώπους (Smart 1984, σ. 130).

Δέν μπορώ να αναφερθώ εκτενώς σε αυτό τό θέμα στα πλαίσια του παρόντος άρθρου, αλλά μέρος της σύγχυσης, στην οποία έχει περιέλθει ή κοινωνιολογία, ίσως όφειλεται στην αναντιστοιχία μεταξύ των επιστημολογικών απόψεων πού διαπερνά τόν επιστημονικό κλάδο, καθώς ή επιστήμη γενικά και ό θετικισμός ειδικότερα είχαν επανειλημμένως δεχθεί επιθέσεις, οι οποίες είχαν ξεκινήσει από τό 1962 με τή δημοσίευση του έργου του Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolution*. Μερικοί κοινωνιολόγοι, προσπαθώντας να προχωρήσουν πέρα από τόν θετικισμό, υιοθέτησαν διάφορες εκδοχές του μεταθετικισμού (Lincoln and Guba 1985· Philips 1973· Reinhartz 1979).

Φυσικά, ό μετα-θετικισμός είχε κάποια αξιόλογα αποτελέσματα αποκαλύπτοντας, για παράδειγμα, τά λάθη του θετικισμού, όπως ή άκριτη αποδοχή των συμπερασμάτων της σύγχρονης έπιστήμης (Rosenau 1992, σ. 9). "Ο μετα-θετικισμός έχει οδηγήσει στην απόδοση μεγαλύτερης προσοχής στην εκτίμηση των επιστημονικών δεδομένων και περισσότερης σημασίας στή δυνατότητα πρόβλεψης πού μάς δίνει ή φύση της επιστημονικής γνώσης, στην καλύτερη αξιολόγηση των τρόπων με τούς οποίους ασυνείδητες πολιτισμικές υποθέσεις μπορούν μερικές φορές να μάς οδηγήσουν σε λανθασμένα επιστημονικά συμπεράσματα, σε πρόσληψη περισσότερης γνώσης στό πώς ή προσωπικότητα και ή κοινωνική θέση του έρευνητή μπορούν να κατευθύνουν τήν έρευνά του, σε αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τό πώς ή υποκοουλτούρα της κοινότητας συγκεκριμένων επιστημόνων διαμορφώνει και μορφοποιεί τήν επιστημονική έρευνα, και στην ευρύτερη αποδοχή της άποψης ότι ή τεχνική γνώση τελικά ίσως να μήν μπορεί να δώσει όλες εκείνες

* Τό κείμενο έχει γραφτεί πριν από τήν 11η Σεπτεμβρίου 2001. (Σ.τ.Μ.)

τίς απαντήσεις οι οποίες απαιτούνται στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Όμως, οι απόψεις του μετα-θετικισμού, ύστερα από μία περίοδο κυριαρχίας, άρχισαν να χάνουν έδαφος, καθώς έγιναν αντικείμενο δριμύειας κριτικής (Newton-Smith 1981). Δέν μπορούσαν πλέον να γίνουν ανταγωνιστικές προς μία βιώσιμη φιλοσοφία της επιστήμης, καθώς μερικοί φιλόσοφοι ανακοίνωναν την έλευση μιας ύστερης νέο-θετικιστικής ή μετά-Κούν φάσης. Προς τό τέλος της δεκαετίας του '70, ο Suppe (1977) συμπέρανε ότι ο μετα-θετικισμός ήταν πλέον ξεπερασμένος, αν και ακόμη τότε αναπτυσσόταν στους κόλπους της Κοινωνιολογίας.

Η Rosenau (1992) έβαλε τό τελευταίο καρφί στό φέρετρο του μετα-θετικισμού — ή γενικώτερα του μεταμοντερνισμού. Σιγά σιγά απέριψε τίς μεταμοντέρνες ιδέες ως βιώσιμη θεωρία της γνώσης, δείχνοντας ότι είναι γεμάτες από άμφιλογίες, ασάφειες, συγχύσεις, καταστροφικότητα, διανοητική αναρχία, απαισιοδοξία και απόρριψη της ίδιας της αλήθειας, ακόμη και ως στοχοθεσία. Καταρρίπτει τούς άκραίους μεταμοντέρνους ισχυρισμούς ότι δέν υπάρχει αιτιότητα, αντικειμενικότητα, ορθολογικότητα, ευθύνη και αλήθεια. Δείχνει ότι μερικοί άκραιοι μεταμοντερνιστές «μιλούν για τρόπο, αυτοκτονία και βία ως τίς μόνες αυθεντικές πολιτικές χειρονομίες» (σ. 23). Επίσης, ή Rosenau ισχυρίζεται ότι εάν δέν καταφέρουμε να ξεπεράσουμε τίς μεταμοντέρνες πεποιθήσεις και ιδέες, θά ήταν καλύτερα να εγκαταλείψουμε την προσπάθεια να γνωρίσουμε και να καταλάβουμε ό,τιδήποτε, και ακόμη λιγότερο να προσπαθήσουμε να ενεργήσουμε μέ σοφία σύμφωνα μέ τή γνώση μας.

Ευτυχώς, μία βιώσιμη ύστερη μετα-θετικιστική θεωρία της γνώσης είναι διαθέσιμη. Είναι γνωστή μέ διάφορα ονόματα, αλλά κυρίως αναφέρεται ως «κριτικός ρεαλισμός» (Bell 1997· Cook and Campbell 1979· Musgrave 1993). Ο κριτικός ρεαλισμός οφείλει πολλά στις μετα-θετικιστικές κριτικές του θετικισμού, και ακόμη περισσότερο στις ανθρωπιστικές κριτικές του επιστημονισμού. Αναγνωρίζει ότι τελικά αυτό που χαρακτηρίζει την επιστήμη είναι κατά ένα μέρος υποθέσεις, ενώ αυτή, από τή φύση της, είναι ποιοτικώς υποκειμενική. Θεωρεί ότι οι υποθέσεις είναι αναπόφευκτες και ότι τό ιστορικό πλαίσιο άσκει σημαντική επιρροή (κυρίως στη φυσική επιστήμη). Πιστεύει ότι ή επιστήμη συνιστά μία κοινωνική διαδικασία και ότι οι επιστήμονες είναι άνθρωπινα όντα μέ όλα τους τά ελατ-

τώματα. Παραδέχεται ότι ή αλλοίωση των γεγονότων είναι πιό σημαντικό κριτήριο για τή γνώση από τήν πιστή χωροχρονική απόδοσή τους. Επίσης, αναγνωρίζει ότι ή κοινωνική αιτιότητα μπορεί και πρέπει να συνδέεται μέ τίς προθέσεις και τούς σκοπούς των ανθρώπων, όπως και μέ τίς παθητικά διαπιστωμένες συμπτώσεις. Υπογραμμίζει ότι ή αληθοφάνεια είναι τό καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα που μπορούμε να εξαγάγουμε από τήν επιστήμη, και μάλιστα αυτό μπορούμε να τό επιτύχουμε μέ διαφορετικούς τρόπους και ακόμη να τό βελτιώσουμε, χρησιμοποιώντας πολλαπλές μεθόδους, μέτρα και προσεγγίσεις. Επιπλέον, σημειώνει ότι ή επιστήμη ενθαρρύνει τή δημιουργικότητα, τή φαντασία, τή διαίσθηση και τή διορατικότητα, ενώ, από τήν άλλη, ή παραγόμενη γνώση δέν αποτελεί αντικείμενο βεβαιότητας. Τέλος, αναγνωρίζει ότι πολλές όψεις της πραγματικότητας ίσως πάντα να παραμείνουν εκτός των ανθρωπίνων όριων παρατήρησης και αντίληψης (Campbell 1984).

Ωστόσο, οι κριτικοί ρεαλιστές πιστεύουν ότι τό πώς είναι πραγματικά δομημένος ο κόσμος παίζει αποφασιστικό ρόλο στά επιστημονικά επιτεύγματα, όπως, επίσης, ότι ή αλήθεια είναι εφικτή μέσα στα όρια των ανθρωπίνων αισθήσεων και της νοημοσύνης. Οι κριτικοί ρεαλιστές δέν απαιτούν δικαιολόγηση για τήν αλήθεια μιας πρότασης, αλλά μόνο τό ότι κάποιος δικαιολογημένα πιστεύει ότι ή πρόταση είναι αληθινή. Μέ άλλα λόγια, «είναι λογικό να πιστεύουμε στο Π (είμαστε δικαιολογημένοι να πιστεύουμε στο Π), εάν και εφ' όσον τό Π μπορεί να άντέξει σοβαρή κριτική» (Musgrave 1993, σ. 282). Έτσι, όταν οι κριτικοί ρεαλιστές ισχυρίζονται ότι οι ένδειξεις «υποστηρίζουν» μία πρόταση, δέν εννοούν ότι τήν «επαληθεύουν» ούτε ότι τήν «χάνουν πολύ πιθανή». Έννοούν, ακολουθώντας τήν αρχή της διαφεισιμότητας του Karl Popper, ότι «άποτυγχάνουν να τήν διαψεύσουν» (Musgrave 1993, σ. 290). Φυσικά, αυτό αφήνει άνοιχτό τό ένδεχόμενο ή πιθανολογούμενη γνώση να είναι έσφαλμένη. Όταν, όμως, συμβαίνει αυτό, οι κριτικοί ρεαλιστές θεωρούν ότι αυτό που αρχικά πίστευαν ήταν λάθος, αλλά όχι ότι έσφαλλαν όταν τό πίστευαν (Musgrave 1993, σ. 282).

Σέ αντίθεση μέ τούς θετικιστές, οι κριτικοί ρεαλιστές δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στις πιθανολογούμενες όψεις της γνώσης, στις πολλαπλές άπειλές προς τήν έγκυρότητα και στην άδυναμία να γνωρίσουμε κάτι μέ βεβαιότητα. Άλλά, αντίθετα μέ τούς μετα-θετικιστές, υποθέτουν ότι ύ-

πάρχει μία πραγματικότητα, ή όποια δέν σχετίζεται απαραίτητα μέ τή γνώση μας γι' αυτήν, και ότι μπορούμε νά εξετάσουμε πολλές από τίς ιδέες μας σχετικά μέ αυτήν, μέ σκοπό νά δούμε εάν είναι σωστές ή λανθασμένες. Έτσι, οί κριτικοί ρεαλιστές επιμένουν ότι ή επιστημονική αλήθεια είναι ευρύτερη από ό,τι ή κοινότητα τών επιστημόνων μέχρι σήμερα διατείνεται.

Η Κοινωνιολογία όφείλει νά λάβει σοβαρά ύπ' όψιν της τήν πρόβλεψη

Οί μελλοντολόγοι δέν ενδιαφέρονται πρωταρχικά στό νά επιδίδονται σέ προβλέψεις. Αντίθετα, σκοπεύουν νά επινοήσουν, νά εκτιμήσουν και νά προτείνουν πιθανά «μέλλοντα», βοηθώντας τούς ανθρώπους νά εξερευνήσουν εναλλακτικές λύσεις, νά αποφασίσουν τί ακριβώς μέλλον επιθυμούν και νά σχεδιάσουν τρόπους γιά νά τό πετύχουν. Όστόσο, οί μελλοντολόγοι δέν μπορούν νά μήν συμπεριλάβουν τήν πρόβλεψη στό επαγγελματικά τους ενδιαφέροντα, γιατί είναι απαραίτητο στή διαδικασία λήψης αποφάσεων νά γνωρίζουν τίς πιθανές συνέπειες συγκεκριμένων ενεργειών. Έτσι, ή πρόβλεψη παίζει έναν σημαντικό ρόλο στόν μελλοντολογικό κλάδο, όπως πρέπει νά παίζει σέ κάθε εφαρμοσμένη επιστήμη, αν και οί προβλέψεις (προγνώσεις, προβολές κτλ.) χαρακτηρίζονται από πολλαπλότητα, «ένδεχομενικότητα», άβεβαιότητα, εικασίες.

Άλλά ή διαδικασία τής πρόβλεψης είναι περισσότερο πολύπλοκη, γιατί, όταν γίνει μία πρόβλεψη, τότε αυτόματως ή ίδια αποτελεί ρυθμιστή σέ μία κατάσταση και μπορεί νά ασκήσει επιρροή στή συμπεριφορά και στό μέλλοντικά αποτελέσματα, όπως είχε ήδη παρατηρήσει ο Robert K. Merton πριν από κάποιες δεκαετίες. Άκολουθώντας τό παράδειγμα του Merton, ο μελλοντολόγος-κοινωνιολόγος Henshel (1976) επεξεργάστηκε τήν έννοια τής «αυτο-μεταβαλλόμενης προφητείας», ή όποια συνιστά μία πρόβλεψη πού οδηγεί στήν αλλαγή τών συνθηκών της και επομένως του ίδιου του έαυτου της. Αυτές οί προφητείες μπορεί νά είναι αυτο-αναιρούμενες ή αυτο-εκπληρούμενες. Οί Henshel και William Johnston (1987) μάς δίνουν αρκετά παραδείγματα, θετικά και άρνητικά, τά όποια αναφέρονται στις αυτο-μεταβαλλόμενες προφητείες.

Στίς μελλοντολογικές σπουδές γίνεται πλέον φανερό ότι μία στοιχειώδης θεωρία τής ανθρώπινης συμπεριφοράς και κοινωνικής μεταβολής θά πρέπει νά λάβει σοβαρά ύπ' όψιν τόν

ρόλο τής πρόβλεψης, συμπεριλαμβανομένων τών πολύπλοκων τρόπων μέ τούς όποιους οί κοινωνικοί παράγοντες, άτομικοί και συλλογικοί, μέ τή σειρά τους, λαμβάνουν ύπ' όψιν τίς προβλέψεις όταν καθορίζουν τίς επιλογές τους, εν συνεχεία παίρνουν τίς αποφάσεις τους και, τέλος, ενεργούν μέ σκοπό νά διαμορφώσουν τό μέλλον τους. Άναμφίβολα, συνιστά ειρωνεία τό γεγονός ότι ή έρευνα γιά τίς προβλέψεις, πού ξεκίνησε από έναν κοινωνιολόγο και σημείωσε πρόοδο μέ τή συνδρομή ενός μελλοντολόγου-κοινωνιολόγου, φαίνεται νά άγνοείται έντελώς από τούς σύγχρονους κοινωνιολόγους, όταν μία στοιχειώδης θεωρία τής κοινωνικής πράξης δέν είναι πλήρης χωρίς αυτήν.

Η Κοινωνιολογία όφείλει νά επαναφέρει τόν ήθικό λόγο

Ο γενικός σκοπός τών μελλοντολογικών σπουδών είναι νά διατηρήσουν ή νά βελτιώσουν τίς συνθήκες ελευθερίας και ευημερίας του ανθρώπινου είδους, ενώ μερικοί μελλοντολόγοι θά προσέθεταν τό κοινό καλό όλων τών ζωντανών όντων, τών φυτών και τή βίοςφαιρα του πλανήτη (Bell 1993b). Επιπλέον, οί μελλοντολόγοι έχουν μία ειδική ύποχρέωση νά μιλήσουν γιά τήν ευημερία τών μελλοντικών γενεών, τούς άγέννητους ανθρώπους οί όποιοι δέν έχουν ούτε φωνή ούτε έξουσία δική τους. Επομένως, οί μελλοντολόγοι δέν σκοπεύουν άπλώς νά εξερευνήσουν πιθανά μέλλοντα, αλλά, επίσης, και επιθυμητά μέλλοντα και νά καθορίσουν τά χαρακτηριστικά στοιχεία πού πρέπει νά πληροί μία καλή κοινωνία. Άρα, ο ήθικός λόγος είναι απαραίτητο συστατικό τών μελλοντολογικών σπουδών.

Μέλημα άρκετών μελλοντολόγων είναι νά ανακαλύψουν και νά εκμεταλλευθούν τίς όποιες σοβαρές πιθανότητες γιά τήν πραγματοποίηση επιθυμητών μελλόντων, τόσο γιά τίς τωρινές όσο και γιά τίς μελλοντικές γενιές (Barbieri Masini 1983). Σκοπός τους είναι νά αύξήσουν τίς όρθολογικές επιλογές και ευκαιρίες του άτόμου γιά έναν ύψηλης ποιότητας μακρό βίο. Η συναίνεση μερικές φορές κρίνεται απαραίτητη αλλά μέσα σέ πλαίσια δημοσίου διαλόγου, άνοιχτής και ελεύθερης επικοινωνίας και μετριοπάθειας, ή όποια είναι αποτέλεσμα τής επίγνωσης τής πιθανότητας λάθους στό επιστημονικά μας πιστεύω.

Αυτός άλλωστε είναι και ο λόγος πού εγώ και δεκάδες χιλιάδες άλλοι άνθρωποι εισχώρησαν στό μελλοντολογικό κίνημα. Η ανθρώπινη πα-

ρόρμηση να συνεισφέρεις κάτι αξιόλογο στην ανθρωπότητα, να αυξήσεις έστω και σε μικρό βαθμό την καλοσύνη και ευγένεια στον κόσμο είναι πραγματικά ισχυρή, αν και συχνά παραμένει ανεκπλήρωτη, λόγω των κατά τά άλλα έντιμων απασχολήσεων, όπως τό να κερδίσεις τά προς τό ζήν ή να είσαι πετυχημένος στην επαγγελματική ή την οικογενειακή σου ζωή.

Οί μελλοντολόγοι εισέρχονται στο πεδίο του ηθικού λόγου και μέσω ενός άλλου δρόμου. Ός εφαρμοσμένη επιστήμη, οί μελλοντολογικές σπουδές ενδιαφέρονται για τή βελτίωση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων. Κάθε τέτοια διαδικασία ενθαρρύνει όχι απλώς τήν εκτίμηση των πιθανών συνεπειών συγκεκριμένων πράξεων (κάτι πού, όπως προαναφέρθηκε, συνιστά ζήτημα πρόβλεψης) αλλά και, επίσης, τήν αποτίμηση του ευκαίτου των εν λόγω συνεπειών (πρόβλημα αξιολογικής κρίσης). Έτσι, οί μελλοντολόγοι ενδιαφέρονται για τή σαφή διατύπωση των σχετικών αξιών, τήν αποσαφήνιση και τήν ορθότητά τους. Οί μελλοντολόγοι δέν ρωτούν απλώς «τί θά συμβεί εάν κάνουμε αυτό ή εκείνο;». Ρωτούν επίσης «ποιές από αυτές τίς συνέπειες θά είναι επιθυμητές;».

Τουλάχιστον στή διάρκεια των τελευταίων σαράντα χρόνων, ή αμερικανική κοινωνιολογία δέν ενθάρρυνε έναν τέτοιο ανοιχτό ηθικό λόγο. Όταν έγινε κοινωνιολόγος, ο στόχος ήταν ή «καθαρή επιστήμη». Τότε επικρατούσε ή αντίληψη ότι οί αξιολογικές κρίσεις, σε αντίθεση μέ τήν καταγραφή των γεγονότων, δέν γινόταν να επιβεβαιωθούν ή να διαψευσθούν. Οί πρώτοι μεταρρυθμιστικοί στόχοι τής κοινωνιολογίας είχαν αποκλεισθεί ως «ένδεχομενικότητα».

Αυτό έχει προκαλέσει ευρέως μιά δυσανεμία. Άρκετοί συγγραφείς έχουν πλέον στραφεί προς τήν επιδίωξη τής ευημερίας και του κοινού καλού και στό άνοιγμα του ζητήματος του ρόλου του ηθικού λόγου στην κοινωνιολογία, ενός ηθικού λόγου πού να βασίζεται σε αυστηρή και αντικειμενική ανάλυση. Μεταξύ αυτών συναντούμε τά όνόματα των Robert N. Bellah, Richard Madsen, William M. Sullivan, Ann Swidler και Steven M. Tipton (1985, 1991), Boldt (1993), Amitai Etzioni (1988), Dennis C. Foss (1977), Norma Haan (1983), Horowitz (1993), Derek L. Philips (1986), Philip Selznick (1992).

Γνωρίζουμε ότι ή διάκριση του κακού από τό καλό είναι μιά από τίς πρωταρχικές διαστάσεις του νοήματος, πού αναγνωρίζεται από τά μικρά

παιδιά και παραμένει ή πιο σημαντική καθ' όλη τή διάρκεια τής ζωής τους (Osgood, May and Miron 1975). Για τά μωρά τό καλό σημαίνει να τά ταΐζουν, να παραμένουν ζεστά και να τά αγαυαλιάζουν τρυφερά. Τά παιδιά διδάσκονται ότι δέν πρέπει να καταναλώνουν αλκοόλ, να παίζουν μέ τά σπέρτα, να τρώνε βρωμιές, να χτυπούν τούς φίλους τους και να συμπεριφέρονται απρεπώς τήν ώρα του φαγητού. Άντίθετα, μαθαίνουν ότι πρέπει να πίνουν γάλα, να τρώνε τό σπανάκι τους, να συμπεριφέρονται ευπρεπώς απέναντι στους φίλους τους, να κοιτάζουν άριστερά και δεξιά πριν περάσουν απέναντι στον δρόμο και να χρησιμοποιούν τό ουροδοχείο στην τουαλέτα. Και, καθώς μεγαλώνουν, συχνά τούς δίνονται συμβουλές και δικαιολογημένες συστάσεις για τό τί πρέπει και τί δέν πρέπει να κάνουν. "Όχι μόνο τά παιδιά, αλλά όλοι μας γινόμαστε φορείς μιās σειράς υποχρεώσεων, από τό ότι οφείλουμε να φορούμε ζώνη ασφαλείας στό αυτοκίνητο μέχρι τό γιατί δέν πρέπει να διαπράξουμε έναν φόνο.

Άν και τά παλιά δόγματα ίσως δέν πεθάνουν ποτέ, μερικοί από εμάς γνωρίζουμε πλέον ότι ή επιστήμη δέν αποκλείει τήν αξιολόγηση ηθικών προτάσεων. Δέν δέχεται, όμως, υπερφυσικές έρμηνείες του καλού και επίσης απορρίπτει τό άπόκρυφο, τό ανέκφραστο, τό αυστηρά ύποκειμενικό και τήν επίκληση μιās αυθαίρετης πηγής (π.χ., «ή Μητέρα μου μου είπε», «ό Θεός λέει»). Η κοινωνιολογία είναι ένας φυσιοκρατικός επιστημονικός κλάδος.

Άλλά, όπως έχω εξηγήσει άλλου (Bell 1993α), οί αξιολογικές κρίσεις μπορούν αντικειμενικά να τεθούν προς κρίση μέσα σε ένα φυσιοκρατικό πλαίσιο. Πράγματι, οί αξιολογικές κρίσεις μπορούν να σταθούν σε ένα λογικό και εμπειρικό επίπεδο, όπως και όλες οί επιστημονικές προβλέψεις. Επιπλέον, μέσα στα πλαίσια του κριτικού ρεαλισμού, οί επιστημονικές μέθοδοι μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να τεκμηριώσουν αντικειμενικά πεποιθήσεις, σε προτάσεις τύπου «τί οφείλει κάτι να είναι» μέ τον ίδιο τρόπο μέ τον όποιο χρησιμοποιούνται για να εξετάσουν προτάσεις πάνω στό «τί ήταν» και «τί είναι». Χρησιμοποιώντας διαφορετικές μεθόδους, όπως τήν επιστημική επαγωγή του Keekok Lee (1985), ή αξιολόγηση ηθικών προτάσεων μπορεί να αποδειχθεί μιά αντικειμενική και ορθολογική διαδικασία.

Δέν είναι, λοιπόν, πλέον καιρός ό ηθικός λόγος να αποτελέσει κομμάτι του κριτικού λόγου τής κοινωνιολογίας, συνταιριάζοντας τήν αναζή-

τηση για την αλήθεια με την επιδίωξη του καλού; Έτσι, τόσο η στερημένη αξιών κοινωνιολογία εκείνων των κοινωνιολόγων, οι οποίοι παριστάνουν ότι είναι αδέσμευτοι, όσο και η προκατειλημμένη κοινωνιολογία των κομματικά στρατευμένων κοινωνιολόγων θά αντικατασταθούν από μία αξιακά φορτισμένη κοινωνιολογία, όπου οι αξίες δέν θά διατυπώνονται άπλως, αλλά, επίσης, θά τίθενται σέ άμφισβήτηση, έρευνα και αντικειμενική εξέταση. Τή θέση του φανατισμού και της αύθεντίας θά πάρουν ή άμφισβήτηση και ή ευρύτητα πνεύματος, τά όποια άπορέουν από την παραδοχή ότι οι αξιακοί ισχυρισμοί, όπως οι άληθείς προτάσεις, μπορεί νά είναι ή νά μήν είναι έπαληθεύσιμες. Ακόμη, όμως, και όταν δέν έπαληθεύονται, μπορούν νά αναθεωρηθούν στό μέλλον υπό τό φώς νέων στοιχείων.

Οί κοινωνιολόγοι ρωτούν: ποιά είναι ή συνεισφορά των αξιών για την ίκανοποίηση των κοινών ανθρώπινων βιολογικών αναγκών; Πώς ή ήθική επιτρέπει στους ανθρώπους νά ζήσουν και νά δουλέψουν μαζί και νά έπωφεληθούν από τίς κοινές τους προσπάθειες; Ποιές είναι οι κατάλληλες ήθικές άρχές, οι όποιες θά μειώσουν τίς βίαιες συγκρούσεις; Πώς μπορούμε νά εξηγήσουμε την ύπαρξη οικουμενικών ή σχεδόν οικουμενικών άρχών, όπως οι αξίες της ζωής, της δικαιοσύνης, της ειρήνης και άρμονίας, της στοργής και της άγάπης, των ευκαιριών για οικογενειακή ζωή και σεξουαλική συμπεριφορά, της μετριοπάθειας, του σεβασμού προς την έξουσία, της ασφάλειας, της πίστης, της επιμέλειας, της υπευθυνότητας, της επιμονής, του έπαρκους πλούτου, της συνεργασίας, της γνώσης, της αλήθειας, της τιμότητας, της γενναιοδωρίας, της άρωγής, της φιλαλληλίας, της φιλίας, της έμπιστοσύνης και ευπιστίας, της ευτυχίας κτλ.; Ποιές είναι οι κατάλληλες αξίες, οι όποιες θά μεγιστοποιήσουν την ανθρώπινη ευημερία; Πώς αναπτύσσονται ή συμπάθεια και ή άλτρούισμός — ένας όρος ό οποίος πρωτοχρησιμοποιήθηκε, όπως όλοι γνωρίζουμε, από τον August Comte — και ποιός ό ρόλος τους; Ποιές είναι οι άπαρχές και ποιές οι συνέπειες της άμοιβαιότητας;

Λέγοντας αυτά δέν ζητώ την έπιστροφή στη «στενά ήθικιστική και κακή έπιστήμη» που χαρακτήρισε τους πρώτους Άμερικανούς κοινωνικούς μεταρρυθμιστές-κοινωνιολόγους, όπως μάς θύμισε πρόσφατα ό Cancian (1994, σ. 9). Αντίθετα, αυτό που επιζητώ είναι ή έπιστροφή του ήθικου λόγου στον κοινωνιολογικό χώρο, διατηρώντας, παράλληλα, σέ ύψηλό επίπεδο την ποιό-

τητα της έπιστημονικής κοινότητας και του κλάδου γενικότερα.

Η Κοινωνιολογία όφείλει νά συνεισφέρει στη δημιουργία μιάς παγκόσμιας ήθικης κοινότητας

Ποιές είναι πραγματικά εκείνες οι ανθρώπινες αξίες, οι όποιες είναι άπαραίτητες για νά χρησιμεύσουν ως όδηγός στην αναδυόμενη παγκόσμια κοινωνία; Ο κόσμος, όπως κάθε κοινωνιολόγος γνωρίζει, έχει γίνει άλληλεξαρτώμενος, καθώς οι τεχνολογίες επικοινωνίας, μεταφοράς και καταστροφής έχουν παραγάγει παγκόσμια δίκτυα άμοιβαιότητας, καθώς ό αυξανόμενος πληθυσμός σέ όρισμένες χώρες και οι ύψηλά καταναλωτικοί τρόποι ζωής σέ κάποιες άλλες άπειλούν τίς ζωτικές άντιστάσεις του πλανήτη. Αντιμέτωποι μέ παγκόσμιες μεταβολές, οι όποιες ίσως τελικά κρίνουν την κοινή μοίρα της ανθρωπότητας, αρχίζουμε νά συνειδητοποιούμε ότι τό μέλλον μας έξαρτάται τόσο από τη συνεχιζόμενη προσκόλληση σέ άρκετές από τίς σταθερές αξίες της ανθρωπότητας όσο από την άναγνώριση ότι μερικές παραδοσιακές αξίες δέν βοηθούν πλέον στην ανθρώπινη ευημερία (Bell 1994).

Μεταξύ εκείνων των αξιών, οι όποιες είναι ύποψήφιεσ για άλλαγή, είναι αυτές που άφορούν στην άναπαραγωγή της κοινωνίας, όπως οι αξίες της συνειδητοποίησης της ταυτότητας και άλληλεγγύης των μελών μιάς ομάδας και της επιθετικότητας προς μία ξένη. Αν δέν αλλάξει ή ισχύουσα κατάσταση, αυτά στά όποια πρέπει νά δοθεί μεγαλύτερη άξία είναι ό χαμηλός δείκτης γεννήσεων, ή έλευθερία και ή ισότητα των γυναικών, ή ταύτιση μέ τό σύνολο της ανθρώπινης κοινότητας, ή άλληλεγγύη μεταξύ των ανθρώπων και λιγότερο τό μίσος, ή έχθρότητα, ή επιθετικότητα και ή καταστροφή. Έπιπλέον, ή ανθρώπινη ζωή, στην όποια ήδη δίνεται ιδιαίτερη άξία σέ παγκόσμιο επίπεδο, πρέπει νά εκτιμηθεί από όλους άκόμη περισσότερο, έτσι ώστε κάθε άνθρωπο όν νά έχει εξίσου τίς ίδιες ευκαιρίες νά ολοκληρώσει τον κύκλο ζωής του.

Τίς τελευταίες δεκαετίες, ή παγκόσμια κοινότητα των κοινωνιολόγων έχει άποκτήσει μεγαλύτερη συνοχή, ή συχνότητα και ό αριθμός των διακρατικών έπαφών μεταξύ των μελών της έπιστημονικής κοινότητας έχει αύξηθεί και τό έρευνητικό ενδιαφέρον μερικών κοινωνιολόγων έχει ξεπεράσει τά όρια των κοινωνιών τους και πε-

ριλαμβάνει συγκριτικές και διαπεριφερειακές μελέτες, ενώ, σέ όρισμένες περιπτώσεις, εκτείνεται σέ όλόκληρη τήν ανθρωπότητα και τήν παγκόσμια κοινωνία. Οί κοινωνιολόγοι έχουν πολλά νά προσφέρουν στίς προσπάθειες δημιουργίας μιās παγκόσμιας ήθικης γιά τόν 21ο αιώνα.

Ένα τέτοιο έργο προϋποθέτει βέβαια ότι ο άκράϊος πολιτιστικός και ήθικός σχετικισμός δέν συνιστά άποδεκτό θεωρητικό εργαλείο. Όπως μερικές προτάσεις είναι άληθειές και κάποιες άλλες ψευδείς, τό ίδιο κάποιες ήθικές αρχές είναι σωστές και κάποιες άλλες έσφαλμένες. Οί κριτικοί ρεαλιστές παίρνουν σοβαρά τέτοιες προτάσεις και ενεργούν βάσει αυτών, άν και τίς θεωρούν προσωρινές. Μιά τέτοια άποψη βρήκε άπήχηση στήν έκθεση του Donald E. Brown (1991) γιά τήν πτώση και τήν καταστροφή των ειδώλων του πολιτιστικού σχετικισμού, στό έργο του Robert B. Edgerton (1992) πού άμφισβητεί τόν μύθο τής «πρωτόγονης» άρμονίας και στήν τεκμηριωμένη του έρευνα γιά τήν ύπαρξη άρρώστων κοινωνιών και στήν αντικειμενική μέθοδο του Lee (1985) γιά τήν αξιολόγηση των ήθικων άρχων.

Η Κοινωνιολογία όφείλει νά υίοθετήσει μιά όλιστική-διεπιστημονική άποψη

Η έρευνα, πού στοχεύει στή γνώση, ή όποία μέ τή σειρά της άναδεικνύεται σέ ρυθμιστικό παράγοντα στή διαδικασία λήψης αποφάσεων, πρέπει νά αντιμετώπισει τήν αυξανόμενη άλληλεξάρτηση του κόσμου. Έτσι, ή όργάνωση τής γνώσης, τόσο γιά τή λήψη αποφάσεων όσο και γιά τήν κοινωνική πράξη, άπαιτεί μιά όλιστική προοπτική και μιά διεπιστημονική προσέγγιση. Οί μελλοντολόγοι δέν προσεγγίζουν κανένα σύστημα και καμιά μονάδα τελείως άπομονωμένα. Άντιθέτως, γιά νά αντιληφθούν πλήρως τή δυναμική άλληλοσυσχέτιση σέ παγκόσμιο επίπεδο, έπισημαίνουν ότι κάθε μονάδα πρέπει νά νοηθεί σε ένα βαθμό ως προϊόν των υπολοίπων μονάδων.

Συνέπεια αυτής τής όλιστικής προοπτικής είναι ότι οί μελλοντολόγοι επεκτείνουν τό όπτικό τους πεδίο ώστε νά συμπεριλάβουν τίς ακούσιες και, σέ κάθε άλλη περίπτωση, άγνωστες συνέπειες των κοινωνικών πράξεων. Ο Dickson (1977, σσ. 19-20) παραθέτει τό παράδειγμα τής άπαγόρευσης, από τήν Έπιτροπή γιά τήν προστασία του καταναλωτή, των εύφλεκτων νυχτερικών ένδυμάτων (πυτζάμες) γιά τά παιδιά. Άρ-

γότερα, άνακαλύφθηκε ότι «μερικά από τά νέα μή εύφλεκτα ύφάσματα προκαλούσαν καρκίνο». Άρα, κάθε λύση σέ ένα πρόβλημα πιθανόν νά γίνεται αίτία ενός άλλου είδους προβλήματος, ως δεύτερη, τρίτη κ.ο.κ. συνέπεια κάθε πράξης. Έπομένως, οί αποφάσεις πού λαμβάνονται επί τή βάσει μόνο των άμεσων συνεπειών τους άποδεικνύονται άνεπαρκείς. Υπάρχουν ελάχιστες — έως καθόλου — τελικές λύσεις. Άντιθέτως, αυτό πού συμβαίνει είναι νά γίνονται διορθώσεις επί διορθώσεων, σέ μιά διαδικασία πού δέν έχει τέλος.

Μιά δεύτερη συνέπεια του όλισμού είναι ότι, γιά νά καταλήξουν στά καλύτερα δυνατά αποτελέσματα, ή διαδικασία λήψης των αποφάσεων και ή κοινωνική πράξη πρέπει νά διέπονται από διεπιστημονικότητα. Έτσι, τό πεδίο τής μελλοντολογίας αναπτύσσεται σέ μιά διεπιστημονική προσέγγιση, ή όποία πηγαίνει αντίθετα πρός τίς τάσεις τής άυστηρής εξειδίκευσης του γνωστικού πεδίου και του επαγγελματικού κατακερματισμού. Η άλληλοσυσχέτιση σέ παγκόσμιο επίπεδο σημαίνει ότι ή κατάρτιση και εφαρμογή τής πολιτικής όδηγεί τους μελλοντολόγους σέ ζητήματα, τά όποια ίσως νά συνιστούν πεδία μιās σειράς άλλων γνωστικών αντικειμένων. Έπομένως, τά προγράμματα και τά σχέδια τής μελλοντολογικής έρευνας περιλαμβάνουν πολυεπιστημονικού χαρακτήρα ομάδες έρευνητών, οί όποιοι συνθέτουν τίς διάσπαρτες ένότητες γνώσεων γιά νά εξετάσουν ένα συγκεκριμένο πρόβλημα, όπως στό παράδειγμα τής άποθήκευσης των πυρηνικών άποβλήτων. Όπου ένας μελλοντολόγος εργάζεται μόνος, αυτός συχνά πρέπει νά μάθει πράγματα τά όποια ξεφεύγουν του πεδίου τής ειδίκευσής του.

Σημαντικά θέματα ανθρωπίνου ενδιαφέροντος, τά όποια άφορούν στον πόλεμο και στήν ειρήνη, στή μείωση τής βίας και επιθετικότητας στίς πόλεις, στήν περιβαλλοντική καταστροφή, στή βιώσιμη ανάπτυξη, στίς συνέπειες των τεχνολογιών του μέλλοντος, στή διεθνή συνεργασία, στήν εξερεύνηση του διαστήματος, στίς επικοινωνίες, στήν εκπαίδευση και στίς ανθρώπινες ικανότητες, στήν αντιμετώπιση των φυσικών καταστροφών και στήν ύγειονομική περίθαλψη, γιά νά αναφέρουμε μόνο όρισμένα, έχουν ψυχολογικές, πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές, μαθηματικές, βιολογικές και φυσικές όψεις.

Μπορεί, άραγε, ή κοινωνιολογία νά επιδιώκει στον έπερχόμενο κόσμο των πολιτικών και εφαρμοσμένων έπιστημών, συνεχίζοντας νά κατα-

κερματίζει τό γνωστικό της πεδίο; Έάν ακολουθήσει αυτόν τόν δρόμο, τότε όλο και περισσότεροι μή κοινωνιολόγοι θά ασχολούνται μέ τήν κοινωνιολογία. Έπιπλέον, ή όργάνωση και διαχείριση τής γνώσης στά πανεπιστήμια του μέλλοντος πιθανόν νά είναι διαφορετική από ό,τι μέχρι τώρα — εάν χρειασθεί, θά γίνεται μόνο στά πλαίσια του πανεπιστημιακού περιβάλλοντος. Ήδη, θρυσκόμαστε σέ μία μεταβατική φάση από τά επιμέρους επιστημονικά πεδία γνώσης σέ πολυεπιστημονικές ομάδες, οί όποίες όργανώνονται γύρω από τή μελέτη σημαντικών ζητημάτων και τήν κατάρτιση τών σχετικών προγραμμάτων.

Η Κοινωνιολογία όφείλει νά αντιμετώπισει τό μέλλον ως άνοιχτό σέ όλα τά ένδεχόμενα

Ο χρόνος προχωρά συνεχώς μέ άδυσώπητο τρόπο. Μέ εξαίρεση τή φευγαλέα στιγμή του παρόντος, ή ζωή συνίσταται μόνο στή μνήμη και στήν προσδοκία. Άν και οί ιδέες μας για τό παρελθόν αλλάζουν, τό ίδιο τό παρελθόν παραμένει — και θά παραμένει — άμετάβλητο. Τό παρόν είναι ό χώρος στον όποιο μάς παρέχεται ή ευχέρεια τής επιλογής, τής απόφασης και τής δράσης. Τό μέλλον είναι ό χώρος τής άβεβαιότητας, τής έλπίδας και του φόβου. Έτσι, υπάρχουν παρελθόντα γεγονότα, παροντικές επιλογές και μελλοντικές πιθανότητες. Άντίθετα, δέν υπάρχουν παρελθοντικές πιθανότητες και μελλοντικά γεγονότα.

Ός γνωστικά όντα, μάς προβληματίζει ιδιαίτερα τό μέλλον. Παρουσιάζει δυσκολίες ή γνώση του. Όστόσο, όσο θά ζούμε και θά αναπνέουμε, τό μέλλον θά αντιπροσωπεύει νέες ευκαιρίες. Δέν έχει ακόμη λάβει χώρα. Γι' αυτό, πιθανόν νά υπόκειται στήν ίδια μας τή θέληση.

Οί μελλοντολόγοι δέν θεωρούν τό μέλλον ως κάτι άμετάβλητο, παγιωμένο, πού υπάρχει σέ έναν χρόνο, ό όποιος μάς επηρεάζει μέ τρόπο καθοριστικό και αναπόφευκτο. Άντιθέτως, τό αντίστροφο ισχύει. Τό μέλλον αποτελεί μία ένδεχομενικότητα. Πιό πιθανές είναι οί πολλαπλές και έναλλακτικές μελλοντικότητες. Έτσι, δέν «ανακαλύπτουμε» τό μέλλον, γιατί δέν προϋπάρχει κάποιο μέλλον «εκεί έξω» για νά τό έρευνήσουμε. Άπό αυτήν τήν άποψη, τό μέλλον αποτελείται από ένα συνονθύλευμα διαφορετικών ένδεχομενικοτήτων, πιθανοτήτων, περιορισμών και ευκαιριών, κάποιες από τίς όποιες είναι πιό πιθανό νά λάβουν χώρα συγκριτικά μέ κάποιες άλλες.

Τό μέλλον είναι τό κατ' έξοχήν πεδίο τής έλευθερίας, όχι μόνον επειδή δέν μπορούμε νά γνωρίζουμε τό μέλλον καθ' οιονδήποτε τρόπο, αλλά επειδή τό ίδιο τό μέλλον συντίθεται από τούς όρους τής ύλοποίησής του. Ό,τι πρόκειται νά συμβεί έξαρτάται από πολλά πράγματα, συμπεριλαμβανομένων τών δικών μας επιλογών. Η έλευθερία δέν είναι ανεξάρτητη από αιτιακούς νόμους, αλλά γεννιέται μέσα από τή γνώση αυτών τών νόμων — συμπεριλαμβανομένων τών νόμων κοινωνικής αίτιότητας — και τή δυνατότητα έφαρμογής τους για τήν εκπλήρωση ανθρώπινων αναγκών. Για παράδειγμα, τό κάπνισμα, όπως όλοι φαίνεται νά γνωρίζουν, εκτός ίσως από τίς ίδιες τίς καπνοβιομηχανίες, μεταξύ άλλων παθήσεων αυξάνει τόν κίνδυνο θανάτου από καρκίνο του πνεύμονα. Η γνώση αυτού μπορεί νά κάνει τούς ανθρώπους νά μειώσουν τίς πιθανότητες καρκίνου του πνεύμονα μέ τό νά σταματήσουν νά καπνίζουν.

Η αναγνώριση του άνοιχτου σέ ένδεχομενικότητες χαρακτήρα του μέλλοντος σχετίζεται μέ δύο επιπλέον άρχές: άφ' ενός, οί άνθρωποι επιδιώκουν συνεχώς τήν πραγματοποίηση σχεδίων πού άφορούν στό μέλλον τους και, άφ' έτέρου, ή κοινωνία νοείται ως προσδοκία. Θά αναφερθώ έν συντομία σέ αυτές, γιατί είναι τόσο ξεκάθαρες, πού φοβούμαι ότι πολλοί κοινωνιολόγοι θά αναρωτιούνται γιατί έκανα τόν κόπο νά τίς αναφέρω. Έάν αυτό αναρωτιέστε, τότε μέ κάνετε νά χαίρομαι, γιατί αυτό σημαίνει ότι ή κοινωνιολογία γίνεται όλο και περισσότερο μία εφαρμοσμένη επιστήμη άπ' όσο άρχικά πίστευα.

Η Κοινωνιολογία όφείλει νά όρίσει τούς ανθρώπους ως δημιουργικά όντα

Άραγε έμείς οί κοινωνιολόγοι χρειαζόμαστε έναν ανθρωπολόγο, για νά μάς θυμίσει ότι οί άνθρωποι «είναι δυνητικά όρθολογικά, αυτοπροσδιοριζόμενα, αυτόβουλα όντα, ικανά νά δημιουργήσουν τή γνώση για τήν καθημερινή έμπειρία και εξίσου ικανά νά χρησιμοποιήσουν αυτήν τή γνώση για νά μεταβάλουν τίς συνθήκες ζωής τους»; (Riner 1987, σ. 315). Χρειαζεται, άραγε, νά μάς πούν ότι ό άνθρωπος είναι ένα ένσυνείδητο, άξιακά έμφορτο σύστημα λήψης αποφάσεων, περισσότερο ένας παράγων μέ σκοπούς και εικόνες για τό μέλλον, παρά ένα παθητικό ρομπότ ύποκινούμενο από άπρόσωπες κοινωνικές δυνάμεις;

Οί άνθρωποι δέν μαθαίνουν μόνον αυτό πού ή

κοινωνία σκοπεύει να τους διδάξει, αλλά, επίσης, κάνουν ανακαλύψεις και μαθαίνουν πράγματα χωρίς πάντα εκούσιο τρόπο. Ακόμη πιο σημαντικό είναι ότι μαθαίνουν ό,τι χρειάζεται ή επιθυμούν να γνωρίζουν. Δηλαδή, οι άνθρωποι γίνονται απροκάλυπτα και ένσυνείδητα επιλεκτικοί σε ό,τι έχει σχέση με τη μάθησή τους. Τα ανθρώπινα όντα σκοπίμως «ζυγίζουν» τις συνέπειες των μελλοντικών τους πράξεων και τις προσαρμόζουν στους στόχους και τις αξίες τους και με αυτό τον τρόπο αποφασίζουν σε ποιές ενέργειες θα προβούν. Οι τελευταίες, βέβαια, ενδέχεται εν μέρει να αλλάξουν την ίδια την κοινωνία, γιατί ακόμη κι όταν οι άνθρωποι προσπαθούν να συμμορφωθούν, πιθανόν να μην τό κάνουν τέλεια και γιατί οι άνθρωποι δεν προσπαθούν απλώς να συμμορφώνονται αλλά επίσης επαναστατούν και καινοτομούν.

Η Κοινωνιολογία οφείλει να όρίσει την κοινωνία ως προσδοκία και απόφαση

Ο μελλοντολόγος όρίζει την κοινωνία όχι ως αμετάβλητο υπόδειγμα εξακολουθητικών κοινωνικών αλληλοδράσεων και υποχρεώσεων, οι όποιες οργανώνονται χωροχρονικά, αλλά, επίσης, και ως συνήθη πρότυπα ανθρώπινης συμπεριφοράς, τά όποια ανακαλύπτονται μέσα από τις ανθρώπινες προσδοκίες, ελπίδες και φόβους για τις μελλοντικές επιλογές και αποφάσεις.

Για τούς μελλοντολόγους, ή κοινωνία είναι ένας πολύπλοκος ιστός γραπτών και, κυρίως, άγραφων ατομικών και οργανωτικών δικτύων αποφάσεων και χρονοδιαγραμμάτων, τά όποια είναι με πολύπλοκο τρόπο συνδεδεμένα και συγχρονισμένα, καθώς οι άνθρωποι επιδιώκουν την πραγματοποίηση των σχεδίων τους σε συνεργασία με τούς υπολοίπους. Η κοινωνία διαιωνίζει την ύπαρξή της, ενώ τά μέλη της κινούνται προς την επίτευξη των σκοπών τους και αναμένουν την ολοκλήρωσή τους στο έγγυς μέλλον.

Σκεφθείτε, λοιπόν, την κοινωνία, όχι ως ένα σιδερένιο κλουβί, αλλά ως ένα μίγμα και μία ποικιλία από ευκαιρίες για τό μέλλον. Αν και κάποιοι άνθρωποι ενδέχεται, όρισμένες φορές, να πιαστούν στον ιστό των επαναλαμβανόμενων κοινωνικών πράξεων και συμπεριφορών, κάποιοι άλλοι, τουλάχιστον, αποφασίζουν, στα πλαίσια ύπαρξής ή φανταστικών περιορισμών, για τό ποιές θα είναι οι μελλοντικές τους διέξοδοι. Ανασυγκροτούνται, σχεδιάζουν ξανά, επαναπροσδιορίζουν τούς στόχους τους υπό τό φώς νέων

πληροφοριών και αποφασίζουν για την πορεία των ενεργειών τους σε μία διαδικασία χωρίς τέλος. Επίσης, σκεφθείτε την κοινωνία ως άενα δομούμενη — και αναδομούμενη — και όχι απλώς ως νοητικό μοντέλο, αλλά ως τό άθροισμα των ανθρώπινων πράξεων, καθώς οι τελευταίες λαμβάνουν χώρα κάθε δευτερόλεπτο, λεπτό και ώρα, καθημερινά.

Συμπεράσματα

Σέ αυτό τό άρθρο άπευθύνομαι στα αισθήματα δυσαρέσκειας των άμερικανών κοινωνιολόγων για τό έπιστημονικό τους πεδίο και, βασιζόμενος στα διδάγματα των μελλοντολογικών σπουδών, προτείνω πιθανές μελλοντικές κατευθύνσεις για τον κλάδο της κοινωνιολογίας. Βέβαια, είμαι γνώστης των παραδόξων αυτής της προσέγγισης. Πρώτον, μερικοί κοινωνιολόγοι, όπως, για παράδειγμα, οι Daniel Bell, Elise Boulding, Franco Ferrarotti, Henshel, Eleonora Barbieri Masini και Polak έχουν συμβάλει ουσιαστικά στη διαμόρφωση των σύγχρονων μελλοντολογικών σπουδών. Παρά τή θεματογραφία της κοινωνιολογίας, οι μελλοντολογικές σπουδές έχουν διακριτά χαρακτηριστικά, τά όποια τή διακρίνουν από την αναγνωρισμένη κοινωνιολογία και τά όποια οι κοινωνιολόγοι σε γενικές γραμμές άγνωστον.

Δεύτερον, σχεδόν όλες οι προτάσεις μου για τό μέλλον της κοινωνιολογίας έχουν ήδη διατυπωθεί από έγνωσμένης αξίας κοινωνιολόγους. Η έρευνα της καλής κοινωνίας από τούς Bellah et al. (1985, 1991), τό όρθολογικό άτομο του Coleman (1990), ή ενεργός κοινωνία και ήθική κοινότητα του Etzioni (1968), ή αναστοχαστική κοινωνιολογία του Alvin W. Gouldner (1970), ή αξιολογική έρευνα και ή εφαρμοσμένη κοινωνιολογία των Rossi και Howard E. Freeman (1982), ή έρευνα της συμμετοχικής πράξης του William Foote Whyte (1991) και οι μελέτες για τον χρόνο του Eviatar Zerubavel (1981, 1985) αποτελούν απλώς μερικά ένδεικτικά παραδείγματα, συμπεριλαμβανομένων των κοινωνιολογικών έργων τά όποια άφορούν στο μέλλον, σε ό,τι έχει σχέση από την οικογένεια μέχρι τή θρησκεία. Αν και οι φωνές τους δεν φαίνεται να έχουν εισακουσθεί από αρκετούς κοινωνιολόγους, ώστόσο μας παρέχουν εκείνα τά στοιχεία τά όποια είναι απαραίτητα και μπορούν να συμβάλουν στη σύσταση μιας μελλοντικά και πρακτικά προσανατολισμένης κοινωνιολογίας.

Όπως σημείωσα προηγουμένως, η έπιστημονική μελέτη τής κοινωνίας είναι σέ άνθηση άν και ό κλάδος τής κοινωνιολογίας, τουλάχιστον στις ΗΠΑ, βρίσκεται σέ αποσύνθεση. Αυτό συμβαίνει γιατί κοινωνικοί παράγοντες αναπόφευκτα επιδρούν στόν καταρτισμό τής πολιτικής, του σχεδιασμού και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, όπως επίσης και γιατί οι άνθρωποι που αναγνωρίζουν και αντιμετωπίζουν τέτοιου είδους διαδικασίες δέν είναι πάντα τόσο καλά καταρτισμένοι όσο οι κοινωνιολόγοι. Όστόσο, κάνοντας αυτό, τά μέλη τής κοινωνίας αναπροσδιορίζουν τήν κοινωνιολογία έξω από τά στενά όρια τής έπιστημονικής κοινότητας.

Ός ένσυνείδητος πολίτης, δυσφορώ γιατί βλέπω τόσες πολλές ευκαιρίες νά χάνονται, για τήν ένσωμάτωση τής κοινωνιολογικής όπτικής γωνίας στις διαδικασίες παραγωγής πολιτικών. Ός κοινωνιολόγος, μετανιώνω για τήν απώλεια των πόρων και τής έμπειρίας τά όποια θά ώφελούσαν τόν κλάδο τής κοινωνιολογίας. Όμως, όσο κι άν δέν τό θέλω, καταλήγω στό συμπέρασμα ότι μερικοί κοινωνιολόγοι έχουν θέσει τούς έαυτούς τους εκτός μιας τέτοιας προοπτικής, είτε λόγω τής παρωχημένης έπιστημονικής τους σκέψης, του θυμού τους προς τά κυρίαρχα θεσμικά όργανα τής κοινωνίας και τής αποξένωσής τους από αυτά, τής αλαζονείας τους, των σχεδόν φανατικών διανοητικών και πολιτικών δεσμεύσεων, είτε ακόμη λόγω του μεταμοντέρνου μηδενισμού τους.

Μπορώ νά δραματισθώ ένα λαμπρό μέλλον για τήν κοινωνιολογία, εάν φυσικά οι κοινωνιολόγοι είναι πρόθυμοι νά αλλάξουν κάπως τόν τρόπο σκέψης τους. Στρηιζόμενος κυρίως στό έργο μου, ως μελλοντολόγος-κοινωνιολόγος, για περισσότερο από 35 χρόνια, προτείνω όκτώ κύριες αλλαγές:

1. Ό υποκειμενισμός και ό σχετικισμός τής μετα-θετικιστικής (μεταμοντέρνας) θεωρίας τής γνώσης πρέπει νά αντικατασταθεί από τόν κριτικό ρεαλισμό. Η μεταμοντέρνα κριτική του θετικισμού θά μπορούσε νά ένσωματωθεί σ' αυτόν. Για παράδειγμα, η μή έπαληθεύσιμη θεβαιότητα του θετικισμού θά μπορούσε νά εξαλειφθεί. Άλλά, σέ αντίθεση μέ τούς μεταμοντέρνους, οι κριτικοί ρεαλιστές επιμένουν ότι η έξωτερική πραγματικότητα υπάρχει ανεξάρτητα από τις αναπαραστάσεις μας γι' αυτήν και, επίσης, από τό πώς η ίδια παίζει σημαντικό ρόλο στην γνώση μας γι' αυτήν. Χωρίς αυτήν τήν υπόθεση δέν βλέπω πώς μπορεί νά υπάρξει μια έπιστήμη τής κοινωνίας ού-

τε πώς οι κοινωνιολόγοι μπορούν νά βοηθήσουν τό άτομο είτε κατά τή διαδικασία λήψης αποφάσεων είτε στην παραγωγή δημόσιας πολιτικής.

2. Η διαδικασία λήψης αποφάσεων προϋποθέτει απαραίτητα προβλέψεις. Οι συνέπειες των πράξεών μας λαμβάνουν χώρα στό μέλλον. Γι' αυτόν τόν λόγο, η λήψη οποιασδήποτε καλά τεκμηριωμένης απόφασης απαιτεί τή «γνώση» των πιθανών συνεπειών των συγκεκριμένων πράξεων. Συνεπώς, οι κοινωνιολόγοι, που έλπίζουν ότι θά συνεισφέρουν στην συγκέντρωση πληροφοριών και γνώσης για λογαριασμό εκείνων που παίρνουν αποφάσεις, πρέπει νά επικεντρώσουν τις προσπάθειές τους στην διενέργεια υποθετικά αληθινών προβλέψεων, οι όποιες μπορούν νά αναπληρώσουν τή γνώση.

Επιπλέον, τέτοιες προβλέψεις, μόλις γίνουν, συνιστούν καθοριστικούς παράγοντες στην διαδικασία λήψης μιας απόφασης. Έτσι, οι κοινωνιολόγοι οφείλουν νά διευρύνουν τις έρευνητικές προσπάθειες, μελετώντας τις αυτομεταβαλλόμενες προφητείες.

3. Οι κοινωνιολόγοι δέν μπορούν νά λειτουργήσουν ως έπιστήμονες εφαρμοσμένης έπιστήμης άν δέν επαναφέρουν τόν ήθικό λόγο στους κόλπους τής κοινωνιολογίας. Η έπίτευξη του γενικού σκοπού τής κοινωνικής ευημερίας ένθαρρύνει τήν έρευνα για τή φύση τής καλής κοινωνίας και τήν αντικειμενική εκτίμηση των ανθρωπίνων αξιών. Επιπλέον, η διαδικασία λήψης αποφάσεων εξαρτάται από κάποια μέθοδο για τήν κρίση των εναλλακτικών συνεπειών διαφορετικού είδους πράξεων στην κλίμακα του καλού και του κακού. Αυτό δέν σημαίνει ότι ανοίγουμε τήν κοινωνιολογική πόρτα στόν μυστικισμό, στό υπερφυσικό, τούς ιδεολόγους ή τούς φανατικούς. Άκριβώς τό αντίθετο. Δέν τίθεται ζήτημα εξέτασης και προσωρινής υπεράσπισης κάποιων αξιών. Άπλως, πρέπει νά δεχθούμε τό γεγονός ότι όσο ακούγεται λογικό νά πιστεύουμε ότι όρισμένες προτάσεις είναι αληθείς και κάποιες άλλες ψευδείς, άλλο τόσο λογικό είναι νά πιστεύουμε ότι κάποια πράγματα είναι καλά και κάποια άλλα κακά, ότι κάποια καλά πράγματα είναι καλύτερα από κάποια άλλα — και ότι συχνά μπορούμε αντικειμενικά νά ξεχωρίσουμε όλα αυτά.

4. Οι κοινωνιολόγοι, εάν θέλουν νά συμμετάσχουν στην διαμόρφωση τής μελλοντικής παγκόσμιας κοινωνίας, οφείλουν νά διευρύνουν τόν γεω-

γραφικό ορίζοντα των ενδιαφερόντων τους σε παγκόσμιο επίπεδο και να συσχετίσουν τά κοινωνιολογικά ενδιαφέροντα με αυτά όλων των μελών της ανθρωπότητας. Επίσης, οφείλουν να επεκτείνουν την κλίμακα της σκέψης τους, ώστε αυτή να συμπεριλάβει τό κοινό καλό των μελλοντικών γενεών. Ένας τρόπος με τον οποίο μπορούν να τό πετύχουν αυτό είναι να επιστημάνουν εκείνες τις αξίες οι οποίες θά συνεισφέρουν σε έναν μακρό και ευτυχισμένο βίο για όλες τις γενιές των ανθρώπων, σημερινές και μελλοντικές, και θά επιτρέψουν την ειρηνική και ισόρροπη ανάπτυξη σε όλόκληρο τον πλανήτη.

5. Η κοινωνιολογία, για να γίνει εφαρμοσμένη επιστήμη, ίσως θά πρέπει να υιοθετήσει την ολιστική αντίληψη και να υπερκεράσει τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των διαφόρων επιστημονικών κλάδων. Έλάχιστα ήθικά και εξόχως κοινωνικά ζητήματα μπορούν να επιλυθούν στα πλαίσια ενός επιστημονικού πεδίου και ακόμη λιγότερα να ανεύρουν τή λύση τους στους υποκλάδους του. Όλα αυτά τά ζητήματα απαιτούν εισροές από πολλές διαφορετικές επιστήμες και παραδόσεις. Επομένως, όλο και περισσότερο κοινωνιολόγοι θά πρέπει να βγούν από τά παρωχημένα στεγανά τους και να ασπασθούν όλόκληρο τό κοινωνιολογικό έργο. Πέρα από αυτό, κάποιιο θά πρέπει να δουλέψουν έξω από τά στενά όρια του επιστημονικού τους κλάδου, έξω ακόμη και από τον χώρο των κοινωνικών επιστημών.

6. Οι κοινωνιολόγοι οφείλουν να λάβουν σοβαρά υπ' όψιν τους τή σημασία του χρόνου. Τό παρελθόν, τό παρόν και τό μέλλον αποτελούν διαφορετικά βασίλεια του χρόνου, στα όποια, κατά κάποιον τρόπο, εφαρμόζονται διαφορετικές αρχές. Κυρίως, οι κοινωνιολόγοι οφείλουν να αναγνωρίσουν ότι τό μέλλον είναι ανοιχτό και θά πάρει τή μορφή που οι άνθρωποι προσπαθούν να του δώσουν. Επίσης, οφείλουν να έρευνήσουν και να παρουσιάσουν μία σειρά από πιθανά σενάρια για τό μέλλον, τά όποια ήδη υπάρχουν στο παρόν. Η γνωστοποίηση αυτών των σεναρίων και των πιθανοτήτων στους καθημερινούς ανθρώπους και σε όσους παίρνουν αποφάσεις συνιστά μία πολύ σημαντική αποστολή για τους κοινωνιολόγους. Τό μέλλον δεν μπορεί και ίσως δεν πρέπει να είναι ίδιο με τό παρελθόν.

7. Σχετιζόμενη με τις τελευταίες επιστημάνσεις είναι ή άποψη που βλέπει τους ανθρώπους

ώς ενεργούς δρώντες, κατασκευάζοντες είδωλα του μέλλοντος, επιδιώκοντες τήν υλοποίηση άτομικών και συλλογικών σκοποθεσιών, έτσι ώστε να δημιουργήσουν τό μέλλον που επιθυμούν. Οι άνθρωποι είναι αυτοπροσδιοριζόμενα και έμπρόθετα όντα. Υίοθετούν και χρησιμοποιούν ακόμη και λανθασμένες αντιλήψεις για τήν πραγματικότητα, με σκοπό να λάβουν συγκεκριμένες αποφάσεις και να δράσουν. Οι κοινωνιολόγοι μπορούν να συνεισφέρουν στη γνώση, ή όποια αυξάνει τήν αποτελεσματικότητα των ανθρώπινων αποφάσεων και ενεργειών.

8. Ένας ρεαλιστικός όρισμός της κοινωνίας οφείλει να υιοθετήσει τήν αντίληψη της κοινωνίας ως προσδοκίας, επιλογής και άπόφασης. Η κοινωνία ύπάρχει μέσα στον χρόνο. Έξελίσσεται εν όσω οι άνθρωποι ενεργούν. Διαμορφώνεται όχι μόνο από τις νοητικές εικόνες που έχουμε για τήν αλλά επίσης και από τις ανθρώπινες πράξεις.

Συμπερασματικά, ό Arthur L. Stinchcombe σχολιάζει ότι, αν και ή κατάσταση άποσύνθεσης στην όποια έχει περιέλθει ή κοινωνιολογία δεν προκαλεί τον ένθουσιασμό των πρυτάνεων και δεν συντελεί στη διαμόρφωση ενός κοινού πλαισίου συμφωνίας μεταξύ των κοινωνιολόγων, ώστόσο «άντιπροσωπεύει τήν καλύτερη δυνατή κατάσταση για τήν πρόοδο και εξέλιξη της γνώσης και τή διεύρυνση των πνευματικών ορίζοντων των προπτυχιακών φοιτητών». Άραγε έχει όικιο; Δηλαδή, οι αυτοκαταστροφικές τάσεις, ή λασπολογία, ό ιδεολογικός έξτρεμισμός και ή άποσύνθεση συνιστούν άπλως παροδικά συμπτώματα σε έναν χώρο όπου γενικά επικρατεί ήρεμία; Μέ άλλα λόγια, αυτά τά φαινόμενα είναι άπολύτως φυσιολογικά για ένα πεδίο διάνοησης που σφύζει από υγεία;

Άν και έλπίζω να είναι έτσι, ώστόσο ύποπτεύομαι ότι ή αλήθεια είναι διαφορετική. Κατά τή γνώμη μου, ό επιστημονικός κλάδος της κοινωνιολογίας χρειάζεται να προβεί σε σημαντικές μεταβολές, για να μήν χάσει τήν έπαφή του τόσο με τή ζωή των άπλών ανθρώπων όσο και με τά μεγάλα καθημερινά προβλήματα, τά όποια οι τελευταίοι αντιμετώπιζουν με τις απαιτούμενες για τήν επίλυσή τους αποφάσεις. Έάν ή κοινωνιολογία δεν αλλάξει και, αντιθέτως, συνεχίσει τή σημερινή φθίνουσα πορεία της, τότε αντιμετώπιζει τήν πιθανότητα τό μέλλον της να είναι σύντομο και μοναχικό.

Έν συντομία, ένα θετικό όραμα για τό μέλ-

λον τῆς κοινωνιολογίας προϋποθέτει τὴν ἐνασχόληση μὲ τὴ βασική, κοινωνιολογικά ὑποστηριζόμενη ἔρευνα καὶ μὲ συνεκτικές συνθέσεις ἐμπειρικῶν μελετῶν, σὲ ἀλληλεξάρτηση μὲ τὴν ἐφαρμοσμένη κοινωνιολογία καὶ σὲ συνεργασία μὲ ἄλλα ὑπερ-διεπιστημονικά κέντρα καὶ ἄλλους ἐπιστημονικούς κλάδους (συμπεριλαμβανομένης τῆς φιλοσοφίας). Οἱ κοινωνιολόγοι θὰ εἶναι ἀφοσιωμένοι στὴν ἐπιστῆμη ἀλλὰ, υἱοθετώντας τὴν κριτική ρεαλιστική θεωρία τῆς γνώσης, θὰ συνειδητοποιήσουν ὅτι ἡ γνώση τους εἶναι προσωρινή καὶ θὰ εἶναι προετοιμασμένοι ἀπαραίτητα γιὰ νὰ τὴν ἀναθεωρήσουν. Οἱ κοινωνιολόγοι θὰ ἐργάζονται τόσο στίς δικές τους ἐπιστημονικές κοινότητες ὅσο καὶ σὲ συνεργασία μὲ κοινωνιολόγους διαφορετικῆς ἐθνικότητας, πάνω σὲ συγκριτικές μελέτες καὶ προβλήματα τῆς παγκόσμιας κοινότητας.

Οἱ κοινωνιολόγοι θὰ ἀντλοῦν γνώσεις ἀπὸ τὴν κατάρτιση πολιτικῶν προγραμμάτων καὶ παρεμβάσεων, θὰ μελετοῦν τίς κοινωνικές τάσεις καὶ θὰ προβαίνουν σὲ προβλέψεις ἐναλλακτικῶν μελλόντων. Ἡ ἐργασία τους θὰ ἀποσκοπεῖ στὴ βελτίωση τῆς κοινωνίας — σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀντικειμενική ἐξέταση τοῦ τί ἀκριβῶς συνιστᾷ αὐτὴ ἡ βελτίωση — καὶ θὰ δουλεύουν σὲ τοπικό, ἐ-

θνικό καὶ παγκόσμιο ἐπίπεδο γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ εὐημερία ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας, τόσο γιὰ τίς σημερινές ὅσο καὶ γιὰ τίς μελλοντικές γενεές. Θὰ ἀκολουθήσουν μιὰ ὀλιστική (καὶ ἐπομένως ὑπερ-διεπιστημονική) προσέγγιση γιὰ συγκεκριμένα κοινωνικά προβλήματα καὶ θὰ σχεδιάσουν τίς μελλοντικές τους ἐνέργειες (ἀναγνωρίζοντας τίς κάθε εἴδους ἀλληλεξαρτήσεις σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο καὶ ὑπολογίζοντας τίς ἀπρόβλεπτες συνέπειες τῶν πράξεών τους μὲ τὴν ἀνάλογη προσοχή). Ἐπίσης, θὰ ἀναγνωρίσουν ὅτι τὸ μέλλον ὑπόκειται περισσότερο ἢ λιγότερο στὴν ἀνθρώπινη θέληση, ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐνεργῶς δρώντες στὴ διαμόρφωση τῆς ζωῆς τους καὶ ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι προϊόν τῆς ἀνθρώπινης πράξης.

Ἐάν ὁ ἐπιστημονικός κλάδος τῆς κοινωνιολογίας θέσει σὲ προτεραιότητα αὐτές τίς προτάσεις καὶ ἀρχές, τότε θὰ ἀναπτυχθεῖ στὸ μέλλον ὡς ξεχωριστὸ πεδίο καὶ ὡς ἀπαραίτητος συντελεστής σὲ πολυεπιστημονικοῦ χαρακτήρα ὁμάδες. Ἐπιπλέον, ἡ συνεισφορά της στίς ἀποφάσεις τῶν ἀτόμων καὶ στὴ διαμόρφωση τῆς πορείας τῆς κοινωνίας θὰ αὐξήσει τίς πιθανότητες γιὰ ἓνα καλύτερο μέλλον τόσο σὲ ἀτομικό ἐπίπεδο ὅσο καὶ σὲ ἐπίπεδο κοινωνίας γενικώτερα.

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

- Barbieri Masini, E. (ed.) (1983) *Visions of Desirable Societies*, Oxford, Pergamon.
- Barbieri Masini, E. (1993) *Why Futures Studies?*, London, Grey Seal.
- Barbieri Masini, E. (1998) "Futures studies from the experience of a sociologist who tries to be a futurist", *American Behavioral Scientist*, Vol. 42, pp. 340-346.
- Bell, D. (1967) "Toward the year 2000: work in progress", *Daedalus*, Vol. 96, No 3.
- Bell, D. (1993a) "Bringing the good back in values, objectivity and the future", *International Social Science Journal*, Vol. 137, pp. 333-347.
- Bell, W. (1993b) "Why should we care about future generations", in Didsbury, H.F. (ed.), *The Years Ahead*, Bethesda, MD, World Future Society, pp. 25-41.
- Bell, W. (1994) "The world as a moral community", *Society*, Vol. 31, pp. 17-22.
- Bell, W. (1997) *Foundations of Futures Studies: Human Science for a New Era* (2 volumes), New Brunswick, NJ, Transaction.
- Bell, W. and Mau, J.A. (eds) (1971) *The Sociology of the Future*, New York, Russell Sage Foundation.
- Bellah, R.N., Madsen, R., Sullivan, W.M., Swidler, A. and Tipton, S.M. (1985) *Habits of the Heart*, Berkeley, CA, University of California Press.
- Bellah, R.N., Madsen, R., Sullivan, W.M., Swidler, A. and Tipton, S.M. (1991) *The Good Society*, New York, Alfred A. Knopf.
- Boldt, M. (1993) *Surviving as Indians: the Challenge of Self-government*, Toronto, University of Toronto Press.
- Brewer, G.D. and deLeon, P. (1983) *The Foundations of Policy Analysis*, Homewood, IL, The Dorsey Press.
- Brown, D.E. (1991) *Human Universals*, New York, McGraw-Hill.
- Brown, H. (1954) *The Challenge of Man's Future*, New York, Viking.
- Campbell, D.T. (1984) "Can we be scientific in applied social science?", in Conner, R.F., Altman, D.G. and Jackson, C. (eds), *Evaluation Studies: Review Annual*, Vol. 9, Beverly Hills, CA, Sage, pp. 26-48.
- Cancian, F.M. (1994) *Truth and Goodness: Does the Sociology of Inequality Promote Social Betterment?*, Pacific Sociological Association Presidential Address.
- Cole, S. (ed.) (1994) "What's wrong with sociology?", Special issue, *Sociological Forum* Vol. 9, No. 2.
- Coleman, J.S. (1990) *Foundations of Social Theory*, Cambridge, MA, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Cook, T.D. and Campbell, D.T. (1979) *Quasi-experi-*

- mentation: *Design & Analysis Issues for Field Settings*, Chicago, IL, Rand McNally.
- Dator, J. (ed.) (1998) "Futures studies in higher education", Special issue, *American Behavioral Scientist*, Vol. 42, No. 3.
- Davis, J.A. (1994) "What's wrong with sociology?", *Sociological Forum*, Vol. 9, pp. 179-197.
- Dickson, P. (1977) *The Future File*, New York, Avon.
- Edgerton, R.B. (1992) *Sick Societies: Challenging the Myth of Primitive Harmony*, New York, The Free Press.
- Etzioni, A. (1968) *The Active Society*, New York, The Free Press.
- Etzioni, A. (1988) *The Moral Dimension*, New York, The Free Press.
- Foss, D.C. (1977) *The Value Controversy in Sociology*, San Francisco, CA, Jossey-Bass.
- Gabor, D. (1964) *Inventing the Future*, New York, Alfred A. Knopf.
- Gouldner, A.W. (1970) *The Coming Crisis of Western Sociology*, New York, Basic Books.
- Hann, N. (1983) "An interactional morality of everyday life", in Haan, N., Bellah, R.N., Rabinow, P. and Sullivan, E.M. (eds), *Social Science as Moral Inquiry*, New York, Columbia University Press, pp. 218-250.
- Helmer, O. (1983) *Looking Forward*, Beverly Hills, CA, Sage.
- Henshel, R.L. (1976) *On the Future of Social Prediction*, Indianapolis, IN, Bobbs-Merrill.
- Henshel, R.L. (1981) "Evolution of controversial fields: lessons from the past for futures", *Futures* Vol. 13, No. 5, pp. 401-412.
- Henshel, R.L. and Johnston, W. (1987) "The emergence of bandwagon effects: a theory", *The Sociological Quarterly*, Vol. 28, pp. 493-511.
- Horowitz, I.L. (1993) *The Decomposition of Sociology*, New York, Oxford University Press.
- Horowitz, I.L. (1994) "One day in the life of contemporary sociology", *Partisan Review*, Vol. LXI, pp. 501-510.
- Jouvenel, B. de (1967) *The Art of Conjecture*, New York, Basic Books.
- Jungk, R. and Galtung, J. (1969) *Mankind 2000*, Oslo, Norway, Universitetsforlaget; London, Allen & Unwin.
- Kahn, H. and Wiener, A.J. ([1964]1967) *The Year 2000*, New York, Macmillan.
- Kuhn, T.S. (1962) *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, IL, University of Chicago Press.
- Lee, K. (1985) *A New Basis for Moral Philosophy*, London, Routledge & Kegan Paul.
- Lerner, D. and Lasswell, H.D. (eds) (1951) *The Policy Sciences*, Stanford, CA, Stanford University Press.
- Lincoln, Y.S. and Guba, E.G. (1985) *Naturalistic Inquiry*, Beverly Hills, CA, Sage.
- Lofland, L.H. (1990) "Is peace possible?: an analysis of sociology", *Sociological Perspectives*, Vol. 33, pp. 313-325.
- Manuel, F.E. and Manuel, F.P. (1979) *Utopian Thought in the Western World*, Cambridge, MA, Belknap Press of Harvard University Press.
- Marien, M. (1987) "What is the nature of our embryonic enterprise? An open letter to Wendell Bell", *Futures Research Quarterly*, Vol. 3, pp. 71-79.
- Meadows, D.H. Meadows, D.L., Randers, J. and Behrens III, W.W. (1972) *The Limits to Growth*, New York, Universe.
- Musgrave, A. (1993) *Common Sense, Science and Scepticism*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Newton-Smith, W.H. (1981) *The Rationality of Science*, Boston, MA, Routledge & Kegan Paul.
- Osgood, C.E., May, W.H. and Miron, M.S. (1975) *Cross-cultural Universals of Affective Meaning*, Urbana, IL., University of Illinois Press.
- Phillips, D.L. (1973) *Abandoning Method*, San Francisco, Jossey-Bass.
- Phillips, D.L. (1986) *Toward a Just Social Order*, Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Polak, F.L. ([1955] 1961) *The Image of the Future*, 2 volumes, translated by Elise Boulding, Leyden, A. W. Sythoff.
- Reinharz, S. (1979) *On Becoming a Social Scientist*, San Francisco, Jossey-Bass.
- Riner, R.D. (1987) "Doing futures research-anthropologically", *Futures*, Vol. 19, pp. 311-328.
- Robertson, R.D. (1994) "Review of the recovery of rhetoric", *Contemporary Sociology*, Vol. 23, pp. 765-766.
- Rosenau, P.M. (1992) *Post-modernism and the Sciences*, Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Rossi, P.H. and Freeman, H.E. with the collaboration of S. Rosenbaum (1982) *Evaluation: a Systematic Approach*, 2nd Edition, Beverly Hills, CA, Sage.
- Selznick, P. (1992) *The Moral Commonwealth*, Berkeley, CA, University of California Press.
- Smart, J.J.C. (1984) *Ethics, Persuasion and Truth*, London, Routledge & Kegan Paul.
- Stinchcombe, A.L. (1994) "Disintegrated disciplines and the future of sociology", *Sociological Forum*, Vol. 9, pp. 279-291.
- Suppe, F. (1977) "Afterword - 1977", in Suppe, F. (ed.), *The Structure of Scientific Theories*, 2nd Edition, Urbana, IL, University of Illinois Press, pp. 615-730.
- Turner, J.H. (1989) "The disintegration of American sociology", *Sociological Perspectives*, Vol. 32, pp. 419-433.
- Turner, S.P. and Turner, J.H. (1990) *The Impossible Science*, Newbury Park, CA, Sage.
- Vaughan, E.R., Sjoberg, G. and Reynolds, L.T. (eds) (1993) *A Critique of Contemporary American Sociology*, Dix Hills, NY, General Hall.
- Whyte, W.F. (1991) *Social Theory for Action: How Individuals and Organizations Learn to Change*, Newbury Park, CA, Sage.
- Zeurbavel, E. (1981) *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life*, Chicago, IL, The University of Chicago Press.
- Zeurbavel, E. (1985) *The Seven Day Circle: the History and Meaning of the Week*, New York, The Free Press.

Μελλοντολογικές Σπουδές και Κοινωνιολογία

Μία συζήτηση, μία κριτική προσέγγιση και μία έλπιδα

Eleonora Barbieri Masini

Ποιές είναι οι ιστορικές ενδείξεις για τις κοινωνικές επιστήμες, την Κοινωνιολογία και τις Μελλοντολογικές Σπουδές

Για πολλές δεκαετίες, οι μελλοντολογικές σπουδές και οι κοινωνικές επιστήμες αναπτύχθηκαν χωριστά, μέσα σε ένα κλίμα αμοιβαίας δυσπιστίας στην καλύτερη περίπτωση. Μήπως επειδή η αποδοχή είναι πάντοτε ζήτημα χρόνου;

Η ιστορία των κοινωνικών επιστημών είναι μακρόχρονη. Σύμφωνα με τον Immanuel Wallerstein, οι κοινωνικές επιστήμες είναι ο κληρονόμος της συσσωρευμένης σοφίας πολλών αιώνων: «ή ιδέα ότι μπορούμε να στοχασθούμε για τη φύση των ανθρώπων, για τις μεταξύ τους σχέσεις και για τη σχέση τους με τις πνευματικές δυνάμεις, καθώς και τις κοινωνικές δομές τις οποίες δημιούργησαν και στα πλαίσια των οποίων διάγουν τον βίο τους, είναι τόσο παλαιά όσο και η επίσημα καταγεγραμμένη ιστορία» (Wallerstein 1995, 1). Όστόσο, προσθέτει ο Wallerstein, η κοινωνική επιστήμη είναι ο μακρινός κληρονόμος και «ίσως, συχνά, ένας αγνώμων και μη αναγνωρίσιμος κληρονόμος...», γιατί «δέν εγκλωβίζεται εύκολα σε μία τέτοια γενικώς παραδεδεγμένη σοφία».

Σε γενικές γραμμές, ο διαχωρισμός των επιστημών έλαβε χώρα τον 19ο αιώνα, κυρίως στα πανεπιστημιακά ιδρύματα και υπό την πίεση σημαντικών γεγονότων, όπως η Γαλλική Έπανάσταση, η οποία φιλοδοξούσε να προχωρήσει πέρα από το επίπεδο των θεωριών περί της φυσικής τάξης που διέπει την κοινωνική ζωή. Είχε απεναντίας σκοπό «να οργανώσει και να εξηγήσει με ορθολογικό τρόπο την κοινωνική μεταβολή», ώστε να «συλλάβει τους κανόνες που τη διέπουν» (Wallerstein 1995, 4). Σύμφωνα με τον Wallerstein, απόρροια αυτής της προσπάθειας ήταν να εμφανισθεί η αναγκαιότητα

για τις επιστήμες που σήμερα αποκαλούμε κοινωνικές.

Αν και η διαφοροποίηση των επιστημονικών κλάδων χρονολογείται από εκείνη την εποχή, η αναγνώριση των κοινωνικών επιστημών στα πλαίσια των πανεπιστημιακών δομών δεν έγινε παρά στο μεταίχμιο μεταξύ του 19ου και 20ού αιώνα. Διανοητές προηγούμενων αιώνων, όπως οι Machiavelli, Malthus, Ricardo και Tocqueville, θεωρούνται από τον Wallerstein ως οι σπουδαιότεροι πρόδρομοι των κοινωνικών επιστημών και γι' αυτόν τον λόγο δεν θα πρέπει να λησμονούνται.

Τέλη του 19ου και αρχές του 20ού αιώνα θεωρείτο ότι οι κοινωνικές επιστήμες πρέπει να τείνουν προς την αντικειμενικότητα και όχι σε πλαστές επινοήσεις. Όσον αφορά στην κοινωνιολογία, αυτή αναγνωρίστηκε ως αυτόνομος κλάδος μόλις τη στιγμή που οι κοινωνικές επιστήμες είχαν αρχίσει να διαχωρίζονται σε επιμέρους επιστημονικά πεδία. Αυτό συνέβη τις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, σε χώρες με γενικώς αναγνωρισμένα πανεπιστημιακά ιδρύματα. Στή Μεγάλη Βρετανία, τη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ιταλία και τις ΗΠΑ, οι κοινωνιολογικές μελέτες παρέμεναν επικεντρωμένες στα πεδία τα οποία ανέλυαν μέχρι τα τέλη του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, μετά τον οποίο επεξετέιναν τα ενδιαφέροντά τους σε άλλους επιστημονικούς χώρους.

Οι μελλοντολογικές σπουδές έχουν επίσης μακρά ιστορία. Οι απαρχές τους εντοπίζονται στο βάθος των αιώνων, από την εποχή του Πλάτωνα, του Ηράκλειτου, του Αβγουστίνου, του Thomas More, του Francis Bacon και πολλών άλλων. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο έκαναν ουσιαστικά την εμφάνισή τους στις ΗΠΑ και στη Γαλλία και σύντομα εξαπλώθηκαν σε άλλες χώρες.

Στο ενδιαφέρον βιβλίο του *Images of the*

— Βλ. βιογραφικά στοιχεία για την *Eleonora Barbieri Masini* στη σελίδα 14.

Future, ο Fred Polak εξηγεί πώς κάθε πολιτισμός ανέπτυξε ένα είδωλο, μία εικόνα για τó μέλλον (Polak 1973). Αυτό τó είδωλο μπορεί νά χάνεται μέσα στους αιώνες αλλά μέχρι σήμερα συνεχίζει νά αποτελεί τή βάση διαφοροποίησης τών πολιτισμών. «Όταν ο άνθρωπος ανακάλυψε ότι υπήρχε τó χθές και τó αύριο, αυτό πού ανακάλυψε δέν ήταν τίποτε παραπάνω από τίς δύο καντιανές κατηγορίες του χρόνου και του χώρου. Αυτές έγιναν εργασία, μέ τά όποια ο άνθρωπος διαμόρφωσε τά είδωλα για τó μέλλον, σέ διαφορετικό χρόνο και χώρο» (Polak 1973, σ. 3). «Τó μέλλον», προσθέτει ο Polak, «δέν πρέπει άπλώς νά συλλαμβάνεται αλλά και νά μορφοποιείται» (Polak 1973, σ. 5) ως μία έννοια στά πλαίσια τής σχέσης τών μελλοντολογικών σπουδών και τών κοινωνικών επιστημών, κυρίως τής κοινωνιολογίας.

Σύμφωνα μέ τόν Polak, τά είδωλα πού σχηματίζουν οι άνθρωποι και οι πολιτισμοί για τó μέλλον είναι άθανάτα: αυτό γίνεται φανερό σέ ιστορικό επίπεδο, για παράδειγμα, σέ όλα τά έργα τέχνης τής αρχαίας Ελλάδας, στό κοσμικό θρησκευτικό είδωλο του μέλλοντος τής αρχαίας Περσίας και στόν ρόλο του λαού του αρχαίου Ισραήλ στην ιστορία. Επίσης, στην Χριστιανιστική, τó είδωλο τής σωτηρίας όλων τών ανθρώπων είναι πάντα σημαντικό. Ο Polak (Polak 1973, σσ. 96-124) διαπερνά τήν ιστορία μέ τήν κόκκινη κλωστή τής εικόνας του μέλλοντος. Βλέπει τήν αναβίωση τής πλατωνικής ουτοπίας στον Διαφωτισμό, τόν ουτοπικό σοσιαλισμό του Robert Owen και του Claude Saint-Simon (ο Owen έγραψε τó *The Signs of Time* τó 1841 και ο Saint-Simon τó *De la réorganisation de la Société Européenne* τó 1814). Αναρωτιέται κανείς πόσο προσανατολισμένοι στό μέλλον ήταν αυτοί οι συγγραφείς. Θα προσθέταμε στά παραπάνω και τó έργο του Charles Fourier *Le Nouveau Monde Industriel*, τó όποιο γράφτηκε τó 1829.

Ο Polak κάνει μερικές ενδιαφέρουσες σκέψεις για όρισμένους διάσημους διανοητές του τέλους του 19ου αιώνα, όπως τόν Κάρλ Μάρξ και τόν Αύγουστο Κόντ. Σχετικά μέ τόν πρώτο, ο Polak διατυπώνει τήν άποψη ότι βάσει του επισημονικού του σοσιαλισμού θά τόν κατέτασσε στους Ουτοπιστές, παρά τίς άτελείωτες συζητήσεις και ένστάσεις περί του αντιθέτου, οι όποιες θά μπορούσαν νά αναθεωρηθούν υπό τó φώς τής πρόσφατης ιστορίας. Επίσης ο Αύγουστος Κόντ καταλαμβάνει μία ύψηλή θέση μεταξύ τών Ουτοπιστών, ως ο ιδρυτής τής φιλοσοφίας του θετικισμού και τής κοινωνιολογίας (έδω ίσως υπάρ-

χει μία σύνδεση, ή όποια έχει περάσει άπαρατήρητη από κοινωνιολόγους και μελλοντολόγους).

Πολλά θά μπορούσε νά προσθέσει κανείς για τó ζήτημα τών ειδώλων του μέλλοντος, όπως και για τούς έν λόγω διανοητές. Δυστυχώς, όμως, αυτό τó ζήτημα ξεφεύγει από τούς σκοπούς του παρόντος άρθρου και γι' αυτό δέν θά προχωρήσω άλλο σέ αυτό. Είναι ζητήματα τά όποια έχουν ήδη γίνει αντικείμενο έμβριθους ανάλυσης από άλλους και μάλιστα πολύ καλύτερα.

Άπό τήν πλευρά μου, θά αναφερθώ σέ μερικούς ενδιαφέροντες αλλά λιγότερο γνωστούς διανοητές, οι όποιοι έζησαν στην Γαλλία στά τέλη του περασμένου αιώνα. Άνθρωποι όπως ο Paul Valéry, ο όποιος έγραψε ότι κάποιος πρέπει νά κοιτάει μπροστά εάν δέν θέλει νά πορευθεί προς τó μέλλον μέ βήματα προς τά πίσω. Άκόμη, ο Albert Robida (Robida 1892), ο όποιος τó 1892 έγραψε ότι ο κίνδυνος τής μόλυνσης στις πόλεις και οι επιδημίες προκαλούνται από τή βιομηχανοποίηση. Επίσης, ο Didier de Chousy, ο όποιος ήδη τó 1883 περιέγραφε τίς αλλαγές πού θά επέφερε ή επιστήμη στό φυτικό και ζωικό βασίλειο (de Chousy 1883).

Θέλω ακόμη νά αναφερθώ στον Wendell Bell, ο όποιος γράφει για τή μελλοντολογική σκέψη ως «ένα οικουμενικό φαινόμενο» (Bell 1997) και για τήν «προφητεία, ή όποια ένυπάρχει σέ κάποιου είδους μορφή, μέσα σέ κάθε κοινωνία» (Bell 1997, σσ. 5-6).

Συμπερασματικά, αν και ή μελλοντολογική σκέψη αποτελεί κομμάτι τής ανθρώπινης ζωής από τίς άπαρχές του κόσμου, είναι δύσκολο, όπως όρθως σημειώνει ο Wendell Bell (Bell 1997, σ. 7), νά καθορισθεί ακριβώς τó πότε οι μελλοντολογικές σπουδές έκαναν τήν εμφάνισή τους. Σέ κάθε περίπτωση, ή ιστορία τους είναι μικρότερη σέ διάρκεια σέ σχέση μέ εκείνη τών κοινωνικών επιστημών, κάτι πού πιθανόν νά εξηγεί τή δυσκολία σύνδεσης μεταξύ τους, και ιδιαίτερος μέ τήν κοινωνιολογία.

Οί Μελλοντολογικές Σπουδές ως επιστημονικός κλάδος

Μία σύντομη ιστορική αναδρομή και μία τοποθέτηση πάνω στις μελλοντολογικές σπουδές και τίς κοινωνικές επιστήμες

Μέχρι τώρα έχω αποδώσει σέ γενικές γραμμές τή σχέση τής ιστορίας τών κοινωνικών επιστημών και τής κοινωνιολογίας. Θέλω νά ύπο-

γραμμίσω αφ' ενός εκείνο πού χάθηκε εξ αιτίας της αποκλίνουσας πορείας τους και αφ' ετέρου νά υποδείξω τί θά μπορούσε νά τίς φέρει σέ επαφή (άν και σέ μερικές περιπτώσεις έχουν έρθει) σέ διανοητικό και εμπειρικό επίπεδο μέ άμοιβαίο όφελος.

Μεταξύ τών διανοουμένων, πολιτικών (τουλάχιστον μερικών) και του κοινού υπάρχει, σέ μεγάλο βαθμό, συναίσθηση της διεπιστημονικότητας. Βέβαια, αυτό όφειλεται στή μεγαλύτερη επικοινωνία και στή μεγάλη απήχηση τών γεγονότων στή προσωπική και κοινωνική μας ζωή. Σέ τελική ανάλυση, άν και μέ άργό ρυθμό, οί άνθρωποι αντιλαμβάνονται τή σημασία της διεπιστημονικής προσέγγισης σέ αρκετά πεδία, συμπεριλαμβανομένων τών ανθρωπιστικών επιστημών. Οί τελευταίες μέ τή σειρά τους αναγνωρίζουν τή ανάγκη για μιά στενότερη επαφή και συνεργασία μέ τίς κοινωνικές επιστήμες. Αυτό είναι αλήθεια κυρίως για τή φιλοσοφία, ή όποια αντιλαμβάνεται ότι δέν θά μπορεί πλέον νά άπαντά στά ύπαρξιακά έρωτήματα της ανθρώπινης ζωής, εάν άγνοήσει τή κοινωνική μεταβολή και τά εύρήματα τών κοινωνικών επιστημών.

Όταν μάλιστα στρεφόμεστε στήν έρευνα του μέλλοντος, στά πλαίσια μιάς πολύπλοκης κοινωνίας, όπου κάθε όψη της ανθρώπινης ζωής κρίσκειται σέ άλληλοσυσχέτιση, αυτός ό διαχωρισμός μεταξύ τών επιστημών, και ιδιαίτερα μεταξύ τών κοινωνικών επιστημών, είναι πραγματικά αναχρονιστικός.

Ο Immanuel Wallerstein σημειώνει ότι τό ζήτημα της πολυ-επιστημονικότητας είχε άρχικά έρευνηθεί στον Μεσοπόλεμο (Wallerstein 1996· 1995, σ. 43). Έρευνητές σέ διάφορα πανεπιστημιακά ιδρύματα, καθώς και εκείνοι πού εργάζονταν στά πλαίσια συγκεκριμένων έρευνών, αναγνώρισαν τή σημασία της συσσώρευσης της γνώσης από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους. Αυτή ήταν μιά άργή διαδικασία, πού όρομολογήθηκε μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, λόγω της ανάγκης νά επεκταθούν οί μέλέτες σέ άλλα μέρη του κόσμου, όπως τή Βόρεια Άμερική, τήν Εύρώπη και σέ κάποιο βαθμό τήν Αύστραλία.

Μέχρι τή δεκαετία του '70, μέ τήν έναρξη της συζήτησης πάνω στήν πολυσύνθετη φύση της δυτικής κοινωνίας (κυρίως ως άπόρροια της έκθεσης της Λέσχης της Ρώμης *The Limits to Growth*) (Meadows, 1972), ή διεπιστημονικότητα, πού βασίζεται στά κοινά σημεία μεταξύ τών

επιστημών ή κάποιου είδους συγχώνευση τών επιστημών (Barbieri Masini, 1993, σσ. 18-19) είχε αποκτήσει μεγάλη απήχηση.

Άπό τήν άρχή, και κυρίως στήν Εύρώπη, μπορεί νά λεχθεί ότι οί μελλοντολογικές σπουδές διακρίνονταν για τή διεπιστημονικότητά τους, τουλάχιστον έννοιολογικά, άν όχι και σέ εμπειρικό επίπεδο. Προσωπικά, πιστεύω ότι τώρα όσο ποτέ άλλοτε πρέπει νά καλλιεργήσουμε τίς σχέσεις μεταξύ τών κοινωνικών και τών άλλων επιστημών σέ έννοιολογικό και, πιθανόν, σέ εμπειρικό επίπεδο. Οί θεματικές ένότητες πού αναπτύχθηκαν στά πλαίσια τών διαφόρων συνεδρίων της Παγκόσμιας Όμοσπονδίας Μελλοντολογικών Σπουδών (World Futures Studies Federation) άποτελούν ένα παράδειγμα της συναισθανόμενης ανάγκης για διεπιστημονικότητα. Αυτό είχε γίνει ήδη αντιληπτό από τά προπαρασκευαστικά συνέδρια, πριν από τήν ίδρυση της WFSF, στήν σύνοδο για τό «Άνθρώπινο Γένος 2000», στό Όσλο τό 1967, όταν οί Robert Jungk, Johan Galtung και James Wellesley Wesley προσκάλεσαν εκπροσώπους διαφόρων επιστημών νά συμμετάσχουν στις άρχικές συζητήσεις πάνω σέ έναν νέο επιστημονικό κλάδο (τότε δέν αποκαλείτο έτσι), προσπαθώντας νά διαλογοιστούν πάνω σέ προβλήματα από διαφορετικές όπτικές γωνίες: επιστημονική, πολιτιστική και ιδεολογική. Η συναίσθηση της ανάγκης για διεπιστημονικότητα έγινε έντονότερη στά επόμενα συνέδρια και τίς δραστηριότητες οί όποιες όδήγησαν στήν ίδρυση της WFSF τό 1973 στό Παρίσι, στά πλαίσια της UNESCO.

Προσεγγίζοντας ξανά τή σχέση μεταξύ τών μελλοντολογικών σπουδών και τών κοινωνικών επιστημών, συναντούμε τους Άμερικανούς πρωτοπόρους όπως τον William F. Ogburn (Ogburn στό W. Bell 1997, Τόμ. Ι, σσ. 7-8), Harold Lasswell (H. Lasswell, στό W. Bell, σσ. 47-56), John McHale (McHale 1969), Daniel Bell (Bell 1967) και τον ίδιο τον Wendell Bell (W. Bell, J. Mau 1971). Άν και ήταν ελάχιστοι εκείνοι οί κοινωνικοί επιστήμονες πού έδειξαν ενδιαφέρον για ένα είδος μελλοντολογικής όπτικής γωνίας, κάποιοι τήν υιοθέτησαν. Μεταξύ αυτών, θυμάμαι τον Kenneth Boulding, του όποιου ή άποψη για μιά νέα οικονομική επιστήμη (Boulding 1981) φανέρωσε μιά μεγαλύτερη ευαισθησία για τίς κοινωνικές μεταβολές και τήν ανάγκη για άλλαγή σέ ένα πεδίο όπως ή οικονομική επιστήμη, ή όποια είναι κλειστή προς τίς άλλες επιστήμες και διστακτική προς τίς άπότομες μεταβο-

λές. Στο βιβλίο του *Evolutionary Economics* ο Kenneth Boulding περιέγραψε τη νέα οικονομική επιστήμη «ως έναν τρόπο προσέγγισης της μεγάλης πολυπλοκότητας της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, βάσει των θεμελιωδών όρων της οικολογικής αλληλόδρασης και μεταβολής». Αυτή η άποψη είναι επίκαιρη σήμερα όσο ποτέ άλλοτε, την εποχή της αυξανόμενης οικονομικής μεταβολής, λόγω του εικονικού χαρακτήρα των οικονομικών συναλλαγών και των πολιτικών μεταβολών.

Άλλοι πρωτοπόροι στο πεδίο των μελλοντολογικών σπουδών, οι οποίοι προέρχονται από τις κοινωνικές επιστήμες, είναι κυρίως Γάλλοι, όπως οι Gaston Berger (Berger 1964), Bertrand de Jouvenel (de Jouvenel 1976) και Pierre Masse (Masse 1967). Όλοι αυτοί προέρχονται από τον χώρο των κοινωνικών επιστημών, με εξαίρεση τον Gaston Berger, ο οποίος ήταν αρχικά φιλόσοφος, αλλά έδωσε ιδιαίτερη ώθηση στη μελλοντολογική σκέψη όχι μόνο στη Γαλλία, αλλά και σε όλοκληρη την Ευρώπη και αργότερα στη Λατινική Αμερική και την Αφρική.

Μερικοί από τους κοινωνικούς επιστήμονες, οι οποίοι ανέπτυξαν δράση στη μελλοντολογική σκέψη και τις μελλοντολογικές σπουδές, είναι ή ήταν ενεργά μέλη της WFSF, ή οποία, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, έχει διεπιστημονικό και διεθνή χαρακτήρα και της οποίας τα μέλη προέρχονται από διαφορετικά επιστημονικά πεδία. Για παράδειγμα, η Elise Boulding, κοινωνιολόγος και σύζυγος του οικονομολόγου Kenneth Boulding, συνέβαλε στις μελλοντολογικές σπουδές στα ζητήματα της ειρήνης και του μελλοντικού ρόλου της γυναίκας. Επίσης, άλλοι όπως ο Johan Galtung, κοινωνιολόγος και εισηγητής των ειρηνευτικών σπουδών (όπως η Elise Boulding), ο Hidetoshi Kato, κοινωνιολόγος και ειδικευμένος στην επικοινωνία, οι Yehzkel Dror και Jim Dator, και οι δύο πολιτικοί επιστήμονες, και ο Donald Michael, κοινωνικός ψυχολόγος, συνέβαλαν ο καθένας από την πλευρά του στις μελλοντολογικές σπουδές.

Προηγουμένως, έγινε ειδική μνεία στην προσφορά του φιλοσόφου Fred Polak (ο οποίος έχει σπουδές στα οικονομικά και τό δίκαιο) στη μελλοντολογική σκέψη. Ανάλογη αναφορά πρέπει να γίνει στον ιστορικό Ossip Flechteim και για μία ακόμη φορά στον Bertrand de Jouvenel, ο οποίος, αν και οικονομολόγος, στα γραπτά του αναγνωρίζεται περισσότερο ως πολιτικός φιλόσοφος. Πράγματι, παρουσιάζει ενδιαφέρον τό γεγονός ό-

τι πολλοί από τους κοινωνικούς επιστήμονες, οι οποίοι συνεισέφεραν στη θεμελίωση και περαιτέρω ανάπτυξη των μελλοντολογικών σπουδών, διακρίνονται για τη διεπιστημονικότητά τους.

Η Πολωνική σχολή μελλοντολογικών σπουδών, ή οποία συνεισέφερε τά μέγιστα την περίοδο 1960-80, συνδέθηκε με διακεκριμένους κοινωνικούς επιστήμονες και ανέπτυξε μία κριτική αποτίμηση της σχέσης της με τη σκέψη των τελευταίων. Από αυτούς σημαντικώτεροι ήσαν κοινωνιολόγοι, όπως οι Andrzej Sicinski και Jan Strzelecki.

Βέβαια, αναφορά πρέπει να γίνει και σε άλλους κοινωνικούς επιστήμονες, πού επέδειξαν ειδικό ενδιαφέρον στις μελλοντολογικές σπουδές. Αλλά, σε γενικές γραμμές, ή πλειοψηφία των σχολών της κοινωνικής επιστήμης δέν ήταν ανοικτή πρός τη μελλοντολογική σκέψη. Αυτό επισημαίνεται στό τελευταίο βιβλίο του Wendell Bell (Bell 1997), τό όποιο αναφέρεται στη Βόρειο Αμερική και σε προσωπικές του εμπειρίες. Από τη δική μου εμπειρία, ως προέδρου (για δώδεκα χρόνια) της Έρευνητικής Έπιτροπής για τη Μελλοντολογική Έρευνα της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Ένωσης (ISA), την όποια ίδρυσε στό τέλη της δεκαετίας του '60 στη Βάρνα ό Bertrand de Jouvenel, υπογραμμίζω πόσο δύσκολο είναι να προσελκυσθεί τό ενδιαφέρον των κοινωνιολόγων στη μελλοντολογική σκέψη. Όπως όμολογεί ό διεθνούς φήμης Ιταλός κοινωνιολόγος Franco Ferrarotti, χρειάστηκε μεγάλη επιμονή από μέρος των μελών της, ώστε ή Έπιτροπή να συνεχίσει τό έργο της.

Από ιστορική άποψη, και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού, κοινωνικοί επιστήμονες και μελλοντολόγοι φάνηκε να δείχνουν ανάλογο ενδιαφέρον για τις μελλοντολογικές σπουδές και τις κοινωνικές επιστήμες αντίστοιχα, τη δεκαετία του '60 και τις αρχές της δεκαετίας του '70. Ωστόσο, μέσα στην επόμενη δεκαετία, ή όξυνση κοινωνικών και οικονομικών ζητημάτων αναγνωρίστηκε ως πιό σημαντικό θέμα για τους κοινωνικούς επιστήμονες σε σχέση με τη μελλοντολογική σκέψη, ενώ αντίστοιχα οι τεχνολογικές εξελίξεις απομάκρυναν περισσότερο τους μελλοντολόγους από τον χώρο των κοινωνικών επιστημών. Γι' αυτόν τον λόγο παρατηρείται και τό συνεχώς διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ των δύο επιστημονικών κλάδων, με μοναδικές φυσικά τις εξαιρέσεις πού αναφέρθηκαν παραπάνω. Τίς τελευταίες δεκαετίες, τό οικονομικό στοιχείο έχει ίσως εκτοπίσει κατά κάποιο τρόπο τό κοινωνικό.

Πιστεύω, όμως, ότι μπορεί να διακρίνει κανείς σημάδια ενός ανανεωμένου ενδιαφέροντος των κοινωνιολόγων για τη διεπιστημονικότητα και τον μελλοντολογικό προσανατολισμό. Επίσης, οι μελλοντολόγοι φαίνεται να δείχνουν (αν και σε περιορισμένο βαθμό ακόμη) ενδιαφέρον για τις κοινωνικές επιστήμες και κυρίως την κοινωνιολογία, στην προσπάθειά τους να υποστηρίξουν εμπειρικά τις έρευνές τους για τη μελλοντική πορεία της κοινωνίας.

Στά τελευταία του βιβλία, ο Wendell Bell, διακεκριμένος κοινωνιολόγος και μελλοντολόγος, δέν υπογραμμίζει απλώς τον διαχωρισμό των μελλοντολογικών σπουδών και της κοινωνιολογίας, αλλά εξετάζει την πιθανή τους σχέση. Σέ αυτό τό σημείο, είναι σημαντικό να αντιληφθούμε τη σχέση τους, δηλαδή τό τί μπορεί να τις φέρει πιο κοντά και τί μπορεί να αποτρέψει την προσέγγισή τους στό μέλλον. Η έξοχη ανάλυση του Bell έχει σαφώς στρέψει τό ενδιαφέρον των μελλοντολογικών σπουδών πρός αυτήν την κατεύθυνση.

Έλπίζω οι πρόσφατες δημοσιεύσεις να δώσουν ανάλογη ώθηση, όπως, για παράδειγμα, τό δικό μου άρθρο (Barbieri Masini 1998) και τά άρθρα πολλών άλλων που δημοσιεύθηκαν σέ τεύχος της επιθεώρησης *American Behavioural Scientist*, υπό την εποπτεία του Jim Dator, τον Δεκέμβριο του 1998. Πιο συγκεκριμένα, στό άρθρο του Bell διαβάζουμε: «οι άνθρωποι μπορεί να εκπαιδευθούν, ώστε να γίνουν πιο αποτελεσματικοί και πιο υπεύθυνοι, γνωρίζοντας αλλά και ακολουθώντας τις αρχές της μελλοντολογικής σκέψης, όπως, για παράδειγμα, ερευνώντας την προοπτική του μέλλοντος βάσει των δεδομένων του παρόντος, απορρίπτοντας την ιδέα ότι “αυτό” πρέπει να είναι έτσι και δέν μπορεί να είναι ή δέν θά μπορούσε να είναι αλλιώς, προβλέποντας μέ ακρίβεια τό μέλλον (κυρίως τά αποτελέσματα των πράξεών τους), προετοιμαζόμενοι για τά πιο πιθανά και απίθανα μελλοντικά γεγονότα, δημιουργώντας ένα μέλλον χωρίς απρόοπτα μέσω της έρευνας των ακούσιων και απρόσμενων συνεπειών συγκεκριμένων πράξεων αλλά και της άπραξίας (συμπεριλαμβανομένων των δικών τους)...» (Bell 1998). Πώς μπορεί να γίνει αυτό χωρίς την υποστήριξη των κοινωνικών επιστημών και κυρίως της κοινωνιολογίας; Έδω αναδεικνύεται ο ιδιαίτερα σημαντικός εκπαιδευτικός ρόλος των μελλοντολογικών σπουδών, για τον οποίο αναφέρθηκα σέ μερικά γραπτά μου (Barbieri Masini 1995). Στήν έναρκτήρια ομι-

λία του 14ου Παγκοσμίου Συνεδρίου της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Ένωσης στό Μόντρεαλ, τον Ιούλιο του 1998, ο Immanuel Wallerstein συζήτησε τις προκλήσεις της «κουλτούρας της κοινωνιολογίας», παραθέτοντας μία από αυτές, εκείνη ή οποία σχετίζεται μέ τον χρόνο. Ο Wallerstein αναφέρθηκε στόν Fernand Braudel, ο οποίος «υποθέτει ότι ή κοινωνική πραγματικότητα συμβαίνει σέ δύο χρόνους, οι οποίοι αγνοούνται από τους ιστορικούς και τους κοινωνικούς επιστήμονες». Ο Braudel αποκάλυψε τον μέν ένα χρόνο ως μακρά διάρκεια ή δομικό χρόνο, αλλά όχι αιώσιο, και τον δε άλλο ως συγκυριακό, ή κυκλικό, μέσης διάρκειας δομικών κύκλων χρόνο (Wallerstein 1999). Αυτό σημαίνει ότι ο χρόνος βρίσκεται εντός της κοινωνικής πραγματικότητας, κάτι που αποτελεί μία σημαντική έπιστήμανση, ή οποία δέν προέρχεται μόνο από τον χώρο των μελλοντολογικών σπουδών.

Είναι απαραίτητο να παραθέσουμε μία ακόμη σκέψη: τό 1964 ο Bertrand de Jouvenel (de Jouvenel, 1976) μίλησε για την «εικασία» ως εκείνη τη διανοητική ικανότητα του προβλέπειν και του προσδοκᾶν. Αυτή μπορεί να είναι σωστή ή λάθος, αλλά όμως πρέπει να γίνεται στό πλαίσιο όχι μόνο ενός μέλλοντος αλλά πολλών εκδοχών του. “Αραγε, μπορεί να θεωρηθούν ως κύκλοι μέσα σέ δομικούς χρόνους, όπως υποθέτει ο Braudel; Στήν ίδια ομιλία, ο Wallerstein έπεσήμανε ακόμη ότι «αν και γνωρίζουμε ότι δέν υπάρχει καμιά βεβαιότητα για τό μέλλον (και πώς θά μπορούσε άλλωστε να υπάρξει:), παρ’ όλ’ αυτά είδωλα του μέλλοντος επιδρούν στις ανθρώπινες αντιδράσεις του παρόντος» (Wallerstein 1995, σ. 88). Η τελευταία τοποθέτηση συνδέεται ἄρρηκτα μέ τη σκέψη του Fred Polak και τη σημασία των ειδώλων του μέλλοντος, στην οποία αναφέρθηκα παραπάνω.

Σχετικά μέ τη συναίσθηση, από την πλευρά των κοινωνιολόγων, της σημασίας της μελλοντικής διάστασης της κοινωνίας, αξίζει να γίνει αναφορά στην ὕστερη σκέψη του Richard L. Henshel. Κάνοντας αναδρομή στό παρελθόν και κυρίως στό έργο του πάνω στις «διαισθήσεις» του Robert Merton (Henshel 1993), ο Henshel υπογραμμίζει τη διάκριση μεταξύ αυτοαναιρούμενων και αυτοεκπληρούμενων προβλέψεων και της ανάγκης να ελέγχουμε την ικανότητά μας να πραγματοποιούμε προβλέψεις.

Οι μελλοντολόγοι δέν έχουν τηρήσει κοινή στάση στό ζήτημα των προβλέψεων. Ο Wendell Bell, ακολουθώντας τό παράδειγμα του Henshel,

ορίζει τις προβλέψεις ως εξής: «τό ενδιαφέρον μας εστιάζεται σε εκείνον τον όρισμό ο οποίος ενσωματώνει τό μέλλον, δηλαδή πράγματα τά όποία, υπό όρισμένες συνθήκες, μπορεί νά συμβούν, νά υπάρξουν ή ακόμη και νά αλλάξουν σε μελλοντικούς χρόνους» (Bell 1997, σ. 97). Σύμφωνα μέ τόν Bell, ή προβλεπτική δραστηριότητα αποτελεί καθημερινή πρακτική τών ανθρώπων. "Άλλοι μελλοντολόγοι άρνούνται νά δεχθούν τήν έννοια τής πρόβλεψης του μέλλοντος, διότι έτσι δίδεται ή έντύπωση ότι ή ίδια ένέχει μία αίσθηση βεβαιότητας και μοναδικότητας, κάτι πού δέν μπορεί νά είναι άληθινό, άφού κάνουμε λόγο για περισσότερες από μία πιθανές έκδοχές του μέλλοντος. Σέ αυτό τό σημείο θά παρέπεμπα τόν αναγνώστη στό έργο του Bell και στό βιβλίο μου *Why Futures Studies?* (Barbieri Masini 1993, σ. 55).

Γιά τή σημασία τών κοινωνικών επιστημών και τής κοινωνιολογίας ως προς τήν αξιοπιστία τών μελλοντολογικών σπουδών, σχετικές μελέτες περιέχονται στην επιθεώρηση *Futuribles*, («Ή εξέλιξη τών ευρωπαϊκών αξιών», *Futuribles* 1995) και στίς εργασίες του συνεδρίου τής UNESCO τό 1998, μέ θέμα «Ό 21ος αιώνας», του όποιου τόν συντονισμό είχε αναλάβει ό Jerome Binde (UNESCO 1998). Πιο πρόσφατες μελέτες υπάρχουν σε άρθρα πού δημοσίευσε ή επιθεώρηση *Futures*, όπως για παράδειγμα εκείνο τής Jane Page «Τί σκέφτονται τά παιδιά για τό μέλλον», τό όποιο βασίσθηκε έξ ολοκλήρου σε καθαρά εμπειρική κοινωνική έρευνα (Page 1998).

Ή προοπτική μιās στενώτερης συνεργασίας μεταξύ τών κοινωνικών επιστημών και ιδιαίτερα τής Κοινωνιολογίας και τών Μελλοντολογικών Σπουδών

Μερικές ένδείξεις για μία στενώτερη συνεργασία μεταξύ τών δύο επιστημονικών κλάδων περιέχονται στίς τελικές επισημάνσεις τής προηγούμενης παραγράφου. Τί μπορεί όμως νά προσδοκούμε για τό μέλλον, εάν δεχθούμε τήν, κατά τή γνώμη μου, πιο σημαντική άρχή ότι τό μέλλον επιλέγεται μεταξύ πολλών έκδοχών στον παρόντα χρόνο, βάσει κάποιων ένδείξεων οι όποιες προϋδεάζουν τήν πιθανή και τήν έν τέλει πραγμάτωση ενός επιθυμητού μέλλοντος;

"Έχω ήδη αναφέρει τήν από κοινού συνειδητοποίηση, μεταξύ κοινωνιολόγων και κοινωνικών

επιστημόνων, τής σημασίας και τής ανάγκης νά στραφούν στην μελέτη πιθανών μελλοντικών προοπτικών. Αυτή ή ανάγκη γίνεται περισσότερο έντονη σε επιχειρηματικούς κύκλους, οι όποιοι επηρεάζονται από τήν ταχύτητα αλλά και τήν αλληλοσυσχέτιση τών κοινωνικών μεταβολών μέ τις επιχειρηματικές δραστηριότητές τους. Αυτήν τήν όπτική γωνία επεξεργάστηκε στό έργο του ό Michel Godet (Godet, 1991) αναφορικά μέ τήν Ευρώπη, αλλά αποτέλεσε αντικείμενο και πολλών άλλων έργων στην Άμερική. Άκόμη εμπειρεύεται και στην μηνιαία έκδοση του *Futures Survey* του Michael Marien (ή όποία αποτελεί σημαντικό βοήθημα για όσους ασχολούνται μέ τις μελλοντολογικές σπουδές).

Πιστεύω, πάντως, ότι σημαντική ένδειξη για μία ένδεχόμενη μελλοντική συνεργασία μεταξύ τών δύο κλάδων αποτελεί, άφ' ενός, τό ενδιαφέρον πού επιδεικνύουν αρκετοί νέοι κοινωνιολόγοι από διαφορετικές χώρες για τις μελλοντολογικές σπουδές, αλλά, άφ' έτέρου, και τό ενδιαφέρον νέων μελλοντολόγων για τήν κοινωνική ανάλυση. Γίνεται αντιληπτό ότι, και χωρίς τήν κοινωνική ανάλυση, οι μελλοντολογικές σπουδές μπορούν νά αποδειχθούν ένα έξοχο έργαλειό για τήν πρόβλεψη είτε μελλοντικών τεχνολογικών εξελίξεων είτε καταστροφών διαφόρων μορφών. Όστόσο, ανεξάρτητα άν τό συνειδητοποιούμε ή όχι, πρέπει επίσης νά γίνει αντιληπτό ότι ή άπουσία του κοινωνικού πλαισίου σημαίνει άπουσία τών ανθρώπων οι όποιοι επιλέγουν τό μέλλον τους, αλλά και τών ανθρώπων οι όποιοι θά αποτελέσουν τούς πρωταγωνιστές εκείνου του μέλλοντος. Κατά κάποιον τρόπο, γινόμαστε μάρτυρες μιās νέας στάσης, από τήν πλευρά τής νεώτερης γενιάς κοινωνιολόγων και μελλοντολόγων σε σχέση προς τις προηγούμενες γενιές, ως προς τήν επιμονή τους νά βρίσκουν σημεία έπαφής μεταξύ τών δύο κλάδων σε έννοιολογικό και εμπειρικό επίπεδο. Μεταξύ τών πρώτων, ό Wendell Bell και πολλοί άλλοι, πού ήδη αναφέρθηκαν σε αυτό τό άρθρο, έχουν προσφέρει αρκετά προς αυτήν τήν κατεύθυνση. Όσο για τούς δεύτερους, μένουν άκόμη αρκετά νά γίνουν. Όστόσο, είναι φανερό ότι υπάρχει ανάγκη για νέα μεθοδολογικά εργαλεία, τόσο στον χώρο τών μελλοντολογικών σπουδών όσο και στον χώρο τής κοινωνιολογίας, ή ακόμη και μία προσαρμογή τών ήδη γνωστών. Ένα καλό παράδειγμα είναι ή επεξεργασία ενός σεναρίου, τό όποιο απαιτεί τή συνεισφορά κοινωνικών επιστημών και μελλοντολογικών σπουδών, παράλληλα μέ άλλες διεπιστημονικές προσεγγί-

σεις, για να εξετάσουν πιθανές και ίσως επιθυμητές εκδοχές του μέλλοντος, οι οποίες, ωστόσο, πρέπει να τεθούν όπωσδήποτε σε κάποιο πλαίσιο. Από την άλλη, οι κοινωνιολογικές μέθοδοι και η ιστορική ανάλυση μπορούν να προσφέρουν σημαντική άρωγή, εάν αξιοποιηθούν υπό μελλοντολογικό πρίσμα.

Ένας αριθμός νέων μελετητών, που έχουν υιοθετήσει αυτήν την όπτική γωνία, έχουν συνδράμει σε αυτό το τεύχος-μονογραφία. Πολλά από αυτά τα άρθρα προετοιμάστηκαν αρχικά για τη συνάντηση των μελών της Έπιτροπής για τη Μελλοντολογική Έρευνα στο Μόντρεαλ (1998), στα πλαίσια του παγκόσμιου συνεδρίου της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Ένωσης. Τα εν λόγω άρθρα εκθέτουν διαφορετικές απόψεις και προσεγ-

γίσεις, με κοινή συνισταμένη την κοινωνιολογική ανάλυση από μία μελλοντολογική όπτική γωνία, ή οποία υποστηρίζεται από τις κοινωνικές επιπτώσεις και, κυρίως, την κοινωνιολογία.

Αυτό συνιστά μία πρόκληση για εκείνους που διδάσκουν και στά δύο επιστημονικά πεδία σε όλο τον κόσμο, από οποιαδήποτε ακαδημαϊκή βαθμίδα κι αν προέρχονται, συμπεριλαμβανομένων και των κατόχων διδακτορικού, αλλά και όσους ασχολούνται με την παγκόσμια ανάπτυξη, την έρευνα για τους μελλοντικούς ρόλους της γυναίκας, τον ρόλο των θεσμών κτλ.

Τέλος, αυτό συνιστά μία πρόκληση για το ίδιο το μέλλον, παρέχοντας κάποιες ενδείξεις για το παρόν, κυρίως για όσους ασχολούνται με τη νεώτερη γενιά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barbieri Masini, E. (1993) *Why Futures Studies?*, London, Grey Seal, pp. 18-19, 55.
- Barbieri Masini, E. (1995) "Two scenarios implemented in the social area", in European Commission, *Profutures Workshop, Scenario Buildin, Convergences and Differences*, Seville, Insitute for Prospective Technological Studies.
- Barbieri Masini, E. (1998) "Futures studies from the experience of a sociologist who tries to be a futurist", *American Behavioral Scientist*, Vol. 42, pp. 340-346.
- Bell, D. (1967) *Toward the Year 2000*, Work in Progress, Daedalus 96-3, Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Bell, W. (1997) *Foundations of Futures Studies*, Vols I and II, New Brunswick, Transaction Publishers, Vol. I, pp. 2, 5, 6, 7, 97.
- Bell, W. (1998) "Making people responsible", *American Behavioral Scientist*, Vol. 42, p. 329.
- Bell, W. and Mau, J.A. (1971) *The Sociology of the Future*, New York, Russell Sage Foundation.
- Berger, G. (1964) *Etapas de la prospective*, Paris Presses Universitaires de France.
- Boulding, K.E. (1981) *Evolutionary Economics*, Beverly Hills, Sage.
- de Chousy, D. (1883) *Ignis*, Paris, Berger-Levrault.
- de Jouvenel, B. (1976) *The Art of Conjecture*, New York, Basic Books.
- Futuribles* (1995) No. 200 July-August, Special Issue, «L'évolution des valeurs des Européens».
- Godet, M. (1991) *From Anticipation to Action, a Handbook of Strategic Prospective*, Paris, UNESCO.
- Henshel, R.L. (1993) "Do self-fulfilling prophecies improve or degrade predictive accuracy? How can sociology and economics disagree and both be right?", *Journal of Socio-Economics*, Vol. 22, pp. 85-104.
- Marien, M. (ed.) (1979) *Future of the Future*, New York, George Gallimard.
- Massé, P. (1969) *Le plan ou l'anti-hazard*, Paris, Collection Idées Gallimard.
- McHale, J. (1969) *The Future of the Future*, New York, George Brazoller.
- Meadows, D., Jorgen, R. and Behrens III, W. (1992) *The Limits to Growth*, New York, Universe Books.
- Page, J. (1998) "The four and five year old's understanding of the future. A preliminary study", *Futures*, Vol. 30, November, pp. 913-922.
- Polak, F.L. (1973) *The Image of the Future: Enlightening the Past, Orienting the Present, Forecasting the Future*, Amsterdam, Elsevier, pp. 3, 5, 96-124.
- Robida, A. (1892) *La vie électrique, la vie au XX siècle*, Paris, Libraire Illustrée.
- UNESCO (1998) *Will there be a 21st Century?, 21st Century Dialogues*, Paris, Office d'Analyse et de Prévision.
- Wallerstein, I. (1995) *Open to the Social Sciences*, Report of the Gulbenkian Commission on Restructuring the Social Sciences, Lisbon, Gulbenkian, pp. 1, 43, 88.
- Wallerstein, I. (1996) *Open the Social Sciences*, Standford University Press.
- Wallerstein, I. (1999) "The heritage of sociology, the promise of social science", *Current Sociology*, Vol. 47, pp. 1-41.

Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ 21ου αἰώνα

Πῶς θά προετοιμαστοῦμε γιά νά ἀντιμετωπίσουμε τό μέλλον

Enric Bas

Σήμερα ζοῦμε σέ μιά πραγματικότητα πού τή χαρακτηρίζει ἡ μεταβολή καί ἡ πολυπλοκότητα, μιά πραγματικότητα πού ἀποκαλοῦμε «μεταβατική κοινωνία». Ἡ μεταβολή, ἡ ὁποία εἶναι ταχύτερη καί περισσότερο πολυδιάστατη ἀπό ποτέ ἄλλοτε, ἀπαιτεῖ ὄχι μόνο περιγραφικές καί ἐρμηνευτικές ἀλλά ἐπίσης κανονιστικές καί συμβουλευτικές προσεγγίσεις, ἀπαραίτητες γιά μιά κοινωνιολογική ἀνάλυση. Ἐπιπλέον, ἡ πολυπλοκότητα θέτει τήν κοινωνιολογία ἐνώπιον μιᾶς διπλῆς πρόκλησης: ἀπό τή μιά μεριά, θρῖσκειται ἐμπρός σέ μιά ὀλισθητική, διευρυμένη καί ἀνοιχτή ἀναλυτική προσέγγιση καί, ἀπό τήν ἄλλη, εἶναι ἀντιμέτωπη μέ τήν ἀναζήτηση νέων δεικτῶν, ἐργαλείων καί τεχνολογιῶν γιά τήν ἀνάλυση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας.

Ἡ κοινωνιολογία μπορεῖ νά γίνε ἀντιληπτή ὡς ἐργαλεῖο ὄχι μόνον κατανόησης τῆς κοινωνικῆς μεταβολῆς, ἀλλά, ἐπίσης, καί ὑποκίνησης τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Αὐτό προϋποθέτει μιά προσπάθεια ἀναζήτησης τῶν ὀρθῶν μέσων ὑποστήριξης τῶν διαδικασιῶν λήψης ἀποφάσεων. Ἐπομένως, εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀναστοχαστοῦμε τήν κοινωνιολογία, νά τή διευρύνουμε κατὰ πλάτος (σε ἀναζήτηση ὀλισμοῦ καί διεπιστημονικότητας) καί κατὰ μήκος (ὄχι ἀπλῶς ἐστιάζοντας στό παρελθόν καί στό παρόν, ἀλλά καί προβλέποντας τό μέλλον) γιά νά ἀντιμετωπίσουμε αὐτές τίς νέες προκλήσεις.

Στίς ἀρχές τοῦ 21ου αἰώνα, ἡ κοινωνιολογία, ὅπως πολλές ἄλλες ἐπιστήμες τῆς ἀκαδημαϊκῆς κοινότητας, συνεχίζει νά εἶναι ἐγκλωβισμένη σέ μιά περιορισμένης ἐμβέλειας ἀνάλυση, ἡ ὁποία γιά ἀρκετό καιρό ἀπολάμβανε τήν ἐμπιστοσύνη τοῦ κατεστημένου καί τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κόσμου, ἀλλά πού σήμερα βυθίζεται σέ κάθε εἶδος ἀρτηριοσκληρωτικό ἐπιστημονισμό. Κατά μιά ἔννοια, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὁ κλάδος τῆς

κοινωνιολογίας ὑπολείπεται τοῦ ἀντικειμένου του (κοινωνία). Ἔτσι, θρῖσκόμαστε ἐνώπιον μιᾶς δυσμενοῦς κατάστασης: ἐάν ἡ κοινωνιολογία χάσει τόν ἐπιστημονικό καί κοινωνικό της ρόλο ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς υἱοθετούμενης στατικής καί παρωχημένης στάσης, τότε κινδυνεύει νά περιπέσει σέ ἀχρηστία καί νά ξεπερασθεῖ ἀπό τόν χρόνο. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο πρέπει νά στραφοῦμε σέ νέες προσεγγίσεις, ρεαλιστικές ἀλλά καί οὐτοπικές, στήν ἀναζήτηση νέων μεθοδολογικῶν μέσων βάσει τῶν ὁποίων νά συλλέγουμε, νά ἀναλύουμε καί νά ἐπιβεβαιώνουμε τά κοινωνιολογικά δεδομένα. Προσεγγίσεις, λοιπόν, οἱ ὁποῖες εἴτε εἶχαν ἀπορριφθεῖ εἴτε ἀγνοηθεῖ γιά ἀρκετό καιρό ἀπό τήν πλειονότητα τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κόσμου (ἡ προσέγγιση τοῦ παγκόσμιου συστήματος, ἡ ἐρευνα γιά τό μέλλον τῆς εἰρήνης κτλ.), πρέπει νά ληφθοῦν σοβαρά ὑπ' ὄψιν, μέ σκοπό νά δημιουργήσουμε τήν κοινωνιολογία τοῦ 21ου αἰώνα.

Ἐο σκοπός τῆς Κοινωνιολογίας

Ἐο παραδοσιακός σκοπός τῆς κοινωνιολογίας παραμένει κυρίως ἡ ἐπεξεργασία θεωριῶν πάνω στήν κοινωνική μεταβολή, ἡ μελέτη κοινωνικῶν θεσμῶν καί ἡ ἐρμηνεία κοινωνικῶν γεγονότων. Ἡ κοινωνιολογία γεννήθηκε καί ἐξελίχθηκε σέ κλάδο κατὰ τή διάρκεια τῆς μετάβασης ἀπό τήν ἀγροτική στή βιομηχανική κοινωνία (Bottomore 1976). Ἡ διαμόρφωση τοῦ χαρακτῆρα τῆς ἀνάλυσης τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας σέ ἐπιστημονικό κλάδο δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, πού ἀποτελεῖ μιά σαφῶς νέα καί πολύπλοκη κοινωνία (Garcia Ferrando 1995). Ἡ κοινωνιολογική ἐπιστήμη, ὡς ἰδιαιτερός κλάδος τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ἐμφανίσθηκε ὡς ἕνας τρόπος ἀναγνώρισης, κατανόησης καί ἐρμη-

— Ὁ **Enric Bas** εἶναι κοινωνιολόγος, καθηγητής κοινωνικῆς πρόγνωσης τοῦ τμήματος Κοινωνιολογίας II τοῦ ἰσπανικοῦ Πανεπιστημίου Alicante.

νείας τών συστατικῶν, ἀλληλοδράσεων καί δικαιοσύνην τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας.

Ἀπό τήν ἐποχή τῶν Weber καί Durkheim, οἱ κοινωνιολόγοι ἐργάστηκαν σκληρά γιά νά παρατηρήσουν ἀντικειμενικά τό μεταβαλλόμενο καί ἀρκετά πολύπλοκο κοινωνικό περιβάλλον, στά τέλη τοῦ 19ου καί στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἀναζητώντας θεωρίες πού νά ἐπεξηγοῦν τήν κοινωνική μεταβολή, ἡ ὁποία μέ τή σειρά της συνετέλεσε στούς μεγάλους μετασχηματισμούς πού ἐπισυμβαίνουν στίς μέρες μας. Ἀπό μιά περισσότερο κριτική, ἀλλά ὄχι λιγώτερο ἀντικειμενική ὀπτική γωνία, ἄλλοι διανοητές, ὅπως ὁ Karl Marx, ἀνέπτυξαν μιά προσέγγιση ἡ ὁποία βασίζεται περισσότερο στίς θεολογικές ἀξίες παρά στήν ἀνάλυση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Ἔτσι, ἡ κλασσική κοινωνιολογική σκέψη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι σήμανε τήν ἀφίξη τῆς νεωτερικότητας. Ὡς προϊόν τῆς τελευταίας, ἡ κοινωνιολογία πρέπει νά ἐρμηνευθεῖ ὄχι ὡς ἕνας ἄθικτος φιλοσοφικός λίθος, ἀλλά ὡς μιά ὀπτική τῶν διαδικασιῶν κοινωνικῆς μεταβολῆς.

Ὡστόσο, σέ ἀντίθεση μέ τήν κοινωνική πραγματικότητα τοῦ τέλους τοῦ 19ου καί τῶν ἀπαρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα, στήν ὁποία ἐξήσαν οἱ ἐν λόγῳ κοινωνιολόγοι, ἡ παγκόσμια κοινωνία ἔναν αἰῶνα ἀργότερα θέτει ὀρισμένα προβλήματα γιά τά ὁποία ἀκόμη δέν διαθέτουμε τίς ἀπαραίτητες γνώσεις (Garcia Ferrando 1997). Αὐτό τό γεγονός, σέ συνδυασμό μέ ἄλλα σημαντικά προβλήματα, ὅπως ἡ ἔλλειψη μιᾶς θεωρίας γιά τή διεξαγωγή ἐμπειρικῆς ἔρευνας (Cole 1994) ἢ ἡ τάση γιά μεγαλύτερο ἀτομικισμό (Moltach 1994), κάνουν τήν κοινωνιολογία νά φαίνεται ὡς εἶδος πρὸς ἐξαφάνιση, σύμφωνα μέ μερικούς συγγραφείς (Lynch & Mc Ferron 1993).

Οἱ τρεῖς κύριες διαδικασίες, οἱ ὁποῖες συντείνουν στή διαμόρφωση τῆς μετα-βιομηχανικῆς κοινωνίας: τεχνολογική ἐπανάσταση, πληθυσμιακή αὐξηση καί οικονομική παγκοσμιοποίηση προκαλοῦν, γιά τήν ὥρα, αὐξημένα ἐπίπεδα πολυπλοκότητας, ὅπως καί ἕνα γενικώτερο κλίμα ἀτέρμονης μεταβολῆς. Ἔτσι, ἀπό τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '80, μερικά νεοεμφανιζόμενα προβλήματα ἔχουν ληφθεῖ σοβαρά ὑπ' ὄψιν (Buhl 1989): ἡ εὐθραυστότητα τῶν κοινωνικῶν συστημάτων, ἡ ἀπουσία ἱεραρχικοῦ ἐλέγχου καί ἡγετικῶν ἰκανοτήτων, ἡ μακροσκοπική ἐπιβράδυνση τῆς ἐξέλιξης σέ συνδυασμό μέ μιά αὐξανόμενη μικρομεταβλητότητα σέ ἐπιμέρους ζητήματα, ἡ ἐμφάνιση ἀνεξέλεγκτων ἀλμάτων καί καταστροφικῶν ρήξεων.

Ἄν καί ὁ σκοπός τῆς κοινωνιολογίας παραμένει βασικά ὁ ἴδιος (ἡ μελέτη τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας καί τῆς κοινωνικῆς μεταβολῆς), ἡ αὐξανόμενη πολυπλοκότητα στή διαμόρφωση τῶν κοινωνικῶν ἀλληλοδράσεων, τῆς κοινωνικῆς ὑποδομῆς καί ὀργάνωσης, τῆς ἐπικοινωνίας, τῶν ἀξιῶν καί ρυθμίσεων κτλ. ἀπαιτοῦν νέες προσεγγίσεις γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν παλιῶν καί τῶν νέων προβλημάτων. Ἀντικείμενα ἔρευνας στή σύγχρονη κοινωνιολογία (ὅπως ὁ ἐθνικισμός ἢ ὁ μειωμένος ρόλος τοῦ κράτους ὡς κοινωνικοῦ θεσμοῦ καταναγκασμοῦ) θά μπορούσαν νά ἀναλυθοῦν μέσα ἀπό μιά ὀπτική γωνία, ἡ ὁποία, ἐκ τῶν προτέρων, δέν συνδέεται ἄμεσα μέ τό κύριο θέμα, π.χ. ἡ Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας, ὅπως μερικοί κοινωνιολόγοι ὑπέθεσαν στό παρελθόν (Fenn 1985) καί ὑπογραμμίζουν μέ ἐμφαση σήμερα (Garcia Ferrando 1997). Αὐτό θά μπορούσε νά ἀποτελέσει ἕνα παράδοξο παράδειγμα, δεδομένης τῆς παρούσας τάσης τῆς κοινωνιολογίας νά ἀποσυντίθεται σέ ἐπιμέρους κλάδους. Ἐνώπιον αὐτῆς τῆς ἀποσυνθετικῆς τάσης, ἡ ἀνάλυση τῆς κοινωνικῆς πολυπλοκότητας ἀπαιτεῖ μεγαλύτερες δόσεις σχετικισμοῦ, πού χρῆζονται ὀλισθητικῆς προσέγγισης. Αὐτό ἀποτελεῖ ἀπόρροια τῆς ὑπόθεσης ὅτι δέν διαθέτουμε μιά συγκεκριμένη ἔννοια (βάσει τῆς ὁποίας νά συγκροτηθεῖ ἕνας κλάδος ἢ ὑπο-κλάδος τῆς κοινωνιολογίας), ἡ ὁποία θά περιεῖχε ὁ,τιδήποτε γύρω ἀπό τήν πολλαπλή φύση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας.

Σέ κάθε περίπτωση, ἡ κύρια τάση τῆς κοινωνιολογίας φαίνεται νά εἶναι φυγόκεντρη (Smelser 1990), παρά τίς προσπάθειες πρὸς μιά ὀλοκλήρωση, σύνθεση καί παρά τίς προβλέψεις τοῦ παρελθόντος γιά ἕνα λιγώτερο τμηματοποιημένο ἐπιστημονικό πεδίο (Martindale & Mohan 1983). Στίς προσεχέις συζητήσεις, πιθανόν νά γίνουμε μάρτυρες μιᾶς αὐξημένης ἐξάπλωσης ὑπο-κλάδων, καθὼς καί τῆς διεπιστημονικῆς ἔρευνας. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, κλειστά καί περιορισμένα μοντέλα, πού ἀντανακλοῦν τήν κοινωνική μεταβολή, ὅπως τό παλιό μοντέλο τῆς Acquaviva (Simone 1973), ἀποδεικνύονται ὀλοένα καί περισσότερο ἀπαρχαιωμένα μέσα σέ αὐτό τό κλίμα τῆς αὐξημένης πολυπλοκότητας. Αὐτό ὀφείλεται στούς περιορισμούς πού συνοδεοῦν τή φύση της καί πού βασίζονται στήν ἀπλοποίηση τῆς πολυπλοκότητας καί, ἐπομένως, στήν ἔλλειψη συνέπειας πρὸς τήν ἐπίτευξη τοῦ στόχου της.

Αὐτές οἱ φυγόκεντρες τάσεις ἀποτελοῦν συνέπεια ἑνός μεταβαλλόμενου περιβάλλοντος στήν

κοινωνική επιστημονική έρευνα. Ένω τό αντικείμενο τής ανάλυσης, ή κοινωνική πραγματικότητα, γίνεται περισσότερο πολύπλοκο καί πολυδιάστατο (μέ έναν αριθμό διαφορετικών καί συσχετιζόμενων μεταβαλλόμενων μεταβλητών, πού πρέπει νά ληφθούν υπ' όψιν), ή παλιά ακαδημαϊκή προσέγγιση παραμένει στατική καί από μόνη της δέν προσφέρει καμιά λύση στά νέα προβλήματα. Είναι πολύ πιθανόν στό μέλλον νά μήν υπάρχουν συγκεκριμένες περιοχές, οί όποιες νά καλύπτονται από κλάδους τής ακαδημαϊκής κοινότητας, καί πάντως τά όρια καί τά χαρακτηριστικά τους θά γίνουν περισσότερο άσαφη. Αυτό όφείλεται στό γεγονός ότι ή ανάπτυξη διεπιστημονικών προσεγγίσεων γίνεται ολοένα περισσότερο αναγκαία για τά πρόσ έπίλυση σύγχρονα προβλήματα. Αυτό δέν συνεπάγεται απαραίτητα μία κρίση τής κοινωνιολογικής ανάλυσης. Πιθανώτατα ή κρίση ύφίσταται στό σύνολο τής κοινωνιολογικής επιστήμης. Επίσης, κάποιος πρέπει νά λάβει υπ' όψιν του ότι ή αποσύνθεση τής κοινωνιολογίας, λόγω τών φυγόκεντρων τάσεων, δέν συνεπάγεται απαραίτητα τήν αδυναμία επιστημονικής μελέτης τής κοινωνίας. Αντιθέτως, τό γεγονός ότι μπορεί νά υποκινήσει τήν ανοικοδόμησή της έξω από τά στενά όρια του επιστημονικού της κλάδου είναι κάτι πολύ θετικό (Bell 1996). Ένα καλό παράδειγμα στίς σύγχρονες ανθρωπιστικές επιστήμες αποτελούν οί μελέτες πάνω στην ανάπτυξη, στην ειρήνη καί στό μέλλον, οί όποιες αποδεικνύονται ως καλύτερες προσεγγίσεις, επειδή είναι περισσότερο έπινοητικές, δημιουργικές, ρεαλιστικές, αποτελεσματικές καί ανανεώνονται συνεχώς σέ σχέση μέ τήν κοινωνιολογία, ιδιαίτερα όταν πρέπει ή τελευταία νά κατανοήσει μία πολύμορφη καί πολύπλοκη κοινωνική πραγματικότητα.

Συμπερασματικά, οί προσπάθειες τών κοινωνιολόγων πρέπει νά επικεντρωθούν στην βελτίωση τής ικανότητας πρόσληψης καί κατανόησης τής νέας κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από τήν πολυπλοκότητά της καί του άνάως μεταβαλλόμενου περιβάλλοντός της, στό όποιο καλλιεργείται ένα κλίμα συνεχούς άβεβαιότητας. Γι' αυτόν τόν σκοπό, κρίνεται απαραίτητο νά αναζητήσουμε νέους τρόπους καί προσεγγίσεις, πού θά κάνουν εύκολότερη τήν κατανόηση, ανάπτυξη καί βελτίωση τών επιστημονικών εργαλείων για τή συλλογή καί ανάλυση δεδομένων, τή γεφύρωση του χάσματος μεταξύ κοινωνικών επιστημών καί τήν ένσωμάτωση τής γνώσης τών νέων πληροφοριών καί τής τεχνολογίας τών

έπικοινωνιών στην καθημερινή εργασία του έρευνητή.

Αυτός, ίσως, είναι ο καλύτερος τρόπος για νά εξασφαλισθεί ή συνέχεια μέ τήν κλασική σκέψη: από τή μία μεριά, δέν πρέπει νά σπαταλάμε χρόνο καί ενέργεια υπερασπιζόμενοι τά όρια καί τίς δυνατότητες τής κοινωνιολογίας (ένός επιστημονικού κλάδου μέ συγκεκριμένα όρια, ή επιστημονική σημασία τών όποιων έχει αποτελέσει αντικείμενο έκτενούς συζήτησης, βλ. Dahrendorf 1989) ούτε νά τήν υποβιβάζουμε σέ ένα είδος διανοητικού θεμελιωτισμού (fundamentalism). Από τήν άλλη μεριά, δέν πρέπει νά δίνουμε ιδιαίτερη έμφαση στους ιδρυτές της, σαν νά προσπαθούμε μέ αυτόν τόν τρόπο νά νομιμοποιήσουμε τήν ακαδημαϊκή καί κοινωνική της ύπόσταση, κάτι πού προσιδιάζει περισσότερο σέ θεωρητικούς επιστημονικούς κλάδους όπως ή θεολογία (Gill 1990), αλλά, άπεναντίας, νά ανακτήσουμε τήν ενεργητική της στάση, όπως αυτή εκδηλώνεται μέσω τής αλληλεπίδρασής της μέ τήν κοινωνική πραγματικότητα (Godet 1993).

Οί κοινωνιολόγοι πρέπει νά μήν ξεχνούν ότι τό αντικείμενο τής κοινωνιολογίας είναι ή ανάλυση τής κοινωνικής πραγματικότητας, μέ τήν ευρεία έννοια. Σέ κάθε περίπτωση, τό αντικείμενο τής κοινωνιολογίας αντιπροσωπεύει ένα κίνητρο για κοινωνική μεταβολή, ξεκινώντας από τή γνώση εκείνων τών μηχανισμών οί όποιοι καθορίζουν καί/ή ευνουούν τή μεταβολή τών δομών, όπως καί τό πεδίο τής ανάλυσης τών συνθηκών μέσω τής αλληλεπίδρασης μέ τήν κοινωνική πραγματικότητα.

Άναστοχαζόμενοι τήν Κοινωνιολογία

Τό ζήτημα τών αξιών

Έπομένως, κατά παράδοξο τρόπο, πρέπει νά γυρίσουμε πίσω στό παρελθόν (στούς κλασικούς) καί, έπιμένω σ' αυτό, όχι για νά δικαιολογήσουμε τήν ύπόσταση τής κοινωνιολογικής επιστήμης ούτε για νά διαλογιζόμαστε αιώνιας πάνω στίς συσσωρευμένες γνώσεις μας, αλλά για νά ανακαλύψουμε τήν ουσία τής κοινωνιολογικής σκέψης, ώστε νά χτίσουμε τήν κοινωνιολογία του μέλλοντος.

Πιστεύω ότι δύο είναι οί βασικές κατευθύνσεις πού πρέπει νά λάβουμε υπ' όψιν μας διαλογιζόμενοι πάνω στην κοινωνιολογία: οί αξίες (οί όποιες είναι τό τελεολογικό αντικείμενο τής κοινωνιολογικής σκέψης) καί ή μέθοδος (ή όποια εί-

ναι ο όρθος τρόπος προσέγγισης στην ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας).

Η αναζήτηση της αντικειμενικότητας στον χώρο των κοινωνικών επιστημών γενικά και στην κοινωνιολογία ειδικότερα, υπό την καθοδήγηση μιας άρρωστης θετικιστικής έμμονης να επιτύχουμε τον ίδιο βαθμό αναγνώρισης, όπως όλες οι μεγάλες επιστήμες, αποτελεί σύνηθες φαινόμενο τις τελευταίες δεκαετίες. Η κύρια τάση στην κοινωνιολογική σκέψη, κυρίως στις ΗΠΑ, είναι η επίτευξη του πρωταρχικού της σκοπού, πού δεν είναι άλλος από την αναγνώριση του ακαδημαϊκού, επιστημονικού της status, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι τά πιά σημαντικά κριτήρια είναι η εμπειρική επιβεβαίωση ή διάψευση. Παρά ταύτα, βλέπω θετικά την αναζήτηση επιστημονικών έργαλειών. Εάν τά τελευταία είναι περισσότερο αποτελεσματικά, ή κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας θά βελτιωθεί ουσιαστικά, αφού, όπως επίσης πιστεύω, ή έλλειψη συστηματοποίησης θά μπορούσε να οδηγήσει σε υποκειμενικές και μάταιες έρμηνείες.

Ωστόσο, θεωρώ επίσης απαραίτητο να διατηρήσουμε τά ήθικα επιχειρήματα και τό μεταρρυθμιστικό πνεύμα στην κοινωνιολογία. Σύμφωνα με τον Wendell Bell, αν και τά παλαιά δόγματα και θεωρίες δεν πρόκειται να πεθάνουν ποτέ, όρισμένοι κοινωνιολόγοι γνωρίζουν ότι ή επιστήμη δεν αποκλείει την αξιολόγηση ήθικων προτάσεων (Bell 1996, σ. 47). Τό να ξεχνούμε τις αξίες σημαίνει ότι θέτουμε κατά μέρος ή ένδεχομένως αγνοούμε τή διάσταση ή οποία χαρακτηρίζει και καθοδηγεί τον σχεδιασμό των παρεμβατικών πολιτικών (μεταρρυθμίσεων). Αυτές όλες είναι απαραίτητες για τήν ενίσχυση και επίτευξη της κοινωνικής ανάπτυξης. Αυτό θά είναι, όπως μάς θυμίζει ο J.M. Tortosa αναφερόμενος στον Νέρωνα, σάν να παίζουμε λύρα ενώ ή Ρώμη καίγεται (Tortosa 1997).

Η αναζήτηση νέων κατευθύνσεων, πού θά διατηρήσουν τήν κοινωνιολογία ως πηγή κοινωνικής κριτικής — βασικό έργαλειό για τήν κοινωνική μεταβολή — δεν αποτελεί καινούριο αίτημα (Nielsen 1973). Αυτός ο τρόπος σκέψης συμπίπτει με τις προσπάθειες επανεισαγωγής του ήθικου λόγου στον χώρο της κοινωνιολογίας. Για παράδειγμα, οι τελευταίες εργασίες των Selznick (Selznick 1992), Boldt (Boldt 1993) ή Horowitz (Horowitz 1993) αποτυπώνουν τις παραπάνω σκέψεις.

Όπως σημειώνει ο Mika Manermaa, ή έρευνα πού αφορά τό μέλλον είναι εφαρμόσιμη στην

κοινωνιολογία, όπως και στις άλλες κοινωνικές επιστήμες, αλλά ένδεχομένως να καταστεί τελείως άχρηστη εάν δεν συνεισφέρει στην κοινωνική ανάπτυξη (Manermaa 1996). Συμφωνώ απόλυτα με τον Manermaa, αφού δεν μπορώ να φαντασθώ τήν κοινωνιολογία και/ή τις μελλοντολογικές σπουδές χωρίς να επιδέχονται εφαρμογή στο μέλλον. Ο Manermaa συνδέει τήν αποτελεσματικότητα των κοινωνικών επιστημών με τήν ικανότητά τους να επηρεάσουν και να φανούν χρήσιμες στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων.

Αυτό είναι ένα πραγματιστικό όραμα (Shalin 1992) για τήν κοινωνιολογία και τις μελλοντολογικές σπουδές, τό όποιο εισάγει αξίες και πρακτικές για τή βελτίωση της κοινωνικής ανάπτυξης (χρησιμεύοντας ως συμβουλευτικό όργανο για εκείνους πού λαμβάνουν τις αποφάσεις). Η αλλαγή προς μία περισσότερο πρακτική προσέγγιση θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για τήν εξασφάλιση ενός «λαμπρότερου μέλλοντος» για τήν κοινωνιολογία (Bryant 1995).

Επομένως, οι αξίες δεν θά πρέπει να αντιπαρατίθενται προς τήν επιστημονική ακρίβεια, αλλά να αποτελούν μέρος αυτής, όπως έχω ήδη εξηγήσει άλλοι (Bas 1996). Ούτε ή θετικιστική προσέγγιση (ή όποια είναι πολύ απορροφημένη με τήν επιβεβαίωση ή διάψευση μιας πρότασης «αντικειμενικά») ούτε ή μετα-θετικιστική έρμηνεία (πολύ υποκειμενική) φαίνεται να συνιστούν τον καλύτερο τρόπο για να οικοδομήσουμε τήν κοινωνιολογία του μέλλοντος. Σύμφωνα με τον Wendell Bell (Bell 1996), όσον αφορά τις μελλοντολογικές σπουδές, πρέπει να υιοθετηθεί ο κριτικός ρεαλισμός, ο όποιος τηρεί αποστάσεις από τή θετικιστική βεβαιότητα και τήν έξωτερική πραγματικότητα, ή όποια δεν περιέχεται στις δικές μας αναπαραστάσεις γι' αυτήν. Αυτή ή άποψη με βρίσκει σύμφωνο, αφού θεωρώ ότι ή κοινωνιολογία πρέπει να ένστερνωσθεί τή γνωσιολογική θεωρία.

Τό ζήτημα της μεθόδου

Η όλοένα και πιά πολύπλοκη κοινωνική πραγματικότητα απαιτεί προσεγγίσεις με διευρυμένους όρίζοντες, πού δεν χαρακτηρίζουν πάντα τους παραδοσιακούς ακαδημαϊκούς επιστημονικούς κλάδους. Από μία έξελικτιστική σκοπιά, αυτή ή τάση προς τήν πολυπλοκότητα, πού προκαλείται από μία συνεχή και αυξανόμενη μεταβολή των διαφορετικών παραμέτρων πού συνιστούν τις ανθρώπινες κοινωνίες, σχετίζεται με τό

πέραςμα του χρόνου. Το «εξελικτιστικό βέλος» του Ervin Laszlo (Laszlo 1988) εκθέτει τούς τρόπους εκδήλωσης της πολυπλοκότητας στη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας.

Έτσι, η διαχρονική και όχι συγχρονική προσέγγιση της πολυπλοκότητας υποδηλώνει τη σύλληψη του χρόνου ως μιᾶς αναγκαίας διάστασης. Έπομένως, είναι ενδιαφέρον να λάβουμε υπ' ὄψιν μας τή σχέση μεταξύ του παρόντος, του παρελθόντος και του μέλλοντος, ὥστε να αντιληφθούμε καλύτερα τήν κοινωνική μεταβολή. Μερικές προσεγγίσεις, ὅπως ἡ ιστορική κοινωνιολογία (Mikkelsen 1994, Mikl 1992) ἢ ἐκείνη του παγκόσμιου συστήματος (Wallerstein 1974, 1979), μολονότι διαφορετικές, προσφέρουν ενδιαφέρουσες ἀπόψεις πάνω σέ αὐτήν τή σχέση.

Ἐν συντομίᾳ, ἡ προσέγγιση του παγκόσμιου συστήματος παρέχει ἕναν νέο τρόπο κατανόησης τῆς κοινωνικῆς μεταβολῆς σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο, λόγω τῆς ὀλιστικῆς τῆς ὀπτικῆς γωνίας. Ἡ ἀνασύσταση τῆς κοινωνιολογίας πρέπει νά λάβει υπ' ὄψιν τῆς αὐτῆν τήν προσέγγιση. Οἱ μελέτες καί ἡ ἔρευνα γιά τό μέλλον, ἐπίσης, παρέχουν ἔγκυρες μεθοδολογικές ἀναφορές γιά τή σύλληψη τῆς πολυπλοκότητας. Ἀπό αὐτήν τήν ἀποψη, ἡ πρόβλεψη πρέπει νά θεωρηθεῖ ἀπό μιᾶ εὐρύτερη ἀποψη: προχωρᾶ ἀπό τίς ποιοτικές προβλέψεις σέ οὐτοπικά ὁράματα (Bierman 1980) καί τό μέλλον συλλαμβάνεται ἀπό μιᾶ δομική ἀποψη, ἀπό τή στιγμή πού τό μέλλον ἔχει πολλαπλή ἔννοια ὡς τό ἄθροισμα ἐπιμέρους πράξεων, παρά ἀπό μιᾶ ντετερμινιστική ὀπτική γωνία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό μέλλον ἔχει ἤδη καταγραφῆ καί εἶναι ἀμετάκλητο. Ἐπομένως, οἱ μελλοντολογικές σπουδές συνιστοῦν ἕνα εἶδος χειραφετημένης πρόβλεψης (Manermaa 1996), ἡ ὁποία συμπίπτει μέ τό ἐνεργητικό ὄραμα κοινωνικῆς μεταβολῆς (Godet 1991), τό ὁποῖο ὑποθέτει ὅτι ἡ ἔρευνα γιά τό μέλλον πρέπει νά λάβει υπ' ὄψιν τῆς τήν ἀρχή ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν δικαίωμα νά ἐπιλέγουν τό μέλλον τους (Barbieri Masini 1984).

Γιά μιᾶ ἀποτελεσματική διαδικασία λήψης ἀποφάσεων (Bell 1996) εἶναι ἀπαραίτητο, ἀπό τή μιᾶ μεριά, νά ληφθεῖ υπ' ὄψιν ὁ ἀνακλαστικός χαρακτήρας τῆς κοινωνίας (Lamo de Espinosa 1990), οἱ προβλέψεις σχετικά μέ αὐτήν (Merton 1972, 1975, 1976) — οἱ ὁποῖες θεωροῦνται ἀπόρροια τῆς ἀέναης διαλεκτικῆς μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημόνων καί τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας, ὅπως καί ὁ πολλαπλός, ἐνδεχομενικός καί ἀβέβαιος χαρακτήρας τους, πού μπορεῖ ἐπίσης νά ἀναθεωρηθεῖ. Ἀπό τήν ἄλλη με-

ριά, προϋποτίθεται ἡ πρόβλεψη του μέλλοντος, δηλαδή ἡ ἐπιτόνηση πιθανῶν μελλοντικῶν σεναρίων, ὅπως καί τῆς πιθανότητας ὑλοποίησής τους.

Μέ λίγα λόγια, μιᾶ μελλοντολογική διάσταση, ἡ ὁποία βασίζεται στή χειραφετημένη πρόβλεψη, θά βοηθήσει ἀναμφίβολα τήν κοινωνιολογία νά προσαρμοσθεῖ στή νέα κοινωνική πραγματικότητα. Σήμερα, ἡ πρόβλεψη καί ἡ προσδοκία ἀπαιτοῦνται τόσο γιά τόν στρατηγικό σχεδιασμό (σχεδιασμό κοινωνικῶν πολιτικῶν καί ἀνάπτυξη στρατηγικῶν μάρκετινγκ) ὅσο καί γιά τίς διαδικασίες λήψης ἀποφάσεων (συμβουλευτικό ρόλο), μέ ἄλλα λόγια γιά τήν προώθηση καί βελτίωση (ὅπου εἶναι ἀπαραίτητο) τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης.

Συμπεράσματα

Ὁ 21ος αἰώνας θέτει τίς κοινωνικές ἐπιστημες, καί κυρίως τήν κοινωνιολογία, ἐνώπιον πολλῶν προκλήσεων. Ἡ ἐπερχόμενη κοινωνία μπορεῖ νά περιγραφῆ ὡς μιᾶ περίπλοκη συσσώρευση κοινωνικῶν σχέσεων. Μερικοί ἀπό τούς σύγχρονους κοινωνικούς θεσμούς εἴτε κατανοοῦν ἀπαρχαιωμένοι (στρατός, ἐργασιακή μονιμότητα) εἴτε ἀλλάζουν ρόλους (οἰκογένεια, ἔθνος, κράτος), ἐνῶ μερικά ἀπό τά σύγχρονα προβλήματα ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν (ἀσφάλεια) ἢ, ἀκόμη χειρότερα, γίνονται ἀντικείμενο ζωντῶν συζητήσεων ὅσο περνάει ὁ χρόνος (φτώχεια, ἀνισότητα καί οικολογικές καταστροφές).

Ἡ «εὐελιξία» γίνεται τό κυρίαρχο παράδειγμα του τελευταίου σταδίου τῆς ἐξέλιξης του παγκόσμιου συστήματος, ἡ ὁποία ἀντανακλᾶται στόν βαθμό ἀνάπτυξης τῆς πολυπλοκότητας τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Οἱ νέες Τεχνολογίες Ἐπικοινωνιῶν καί Πληροφορίας προκαλοῦν αὐτές τίς μεταβολές καί καθιστοῦν τή διαμορφούμενη «κοινωνία τῶν δικτύων» ὁρατή πραγματικότητα (Castells 1997).

Ζοῦμε σέ μιᾶ «μεταβατική κοινωνία» (Bas 1997), ὅπου οἱ μονάδες παραδοσιακῆς ἀνάλυσης στήν κοινωνική ἔρευνα γίνονται ἀπροσδιόριστες καί ἀσταθεῖς ἐξ αἰτίας τῆς συνεχούς καί ἀπρόβλεπτης μεταβολῆς. Συμβαίνει ἕνα περίεργο παράδοξο: τό συνεχές (ποικιλομορφία, ἀλλαγῆ) ἀποτελεῖ μιᾶ σταθερά στή μελέτη τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Αὐτό τό θέμα ἔχει δείξει ὅτι ἡ κοινωνιολογία, ἡ ὁποία ἐργάζεται μέ ἀργούς ρυθμούς, ἀποτελεῖ ἕνα ἀναποτελεσματικό ἐργαλεῖο κατανόησης τῆς κοινωνικῆς μεταβολῆς καί προώθησης τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης (μέ τήν

έννοια τής συνεισφοράς της στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων).

Κυρίως, όλα αυτά είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι η κοινωνιολογία είναι απαραίτητο να αναθεωρήσει τον στόχο, τά μέσα και τή φύση της. Κάθε κοινωνική επιστήμη, ή οποία είναι αφιερωμένη στην ανάλυση τής κοινωνικής πραγματικότητας, και, εν προκειμένω, ή κοινωνιολογία, διαθέτει τό θεωρητικό και μεθοδολογικό υπόβαθρο και εκείνες τις προκλήσεις για να δικαιολογήσει τήν ύπαρξή της. Ωστόσο, τό πέρασμα του χρόνου, ή στενοκεφαλιά, ή συντεχνιακή σκέψη, τό ακαδημαϊκό τέλμα, ό φόβος τής διεπιστημονικότητας κτλ. συνιστούν ένα δυσβάσταχτο βάρος. Παρ' όλ' αυτά, μερικές προτάσεις μπορούν να γίνουν μέ τό βλέμμα στραμμένο στό μέλλον. Είναι λοιπόν απαραίτητο:

1. Νά αναπτυχθεί μιά όλιστική προσέγγιση τής κοινωνικής πραγματικότητας, ή οποία να περιλαμβάνει όχι μόνο τις κλασσικές μεταβλητές, αλλά, επίσης, εκείνες οι οποίες παραδοσιακά αγνοούνταν, αφού αφορούσαν κλάδους άλλους εκτός του κοινωνιολογικού χώρου. Αυτό τό βήμα είναι απαραίτητο για τήν κατανόηση τής πολυπλοκότητας.

2. Νά γεφρωθεί τό χάσμα μεταξύ συγγενών επιστημονικών κλάδων, διότι πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι κανένας δέν κατέχει μιά έρευνητική περιοχή. Τά προβλήματα δέν είναι αποκλειστική υπόθεση κανενός και είναι απαραίτητο να γίνει προσπάθεια επίλυσής τους από κοινού. Τό να είναι κάποιος κοινωνιολόγος δέν σημαίνει ότι είναι αποκλεισμένος από διεπιστημονικού χαρακτήρα ομάδες.

3. Νά αναπτυχθεί μιά προβλεπτική διάσταση στον χώρο τής κοινωνιολογίας, κάτι πού δέν έχει γίνει έφικτό για αρκετό καιρό. Η πρόβλεψη και ή προσδοκία είναι απαραίτητες, δεδομένου ότι ή συνεχής και απρόβλεπτη μεταβολή επιμηκύνει τήν περίοδο μεταξύ τής εμφάνισης ενός προβλήματος και τής επίλυσής του. Έπομένως, τά περιθώρια τής άποτυχίας είναι μεγαλύτερα. Έπιπλέον, ή έλλειψη πόρων μάς αναγκάζει να περικόψουμε τό κόστος πού συνεπάγονται οι δια-

δικασίες λήψης αποφάσεων και μάς οδηγεί στην εκτίμηση και αξιολόγηση πιθανών έναλλακτικών μελλοντικών σεναρίων.

4. Νά υιοθετηθεί μιά περισσότερο κριτική σκέψη: εάν τό κύριο έργο τής κοινωνιολογίας είναι ή προώθηση τής κοινωνικής ανάπτυξης, τότε είναι απαραίτητο να αναπτύξουμε δημιουργικούς και καινοτόμους τρόπους προσέγγισης τής κοινωνικής πραγματικότητας. Η αναμενόμενη αύξηση τής κοινωνικο-οικονομικής πρόωξης απαιτεί μεγαλύτερη κοινωνική συμμετοχή και διεισδυτικές προτάσεις για τό μέλλον.

5. Νά ενσωματωθούν οι Τεχνολογίες Έπικοινωνιών και Πληροφοριών στό εργασιακό περιβάλλον. Αυτές παρέχουν στον κοινωνικό έρευνητή τελειοποιημένα μέσα συλλογής πληροφοριών, ένδοσεικοινωνίας μέ συναδέλφους, βελτίωσης τής έρευνας (ήλεκτρονικό ταχυδρομείο και δικτυακές μελέτες, προσομοίωση κτλ.) και ουσιαστικής ανάβαθμισης τής εργασίας του.

Περιέργως, παρατηρείται μεταξύ εκείνων πού μελετούν τήν κοινωνιολογία μιά στάση αποστροφής προς κάθε αλλαγή. Ωστόσο, ή άρνηση άποδοχής των στοιχείων πού υποδεικνύουν τήν αλλαγή είναι πολύ επικίνδυνο για οποιαδήποτε επιστήμη (είτε αφορά τις κοινωνικές επιστήμες είτε όχι), αφού περιορίζει και προκαταλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό τήν πρόσληψη του αντικειμένου της (σε σχέση μέ τον όρισμό, τή μέθοδο και τις τεχνικές μελέτης της). Κάθε επιστημονική επιτυχία βασίζεται στην επιβεβαίωση των δεδομένων, τά οποία συνεπάγονται νέες προσεγγίσεις. Η πρόοδος τής κοινωνιολογίας απαιτεί σοβαρή σκέψη, αναθεώρηση του αντικειμένου, των μεθόδων και στόχων της.

Ίσως, αυτός είναι ό μόνος πιθανός και περισσότερο αποτελεσματικός τρόπος αντιμετώπισης των μελλοντικών προκλήσεων, γιατί αυτό πού έχει σημασία, κατά τή γνώμη μου, δέν είναι ή επίβιωση του επιστημονικού κλάδου αυτού καθ' έαυτου αλλά ή επίλυση των προβλημάτων τά όποια συνέβαλαν στην γέννηση τής κοινωνιολογίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Barbieri Masini, E. (1984) "Futures research and global change", *Futures*, Vol. 15, pp. 468-470.
 Bas, E. (1996) "Reflecting on the method of futures research", *Futures Bulletin*, Vol. 22, p. 9-23.
 Bas, E. (1997) "Escenarios para la Sociedad Tecnológica del mañana; un ejercicio prospectivo", in Tezanos, J.F., Montero, J.M. and Diaz, J.A. (eds), *Tendencias*

de Futuro en la Sociedad Española, Madrid, Sistema.
 Bell, W. (1996) "The sociology of the future and the future of sociology", *Sociological Perspectives*, Vol. 39, pp. 39-57.
 Bierman, J. (1980) "Futures studies and the myth of Utopia", *Alternative Futures*, Vol. 3, pp. 92-99.

- Boldt, M. (1993) *Surviving as Indians: the Challenge of Self-government*, University of Toronto Press.
- Bottomore, T. (1976) *La Sociologia como critica social*, Barcelona, Ed. Peninsula.
- Bryant, C., Forsyth, C. and Palmer, E. (1995) "Sociology; issues, problems and solutions for the 21st century", *Sociological Spectrum*, Vol. 15, pp. 57-59.
- Buhl, W. (1989) "Sozialwissenschaften jenseits des Gleichgewichtpfades", *Soziale-Welt*, Vol. 40, pp. 97-110.
- Castells, M. (1997) *La Era de la Información: Economía, Sociedad y Cultura. Vol. 1. La Sociedad Red*, Madrid, Alianta Editorial.
- Cole, S. (1994) "Introduction: what's wrong with sociology", *Sociological Forum*, Vol. 9, pp. 129-131.
- Dahrendorf, R. (1989) "Einführung in die Soziologie", *Soziale-Welt*, Vol. 40, pp. 2-10.
- Fenn, R. (1985) "Malaise in the sociology of religion: a prescription", *Sociological Analysis*, Vol. 46, pp. 401-414.
- Garcia Ferrando, M. (1995) *Pensar nuestra Sociedad*, Valencia, Tirant lo Blanc.
- Garcia Ferrando, M. (1997) "Entrevista", *Arxius*, Vol. 1, pp. 21-24.
- Gill, R. (1990) "Sociologists and theologians: a comparison", *Sociological Focus*, Vol. 23, pp. 167-175.
- Godet, M. (1991) *Prospectiva y Planificación Estratégica*, Barcelona, SG Editores.
- Godet, M. (1993) *De la Anticipación a la Acción, Manual de Prospectiva y Estrategia*, Barcelona, Marcombo.
- Gross, H. (1982) *Basic Questions of Theory Construction in Sociology and Futures Research*, ISA paper.
- Horowitz, I. (1993) *The Decomposition of Sociology*, New York, Oxford University Press.
- Lamo de Espinosa, E. (1990) *La Sociedad Reflexiva*, Madrid, CIS.
- Laszlo, E. (1988) *Evolución*, Madrid, Espasa-Calpe.
- Lynch, D. and McFerron, J. (1993) "A discipline in trouble. Why more sociology departments may be closing shortly", *Footnotes*, Vol. 21, pp. 3-7.
- Manermaa, M. (1996) "Futures research and social decision making. Alternative futures as a case study", *Futures*, Vol. 18, pp. 658-670.
- Martindale, D. and Mohan, R. (1983) "Perspectives of a contemporary critical realist. A taped interview with Don Martindale", *Indian Journal of Social Research*, Vol. 24, pp. 46-62.
- Merton, R. (1972) *Teoria y Estructura Sociales*, Mexico D.F., Fondo de Cultura Económica.
- Merton, R. (1975) *The Poverty of Prediction*, Lexington, MA, Saxon House.
- Merton, R. (1976) *Sociological Ambivalence and Other Essays*, New York, The Free Press.
- Mikkelsen F. (1994) "Historik Sociologi og Sociale Forandringer", *Dansk-Sociologi*, Vol. 5, pp. 25-41.
- Mikl, G. (1992) "Vergangenheit und moderne Gesellschaft: Reflexionen über Geschichte und Soziologie", *Geschichte und Gegenwart*, Vol. 11, No. 4, pp. 253-75.
- Moltach, H. (1994) "Going out", *Sociological Forum*, Vol. 9, pp. 221-239.
- Nielsen, K. (1973) "Social science and hard data", *Cultural Hermeneutics*, Vol. 1, pp. 115-143.
- Selznick, P. (1992) *The Moral Commonwealth*, Berkeley, CA, University of California Press.
- Shalin, D. (1992) "Critical theory and the pragmatist challenge", *American Journal of Sociology*, Vol. 98, pp. 237-279.
- Simone, A. (1973) "Il modello di Acquaviva per il cambiamento sociale", *Sociologia*, Vol. 6, pp. 181-192.
- Smelser, N. (1990) "Sociology next decades: centrifugality, conflict, accommodation", *Cahiers du Recherche Sociologique*, Vol. 14, pp. 35-49.
- Tortosa, J.M. (1997) "Entrevista", *Arxius*, Vol. 1, pp. 27-28.
- Wallerstein, I. (1974) *The Modern World-system*, New York, Academic Press.
- Wallerstein, I. (1979) *The Capitalist World-economy*, Cambridge, Cambridge University Press.

Η λογική σχέση μεταξύ Μελλοντολογικῶν Σπουδῶν καί Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν

Alberto lo Presti

Αν και συχνά τά εγχειρίδια τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν ὑπογραμμίζουν ὅτι σκοπός τους εἶναι νά ἐξηγοῦν τά κοινωνικά φαινόμενα και νά προβλέπουν τό μέλλον, αὐτές οἱ δύο διαδικασίες σπάνια βρίσκονται σέ συμμετρική σχέση. Ἐάν και τό ὕλικό ἀναφορικά μέ τό ἐρμηνευτικό μέρος πλεονάζει, δέν συμβαίνει τό ἴδιο μέ τήν πρόβλεψη. Πράγματι, οἱ κοινωνικές ἐπιστήμες πολύ πρόσφατα ξεκίνησαν νά ἀσχολοῦνται μέ τό ζήτημα τῶν προβλέψεων. Κατά γενική παραδοχή, ἡ διαμάχη σέ ζητήματα μεθοδολογίας ἀναδεικνύει τόν κίνδυνο τῆς ἀποδυνάμωσης τῶν ἐπιστημολογικῶν θεμελιῶν ἀπό λειτουργίες οἱ ὁποῖες ἀπό τή φύση τους εἶναι πολύπλοκες και ἐπικίνδυνες. Δέν ἀποτελεῖ σίγουρα σύμπτωση τό γεγονός ὅτι ἡ ἀναλυτική πρόβλεψη διενεργεῖται σχεδόν πάντα ἔξω ἀπό τόν ἀκαδημαϊκό χῶρο.

Γιά παράδειγμα, οἱ μελλοντολογικές σπουδές ἀναπτύχθηκαν ἀρχικά στόν βιομηχανικό και στρατιωτικό τομέα τήν ἐπομένη τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Ἐκείνη τήν ἐποχή, τά προγράμματα ἀνοικτοδότησης ἔπρεπε νά στηριχθοῦν σέ συστηματικές μελέτες τῶν μελλοντικῶν τάσεων, οἱ ὁποῖες μέ τή σειρά τους ἀπαιτοῦσαν τήν ἀνάπτυξη συγκεκριμένων τεχνικῶν γιά τήν πρόβλεψη πιθανῶν και ἐναλλακτικῶν προοπτικῶν.

Σέ αὐτό τό ἄρθρο, ὑποστηρίζω ὅτι ὁ ἱστορικός διαχωρισμός μεταξύ κοινωνιολογικῆς πρόβλεψης και μελλοντολογικῶν σπουδῶν εἶχε ἀρνητικά ἀποτελέσματα και γιά τίς δύο. Ἀφ' ἑνός, οἱ μελλοντολογικές σπουδές ἔδωσαν λιγώτερη σημασία σέ μεθοδολογικά ζητήματα. Ἀφ' ἑτέρου, οἱ κοινωνικές ἐπιστήμες στήριξαν τίς προβλέψεις τους ἀποκλειστικά σέ θεωρητικά και ἀφρημένα θεμέλια.

Ἡ θεωρία μου εἶναι ὅτι μιά λεπτομερής ἐξε-

ταση αὐτῶν τῶν δύο ὀπτικῶν γωνιῶν, μέ τήν κάθε ἐπιστήμη νά ἀντλεῖ τά θετικά στοιχεῖα τῆς ἄλλης, θά συνεισφέρει ἐπωφελῶς σέ μιά ὄψη τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ἡ ὁποία ἔχει μεγάλη σημασία γιά τοὺς πολίτες τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα, δηλαδή στήν ἱκανότητα νά δοῦμε τό μέλλον μέ μιά δημιουργική ματιά, γνωρίζοντας ὅτι αὐτό χτίζεται στό παρόν.

Μελλοντολογικές Σπουδές

Τουλάχιστον τρεῖς εἶναι οἱ κύριες ὀργανώσεις, οἱ ὁποῖες σήμερα λειτουργοῦν σέ αὐτήν τήν περιοχή τῆς γνώσης: ἡ Παγκόσμια Ὁμοσπονδία Μελλοντολογικῶν Σπουδῶν, ἡ Παγκόσμια Ἐταιρεία Μελλοντολογίας και οἱ Διεθνῆς Μελλοντολόγοι.

Ἡ Παγκόσμια Ὁμοσπονδία Μελλοντολογικῶν Σπουδῶν ἐπίσημα ἰδρύθηκε τό 1973. Τά μέλη της (ἄτομα και ἑταιρείες) ἐργάζονται πάνω σέ μελλοντικά σενάρια, τά ὁποῖα ἀφοροῦν κοινωνικά, πολιτικά, τεχνικά και πολιτιστικά συστήματα. Ἡ Παγκόσμια Μελλοντολογική Ἐταιρεία ἰδρύθηκε τό 1966, ἔχει περισσότερα ἀπό τριάντα χιλιάδες μέλη στή Βόρεια Ἀμερική και λειτουργεῖ σέ ἕνα πλαίσιο τό ὁποῖο ξεπερνά τά ἐπιστημονικά δεδομένα τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας. Ἄλλες ὀργανώσεις, οἱ ὁποῖες κινοῦνται στόν ἴδιο χῶρο, εἶναι ἡ ὁμάδα Πρόβλεψης και Ἐκτίμησης πάνω στήν Ἐπιστήμη και Τεχνολογία, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε τό 1978 ἀπό μιά Ἐπιτροπή τῆς Ἐυρωπαϊκῆς Κοινότητας, τό Διεθνές Πρόγραμμα Μελλοντικῶν Προοπτικῶν τοῦ Ὁργανισμοῦ γιά τήν Οἰκονομική Συνεργασία και Ἀνάπτυξη (ΟΟΣΑ) και ἄλλοι ἡμι-δημόσιοι ὀργανισμοί, ὅπως ἡ Λέσχη τῆς Ρώμης.

Οἱ μελλοντολογικές σπουδές ἀποτελοῦν ὄρο πού χρησιμοποιεῖται γιά νά περιγράψει μέ γενικό

— Ὁ **Alberto Lo Presti** εἶναι διδάκτωρ τῆς Κοινωνικῆς Πολιτικῆς στό Πανεπιστήμιο τῆς Ρώμης και βοηθός καθηγητῆ τῆς μεθοδολογίας τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.

τρόπο πολλές από τις δραστηριότητες των παραπάνω οργανώσεων. Μέ δεδομένη τήν ποικιλία των κινήτρων και μεθόδων για τήν ανάλυση του μέλλοντος, δέν είναι εύκολο νά δοθεί ένας ακριβής όρισμός των χαρακτηριστικών και των αντικειμένων των μελλοντολογικών σπουδών.

Γενικά, μπορούμε νά πούμε μέ ασφάλεια ότι υπάρχουν τρεις κύριες σχολές ή πεδία έρμηνείας. Η Εύρωπαϊκή Σχολή στηρίζεται στά γερά φιλοσοφικά θεμέλια τής εύρωπαϊκής ιστορικής παράδοσης και ασχολείται, κυρίως, μέ τις αξίες και τους κανόνες, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις λογικές και μεθοδολογικές πλευρές τής πρόβλεψης, οι οποίες βοηθούν στην άποσαφήνιση των σχέσεων μεταξύ τής ιδεολογίας και τής κοινωνικής μεταβολής. Η Βορειοαμερικανική και Αύστραλιανή Σχολή έστιάζει τήν προσοχή της σέ στρατηγικά και τεχνολογικά ζητήματα και αναπτύσσει μία μηχανιστική προσέγγιση του μέλλοντος. Τέλος, στά πλαίσια τής Αναπτυξιακής Σχολής, οι μελλοντολογικές σπουδές συνδέονται μέ ζητήματα βιώσιμης ανάπτυξης, προόδου και βελτίωσης των συνθηκών ζωής.

Όσον άφορα στην Εύρωπαϊκή σχολή, θά αναφερθώ κυρίως στην Eleonora Barbieri Masini (βλ. και σχετικό άρθρο), ή οποία αναγνωρίζει τρεις βασικές άρχές των μελλοντολογικών σπουδών, στις οποίες φαίνεται νά συγκλίνουν και άλλοι μελλοντολόγοι σέ όλόκληρο τόν κόσμο. Η πρώτη άρχή αναφέρεται στό διαρκές δίλημμα μεταξύ τής γνώσης, από τήν μία πλευρά, και των έπιθυμιών και αξιών, από τήν άλλη. Η δεύτερη άρχή είναι γνωστή ως ή «άρχή των μελλοντικών τόπων», δεδομένου ότι τό μέλλον είναι ό μόνος χώρος στόν όποιο οι άνθρωποι μπορούν νά άσκήσουν κάποια έπιρροή. Η τρίτη γενικά άποδεκτή άρχή συνίσταται στό ότι δέν υπάρχει μία αλλά πολλές πιθανές μελλοντικές προοπτικές, των οποίων ή ύλοποίηση έξαρτάται από τις άποφάσεις πού λαμβάνονται στό παρόν (E. Barbieri Masini 1993, σσ. 6-10).

Σύμφωνα μέ τόν Άμερικανό μελετητή Wendell Bell, ό κλάδος των μελλοντολογικών σπουδών άποτελεί «ένα νέο πεδίο έρευνας, τό όποιο προϋποθέτει συστηματική και διαυγή σκέψη πάνω στις έναλλακτικές μελλοντικές προοπτικές (...). Σκοπός τους είναι νά άπομυθοποιήσουν τό μέλλον, νά κάνουν σέ όλους έμās περισσότερο γνωστές τις πιθανότητες για τή μορφή του μέλλοντος και νά αύξήσουν τόν βαθμό ανθρώπινου έλέγχου πάνω στό μέλλον. Μέ μία εύρύτερη έννοια, οι μελλοντολόγοι ελπίζουν νά έμ-

πλουτίσουν μέ πληροφορίες τις προσδοκίες των ανθρώπων και νά τους βοηθήσουν πίο άποτελεσματικά νά άποκρυσταλλώσουν τό μέλλον, σύμφωνα μέ τις αξίες πού πρεσβεύουν και τους στόχους τους όποιους έχουν θέσει» (W. Bell 1997, τόμ. I, σ. 2).

Στή Λατινική Άμερική, οι μελλοντολογικές σπουδές θεωρούνται σημαντικά έργαλεία για τήν ανάλυση τής έθνικής, περιφερειακής και ιδιαίτερα τής τοπικής ανάπτυξης. Η κύρια έμφαση δίδεται στους έμπλεκόμενους παράγοντες, θεσμούς και διαδικασίες λήψης άποφάσεων (E. Ortegon, J.E. Medina Vasquez 1997, σ. 9).

Άνεξαρτήτως σχολής, ή φύση των προβλέψεων πού διενεργούνται στά πλαίσια των μελλοντολογικών σπουδών έχει ύποθετικό και κανονιστικό χαρακτήρα. Σκοπός των μελλοντολόγων είναι νά αύξήσουν τόν αριθμό αυτών πού παίρνουν τις άποφάσεις στό παρόν. Γι' αυτόν τόν λόγο περιγράφουν μία σειρά πιθανών και έπιθυμητών μελλοντικών προοπτικών. Η έμπειρική έρευνα διενεργείται λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι οι εκδοχές προοπτικών δέν μπορούν νά περιοριστούν στην περιγραφή μιας τάσης ή όποια ακολουθεί μία γραμμική διαδρομή από τό παρελθόν στό μέλλον, ούτε είναι τό άποτέλεσμα των νόμων πού κυβερνούν τή μεταβολή στόν κόσμο ή ενός ύποδείγματος πού οδηγεί αναπόφευκτα σέ μία συγκεκριμένη μορφή του μέλλοντος. Στόχος των μελλοντολογικών σπουδών είναι νά παρέχουν έπιστημονική ύποστήριξη σέ εκείνους πού λαμβάνουν άποφάσεις, ώστε νά κάνουν τις καλύτερες δυνατές έπιλογές στό παρόν μεταξύ διαφόρων πιθανοτήτων και σκοποθεσιών. Για νά μπορέσουν όμως νά τό επιτύχουν, θά πρέπει νά έχουν μία ξεκάθαρη ιδέα για τις μελλοντικές προοπτικές βάσει μιας λογικής συζήτησης στό παρόν.

Κοινωνιολογία και πρόβλεψη

Άρκετοί, αλλά όχι όλοι οι κοινωνιολόγοι άποδέχονται τις άρχές και τις εφαρμογές των μελλοντολογικών σπουδών, όπως αυτές περιγράφηκαν παραπάνω. Ο Charles Wright Mills μάς δίνει ίσως τήν καλύτερη περιγραφή τής μελλοντολογικά προσανατολισμένης κοινωνιολογικής σκέψης ως εξής:

«Τό ενδιαφέρον των κοινωνικών έπιστημόνων για τις κοινωνικές δομές δέν όφείλεται στην ιδέα ότι τό μέλλον κατά κάποιον τρόπο καθορίζεται δομικά. Έξετάζουμε τά δομικά όρια των ανθρώπινων άποφάσεων στην προσπάθειά μας νά ανα-

καλύψουμε σημεία στα οποία μπορούμε να παρέμβουμε αποτελεσματικά, να γνωρίσουμε ποιές δομικές μεταβολές μπορούν και πρέπει να γίνουν, εάν θέλουμε να διευρύνουμε τόν ρόλο της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στη διαμόρφωση της ιστορίας. Τό ενδιαφέρον μας για τήν τελευταία δέν είναι προϊόν τής ιδέας ότι τό μέλλον είναι αναπόφευκτο και ότι συνδέεται μέ τό παρελθόν (...) Μελετούμε τήν ιστορία για να διακρίνουμε τις εναλλακτικές επιλογές, μέ τις όποιες ή ανθρώπινη λογική και ελευθερία μπορούν να καθορίσουν τήν ίδια τήν ιστορία (...) αφού τό μέλλον είναι αποτέλεσμα αποφάσεων του παρόντος» (C. Wright Mills 1959, ιταλ. μτφρ., 1995, σσ.184-5). "Όπως αναφέρθηκε στην αρχή τής παραγράφου, οι περισσότεροι, όχι όμως όλοι οι κοινωνιολόγοι, αποδέχονται τις αρχές των μελλοντολογικών σπουδών όταν στρέφονται στην έρευνα του μέλλοντος. Οι αιτίες του χωρισμού μεταξύ τής κοινωνιολογικής πρόβλεψης και των μελλοντολογικών σπουδών βρίσκονται στη λογική δομή του προβλέψιμου επιχειρήματος. Παρόμοια μέ τή δομή τής υπαγωγικής εξήγησης του Hempel, για τήν εξαγωγή μιās λογικής πρόβλεψης-πρότασης δέν αρκεί άπλως ή ανάλυση τής δομής του επιστημονικού συλλογισμού σέ σχέση μέ τό απαγωγικό-νομολογικό μοντέλο έρμηνείας. Εάν περιγράψουμε τά μελλοντικά γεγονότα μέ τρόπο άναλογο μέ αυτόν τής καταγραφής των έμπειρικών δεδομένων, ακολουθώντας κάποιες γενικά αποδεκτές αρχές (κοινωνιολογικούς νόμους), στην ουσία περιγράφουμε κάτι που έχει πολύ μικρή σχέση μέ τόν υποθετικό χαρακτήρα των προβλέψεων τής μελλοντολογίας. Αυτοί που ισχυρίζονται ότι υπάρχει συμμετρία μεταξύ έρμηνείας και πρόβλεψης υποδεικνύουν τό επεξηγηματικό μοντέλο των φυσικών επιστημών, τό όποιο υπό τόν απαγωγικό-νομολογικό του χαρακτήρα αντικατοπτρίζει τάχα αυτήν τή σχέση, κάτι που αποδεικνύεται από τήν ίδια τήν ιστορία τής επιστήμης.

"Όμως, όπως θά δοῦμε, αυτό τό επιχειρήμα δέν ευσταθεί από επιστημονική άποψη, ενώ είναι παραπλανητικό από λογική άποψη.

Γνωρίζουμε ότι ο Hempel θεωρούσε ότι τό απαγωγικό-νομολογικό μοντέλο έβρισκε εφαρμογή στις φυσικές και στις κοινωνικο-ιστορικές επιστήμες. Ήδη, από τό 1942, σέ ένα δοκίμιο πάνω στη Λειτουργία των Γενικών Νόμων τής Ιστορίας (C.G. Hempel 1942), ο Hempel σημειώνει: «Γενικά, ή πρόβλεψη στην έμπειρική επιστήμη συνίσταται στην άπόσπαση δήλωσης

για κάποιο βέβαιο μελλοντικό γεγονός (...) από (1) περιγραφές βέβαιων γνωστών (περασμένων και σημερινών) συνθηκών (για παράδειγμα, οι θέσεις και οι στιγμές των πλανητών σέ μιά στιγμή στό παρελθόν ή στό μέλλον) και (2) γενικούς νόμους (για παράδειγμα, οι νόμοι τής ούράνιας μηχανικής). "Άρα, ή λογική δομή τής επιστημονικής πρόβλεψης είναι πανομοιότυπη μέ τήν επιστημονική έρμηνεία» (όπ. παρ., σ. 38). "Ο Hempel προχωρά ακόμη περισσότερο, σημειώνοντας ότι έρμηνεία και πρόβλεψη είναι συμπληρωματικές διαδικασίες στα πλαίσια τής ίδιας άποδεικτικής λογικής: «Λαμβάνοντας ύπ' όψιν τή δομική ισότητα τής έρμηνείας και τής πρόβλεψης, θά μπορούσε να λεχθεί ότι ή έρμηνεία (...) δέν είναι πλήρης εκτός εάν λειτουργούσε και ως πρόβλεψη: εάν τό τελικό γεγονός είναι άπόρροια των αρχικών συνθηκών και των γενικά αποδεκτών υποθέσεων, όπως αυτές δηλώνονται στην έρμηνεία, τότε θά μπορούσε να προβλεφθεί πριν ακόμη λάβει χώρα, βάσει τής γνώσης των αρχικών συνθηκών και των γενικών νόμων» (όπ. παρ.).

"Όπως αναμενόταν, ή αντίδραση στό μοντέλο του Hempel ήταν ένθουσιώδης. Η άπόδοση τής ίδιας επιχειρηματολογικής δομής στην έρμηνεία και στην πρόβλεψη και ή από κοινού εφαρμογή τους στις φυσικές και κοινωνικο-ιστορικές επιστήμες προσέφερε τήν τέλεια λύση. Αυτή ή επεξεργασία του απαγωγικού-κανονιστικού μοντέλου ήταν τό πιο φανερό αποτέλεσμα τής σύνδεσης μεταξύ τής επιστημονικής-θετικιστικής και τής έμπειρικής θεώρησης τής γνώσης.

"Όστόσο, αυτή ή «λύση» δέχθηκε έποικοδομητική κριτική. Θά ήταν χρήσιμο να εξετάσουμε τί είχε να πει ο Paul K. Feyerabend και ο Norwood Russell Hanson πάνω σέ αυτό τό θέμα, πριν προσεγγίσουμε τις λογικές του όψεις. "Ο Feyerabend κατηγορεί τόν Hempel για τήν άδυναμία του νεο-έμπειρισμού. Τό επιχειρήμα του στηρίζεται σέ δύο συνθήκες. Σύμφωνα μέ τό απαγωγικό-κανονιστικό μοντέλο, κάθε νέα θεωρία πρέπει να σέβεται τή συνθήκη τής συνέπειας και τή συνθήκη τής άμεταβλητότητας του νοήματος (P. K. Feyerabend 1965, ιταλ. μτφρ., 1971). Αυτοί οι δύο όροι εκφράζουν μιά ιδέα, ή όποία, σύμφωνα μέ τόν Feyerabend, υπονοείται στό απαγωγικό-κανονιστικό μοντέλο. Η θεωρία του εξηγητέου (explanandum) πρέπει να είναι λογικά συνεπής προς τή θεωρία του εξηγούντος (explanans). Σέ σχέση μέ τήν επιστημονική πρόοδο, δέν υπάρχει απόκλιση μεταξύ των δύο από

νοηματική άποψη. Ο όρος τής συνέπειας αντικρούεται από τό γεγονός ότι ή νευτώνεια θεωρία, για παράδειγμα, είναι άσυνεπής (σέ λογικό επίπεδο) πρὸς τή θεωρία τοῦ Kepler και ή θεωρία τοῦ Αἰνστάιν είναι επίσης άσυνεπής πρὸς τή νευτώνεια θεωρία και ή στατιστική θερμοδυναμική πρὸς τή φαινομενολογία κ.ο.κ. Ἐπομένως, «εάν ή επιστημονική πρακτική συνιστᾶ τό μέτρο τής μεθόδου, τότε ο όρος τής συνέπειας αποδεικνύεται ανεπαρκής» (ὄπ. παρ., σ. 13). Τό ἴδιο ισχύει και για τήν άμεταβλητότητα, κάτι πού αποδεικνύει ο Feysabend, χρησιμοποιώντας τήν αρχή τής μαζικής συντήρησης στό νευτώνειο μηχανικό σύστημα και στό σύστημα τής σχετικότητας τοῦ Αἰνστάιν.

Τό 1959, σέ ένα δοκίμιο πάνω στή συμμετρία τής έρμηνείας και πρόβλεψης (N.R. Hanson 1959), ο Hanson έπεσήμανε μέ πίκρα τήν έλλειψη έρμηνευτικῶν μοντέλων στήν ιστορία τής έπιστήμης τά όποια νά διέπονται από συμμετρία ὅπως ή πρόβλεψη. Ὑπογράμμισε ότι ή άριστοτελική έρμηνεία τοῦ κόσμου δέν προσπάθησε νά προβλέψει τή θέση τῶν πλανητῶν στήν οὐράνια σφαίρα. Τό νευτώνειο σύστημα τής μηχανικής ἦταν τό πρώτο επιστημονικό παράδειγμα τό όποιο φάνηκε νά εκπληρώνει τούς όρους τοῦ χεμπελιανοῦ έρμηνευτικοῦ-προβλεπτικοῦ μοντέλου. Τό νευτώνειο παράδειγμα απέδωσε τέλεια από τήν άποψη τής έρμηνείας τής θέσης τοῦ πλανήτη και, πίο συγκεκριμένα, τής πρόβλεψης τής θέσης τοῦ Ποσειδῶνα, βάσει τῶν εκτροπῶν τοῦ Οὐρανοῦ. Δυστυχῶς, ὅμως, ο ένθουσιασμός για ένα εύριστικά έγκυρο και πλήρες μοντέλο, τό όποιο θά επεξηγούσε και θά μπορούσε νά προβλέψει τά φαινόμενα, δέν κράτησε για πολύ. Τά προβλήματα φάνηκαν ὅταν έπρεπε νά έρμηνευθοῦν οί εκτροπές τοῦ Ἑρμῆ βάσει τής «πρόβλεψης» τής θέσης τοῦ Ἡφαιστου, άφού δέν υπήρχε ἴχνος αὐτοῦ τοῦ πλανήτη σέ καμιά από τίς παρατηρήσεις.

Τό δοκίμιο τοῦ Hanson μάς επιτρέπει νά έπιστημάνουμε τά περιθώρια πρόβλεψης πού αφήνει ή Φυσική, προκαλώντας μέ αὐτόν τόν τρόπο περαιτέρω σημασιολογική σύγχυση στους κῶλους τῶν κοινωνικῶν επιστημῶν. Ὅπως υποστηρίζεται, οί Adams και Leverier «προέβλεψαν» τή θέση τοῦ Ποσειδῶνα για νά έρμηνεύσουν τίς παρεκκλίσεις τοῦ Οὐρανοῦ, ένῶ λέγεται ότι τό 1935 και ο Yukawa «προέβλεψε» τήν ύπαρξη ενός μορίου τής μάζας μεταξύ ἡλεκτρονίου και πρωτονίου, τό όποιο θά δρούσε ως ένα κβάντον πυρηνικής ένέργειας βάσει τής θεωρίας τοῦ Fermi (το 1947 οί Lattes, Occhialini και

Powell θά ανακάλυπταν τό πιον (pion), τό μόριο πού είχε προβλέψει ο Yukawa, τό όποιο παράχθηκε από τίς κοσμικές ακτίνες στό φωτογραφικό γαλάκτωμα). Σύμφωνα μέ τόν Hanson, ή σημασιολογική σύγχυση ἦταν άπόρροια τοῦ γεγονότος ότι και στίς δύο περιπτώσεις ή πρόβλεψη ἦταν τό λογικό και σημασιολογικό αντίστοιχο τής «άξιοματικής θεώρησης τής ύπαρξης». Στήν καλύτερη περίπτωση, ή ύπαρξη τοῦ Ποσειδῶνα και τοῦ πιοντος (pion) θεωρήθηκε ως δεδομένη. Ὅστόσο, σέ λογικό επίπεδο, ή πρόβλεψη και τό άξίωμα είναι τελείως διαφορετικά. Ἡ πρόβλεψη δέν είναι ή ἴδια διαδικασία μέ τήν προσπάθεια νά ανακαλύψουμε κάτι πού υπάρχει (ή πιστεύουμε ότι υπάρχει), αλλά για τό όποιο δέν έχουμε εμπειρική γνώση. Σέ διαφορετική περίπτωση, θά μπορούσε νά λεχθεῖ ότι ὅποιος κάνει μιά έρευνα ασχολείται μέ μελλοντολογικές μελέτες. Σέ τελική ανάλυση, κάθε ανακάλυψη θά ισοδυναμοῦσε μέ μιά πρόβλεψη. Θά μπορούσαν ἐδῶ ένδεικτικά νά αναφερθοῦν τά παραδείγματα τοῦ Schliemann και τής Τροίας, τοῦ Fermi και τής ανακάλυψης τής ραδιένέργειας, τοῦ οὐδετερονίου κ.ο.κ. Ἀπό αὐτήν τήν άποψη, άκούσιες ανακαλύψεις θά ἦταν οί μόνες εξαιρέσεις στίς «ανακαλύψεις-προβλέψεις».

Ἀπό τήν άλλη πλευρά, οί φυσικές επιστήμες βρίσκονται σέ αντιφατική σχέση πρὸς τόν ἴδιο τόν χαρακτήρα και τή φύση τῶν προβλέψεων, για τόν ἴδιο λόγο πού ὀδήγησε τόν νομπελίστα Ilya Prigogine νά συνοψίσει τίς επιστημολογικές ανάγκες τής έννοιας τής πολυπλοκότητας. Σύμφωνα μέ τόν Prigogine, «τίς τελευταίες δεκαετίες κάτι διαφορετικό (...) συμβαίνει. Τό κέντρο τοῦ ένδιαφέροντος εστιάζεται στή χρονικότητα κάθε επιπέδου: από τό επίπεδο τῶν μορίων ως τό επίπεδο τής κοσμολογίας, από τήν παγκόσμια εξέλιξη τοῦ σύμπαντος ως τό μακροσκοπικό επίπεδο στό όποιο ανήκουμε. Ἐνῶ ή κλασσική φυσική θεωροῦσε ως δεδομένο ότι οί φυσικοί νόμοι έχουν τελεολογικό χαρακτήρα και ότι ο χρόνος τους ἦταν αναστρέψιμος, τώρα πλέον εισερχόμαστε σέ έναν κόσμο στόν όποιο ή διαφοροποίηση και μή αναστρεψιμότητα παίζουν σημαντικό ρόλο» (I. Prigogine 1986, στήν ἰταλ. μτφρ., σ. 13). Μάλιστα, τώρα τελευταία, ὅπως σημειώνει ο Prigogine, «στή Δυναμική τό μέλλον και τό παρελθόν παίζουν ακριβῶς τόν ἴδιο ρόλο ἢ, αντίστοιχα, δέν παίζουν κανένα ρόλο άπολύτως» (I. Prigogine 1993, στήν ἰταλ. μτφρ., σ. 195). Ἐάν τό παρελθόν και τό μέλλον δέν παίζουν κανένα ρόλο στή Δυναμική, τότε ο ισχυρισμός τοῦ

Hanson ότι οι Adams και Leverier είχαν «προβλέψει» τις θέσεις των Ποσειδώνα και Ουρανού δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη. Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών θά ήταν καλύτερο να πάρει αποστάσεις από τις γλωσσικές χρήσεις που ακόμη και οι φυσικές επιστήμες τώρα αμφισβητούν και να ξεκινήσει από την ανάλυση των έννοιων του χάους και της πολυπλοκότητας.

Έκείνοι που συνεχίζουν να ισχυρίζονται ότι ή πρόβλεψη και ή έρμηνεία βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο θεωρούν ότι ή απαγωγή από νόμους και θεωρίες, δεδομένης της παρουσίας θεβαιώσιμων εμπειρικών συνθηκών, κάνει την πρόβλεψη αποδεκτή. Η αναπαράσταση του εξηγούντος μπορεί να παραγάγει τό εξηγητέον, ανεξάρτητα από τή χρονική θέση του γεγονότος. Έχουμε, ήδη, αναφερθεί στις αντιφάσεις αυτής της προσέγγισης. Στην πράξη, οι κοινωνικές επιστήμες υιοθετούν τή φυσική έννοια της πρόβλεψης, τήν όποία αμφισβητούν οι φυσικές επιστήμες. Σέ αυτήν τή ευρύτερη όπτική γωνία θά μπορούσαμε να ενσωματώσουμε τις φυσικές συνθήκες οι όποιες αναμένεται να επισυμβούν. Μέ άλλα λόγια, «προβλέψεις» όχι για τό μέλλον (χρονική κατεύθυνση) αλλά για τήν «περίσταση» (αυτά θά συμβούν εάν κάποιες συγκεκριμένες συνθήκες επίσης λάβουν χώρα). Ο Toulmin χρησιμοποιεί τόν όρο «συνταγή», όταν αναφέρεται σέ αυτόν τόν τύπο πρόβλεψης. «Ο όρος “πρόβλεψη” μπορεί να επεκταθεί σέ κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα, όπως, για παράδειγμα, εάν πούμε: “εάν ό άνθρωπος προστεθεί σέ ένα μεταλλικό όρυκτό πρίν λιώσει, τότε τό μέταλλο θά μορφοποιηθεί πιό γρήγορα”. Αλλά εάν εξομοιώσουμε και τις συνταγές μέ τις προβλέψεις, τότε ό όρος πλαταίνει και τό νόημά του γίνεται άσαφές» (S. Toulmin 1961, ιταλ. μτφρ. 1985, σ.35).

Στις κοινωνικές επιστήμες, τό νόημα του όρου «πρόβλεψη» είναι κάτι περισσότερο από «άσαφές». Η πρόβλεψη θά αποκτήσει τήν πρόπουσα θέση στην κοινωνιολογική έρευνα, έφ' όσον οι κοινωνικές επιστήμες στηριχθούν στην έμπειρία και στό έργο των μελλοντολογικών σπουδών. Από τήν άλλη, τό σύγχρονο επιστημονικό πνεύμα, όπως περιγράφηκε από τόν John Dewey, απαιτεί από τή λογική σκέψη και έρευνα να προχωρήσουν μαζί. Δέν υπάρχει καμιά θεβαιότητα ή τελική κατάληξη και μορφοποίηση πάνω σέ ζητήματα λογικής. Πάνω απ' όλα, ή λογική δέν απολαμβάνει αυτόνομους χώρους και δέν μπορεί, εκ των προτέρων, να εξαίρει τόν έαυτό της ά-

πό τήν εμπειρική έρευνα (J. Dewey 1939). Εάν ή κοινωνιολογία δεχθεί τή λογική του Dewey, τότε πρέπει να συγκρίνει τόν έαυτό της μέ τις λειτουργίες της πρόβλεψης στα πλαίσια των μελλοντολογικών μελετών. Αυτό θά σημάνει τήν αναθεώρηση της λογικής δομής της μεθοδολογίας, όπως αναπτύχθηκε από τις κοινωνικές επιστήμες για τήν πρόβλεψη.

Ο πρακτικός συλλογισμός και ή αξιολογική ουδέτερότητα

Κοιτάζοντας τόν κανονιστικό και τόν υποθετικό χαρακτήρα των μελλοντολογικών σπουδών από μία μεθοδολογική σκοπιά, ή κοινωνική επιστήμη πρέπει να λάβει υπ' όψιν της μία σημαντική παράμετρο: τή λογική του επιχειρήματος της προβλεψιμότητας. Η εφαρμογή του απαγωγικού-νομολογικού μοντέλου στην κοινωνική πρόβλεψη παράγει λογικές αντιφάσεις, στις όποιες αναφερθήκαμε προηγουμένως. Επιπλέον, ή εμπειρική έρευνα στο πεδίο των μελλοντολογικών σπουδών έχει φέρει στην επιφάνεια θέματα τά όποια δέν καλύπτει ή χεμπελιανή λογική. Οι μελλοντολογικές σπουδές έχουν κανονιστικό και υποθετικό χαρακτήρα, κάτι που τό απαγωγικό-κανονιστικό μοντέλο δέν μπορεί να καλύψει. Επομένως, νομιμοποιούμεθα να αναζητήσουμε εναλλακτικούς τύπους λογικής για τήν κοινωνιολογική πρόβλεψη. Από αυτήν τή άποψη, ό πρακτικός συλλογισμός φαίνεται να έχει να προσφέρει ενδιαφέρουσες λύσεις.

Σύμφωνα μέ τόν von Wright, τά επιστημολογικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης και κοινωνικής συμπεριφοράς δέν βρίσκουν απόλυτη μορφοποίηση στην απαγωγική-έρμηνευτική δομή (G.H. von Wright 1971). Η φύση των συμβεβηκότων στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες βρίσκει έναν τρόπο επιστημονικής έρμηνείας στόν πρακτικό συλλογισμό του Άριστοτέλη, ό όποιος συνδέει «σκοπό», «μέσα» και «δράση». Ο Άριστοτέλης τοποθετεί τις εφαρμοσμένες και θεωρητικές επιστήμες στο ίδιο επίπεδο. Τό αντικείμενό τους δέν συνίσταται σέ αυτό που είναι απαραίτητο αλλά σέ αυτό που είναι διαφορετικό από τό πραγματικό. Αυτό εξηγείται στα *Ηθικά Νικομάχεια*, όπου ή έρευνα επικεντρώνεται στην ικανότητα (αρετή) του ανθρώπινου όντος να συμπεριφέρεται σύμφωνα μέ τή φύση του, δηλαδή τήν όρθολογικότητα. Ο von Wright υπογραμμίζει τή σημασία της πρόσληψης της επιστημονικής εξήγησης από τήν πλευρά του

πρακτικού συλλογισμού. Ἡ ἐκτεταμένη ἐμπειρική ἔρευνα τῆς πρόβλεψης στίς μελλοντολογικές σπουδές φαίνεται πράγματι νά στοχεύει στήν ἐμφάνιση μιᾶς περισσότερο ἐξαντλητικῆς λογικῆς γιά τίς κοινωνικές ἐπιστῆμες.

Ἡ δεοντολογία, τήν ὁποία προτείνει ὁ von Wright, ὑποκρύπτει ἕνα ζήτημα τό ὁποῖο ἔχει μεγάλη σημασία γιά τίς κοινωνικές ἐπιστῆμες: τόν ρόλο τῶν ἀξιῶν στά πλαίσια τῆς ἔρευνας. Ὁ κανονιστικός χαρακτήρας τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν ἴσως ὀδηγήσει τίς κοινωνικές ἐπιστῆμες στήν ἀπόρριψη τοῦ εὐριστικῆς συστήματος πρόβλεψης, τό ὁποῖο δέν ἐγγυᾶται σαφή «οὐδετερότητα». Μιά τέτοια στάση εἶναι ἀπαράδεκτη καί ἐπιφανειακή.

Ἡ κοινωνιολογία χρησιμοποιεῖ τόν Weber γιά νά εἰσαγάγει τή θεωρία τῆς ἀξιολογικῆς οὐδετερότητας στήν κοινωνική ἀνάλυση. Ἄλλά ὁ Weber δέν εἶναι σέ καμιά περίπτωση ἀσύμβατος πρός τά κανονιστικά χαρακτηριστικά τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν. Τό ζήτημα τῶν ἀξιῶν διατρέχει ὅλο τό ἔργο τοῦ Weber. Χαρακτηριστικό τῆς θεμελιωδῆς κριτικῆς εἶναι ἡ ἀπόρριψη τῆς «οἰκουμενικῆς ἱστορίας», ἡ ὁποία συνδέεται μέ: (1) τή χειρκελιανή σκέψη, (2) τήν ἱστορική σχολή τοῦ Ranke καί (3) τόν θετικιστικό ἐξελικτικισμό. Οἱ ρίζες τῆς οἰκονομίας βρίσκονται στήν ἀνάγκη ἀξιολόγησης τῶν σύγχρονων κοινωνικῶν καί σύγκρισης τῶν δεδηλωμένων ἀξιῶν μέ τήν ὑλοποίησή τους στήν κοινωνία. Οἱ «ἐπιστῆμες τοῦ πολιτισμοῦ» ὑποχρεώνονται νά προβοῦν σέ διάκριση μεταξύ ἀξιολογικῶν καί πραγματολογικῶν κρίσεων, χωρίς αὐτό νά ὀδηγεῖ σέ ἀλληλοαπαίρεσή τους.

Ἡ ὑπαρξη τῆς ἀξιολογικῆς οὐδετερότητας «σέ καμιά περίπτωση δέν συνεπάγεται ὅτι οἱ ἀξιολογικές κρίσεις (...) δέν ἔχουν γενικά θέση στήν ἐπιστημονική συζήτηση» (M. Weber 1904, ἰταλ. μτφρ., σ.58). Τό ζήτημα εἶναι νά τεθοῦν οἱ ὅροι μέ τούς ὁποίους ἡ ἐπιστήμη μπορεῖ νά συζητήσει σέ ἀξιολογικό ἐπίπεδο. Σέ αὐτό τό σημείο ὁ Weber παίρνει μιᾶ ξεκάθαρη θέση. Χρησιμοποιώντας τίς κατηγορίες μέσων καί σκοπῶν (τυπική θέση τοῦ πρακτικοῦ συλλογισμοῦ), παρατηρεῖ ὅτι ὁ καθένας ἀπό ἐμᾶς θέλει κάτι πού νά ἀνταποκρίνεται στήν ἐσωτερική του ἀξία ἢ «ὡς μέσο γιά τήν ἐπιδίωξη τοῦ ἐπιθυμητοῦ σκοποῦ» (ὅπ. παρ.). Πρῶτο μέλημα τῆς ἐπιστῆμης εἶναι λοιπόν νά ὑποδείξει ἐάν χρησιμοποιήθηκαν τά κατάλληλα μέσα γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἕνας ἐπιθυμητός σκοπός. Πιθανόν ἡ ἐπιστήμη νά ἀσκήσει κριτική στόν ἴδιο τόν σκοπό, ἐάν θεωρήσει ὅ-

τι εἶναι δύσκολο ἢ ἀκόμη ἀδύνατο νά βρεῖ τά ἀπαραίτητα μέσα γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτός ὁ σκοπός σέ κάθε στιγμή (ὅπ. παρ., σ. 59). "Ἐνα ἄλλο μέλημα τῆς ἐπιστῆμης εἶναι νά ἐπιστημάνει τίς ὅποιες μὴ ἀναμενόμενες συνέπειες ἢ «διαστρεβλωτικά ἀποτελέσματα» (γιά νά χρησιμοποιήσω ἕναν σύγχρονο ὅρο), τά ὁποῖα ἴσως ἐπακολουθήσουν μετά τήν ἐφαρμογή συγκεκριμένων μέσων, καί ἐπίσης «νά ἀπαντήσει τήν ἐρώτηση, ποιό θά εἶναι τό "κόστος" τῆς ἐπίτευξης τοῦ ποθούμενου στόχου μέ τήν ἀναμενόμενη ἀπώλεια ἄλλων ἀξιῶν» (ὅπ. παρ.). "Ὅλα αὐτά τά προνόμια τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν, στίς ὁποῖες συμπεριλαμβάνεται ἡ κοινωνιολογία, σκοπό ἔχουν νά παρέχουν πληροφορίες γιά τό νόημα τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀπόφασης ἢ ἐπιλογῆς, νά δείξουν ὅτι ἡ λήψη μέτρων ἢ, ἀντίθετα, ἡ ἄρνηση τῆς λήψης αὐτῶν τῶν μέτρων θά εὐνοήσει ἢ θά ἀντιπαρατεθεῖ πρός κάποιες ἀξίες. Ὁ Ferrarotti περιγράφει τό ἔργο τῆς κοινωνιολογίας ὡς ἕνα εἶδος «διανοητικῆς υἱείας», δεδομένης τῆς λογικῆς τοῦ Weber σέ σχέση μέ τήν ἀξιολογική οὐδετερότητα. «ἽΟ σκοπός εἶναι νά δημιουργήσουμε τό μίνιμουμ τῶν προϋποθέσεων οἱ ὁποῖες θά ἐπιτρέψουν τήν ὀρθολογική σκέψη καί πράξη, μέσῳ τῆς χρήσης τῶν κατάλληλων μέσων γιά τήν ἐπίτευξη ἑνός δεδομένου σκοποῦ, καί νά ὑπολογίσουμε τίς συνέπειες μιᾶς δεδομένης ἐνέργειας» (F. Ferrarotti 1995, σσ. 28-29).

Οἱ μελλοντολογικές σπουδές ταιριάζουν τέλεια στήν περιγραφή τῶν ὁρίων τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστῆμης ἀπό τόν Weber. Τό παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπό δοκίμιο τοῦ Weber, γραμμένο τό 1917, θά μπορούσε κάλλιστα νά χρησιμοποιηθεῖ γιά νά περιγράψει τούς στόχους τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν: «Στό πεδίο τῆς πρακτικῆς-πολιτικῆς ἐκτίμησης (καί κυρίως σέ ζητήματα οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς πολιτικῆς), στό ὁποῖο ὑπάρχουν ἐνδείξεις μιᾶς ἀξιολογικά προσανατολισμένης συμπεριφορᾶς, τά μόνα πράγματα τά ὁποῖα ἡ ἐμπειρική ἐπιστήμη μπορεῖ νά ἀναδείξει εἶναι τά ἑξῆς: 1) τά ἀπαραίτητα μέσα, 2) τίς ἀναπόφευκτες συνέπειες καί 3) τόν συναγωνισμό, ὁ ὁποῖος ἐξαρτᾶται ἀπό ἀρκετές πιθανές ἐκτιμήσεις, πού μέ τή σειρά τους ἀξιολογοῦνται ἀπό τίς πρακτικές συνέπειές τους» (M. Weber 1917, ἰταλ. μτφρ. 1958, σ. 333).

Τώρα ἄς συγκρίνουμε τά λόγια τοῦ Weber μέ τίς θέσεις τοῦ Harold Lasswell γιά τό μέλλον. Πιό συγκεκριμένα, ὁ Lasswell συνόψισε τά καθήκοντα τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν σέ πέντε διαφορετικά βήματα: 1) διασαφήνιση τῶν στό-

χων και αξιών του συστήματος· 2) περιγραφή των σύγχρονων τάσεων· 3) έρμηνεία των έναλλακτικών συνθηκών· 4) προβολή των πιθανών μελλοντικών προοπτικών· 5) επινόηση, αξιολόγηση και επιλογή των έναλλακτικών πολιτικών αναφορικά με τους προτιμώμενους σκοπούς (H.D. Lasswell 1967). Με άλλα λόγια, η περίφημη διατύπωση του Weber: «μιά έμπειρική έπιστήμη δέν μπορεί ποτέ νά διδάξει κανέναν τί πρέπει, αλλά μόνο τί μπορεί και — υπό όρισμένες προϋποθέσεις — τί επιθυμεί» (M. Weber, όπ. παρ., σ. 61) πρέπει νά γίνει κατανοητή ως ένας βασικός κανόνας, περισσότερο όταν μιλάμε περί αξιών παρά όταν αποφεύγουμε νά μιλάμε για αυτές, δεδομένου του κινδύνου πού διατρέχουμε νά προβούμε σε μιά βιαστική έρμηνεία του κινήτρου. Πάνω άπ' όλα δέν πρέπει νά χρησιμοποιηθεί ως όπλο έναντίον της κανονιστικής φύσης της πρόβλεψης, από τή στιγμή πού η τελευταία δέν έχει πρόθεση νά υποδείξει τήν κατεύθυνση στην οποία πρόκειται νά προχωρήσουμε, ούτε βέβαια νά καθορίσει άπόλυτους στόχους για τό μέλλον. Οί κανονιστικές και υποθετικές προβλέψεις προτίθενται νά συνεισφέρουν στην διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων, παρέχοντας όρθολογικά έπιστημονικά στοιχεία ως μέσο για τήν αξιολόγηση των διαφόρων επιλογών, οί όποιες είναι διαθέσιμες στό παρόν, και για τήν έκλογή εκείνων πού είναι πιο κατάλληλες για τό μέλλον, βάσει ξεκάθαρων, πολλαπλών έναλλακτικών σκοπών.

Οί μεθοδολογικοί περιορισμοί των Μελλοντολογικών Σπουδών

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η έλλειψη συντονισμού έχει άρνητικό αντίκτυπο τόσο στις κοινωνικές έπιστήμες, όσο και στις μελλοντολογικές σπουδές. Όσον άφορά στις τελευταίες, τό πρώτο ζήτημα στό όποιο άρκετοί μελλοντολόγοι έχουν αναφερθεί είναι τό εάν οί μελλοντολογικές σπουδές μπορούν νά θεωρηθούν ως μιά έπιστήμη ή ως κάποιο είδος τέχνης. Η διάκριση αυτή καθ' έαυτή παραμένει άμφιλεγόμενη: ό όρος «είδος τέχνης» αναφέρεται σε ένα πλαίσιο, στό όποιο βασικό μέλημα δέν είναι η ανακάλυψη της «αλήθειας», παρ' έκτός σε μιά διάσταση η οποία ξεπερνά μιά πραγματικότητα αξιολογούμενη διύποκειμενικά. Η μόνη «αλήθεια» στην τέχνη είναι η αντικειμενικοποίηση των εύαισθησιών, συναισθημάτων, κινήτρων του καλλιτέχνη στό αντικείμενο της γλυπτικής, της ζωγραφικής, της ποίησης, της μουσικής κ.ο.κ.

Η άπαρχή της ιδέας ότι η πρόβλεψη αποτελεί ένα είδος τέχνης — για λόγους εύκολίας θά συνεχίσουμε έτσι νά χρησιμοποιούμε τον όρο — βρίσκεται στην κλασσική έκφραση του de Jouvenel *L'art de la conjecture* (Η τέχνη της εικάσιος). Η λογική του Γάλλου μελετητή βασίζεται στην σύγκριση μεταξύ των πιθανοτήτων πού υπάρχουν στις μελλοντολογικές σπουδές και εκείνων πού υπάρχουν στις «άκριβεις έπιστήμες». «Ο είδημων στις προβλέψεις, ό όποιος επιθυμεί πολύ νά φανεί χρήσιμος, δέν θέλει νά κάνει τους ανθρώπους νά πιστέψουν ότι υπάρχει μιά “έπιστήμη του μέλλοντος” και μιά ικανότητα νά υποδεικνύει με βεβαιότητα τί μέλλει γενέσθαι. Έπειδή θέλω νά αποφύγω αυτήν τήν ψευδαίσθηση, άπορρίπτω τον όρο “μελλοντολογία”. Η χρήση του για ν' αναδείξει τις μελλοντικές δραστηριότητες θά ήταν πράγματι ένας βολικός τρόπος, αλλά θά έδινε παράλληλα τήν εντύπωση ότι τό αποτέλεσμα αυτών των δραστηριοτήτων συνιστά “έπιστημονικό αποτέλεσμα”, ενώ στην πραγματικότητα δέν μπορεί νά είναι, άφου τό μέλλον (...) δέν είναι ένα πεδίο αντικειμένων πού προσφέρονται στην γνώση μας παθητικά» (B. de Jouvenel 1964, ιταλ. μτφρ., 1967, σ. 31).

Τό γεγονός όμως παραμένει ότι, για πολλούς μελετητές, συνεχίζει νά είναι άβέβαια η πραγματική φύση των μελλοντολογικών σπουδών. Δύο είναι τά κύρια επιχειρήματα κατά του χαρακτηρισμού της φύσης των μελλοντολογικών σπουδών ως έπιστημονικής. Τό πρώτο αποτελεί πρόβλημα των κοινωνικών έπιστημών γενικώτερα, τό όποιο τελευταία εξετάστηκε σε κάποιο βάθος και θά μπορούσε νά συνοψισθεί στό εξής: οί κοινωνικές προβλέψεις δέν έχουν πετύχει τον ίδιο βαθμό έπιτυχίας, όπως οί αντίστοιχες φυσικές, στον χώρο της έπιστήμης. Από αυτήν τήν άποψη, τά λογικά και μεθοδολογικά προβλήματα, στα όποια αναφερθήκαμε πιο πάνω, άδυνατίζουν τή θέση εκείνων πού επιζητούν τή σύγκριση μεταξύ κοινωνικής και φυσικής πρόβλεψης. Τό δεύτερο επιχειρήμα θά μπορούσε νά συνοψισθεί στό ότι τό μέλλον δέν υπάρχει, διότι δέν είναι κάτι πού μπορεί νά διερευνηθεί έπιστημονικά. Όστόσο, ένα τέτοιο επιχειρήμα φαντάζει άπλοϊκό και χρήζει μεγαλύτερης άνάλυσης. Αυτό πού ύπονοείται, στην αντίληψη πού πρεσβεύουν τά διάφορα έπιστημονικά πεδία περί της μή έπιστημονικότητας των μελλοντικών αναλύσεων, είναι ένα είδος υποθετικής ποινικοποίησης της μελλοντολογικής άνάλυσης, επειδή τά πρώτα ασχολούνται κυρίως με άπτά αντικείμενα. Για παράδειγμα, ό ιστορικός και ό φιλολογικός

κλάδος αντιπαρατάσσουν τά εύρήματά τους, τά ἔγγραφα, τίς πηγές καί τά μνημεῖα. Ὡστόσο, σημαντικά ἱστορικά μεθοδολογικά κείμενα στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἀρνοῦνται ἓνα τέτοιου εἴδους «πλεονέκτημα». Τό 1857 ὁ Johann Gustav Droysen ἀνέδειξε τήν ἱστορική φιλολογική κατανόηση μέσα ἀπό μορφολογικές καί ἠθικές μεταφορές, στίς ὁποῖες βασίζεται ἡ ἀτομική πράξη καί στά πλαίσια τῶν ὁποίων διεξάγεται ἡ συζήτηση γιά τό τί συνιστᾷ ἱστορία μέ πολύ κατηγορηματικούς ὅρους: «Ἐάν ἐμεῖς, σύμφωνα μέ τή φύση τῆς ἐπιστήμης μας, ἡ ὁποία εἶναι ἀπολύτως ἐμπειρική, ἀρχίσουμε νά σκεφτόμαστε γιά τό τί ἀποτελεῖ τό ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς μας (...) ἡ ἀπάντηση δέν θά ἦταν σέ καμιά περίπτωση οἱ αἰῶνες καί οἱ χιλιετίες τοῦ παρελθόντος. Αὐτό θά ἦταν μιά ἀπό τίς πιό ἐπικίνδυνες ψευδαισθήσεις. Θά σήμαινε τήν ὀλική ἐξάφάνιση τοῦ ἀντικειμένου καί τῆς ὑποκειμενικῆς μας ματιᾶς. Θά ἦταν σάν νά θεωροῦσε ἓνας ἀστρονόμος τή φαινομενική πορεία τῶν οὐρανίων σωμάτων ὡς μιά πραγματική κίνηση» (J.G. Droysen 1857, ἰταλ. μτφρ. 1994, σ. 87).

Ἀπό αὐτήν τήν ἀποψη, γιά τήν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας «κάθε ἐμπειρική ἔρευνα ἔχει ὡς ἀφετηριακό σημεῖο τό γεγονός ὅτι τό ὕλικό ἀπό τό ὁποῖο συντίθεται ἀνήκει στό παρόν. Κάποιος θά μπορούσε ἐπίσης νά ἰσχυρισθεῖ ὅτι τό παρόν περιλαμβάνει ὄλο τό ὕλικό τό ὁποῖο μπορούμε νά χρησιμοποιήσουμε γιά τίς ἱστορικές μελέτες» (ὅπ. παρ., σ. 162). Τό ἴδιο συμβαίνει καί στήν κοινωνική πρόβλεψη. Δέν ὑπάρχει ἓνας κανόνας πού νά λέει ὅτι πρέπει νά στραφοῦμε πρὸς τά «πράγματα τοῦ μέλλοντος», ἀλλά, ἀντιθέτως, πρέπει νά ἀναζητοῦμε στό παρόν καί στό παρελθόν τά «πράγματα» τά ὁποῖα σκιαγραφοῦν τήν εἰκόνα τοῦ μέλλοντος.

Πρόσφατα, ὁ Wendell Bell προσπάθησε νά διαμεσολαβήσει μεταξύ ἐκείνων πού πιστεύουν ὅτι οἱ μελλοντολογικές σπουδές εἶναι ἓνα εἶδος τέχνης καί ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἰσχυρίζονται ὅτι συνιστοῦν μιά ἐπιστήμη. Ὡστόσο, ἀποτυγχάνει νά ἐπιλύσει τά σχετικά πρόβλήματα. Ὁ Bell πιστεύει ὅτι ὁ διαχωρισμός μεταξύ μελλοντολόγων εἶναι ψευδής, γιατί, ἀπό τή μιά μεριά, ἡ τέχνη κάνει χρήση κάποιων διαδικασιῶν ἐλέγχου, ἐφαρμόζει ἓνα συγκεκριμένο πλαίσιο γενικῶν ἀρχῶν καί μεταδίδει γνώση. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὑπάρχουν φάσεις στήν ἐπιστήμη, στίς ὁποῖες ἡ δημιουργικότητα καί ἡ διαίσθηση παίζουν ἀποφασιστικό ρόλο. Ὁ Bell ὑπογραμμίζει ὅτι οἱ μελλοντολογικές σπουδές περιέχουν στοιχεῖα τά ὁποῖα εἶναι χαρακτηριστικά τῶν καλλιτεχνικῶν καί ἐπιστη-

μονικῶν προσπαθειῶν (W. Bell 1997, Τομ. I, σσ. 169-174).

Τό ἐπιχείρημα τοῦ Bell δέν πείθει γιά ἀρκετούς λόγους. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ἡ ἐπιστήμη ποτέ δέν ἰσχυρίσθηκε ὅτι στερεῖται διαίσθησης, τίς κατὰ τούς Popper καί Bergson «δημιουργικές διαισθήσεις», οἱ ὁποῖες εἶναι ἀπαραίτητες γιά τή διενέργεια ἀνακαλύψεων (K. R. Popper 1934, ἰταλ. μτφρ. 1970, σ.10). Ἡ χρήση τῆς διαισθητικῆς δυνάμεις δέν ἀποτελεῖ ἐπιχείρημα ὑπέρ τῆς διπλῆς φύσης τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν. Ἐπιπλέον, ἡ δικαιολόγηση τῆς δραστηριότητας τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν, μέσα ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν σχετικῶν πράξεων γιά τή μετάδοση τῆς γνώσης καί τῆς ἐπίτευξης συγκεκριμένων συμπερασμάτων, ὅπως ὑποθέτει ὁ Bell, καθιστᾷ παραπλανητική τή διάκριση μεταξύ ἐπιστήμης καί «τέχνης». Ἄλλωστε, μπορεῖ νά λεχθεῖ ὅτι καθετί ἔχει διπλή φύση, καλλιτεχνική καί ἐπιστημονική, ὅπως μιά οἰκιακή δραστηριότητα σάν τό μαγείρεμα καί τήν ἐπιδιόρθωση τοῦ αὐτοκινήτου! Αὐτές οἱ δραστηριότητες βασίζονται σέ γενικούς κανόνες, διαδικασίες ἐλέγχου, ἀπαιτοῦν φαντασία, ἐπιμονή καί δημιουργικότητα, ποιότητες τίς ὁποῖες ὁ Bell παραθέτει (ἀναφ. στό W. Bell, σ. 171).

Πιθανόν ὁ Bell νά ἔχει ὑποτιμήσει τό κύριο ζήτημα πού σχετίζεται μέ τήν ἀναγνώριση τοῦ πλαισίου δικαιολόγησης καί ἀνακάλυψης τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Σύμφωνα μέ τόν Hans Reichenbach, τό πλαίσιο δικαιολόγησης ἀναφέρεται στήν «ὀρθολογική ἀναδόμηση» τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνακάλυψης, πού «ἀνταποκρίνεται στόν τύπο μέ τόν ὁποῖο οἱ διαδικασίες διαλογισμοῦ μεταδίδονται στους ἄλλους ἀνθρώπους (...) μέσα ἀπό δικαιολογημένες λειτουργίες» (H. Reichenbach 1938, σσ. 6-7). Ὁ Reichenbach ἐξηγεῖ ὅτι «ἡ ἐπιστημολογία ἀπασχολεῖται μέ τή δημιουργία τοῦ πλαισίου δικαιολόγησης» (ὅπ. παρ., σ. 7). Συνεπῶς, ὁ Bell δέν ἐπιτυγχάνει στήν προσπάθειά του νά συζητήσει τό ἐπιστημολογικό status τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν, γιατί ἀναλύει ζητήματα τά ὁποῖα ξεφεύγουν ἀπό τήν ἀνάλυση τῆς ἰκανότητάς τους νά παρέχουν διαύγεια, ἐπανάληψη καί αὐστηρότητα. Ἐν συντομία, ἡ δημιουργικότητα, ἡ ἀναφορά σέ γενικές ἀρχές καί ἡ χρήση συγκεκριμένων τεχνικῶν ἀκριβείας δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἐπιχειρήματα γιά νά διασαφηνισθεῖ ἡ ἐπιστημονικότητα ἢ μή τῆς φύσης τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν. Ἀναπόφευκτα, ἀπό ἀσθενεῖς συλλογισμούς καταλήγουμε σέ ἀσθενῆ συμπεράσματα. Στήν πραγματικότητα, ὁ Bell στρέφεται στήν ἀ-

νυπαρξία του μέλλοντος, για να εξηγήσει το συγκεκριμένο και τις παθολογικές όψεις των μελλοντολογικών σπουδών. Αν και παραδέχεται ότι η ανυπαρξία του μέλλοντος δεν αποτελεί επιχείρημα κατά της επιστημονικότητας των μελλοντολογικών σπουδών, ο Bell αναβιώνει τη διάκριση μεταξύ της μελλοντολογίας και των ιστορικών και κοινωνιολογικών κλάδων. Μέ αυτόν τον τρόπο, αποτυγχάνει στην προσπάθειά του να συστηματοποιήσει την ιδέα για μια επιστημονική ανάλυση του μέλλοντος, ή όποια μπορεί να σταθεί σε λογικό και μεθοδολογικό επίπεδο.

Τό ζήτημα δεν είναι πώς αναγνωρίζονται κάποιες προβληματικές περιοχές, σημαντικά θέματα, αποφασιστικά σημεία καμπής, ώστε να καταλήξουμε με αυτόν τον τρόπο στην κατασκευή εναλλακτικών σεναρίων σε βραχυπρόθεσμο, μεσοπρόθεσμο ή ακόμη μακροπρόθεσμο χρόνο. Ένα ουσια-

στικό βήμα για την εξασφάλιση της επιστημονικότητας της εργασίας των μελλοντολόγων είναι να συστήσουμε ένα λογικό και σταθερό σύστημα έρευνας, με το οποίο είναι πιθανό να ελέγξουμε τις διαδικασίες έννοιολόγησης και λειτουργικοποίησης.

Συμπερασματικά, οι μελλοντολογικές σπουδές πρέπει να χρησιμοποιήσουν τη μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών, εάν επιθυμούν να αποκτήσουν αναγνώριση ως επιστημονικό έγχειρημα. Οι μελλοντολογικές σπουδές δεν έχουν τίποτα να κερδίσουν με το να παράγουν οράματα μεταξύ ενός ονειρώδους μέλλοντος και μιας επιστημονικής φαντασίας, μολύνοντας με αυτόν τον τρόπο ένα ολόκληρο πεδίο γνώσης. Περισσότερα από 40 χρόνια έχουν περάσει από τη σύσταση της μελλοντολογίας. Δεν πρέπει να χάσει την ευκαιρία να αναδιατάξει το εύριστικό εργαλείο της με λογικό και επιστημονικό τρόπο.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barbieri Masini, E. (1993) *Why Futures Studies?*, London, Grey Seal Books.
- Bell, W. (1997) *Foundations of Futures Studies*, Vols I-II, New Brunswick, NJ, Transaction Publishers.
- de Jouvenel, B. (1964) *L'art de la conjecture, Futuribles*, Monaco, Editions du Rocher. (Italian translation, *L'arte della congettura*, Firenze, Vallecchi, 1967).
- Dewey, J. (1939) *Logic, the Theory of Inquiry*, New York, Henry Holt and Co. (Italian translation, *Logica, teoria dell'indagine*, Torino, Einaudi, 1973).
- Droysen, J.G. (1857) *Historik. Die Vorlesungen von 1857*, hrsg. von P. Leyh, Stuttgart, Bad Canstatt, 1977. (Italian translation, *Istorica*, Napoli, Guida, 1994).
- Ferrarotti, F. (1995) *Max Weber. Fra nazionalismo e democrazia*, Napoli, Liguori.
- Feyerabend, P.K. (1965) "Problem of empiricism", in Colodny, R. (ed.), *Beyond the Edge of Certainty*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall. (Italian translation, *I problemi dell'empirismo*, Milano, Lampugnani Nigri, 1971).
- Hanson, N.R. (1959) "On the symmetry between explanation and prediction", *The Philosophical Review*, Vol. LXVIII, pp. 349-58.
- Hempel, C.G. (1942) "The function of general laws in history", *The Journal of Philosophy*, Vol. XXXIX, pp. 35-48.
- Lasswell, H.D. (1967) "Projecting the future". Paper for a Meeting of the Yale Collegium on the Future, 25 September.
- Medina Vasquez, J.E. and Ortegón, E. (1997) *Prospectiva construcción social del futuro*, Santiago de Cali, Universidad del Valle, Instituto Latinoamericano y del Caribe de Planificación Económica y Social (ILPES), Naciones Unidas.
- Popper, K.R. (1934) *Logik der Forschung*, Wien, Julius Springer. (English translation, *The Logic of Scientific Discovery*, London, Hutchinson, 1959; Italian translation, *Logica della scoperta scientifica*, Torino, Einaudi, 1970).
- Prigogine, I. (1986) "Irreversibility e instability nei sistemi complessi", in Prigogine, I. et al. (eds), *Termodinamica, energia: il nuovo paradigma*, Prometheus, Rivista internazionale di politica della scienza, Vol. 3, Milano, Angeli.
- Prigogine, I. (1993) *Le leggi del caos*, Roma-Bari, Laterza.
- Reichenbach, H. (1938) *Experience and Prediction*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Toulmin, S. (1961) "Foresight and understanding. An enquiry into the aims of science", *Daedalus, The Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, Boston, MA, Summer 1977. (Italian translation, *Previsione e conoscenza. Una indagine sugli scopi della scienza*, Roma, Armando, 1982).
- von Wright, G.H. (1971) *Explanation and Understanding*, New York, Cornell University Press. (Italian translation, *Spiegazione e comprensione*, Bologna, il Mulino, 1988).
- Weber, M. (1904) "Die «Objektivität» sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis", *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Vol. XIX, pp. 22-87. (Italian translation, "L'oggettività conoscitiva della scienza sociale e della politica sociale", *Il metodo delle scienze storico-sociali*, Torino, Einaudi, 1958).
- Weber, M. (1917) "Der Sinn der «Wertfreiheit» der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften", *Logos*, Vol. VII, pp. 40-88. (Italian translation, "Il significato dell'avalutatività nelle scienze sociologiche e economiche", *Il metodo delle scienze storico-sociali*, Torino, Einaudi, 1958).
- Wright Mills, C. (1959) *The Sociological Imagination*, New York, Oxford University Press. (Italian translation, *L'immaginazione sociologica*, Milano, il Saggiatore, 1995).

Μελλοντολογικές Σπουδές και Κοινωνιολογική Θεωρία: Μιά συμβιωτική σχέση;

Gildardo Martinez

Tά τελευταία χρόνια, οι τεχνολογικές μεταβολές δεν συμβάλλουν απλώς στη μεταβολή των κοινωνιών και των ανθρώπων, αλλά και στο πώς οι τελευταίοι σκέφτονται για τους εαυτούς τους. Το παρόν άρθρο εξετάζει το τί αντιμετωπίζει ή κοινωνιολογική θεωρία, στην προσπάθειά της να κατακτήσει τους νέους τύπους κοινωνικών σχηματισμών και κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες αναδύονται μέσα από το Διαδίκτυο και τον κυβερνοχώρο, όπως επίσης και το πώς οι μελλοντολογικές σπουδές και ο στοχασμός για το μέλλον δεν αποτελούν απλώς αναγκαιότητα αλλά και μιά επιλογή, πού ή κοινωνιολογία πρέπει να λάβει σοβαρά υπ' όψιν της προκειμένου να αντιληφθεί την ιλιγγιώδη ταχύτητα των αλλαγών, εξ αιτίας της εξέλιξης των επικοινωνιών και των τεχνολογιών πληροφόρησης.

Εδώ παρατίθενται μερικά ερωτήματα, στα οποία ο κοινωνιολόγος πρέπει να απαντήσει, εάν θέλει να αποφύγει την κατά τον Baudrillard «αντιστροφή της ιστορίας»*:

1. Άραγε, υπάρχει κοινωνία στον κυβερνοχώρο;
2. Εάν ναι, τί είδους κοινωνικές τάξεις υπάρχουν;

3. Τί είδους βασικές κοινωνιολογικές έννοιες πρέπει να χρησιμοποιήσουμε για να εξηγήσουμε αυτήν την «κοινωνία», ή μήπως πρέπει να «δημιουργήσουμε» νέες;

Εισαγωγή

Οι πιο σημαντικές προκλήσεις πού αντιμετωπίζουν οι κοινωνικές επιστήμες, και ιδιαίτερος ή κοινωνιολογία, είναι στενά συνδεδεμένες με τις μεταβολές και τους μετασχηματισμούς πού συμβαίνουν αυτήν τή στιγμή και αφορούν στην ανάγκη για τον όρισμό της κρίσης πού υφέρπει στο σκηνικό ενός άενα μεταλλασσόμενου κόσμου, τήν ανάγκη για διεπιστημονικότητα στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, προκειμένου αυτές να ενσωματώσουν τή φιλοσοφία και τή δυναμική

ψυχολογία, για να επαναπροσδιορίσουν τις αντιλήψεις γύρω από το υποκείμενο, τή συλλογική πρακτική, τήν ατομικότητα, τά διυποκειμενικά στοιχεία, τήν ταυτότητα και τή γραμμική αντίληψη του χρόνου και του μέλλοντος, ή οποία έχει κυριαρχήσει στον χώρο των κοινωνικών επιστημών (Sonntag and Yero 1992).

Αυτές οι μεταβολές αποτελούν τό σημείο εκκίνησης του παρόντος άρθρου, με σκοπό τήν παρουσίαση ενός στοχασμού πάνω στο μέλλον των κοινωνικών επιστημών και τής κοινωνιολογίας. Οι τελευταίες, και ιδιαίτερος ή κοινωνιολογία,

* Στ.Μ.: Στο βιβλίο του *La Illusion Del Fin* ο Baudrillard όρίζει τήν «αντιστροφή της ιστορίας» ως εξής: «Κάποια στιγμή, στη δεκαετία του '80, στο απόγειο της εξέλιξης, ή πορεία της ιστορίας πήρε αντίθετη κατεύθυνση. Στόν ευκλείδειο χώρο της ιστορίας, ή πιο σύντομος δρόμος μεταξύ δύο σημείων είναι ή ευθεία γραμμή, ή γραμμή της Προόδου και της Δημοκρατίας. Όμως αυτό ισχύει μόνο στον γραμμικό χώρο του Διαφωτισμού. Στόν μη-ευκλείδειο χώρο της εποχής μας μιά όδυνηρή σφαιρικότητα εκτρέπει όλες τις ευθύγραμμες τροχιές (...). Ο Σεγκελάνος λέει ότι, από τή στιγμή πού ή γη πήρε σφαιρική μορφή, κάθε κίνηση πού μας απομακρύνει από ένα σημείο, τήν ίδια στιγμή μας φέρνει πιο κοντά σε αυτό. Αυτό ισχύει και στην περίπτωση του χρόνου. Κάθε όρατή κίνηση της ιστορίας μας φέρνει ανεπαίσθητα πιο κοντά στο σημείο άφρατηρίας. Αυτό αποτελεί τό τέλος της γραμμικότητας. Από αυτή τήν άποψη, τό μέλλον δεν υπάρχει πιά. Άλλά αν δεν υπάρχει πιά μέλλον, δεν υπάρχει ούτε τέλος. Επομένως, αυτό δεν είναι καν τό διακηρυγμένο τέλος της ιστορίας. Βρισκόμαστε αντιμετώπι με μιά παράδοξη διαδικασία αντιστροφής, ένα αντιστροφικό αποτέλεσμα της νεωτερικότητας, ή όποία, έχοντας φθάσει τό υποθετικό όριό της, άποσυντίθενται στα επιμέρους στοιχεία της, στα πλαίσια μιάς καταστροφικής διαδικασίας επανάληψης και αναταραχής».

— Ο **Gildardo Martinez** διδάσκει κοινωνιολογία στο Πανεπιστήμιο της Julia, στο Marakaibo της Βενεζουέλας.

καλούνται να διαλογιστούν πάνω στην επιστημολογική τους βάση, στον τύπο της θεωρητικής δομής και στον τρόπο προσέγγισης της πραγματικότητας, όπως επίσης οφείλουν να κάνουν μία θεματική αναθεώρηση,¹ ή οποία συνιστά προϋπόθεση για τον επαναπροσδιορισμό τους.

Ἐκθέτοντας τό σκηνικό

Τό μέλλον τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν καί τῆς κοινωνιολογίας ἀποκτᾶ ιδιαίτερη σημασία, ὅχι ἐπειδή συνιστᾶ ἕναν στοχασμό πάνω στην **κοινωνική πραγματικότητα**, ἀλλά διότι ἀποτελεῖ τό ἀπαραίτητο βῆμα γιά νά ἀνταποκριθοῦν αὐτές στίς προκλήσεις τῆς νέας χιλιετίας.

Οἱ κοινωνικές ἐπιστήμες ἔχουν καταφέρει νά ἀρθρώνουν καί νά ἐξαρθρώνουν πολλές κοινωνικές διαδικασίες, μέχρις ὅτου καταλήξουν στό σχέδιο μίας περισσότερο δίκαιης κοινωνίας.² Ὡστόσο, οἱ κατά τακτά διαστήματα ἐπανεμφανίσεις φαινομένων, ὅπως ἡ «νέα παγκόσμια τάξη», τό «οἰκουμενικό χωριό», τό «τέλος τῆς ἱστορίας», γεννοῦν ἀμφιβολίες γιά τήν πνευματική τάξη ὀλόκληρου τοῦ συστήματος, ὅπως καί τοῦ πεδίου τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν καί τῆς κοινωνιολογίας εἰδικώτερα. Ὅπως σημειώνει ὁ Mires:

«Μέχρι σήμερα, ἡ λατινοαμερικάνικη κοινωνιολογία ἀποτελεῖ μιά κοινωνιολογία τῆς ἀνάπτυξης καί, ἐξ αἰτίας αὐτοῦ, ἔχει τοποθετήσει τούς κοινωνικούς παράγοντες σέ μελλοντικά σχέδια καί μελέτες πού βασίζονται σέ πρότυπα μιᾶς κοινωνίας τῆς ὁποίας ἡ θέση θρῖσκεται σέ ἕνα μετα-κοινωνικό καί μετα-ἱστορικό χῶρο» (Mires 1993, σ. 8).

Οἱ προηγούμενες ἐπισημάνσεις μᾶς ὀδηγοῦν στό πρῶτα ἐρωτήματα: ἄραγε, εἶναι πιθανό νά μιλήσουμε γιά τό τέλος τῆς κοινωνιολογίας; Μπορεῖ ἡ κοινωνιολογία νά ἀναπληρώσει τό κενό πού ἀφήνει ἡ ἔλλειψη οὐτοπίας στην ἀνθρωπότητα; Ποιό εἶναι τό μέλλον τῆς κοινωνιολογίας ὡς ἐπιστήμης τοῦ κοινωνικοῦ;

Σέ πολυάριθμες συζητήσεις, σέ σχέση μέ τά ἐσωτερικά προβλήματα, τήν κρίση τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν καί τή γνώση τοῦ κοινωνικοῦ, ἀπό ὅπου ὄλα πηγάζουν, ἀναγνωρίζεται ἡ πιθανότητα γιά τήν υἰοθέτηση νέων ἀναλυτικῶν προσεγγίσεων καί ἐργαλείων, ὅπου ἡ λέξη μέλλον ὑπεισέρχεται. Αὐτός ὁ ὅρος συνεπάγεται ἕνα ὄραμα, μιά ἔννοια, μιά σημασία καί μιά ἄλλη ὀπτική γωνία. Ἐάν ἡ κοινωνιολογία ἐπιθυμῇ νά βγεῖ ἀπό τήν ἀφάνεια καί ἡ κοινωνική πραγματικότητα νά συγκροτηθεῖ τό πεδίο τῆς ἀνθρώπινης

ὀραστηριότητας, νά διαχειριστεῖ, νά ἀνανεώσει καί νά συμπληρώσει τό κενό οὐτοπίας τῆς κοινωνίας, θά πρέπει νά ξεπεράσει τήν κατά τόν Quijano «προβληματική κρίση», δηλαδή μιά σειρά ἐπιμέρους ζητημάτων τά ὁποία ἀφοροῦν συγκεκριμένες ὀψεις τῆς πραγματικότητας, οἱ ὁποῖες, μέ τή σειρά τους, δέν μποροῦν πλέον νά ἀποτυπώσουν καί νά ἐξηγήσουν λογικά τήν ἴδια τήν πραγματικότητα (Quijano 1988).

Ἐπίσης, ἡ κοινωνιολογία ἔχει χάσει τήν ἰκανότητά της νά ὀραματίζεται νέους κοινωνικούς τύπους, λόγω τῶν περιορισμῶν πού ἔχουν ἐπιβληθεῖ στους ἤδη γνωστούς καί ἐξ αἰτίας τῆς ἀνάδειξης νέων περιοχῶν τῆς πραγματικότητας, ὑπό τήν ἐπίδραση τῶν τεχνολογικῶν μεταβολῶν καί τῶν μετασχηματισμῶν, οἱ ὁποῖοι λαμβάνουν χώρα στην κοινωνία. Παρά τά ἀποκομιζόμενα κέρδη, ἡ κοινωνιολογία δέν ἔχει ἐρευνήσει λεπτομερῶς πεδία στό ὁποῖα ἄλλοι τύποι ἐκφρασης καί ἐρμηνείας ἔχουν καταφέρει νά εἰσχωρήσουν. «Σέ αὐτό ἀποβλέπει ἡ ἐρευνα γιά ἕνα νέο παράδειγμα, γιά τό ὄραμα μιᾶς νέας πραγματικότητας, μιᾶς συμφιλίωσης μεταξύ τῆς ἐπιστήμης καί τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὥστε νά γίνει τό μέλλον πιθανό» (Capra 1985· ἀναφέρεται στό Lander 1995). Ἡ κοινωνιολογία, λοιπόν, πρέπει νά φέρει τά πάνω κάτω, μέ σκοπό τήν «ἀλλαγῆ». Πρέπει νά ἀνασυγκροτηθεῖ στή βάση αὐτοῦ πού τῆς ἔδωσε ζωή καί τήν ἔκανε ἐπιστήμη, γιά νά καταφέρει νά δώσει νόημα καί σημασία στίς ἀλλαγές τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος.

Πιο συγκεκριμένα: πρῶτον, λόγω τῶν ἀσυνήθιστων ἰλιγγιωδῶν μεταβολῶν πού ἐπισυμβαίνουν σέ μιά ἐξαιρετικά ἀσυνήθιστη χρονική περίοδο, εἶναι πολύ σημαντικό νά ἀναγνωρισθεῖ ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς προοπτικῆς, ἡ ὁποία θά περικλείει τή γνώση τοῦ παρελθόντος καί τοῦ παρόντος, τή φαντασία καί τή θέληση. Οἱ κοινωνίες αἰσθάνονται τήν ἀνάγκη νά γνωρίσουν τό παρελθόν καί τό παρόν, πού χρησιμεύουν ὡς ἕνα ἀφετηριακό σημεῖο γιά νά ἐξερευνήσουν τό μέλλον, ἐφ' ὅσον τό παρελθόν ἀνήκει στή μνήμη. Ἐπίσης, τή στιγμή κατὰ τήν ὁποία τό παρόν βιώνεται, ἀποτελεῖ ἤδη παρελθόν. Ἀναπόφευκτα, τό μέλλον ἀποτελεῖ τόν μόνο χῶρο στόν ὁποῖο μπορεῖ νά ἀσκηθεῖ ἐπιρροή, ἀπό τή στιγμή πού δέν ἔχει ἐπέλθει ἀκόμη. Γι' αὐτόν τόν λόγο, αὐτός ὁ χῶρος ἀνήκει στή φαντασία καί στή θέληση.³

Τα ἐπίκαιρα σχόλια τοῦ Botkin (Botkin 1979 στό Barbieri 1992, σ. 3) γίνονται τή στιγμή τῆς ἐκτίμησης τῆς χρησιμότητας τοῦ μέλλοντος:

«Ἡ λεπτομερής εξέταση τοῦ μέλλοντος καί ἡ ταυτόχρονη ἐνασχόληση μέ τίς μελλοντολογικές σπουδές συνιστᾶ ἕναν τρόπο διαλογισμοῦ, συγκρότησης τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, κατανόησης τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, τῶν καθημερινῶν πράξεων καί ἀποφάσεων μας. Ἐπίσης, ἀποτελεῖ ἕναν τρόπο στοχασμοῦ γύρω ἀπό τόν κόσμο, τήν κοινωνία καί τή σχέση μεταξύ ἐπιστήμης καί φύσης. Αὐτός ὁ τρόπος σκέψης μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά ἐκπαιδύσουμε τόν ἑαυτό μας (...), ἀντιμετωπίζοντας τό μέλλον καί τό γεγονός ὅτι τό μέλλον εἶναι κομμάτι τῆς ζωῆς μας ὡς ἕνα εἶδος προσδοκίας τοῦ ἴδιου τοῦ μέλλοντος».

Μέ τόν ἴδιο τρόπο, ὁ Bernardo Sorj σχολιάζει τή σταθερή παρουσία τῆς οὐτοπίας στόν ὀρίζοντα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Αὐτή λειτουργεῖ ὡς ὁδηγός (Sorj 1991). Σέ αὐτήν τήν περίπτωση, ὁ ρόλος τοῦ κοινωνικοῦ ἐπιστήμονα εἶναι κρίσιμος, ἀφοῦ εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος θά κάνει τό παρόν καταννητό καί ἀνεκτό καί θά δώσει νόημα στό παρελθόν (McHale 1969 στό Barbieri 1992).

Ἡ μελλοντολογική προοπτική μπορεῖ νά κάνει τήν κοινωνιολογία νά ἀντιληφθεῖ πόσο γρήγορα οἱ μεταβολές συμβαίνουν γύρω μας, ὅσο καί τή σημασία τοῦ νά κοιτᾶμε μπροστά, μπροστά σέ ἕνα μέλλον γεμάτο εὐκαιρίες. Ζοῦμε σέ ἕναν κόσμο πού συχνά μᾶς ἐκπλήσσει καί ὅπου οἱ ἀπαντήσεις εἶναι χαμένες σέ μακροεἰδωλα, σέ ἀπροσμέτρητες ὀλότητες καί σέ ἐρμηνευτικά σημεῖα⁴. Αὐτή ἡ κατάσταση μᾶς ὁδηγεῖ στό νά διαλογιστοῦμε καί νά ἀναρωτηθοῦμε γιά τό ἐάν ἡ κοινωνιολογία ἔχασε τή σημασία της ὡς ἐπιστήμη τῆς κοινωνίας καί ὡς δημιουργός οὐτοπιῶν, γιά τό ποιές εἶναι τελικά οἱ καλύτερες δυνατές ἐπιλογές πού μᾶς ἀπομένουν, γιά τό ἄν εἶναι χρήσιμο νά ἐνσωματώσουμε στίς κοινωνιολογικές μας ἀναλύσεις τή μελλοντολογική ἰδέα καί ἐν τέλει γιά τήν ἴδια τή χρησιμότητα τῶν μελλοντο-

λογικῶν σπουδῶν γιά τίς κοινωνικές ἐπιστήμες καί τήν κοινωνιολογική ἀνάλυση.

Συμπεράσματα

Αὐτό πού δέν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τίς παραπάνω ἐπιστημάνσεις καί στοχαζόμενοι τήν κατάσταση τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν, εἶναι ἡ σημασία τῶν μετασχηματισμῶν πού ἐπισυμβαίνουν σέ αὐτές. Ἐάν θά μπορούσαμε νά περιορίσουμε τά χρονικά στάδια ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους, θά παρατηρούσαμε τό πέρασμα ἀπό τήν ἐποχή τοῦ κυνηγιῶ στή γεωργία, ἀπό τήν ἀγροτική ζωή στή ζωή τῆς μεγαλούπολης καί μετά στόν κυβερνοχώρο. Ἄραγε θά μπορέσουν ὅλες οἱ κοινωνίες νά προσαρμοσθοῦν σέ αὐτόν ἢ μήπως οἱ καινοτομίες θά σημάνουν τό τέλος γιά μερικές ἀπό αὐτές; Σέ ἕναν καθολικά ἀλληλεξαρτώμενο κόσμο, ἡ κατάλυση τῶν συνόρων μεταξύ τῶν κρατῶν θά σημαίνει καί τό τέλος τῆς ποικιλομορφίας τῶν κοινωνιῶν; Τί εἶδους continuum ἐξασφαλίζει τή συνέχεια τοῦ παρόντος καί κοινωνικοῦ παρελθόντος; Ὑπάρχει κάποιου εἶδους σύνορο; Πῶς μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ὁ κυβερνοχώρος βάσει τῶν κύριων ἐννοιολογικῶν ἐργαλείων τῆς κοινωνιολογικῆς ἀνάλυσης, ὅταν ἡ ἀντιστροφή τῆς ἱστορίας (Baudrillard 1992) εἶναι ἡ αἰτία γιά τήν ὑπέρβαση τοῦ νοήματος καί τῆς ἐρμηνείας τους; Ἄραγε θά χρειασθοῦμε τή διεπιστημονικότητα γιά νά ἐπιλύσουμε αὐτό τό πρόβλημα;

Οἱ κοινωνικές ἐπιστήμες πρέπει νά συμπεριλάβουν στίς συζητήσεις καί στίς θεματικές τους ἀναλύσεις τέτοιου εἶδους σκέψεις καί ἀνησυχίες, γιατί ἡ κοινωνική συμπεριφορά ἐξελίσσεται μέ τόσο γοργούς ρυθμούς, ἔτσι ὥστε ἡ ὁμοιομορφία τῶν τρόπων ζωῆς θά πάρει παγκόσμιες διαστάσεις πρὶν κἄν τό ἀντιληφθοῦμε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στή Λατινική Ἀμερική, οἱ περιοχές τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν μέ τό μεγαλύτερο ἐπιστημονικό ἐνδιαφέρον ἀμφιταλαντεύονται ἱστορικά μεταξύ τῶν ἀναπτυξιακῶν διαδικασιῶν, τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καί τῶν δυναμικῶν ἐκείνων συνεπειῶν, οἱ ὁποῖες παράγουν τίς λατινοαμερικάνικες κοινωνίες. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, δέν εἶναι λιγώτερο σημαντική ἡ ἐξαρτησιακή καί δομική ἑτερογένεια καί ἡ κρίση τῶν μοντέλων ἀνάπτυξης. Διαδικασίες περιφερειακῆς ἐνσωμάτωσης, ὅπως ὁ ἐπαναπροσδιορισμός τῆς σχέσης κράτους καί ἀστυκῆς κοινωνίας, ἦταν καί θά εἶναι μέρος τῆς λατινοαμερικάνικης κοινωνικῆς ἱστορίας. Αὐτό συνοψίζεται στό ἀκόλουθο ἱστορικό δίλημμα, δηλα-

δῆ «πῶς εἶναι δυνατόν νά φθάσουμε στόν οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό καί πολιτιστικό ἐκσυγχρονισμό ἐν μέσῳ τῆς φτώχειας πού πλήττει τήν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ» (Espinal 1995, σ. 95).

2. Ὁ Henrique Cardoso ὑπογραμμίζει ὅτι «ἡ Λατινική Ἀμερική οἰκοδόμησε σπέρεις βάσεις γιά νά σκεφτεῖ τόν ἑαυτό της καί νά τόν ἐντάξει μέσα στόν κόσμο. Στά μέσα τοῦ αἰῶνα, ἐκπονήσαμε τή μεθοδολογία πού μᾶς ἐπέτρεψε νά ἀντιληφθοῦμε τίς σχέσεις τῶν μηχανισμῶν ἐνσωμάτωσης στό καπιταλιστικό σύστημα. Ἀναπτύξαμε τήν ἱκανότητα καί εὐαισθησία νά ἀποδεχθοῦμε τήν “ἀλλαγὴ ὡς ρουτίνα”, ἡ ὁποία σημαδεύει τόν σύγχρονο καπιταλισμό. Ἄρ-

γότερα, στραφήκαμε στους θεσμούς και στην κριτική ανάλυση των συγκυριών. Έδω κλείνει ο πρώτος κύκλος: από τις δομικές βάσεις εκπορεύεται και ακολουθεί το συνονθύλευμα των λεπτομερειών και των διαφορών. Οι σύγχρονες προκλήσεις ακολουθούν αλυσιδωτά ή μία την άλλη (...) και η ανάγκη να αντιληφθούμε πλήρως τις νέες δομικές σχέσεις προστίθεται στην ανάγκη έρμηνείας των νέων πολιτικών πραγματικοτήτων και, κυρίως, της σύγχρονης κοινωνίας. Η άτζέντα είναι γεμάτη από προκλήσεις. Άλλά ελπίζω ότι διαθέτουμε την ιστορική υποστήριξη μιᾶς πλούσιας σκέψης και επομένως μπορούμε να καταλάβουμε τι είμαστε και τί μπορούμε να γίνουμε» (Cardoso 1995, σ. 23).

3. Από αυτή την άποψη, είναι σημαντικό να προσθέσουμε ότι η ιδέα πώς δέν είμαστε κάτοχοι του παρόντος αλλά του μέλλοντος γεννήθηκε στη Γαλλία, στη διάρκεια

της γερμανικής κατοχής, από τον Σάρτρ και άλλους φιλοσόφους της εποχής. Το παρόν, τό όποιο τότε ήταν ή γερμανική κατοχή, ανέπτυξε στη σκέψη τους την εικόνα ενός δικού τους αύριο. Έτσι, αυτό έδωσε την άπαρχή της συστηματοποίησης της ικανότητας και της ανθρώπινης δυνατότητας για μιᾶ πιό έπίσημη πρακτική: τή μελλοντολογία.

4. Ο Quijano αναγνωρίζει ότι οι κοινωνικές έπιστημες, από τον τρόπο πού αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα, οργανώνουν τά ζητήματα πού άφορούν αυτήν την πραγματικότητα και κάνουν κατανοητές τις πληροφορίες σχετικά μέ αυτήν, καθώς και «...άφήνουν σημαντικά πεδία της πραγματικότητας έξω από αυτούς τους τύπους γνώσης και δέν δίνουν μιᾶ ικανοποιητική εικόνα των περιοχών της πραγματικότητας πού έρευνούν...» (Quijano 1988, 112).

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

- Barbieri Masini, E. (1993) *Why Futures Studies?* London, Grey Seal Books.
- Baudrillard, J. (1992) *La ilusión del fin. La huelga de los acontecimientos*, Barcelona, Anagrama.
- Cardoso, F. (1995) “El pensamiento socioeconómico Latinoamericano. Las ultimas cuatro décadas”, *Revista Nueva Sociedad*, Vol. 139, pp. 19-25.
- Espinal, R. (1995) “América Latina: la visión de los cientistas sociales”, *Revista Nueva Sociedad* (Central Issue: América Latina: la visión de los cientistas sociales), Vol. 139, pp. 60-164.
- Lander, E. (1995) “América Latina: historia, identidad, tecnología y futuros alternativos posibles”, in Lander, E. (ed.), *El limite de la civilización industrial. Perspectivas latinoamericanas en Torno al postdesarrollo*, Caracas, Nueva Sociedad.
- Mires, F. (1993) *El discurso de la Miseria o la Crisis de la Sociología en América Latina*, Caracas, Nueva Sociedad.
- Quijano, A. (1988) “Notas sobre los problemas de la investigación social en América Latina”, *Cuadernos del CENDES*, Vol. 9, pp. 110-119.
- Sonntag, H. and Yero, L. (eds) (1992) *Procesos Sociales en marcha: la nueva utopia necesaria, Gran Programa I de UNESCO en América Latina y el Caribe*, Caracas, UNESCO-Nueva Sociedad.
- Sorj, B. (1991) “Crisis social y crisis de las ciencias sociales en Brasil”, *Revista Mexicana de Sociología*, Vol. LIII, pp. 107-120.

Πρός μιά Κοινωνιολογία προσανατολισμένη προς τό μέλλον

Anita Rubin και Jari Kaivo-Oja

Είσαγωγή: τά αδιέξοδα τής σύγχρονης Κοινωνιολογίας

Η σημερινή περίοδος του μεταμοντερνισμού έχει χαρακτηριστεί ως μεταβατική περίοδος, όπου συντελούνται θεμελιακές ποιοτικές μεταβολές, οι οποίες επηρεάζουν τή βαθύτερη φύση των κοινωνιών (βλ. π.χ. Bauman 1998, Beck 1992, 1996, Giddens 1991, Castells 1996, 1997, 1998 κλπ.). Οι μεταβολές αυτές εμφανίζονται στον κοινωνικό, τον οικονομικό, τον πολιτικό, ακόμη και στον πολιτισμικό χώρο και στην πρακτική του καθενός από αυτούς τους τομείς. Είναι όλο και πιο εμφανείς σε μιά μεγάλη ποικιλία φαινομένων, όπως ή παγκοσμιοποίηση, οι δραστηριότητες στα δίκτυα και τους υπολογιστές, ή εξάπλωση τής πληροφόρησης, ή ραγδαία ανάπτυξη των τομέων τής τεχνολογίας, ή μετατόπιση των οικονομικών οργανισμών και των οικονομικών προς τή διεθνοποίηση και ή ανάπτυξη τής οικολογικής συνείδησης. Μιά προϋπόθεση για τή αντιμετώπιση αυτής τής «προβληματικής» είναι ότι πρέπει ν' αναγνωριστεί ή πολύπλοκη φύση προβλημάτων, όπως ή πείνα, ή φτώχεια και ή μεγάλη αύξηση του πληθυσμού τής γής.

Η παρούσα φάση τής μετάβασης παρουσιάζει όρισμένα ιδιαίτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, αντί νά δίνει έμφαση σε γενικεύσεις, τυποποιήσεις, όμοιογένειες και όμοιότητες, πού είναι τυπικό γνώρισμα του μοντερνισμού, ό νεο-μοντερνισμός δίνει έμφαση σε χαρακτηριστικά όπως: κάποιες μοναδικότητες σε ειδικά ζητήματα, πρωτοτυπία, προσαρμοστικότητα, πλουραλισμός, διαφορετικότητες, άτομική δημιουργικότητα και επικαιρότητα. Ό νεο-μοντερνισμός χαρακτηρίζεται ως ένα ενδιάμεσο στάδιο προς τήν άτομικοποίηση: δέχεται μέ ένθουσιασμό και ύποστηρίζει τή διαφορετικότητα, τίς διαφορές μεταξύ των ατόμων. Τά φαινόμενα αυτά θεωρήθηκαν ως συμπτώματα μιās σταθερά συνεχιζόμενης μετάβασης από τον βιομηχανικό όρθολογισμό προς ένα νέο είδος κοινωνικο-οικονομικού και πολιτιστικού όρθολογισμού.

Ποιός όμως είναι ό ρόλος τής κοινωνιολογίας στήν κατανόηση και τήν έννοιοποίηση αυτής τής διαδικασίας; Οι κοινωνικές έπιστήμες από τή φύση τους άντανακλούν, προωθούν και ένθαρρύνουν — ή αποθαρρύνουν — τήν κοινωνική μεταβολή. Η κοινωνιολογία δέν μπορεί νά θεωρείται άπλως ως κλάδος έρευνας πού ύπηρετεί τίς ά-

— Η **Anita Rubin** είναι διδάκτωρ των κοινωνικών έπιστημών του Πανεπιστημίου του Turku τής Φινλανδίας. Έχει παρακολουθήσει εκπαιδευτικά προγράμματα πάνω στις Μελλοντολογικές Σπουδές στή Φινλανδία, στό Ντουμπρόβνικ, στήν Άνδόρα και στήν Άγ. Πετρούπολη. Συμμετέχει σε μιά σειρά από έρευνητικές ομάδες, εταιρείες και προγράμματα πού ασχολούνται μέ τό άντικείμενο των μελλοντολογικών σπουδών. Ένδεικτικά νά αναφέρουμε ότι είναι γενικός γραμματέας στή Φινλανδική Έταιρεία για τίς Μελλοντολογικές Σπουδές και διατελεί βοηθός του γενικού γραμματέα και του προέδρου στήν Παγκόσμια Όμοσπονδία για τίς Μελλοντολογικές Σπουδές. Κυρίως εφαρμόζει τίς μεθόδους τής μελλοντολογικής έρευνας στα πεδία τής εκπαίδευσης και των κοινωνικών έπιστημών. Οι εικόνες των νέων για τό μέλλον, ή έννοια των ειδώλων του μέλλοντος, ή όρθολογικότητα τής πληροφοριακής κοινωνίας, ή έννοια τής πρώιμης και ύστερης νεωτερικότητας, ή μεταβολή των αξιών και τά κοσμοείδωλα, οι κοινωνικές συνέπειες και ή περιθωριοποίηση αποτελούν μερικά από τά πεδία του έρευνητικού ενδιαφέροντος τής Anita Rubin.

— Ό **Jari Kaivo-Oja** διδάσκει στό School of Economics and Business Administration του Πανεπιστημίου του Turku (Φινλανδία).

νάγκες του Διαφωτισμού στην κατανόηση και την έρμηνεία της κοινωνικής ζωής (Campbell 1998). Ο Wallerstein (1998) τονίζει ότι δεν υπάρχει κανένας «πυρήνας» σε αυτό που κάνουν οι κοινωνιολόγοι, ενώ ο Bauman (1998, σ. 5) ανησυχεί λέγοντας ότι θα πάψουμε έντελως να θέτουμε ερωτήσεις σχετικά μ' αυτό.

Γι' αυτό, υποστηρίζουμε ότι υπάρχουν δύο κορυφαίες σημασίες προκλήσεις στην εποχή μας, στις οποίες η κοινωνιολογία οφείλει ν' απαντήσει: πρώτον, η έρευνα των σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων να λαμβάνει υπ' όψιν την αλληλεπίδραση ανάμεσα στη συνεχιζόμενη ανάπτυξη και στις κοινωνικές και τεχνολογικές διαδικασίες της κοινωνίας της πληροφόρησης (Castells 1997, βλ. επίσης Jokinen κ.ά. 1998, Wilenius 1997). Δεύτερον, φαίνεται να υπάρχει μία αυξανόμενη σύνδεση ανάμεσα στην ατομικοποίηση και τις κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές του μεταμοντερνισμού. Και οι δύο αυτές προκλήσεις φέρνουν στην επιφάνεια εντάσεις και στοιχεία που συνδέονται με τό μέλλον — με τις μορφές εκείνες του μέλλοντος τις οποίες ελπίζουν ή φοβούνται οι άνθρωποι και τις οποίες οι σχεδιασμοί, οι μέθοδοι και τα τεχνικά μέσα έχουν ανάγκη, γιά να διαμορφώσουν τή ζωή.

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να διερευνησει τις ποικίλες ευκαιρίες που προσφέρονται γιά τό μέλλον. Αυτό γίνεται, πρώτον, με τήν εξέταση μερικών από τά προβλήματα και τις προκλήσεις που η κοινωνιολογία έχει μπροστά της στην τρέχουσα περίοδο της μετάβασης. Δεύτερον, με τήν εξακρίβωση εκείνων από τις ιδέες γιά τήν ήθική και τόν όρθολογισμό που μπορεί να είναι χρήσιμες στην κοινωνική σκέψη κατά τήν εποχή της πληροφορικής. Και, τρίτον, μελετώντας τις δυνατότητες που προσφέρονται γιά ν' αναπτυχθεί μία πιό προσαρμοσμένη στό μέλλον κοινωνιολογία, που θά παρείχε καλύτερα έργαλεια στό έργο της κατανόησης και σπουδής της κοινωνικής μεταβολής σήμερα.

Ο ατομισμός, τό Δίκτυο και τό Έγώ

Υπήρξαν προσπάθειες γιά τήν υπέρβαση των άρνητικών πλευρών αυτού του μεταβατικού σταδίου στην κοινωνική πραγματικότητα, με τόν ιδιαίτερο τονισμό της ατομικοποίησης και του δικαιώματος των ατόμων να κάνουν καλύτερες επιλογές. Αυτό όμως οδήγησε σε άλλα προβλήματα, σχετικά με τόν πολιτισμό και τήν κοινωνική ζωή, τά όποια με τή σειρά τους οδήγησαν

σε μία κατάσταση όπου τίποτα πιά στον σημερινό μας πολιτισμό δεν είναι αναντικατάστατο (Bauman 1996, σ. 186).

Οι σημερινές ιδέες γιά τήν ατομικοποίηση αποκαλύπτουν κάποια ίχνη λογικής ασυνέπειας. Η αυξανόμενη ατομικοποίηση της κοινωνίας φαίνεται να έχει ως αποτέλεσμα τήν ελάττωση της ήθικής βούλησης των πολιτών εκείνων που ιδιωτεύουν, προκειμένου να αναλάβουν κάποια μορφή δράσης, καθώς και ελάττωση των πολιτικών ενδιαφερόντων τους. Διάφορες έρευνες και μελέτες δείχνουν ότι τό γενικό ενδιαφέρον γιά συμμετοχή σε ψηφοφορίες, γιά παράδειγμα, έχει σημειώσει πτώση (Borg 1996, Martikainen και Pekonen 1996). Αυτό, ωστόσο, δεν είναι αναγκαστικά ή πλήρης εικόνα. Γιά παράδειγμα, ο Lahteenmaa (1997) εξετάζει τή δυνατότητα οι νέοι που επικρίνουν τις παρούσες κοινωνικές συνθήκες να μήν προσφεύγουν πιά στην επιχειρηματολογία των νέων της δεκαετίας του '60, οι όποιοι άμφισβητούσαν τό σύστημα στό σύνολό του. Η κριτική, σήμερα, έχει μετατοπισθεί μάλλον στην υπεράσπιση θέσεων σε μεμονωμένα ζητήματα. Έτσι, αντί να οργανώνονται σε μαζικά κινήματα, οι νέοι σήμερα έχουν τήν τάση να ενεργούν κατά μικρές ομάδες και σε ατομική βάση.

Τό πρόβλημα είναι ότι η ατομικοποίηση φαίνεται να υπόσχεται περισσότερη ελευθερία, περισσότερα δικαιώματα και περισσότερη προσωπική ευτυχία. Όταν όμως αυτές οι συμπεριφορές χάνουν τή σύνδεσή τους με τήν κοινωνική ευθύνη, υπάρχει κίνδυνος ν' απομακρυνθούν από κάθε ενδιαφέρον γιά τό «κοινό καλό» και να στραφούν προς τήν αντίθετη κατεύθυνση, τήν επιδίωξη της προσωπικής καλοπέραςης. Όπως έχει επιστημάνει ο Von Wright (1988), υπάρχουν χαρακτηριστικά στον σημερινό μας πολιτισμό τά όποια προβάλλουν έντονα τήν πραγμάτωση των ευχών και επιθυμιών μας και τήν επίτευξη ευκαιριακών στόχων, σε βάρος της φρόνησης και των αξιών. Ο Bauman (1998, σσ. 82-85) υποστηρίζει ότι, όσο οι άνθρωποι παρασύρονται στό κυνήγι της ευτυχίας μέσα από τήν κατανάλωση, ή συλλογή έντυπώσεων, τό τριγύρισμα από τό ένα στό άλλο θέλγητρο της ζωής και από έμπειρία σε έμπειρία γίνονται κύριος σκοπός της ζωής γιά πολλά από τά μέλη της σύγχρονης κοινωνίας. Αυτός ο καταναλωτισμός ή, όπως τό διατυπώνει ο Bauman, τό «μασκάρεμα της ελεύθερης βούλησης» οδηγεί σε μία κοντόφθαλμη τάση προς τή ναρκισσιστική εκπλήρωση των άμεσων

επιθυμιών ενός ατόμου, εις βάρος του ενδιαφέροντος του για τις ανάγκες του, για τη ρύθμιση και τον προγραμματισμό της ζωής του.

Τά φαινόμενα της ατομικοποίησης, όπως ή βαθμιαία εξαφάνιση του συλλογικού ήθους, μπορεί να δημιουργήσουν σύγχυση και νέα ηθικά προβλήματα. Το συλλογικό ήθος — κοινές ηθικές ευθύνες, αξίες και παραδόσεις — δεν υποστηρίζει πιά το άτομο σε καταστάσεις που απαιτούν λήψη αποφάσεων. Έπιπλέον, ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας είναι ότι προσφέρει στα άτομα μία σταθερή βάση, πάνω στην οποία μπορούν να στήσουν το ατομικό τους πρόγραμμα ζωής, έναν καθρέφτη που αντανακλά το προσωπικό τους είδωλο του κόσμου, διασφαλίζοντας έτσι το νόημα των ατομικών τους προσπαθειών. Σήμερα, πάντως, η κοινωνία δεν φαίνεται πιά να παρέχει στα άτομα ένα σταθερό και ξεκάθαρο πρότυπο στο οποίο να μπορούν ν' ανταποκριθούν.

Ο Castells (1996, 1997, 1998) κάνει λόγο για τις ισχυρές δυνάμεις του παρόντος, που βρίσκονται αναγκαστικά σε αλληλεπίδραση: το παγκόσμιο δηλαδή δίκτυο των δυνάμεων της αγοράς και των χρηματιστικών οργανισμών, που έχουν αναδειχθεί από τη σύγχρονη τεχνολογία της πληροφόρησης (δηλαδή το Δίκτυο, το Net), και τις διαδικασίες τις οποίες επιβάλλει η ανάπτυξη νέων συλλογικών ταυτοτήτων (του συλλογικού Έγώ). Η περιγραφή του Net δεν είναι εύκολη υπόθεση — ο Castells χρειάστηκε 12 χρόνια και τρεις τόμους για να την αντιμετωπίσει. Το Net μπορεί να έννοηθεί είτε ως μία τεχνολογική οντότητα είτε ως κάτι που περιλαμβάνει επίσης μία κοινωνικο-πολιτισμική διάσταση. Κατά τον Castells (τόμ. 1, 1996, σ. 3), η σημερινή κοινωνική τάξη, με την παγκοσμιότητα και με την κυριαρχία της πληροφορικής που τη χαρακτηρίζουν, αντιπροσωπεύει μία νέα συμμαχία ανάμεσα στην παραγωγή, την επεξεργασία και τη διαμεσολάβηση της πληροφόρησης. Αυτές οι διαδικασίες γίνονται εργαλεία για οικονομική επιτυχία, δημοκρατία και πολιτιστική επίδραση. Ένῳ ὅμως το Net υπόσχεται περισσότερη ἐλευθερία, δημοκρατία και διαφάνεια, γίνεται αυτό το ίδιο ὄλο και περισσότερο ἀδιάφανο, συγκεχυμένο και ψυχρό (βλ. π.χ. Vattimo 1989, Bauman 1998, σ. 5). Το Net γίνεται διάφανο και κατηγορηματικό μόνο σε μία διαλεκτική διαδικασία με το Έγώ (Self), δηλαδή οι κοινωνίες μας ὄλο και περισσότερο οικοδομούνται γύρω από μία

διπολική αντιπαράθεση ανάμεσα στο Net και το Έγώ.

Μολαταῦτα, τά άτομα πλουτίζουν με δικό τους νόημα τήν αντίληψή τους για τή δική τους ταυτότητα, ανάγοντας έτσι τήν ατομικότητα σε κύρια πηγή νοήματος στή σύγχρονη κοινωνία. Σύμφωνα με τον Taylor (1991), αυτό οδηγεί σε μιά ηθική και μιά κοινωνικότητα που καθορίζονται από το άτομο. Το αποτέλεσμα που έχει και ο τρόπος που λειτουργεί αυτή η ανάγκη να ανήκει κανείς κάπου είναι η συγκρότηση μικροομάδων («tribes») γύρω από μιά συγκεκριμένη ηθική βάση, στα πλαίσια της τεχνολογίας των επικοινωνιών (Maffesoli 1996, σ. 139). Άλληλεπιδρώντας μεταξύ τους, αυτές οι μικροομάδες, που δεν συνδέονται αναγκαστικά με κοινό χώρο ή χρόνο, σχηματίζουν εκείνο που ο Maffesoli ονομάζει «πολυκεντρικά νεφελώματα» ή, αλλιώς, ένα δίκτυο από πολλά δίκτυα. Κατά συνέπεια, αυτή η αδιάκοπη ανασύσταση του Net δεν αναφέρεται πιά σε έναν χώρο όπου τά πάντα συνδυάζονται, πολλαπλασιάζονται και συρρικνώνονται ανάλογα με τήν αδιάκοπη μεταβολή και τά ποικίλα περιβάλλοντα (βλ. παρ., σσ. 145-47).

Οι κοινωνικές επιστήμες αντιμετωπίζουν τώρα μία κατάσταση, όπου χρειάζεται μιά νέα αντίληψη της ηθικής ατομικότητας και της ατομικής ηθικής. Αυτός είναι ο μόνος δρόμος για να βρούμε απαντήσεις στα φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα της εποχής μας: τί θά σημαίνει η ευζωία στην κοινωνία της πληροφόρησης; Θά οργανώνεται η ζωή γύρω από τήν επιθυμία να συναθροίζουμε εντυπώσεις και να αισθανόμαστε ὁμορφα, ὅπως ισχυρίζεται ο Bauman (1998, σ. 82) ή θά πρόκειται για κάτι ἄλλο; Πῶς μπορούμε να ἐπιδράσουμε πάνω στο μέλλον, για να μεγιστοποιήσουμε τά ἀγαθά του για ὅλα τά μέλη της κοινωνίας; Ποιές ἀποφάσεις θά συνεπαγόταν αυτό; Ποιές είναι οι συνέπειες αὐτῶν τῶν ἀποφάσεων; Τί σκέφτονται στήν πραγματικότητα οι ἄνθρωποι για τίς μελλοντικές τους δυνατότητες, σ' αὐτήν τήν ἐποχή της μεταβολῆς και της μετάβασης; Ἡ προσανατολισμένη πρὸς τό μέλλον κοινωνιολογία είναι ικανή να προσφέρει βοήθεια σ' αὐτήν τήν κατάσταση, ὄχι μόνο ἐξευρίσκοντας εργαλεία και κατανοώντας τή μεταβολή, ἀλλά και παρέχοντας ὁδηγίες για τή διαχείρισή της τόσο σε κοινωνικό ὅσο και σε ατομικό ἐπίπεδο και συμμετέχοντας ἀπό τό ἀρχικό στάδιο στή διεύθυνση της πορείας της ἀνάπτυξης.

Οι προκλήσεις τής κοινωνικής μεταβολής για τήν Κοινωνιολογία

Στή διάρκεια τής ιστορίας ή κοινωνιολογία έχει αναλύσει τή σημειολογία και τίς δομές τών κοινωνικών θεσμών και έχει ασκήσει κριτική στίς αμετακίνητες αντιλήψεις μας για τήν κοινωνία. Σύμφωνα μέ τόν Giddens (1996, σσ. 1-3, 70), για παράδειγμα, κύριο καθήκον τής κοινωνιολογίας είναι νά ἀμφισβητήσει τίς δοξασίες μας για τόν έ-αυτό μας και για τά ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια όπου ζούμε. Ίσχυρίζεται ότι ό ρόλος του κοινωνιολόγου είναι νά έρευνά πώς και σέ τί οί πολιτισμοί, οί συμβατικές μας αξίες και τά κοινωνικά πλαίσια διαφέρουν και πώς ή προβλεψιμότητα στους διάφορους πολιτισμούς εξαρτάται από τίς διάφορες μορφές επίγνωσης τής συμβατικότητας (βλ. επίσης Masini 1994). Αυτό όμως απαιτεί έκτεταμένη γνώση τής ιστορίας και κατανόηση τής αλληλεξάρτησης τών αποφάσεων του παρελθόντος και του παρόντος, τών γεγονότων και τών εμφανιζόμενων κοινωνικών καταστάσεων, πού είναι οί προϋποθέσεις για γόνιμη δημόσια συζήτηση γύρω από τήν κοινωνική ανάπτυξη.

Ό Bauman βλέπει τήν κοινωνιολογία από μιάν άλλη σκοπιά, ως έναν τρόπο σκέψης γύρω από τό μέρος εκείνο του κόσμου πού είναι ανθρώπινο δημιούργημα. Έναν τρόπο διερεύνησης του τί είναι κοινωνικό στην ιδιωτική ζωή. Ορίζει τήν κοινωνιολογία ως έναν ευρύτατο σχολιασμό και έρμηνεία τής καθημερινής ζωής. Κατά τή γνώμη του, τό κύριο πλεονέκτημα τής κοινωνιολογικής σκέψης είναι ότι απορρίπτει όλες εκείνες τίς έρμηνείες πού διεκδικούν τό τέλειο και αποκλειστικό (Bauman 1997, σσ. 15, 297-98). Σέ γενικούς όρους, τόσο ό Giddens όσο και ό Bauman έννοούν τήν κοινωνιολογία ως μιá επιστήμη πού γενικοποιεί τά πράγματα και τής οποίας τό κύριο ένδιαφέρον θά έπρεπε νά στρέφεται προς τό σύγχρονο και προς τόν χαρακτήρα και τή δυναμική τών σύγχρονων, δηλαδή τών έκβιομηχανισμένων κοινωνιών.

Ό Allardt (1995, 1997) επίσης έχει έπισημάνει ότι οί κοινωνικές επιστήμες γενικά και ή κοινωνιολογία ειδικά θά πρέπει νά εστιάζονται προς τήν ανάδειξη κοινωνικών καινοτομιών και νά παρέχουν οδηγίες για τήν αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων, πού προκύπτουν από τίς ποιοτικές μεταλλαγές πού σημειώνονται στίς μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Έπειδή αυτή ή μεταβολή επηρεάζει τίς οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές πρακτικές, μετα-

μορφώνοντας έτσι τήν ίδια τή φύση τής κοινωνίας, ή κοινωνιολογία θά έπρεπε επίσης νά εστιάζεται και σέ ζητήματα εφαρμοσμένης πολιτικής. Ό Allardt, ωστόσο, άνησχυεί επίσης για τό ότι οί αναλύσεις εκείνες πού θά ήταν περισσότερο ουσιαστικές και διαφωτιστικές για τήν κατανόηση τών προβλημάτων τής κοινωνικής μετάβασης δέν έχουν ακόμα πραγματοποιηθεί. Μολαταύτα, ή κοινωνιολογία είναι ικανή νά προσφέρει δοκιμασμένους και έγγυημένους μηχανισμούς έρευνας.

Ό Touraine (1998) όμως αντιτάσσει ότι ή έστίαση τής σημερινής έρευνας βρίσκεται σέ συνεχτή μεταβολή. Υποστηρίζει ότι, ενώ ή κοινωνιολογία ήταν ανέκαθεν σπουδή τών κοινωνικών συστημάτων, έχει γίνει τώρα σπουδή τών κοινωνικών συντελεστών. Αντί νά ελέγχει τήν τάξη πραγμάτων, τούς ρυθμιστικούς κανόνες, τίς μορφές άσκησης εξουσίας, τούς ρόλους και τά κατεστημένα στην κοινωνία, οί σύγχρονες κοινωνιολογικές σπουδές θέτουν έρωτήσεις για τό πώς τά άτομα ή οί ομάδες μπορούν νά γίνουν κοινωνικοί συντελεστές. Τήν έμφαση για τόν κοινωνικό συντελεστή συναντούμε και στον Castells, ό όποιος σημειώνει μιá βασική ένταση ανάμεσα στους δύο κύριους συντελεστές τής σύγχρονης κοινωνίας: τό άτομο και τό συλλογικό Έγώ, από τή μιá, και τό παγκόσμιο Net (Δίκτυο) τών δυνάμεων τής αγοράς και τής πληροφόρησης, από τήν άλλη. Η ένταση δημιουργεί κινδύνους, άβεβαιότητα, απώλεια έλέγχου και συγκρούσεις — πού είναι οί κύριες προκλήσεις για τή σύγχρονη κοινωνική έρευνα.

Φαίνεται πολύ ευκολώτερο νά παρατηρήσουμε, νά συζητήσουμε, νά εκφράσουμε σέ έννοιες και νά δώσουμε έμφαση σέ νοήματα γλωσσικών δομών και τύπων όταν μιλούμε μέ συναδέλφους, παρά νά εκτεθούμε στον κίνδυνο νά προβλέψουμε και δημόσια νά υπερασπίσουμε κοινωνικές και ήθικές ευθύνες. Είναι επίσης πιό πρόσφορο νά συζητούμε αν ένα ζήτημα θά πρέπει νά θεωρηθεί ως κοινωνικό πρόβλημα ή αν θά πρέπει νά χαρακτηθεί τό περίγραμμά του όρισμού του, παρά νά παίρνουμε μέρος σέ δημόσιες συζητήσεις γύρω από πολιτικά ζητήματα ή ζητήματα πρακτικής. Η ιδέα πού έχει διατυπώσει ό Wittgenstein ότι, ακόμα και όταν όλα τά έρωτήματα πού θά μπορούσε νά θέσει ή επιστήμη θά βρουν άπάντηση, θά αισθανόμαστε ότι τά προβλήματα τής ζωής παραμένουν έντελώς άθικτα, δέν έχει χάσει τήν επικαιρότητά της (Wittgenstein 1992, σσ. 6-52) και, όπως μάς υπενθυμίζει ό Wallerstein (1998), τά πνευματικά αδιέξοδα πού αντιμετωπίζουν οί

κοινωνιολόγοι αντανακλούν προβλήματα του πραγματικού μας κόσμου.

Ακόμα, σύμφωνα με τον Giddens, οι κρατούσες κατευθύνσεις στις κοινωνικές επιστήμες κατά τη μεταπολεμική περίοδο, όπως ο νατουραλισμός και ο λειτουργισμός, καλλιέργησαν μία σύγκλιση των ιδεών γύρω από την κοινωνική αιτιότητα. Μερικοί συγγραφείς μάλιστα έχουν χρησιμοποιήσει τον όρο «τυραννία των περιστάσεων», για να δώσουν τις δυνάμεις που καθορίζουν την προσωπική μοίρα ενός ανθρώπου. Την ιδέα αυτή έρχεται να υπογραμμίσει ή αντίληψη ότι οι ανθρώπινες πράξεις είναι αποτέλεσμα αιτίων που έχουν τη ρίζα τους στην κοινωνική θέση ενός ανθρώπου και ότι οι άνθρωποι, επομένως, σπάνια έχουν επίγνωση των λόγων που υπάρχουν πίσω από τη συμπεριφορά τους και τις επιλογές τους. Αυτή η στάση, που έχει την προέλευσή της στην ψυχαναλυτική θεωρία, έχει καταλήξει σε μία τάση, στις κοινωνικές επιστήμες, να απαλλάσσουν τα άτομα από προσωπικές ευθύνες (Giddens 1996, σσ. 65-77).

Ο Wallerstein (1998) έχει συνοψίσει μερικώς από τις ανησυχίες των σύγχρονων κοινωνιολόγων: πρώτον, η συνοχή ανάμεσα στους κοινωνιολογικούς κλάδους φαίνεται να εξαφανίζεται και η κοινωνιολογική έρευνα να γίνεται αποσπασματική. Καθώς ο κάθε υπο-κλάδος της κοινωνιολογίας εξηγεί κάποια πλευρά από μία ορισμένη οπτική γωνία, οι διάφοροι κλάδοι μπορούν έτσι να ερμηνευθούν ως συμπληρωματικοί ο ένας του άλλου, μολονότι αυτό δίνει δικιο στον πλουραλισμό, ο οποίος πλεονεκτεί στη σπουδή ενός θέματος τόσο περίπλοκου και τόσο συζητήσιμου, όπως είναι η κοινωνική συμπεριφορά και οι κοινωνικοί θεσμοί (βλ. π.χ. Gross 1982, Giddens 1996, σ. 5, Bas 1998). Ο Wallerstein υποστηρίζει ότι η σημερινή κοινωνιολογία δεν είναι πια ικανή να προσφέρει ένα ενωτικό έδαφος ή μία θεωρητική προοπτική για τις κοινωνικές επιστήμες. Όταν η κοινωνιολογική έρευνα αφοσιώνεται σε ειδικά θέματα ή ενδιαφέροντα, γίνεται, όπως έχει παρατηρήσει ο Giddens (1996, σ. 2), μία απλή «συνάθροιση ομάδων με δική της απέναντα ή καθεμιά». Πραγματικά, η απροθυμία της σημερινής κοινωνιολογίας ν' ασχοληθεί με τα κοινωνικά συστήματα ως ένα σύνολο και να σταθμίσει τις συνέπειες των μεταβολών, οι οποίες είναι στη φύση τους ραγδαίες και βαθιές, έχει εξασθενήσει αυτήν την έρευνα και όχι από μία μόνο άποψη (Masini 1998).

Δεύτερον, ο Wallerstein (1996, 1998) ισχυρίζεται ότι, καθώς η επικάλυψη των κοινωνικο-

επιστημονικών τομέων έρευνας κλιμακώνεται, γίνεται όλο και πιο δύσκολο να δώσουμε τί είναι κοινωνιολογικό και τί ανήκει στις πολιτικές επιστήμες ή στις οικονομικές επιστήμες, για παράδειγμα. Ο Wallerstein τό βρίσκει αυτό ανησυχητικό και προτείνει μία πλατύτερη συζήτηση ανάμεσα σε κοινωνιολόγους πάνω στα θέματα αυτά, καθώς και μιάν επιστροφή στις αρχικές βάσεις, στη μελέτη των δυσλειτουργιών της κοινωνίας και των κοινωνικών ομάδων, ρωτώντας τους απλούς ανθρώπους πώς βλέπουν τον κόσμο.

Μπορεί να λεχθεί ότι η σημερινή κρατούσα κοινωνιολογία φαίνεται να έχει δυσκολίες, προκειμένου να αμφισβητήσει τις πρακτικές της κοινωνικής ζωής και τις ιδέες μας γι' αυτές. Οι ειδικοί διαφωνούν σχετικά με τον ρόλο της κοινωνιολογίας: αυτό είναι συνέπεια της πληθώρας απόψεων ως προς την κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας και της πολυπλοκότητας των κοινωνικών συμπεριφορών και των κοινωνικών θεσμών. Οι πολυπλοκότητες, ωστόσο, της σημερινής μεταβατικής εποχής επιβάλλουν αναλυτικές προσεγγίσεις στους κόλπους των επιμέρους κλάδων και μεταξύ των επιστημών. Αυτό, με τη σειρά του, επιβάλλει την αποδοχή της ιδέας ότι η κοινωνιολογική ανάλυση δεν διαθέτει έννοιες που να καλύπτουν όλη την πολυπλοκότητα της κοινωνικής πραγματικότητας. Είναι τόσο αδύνατο να εξηγηθεί η πολυπλοκότητα της κοινωνίας και των διαδικασιών της μέσα από μιάν απλή θεωρία, όσο είναι και μωπικό τό να δεχθούμε ότι είναι δυνατόν να ριφθεί φώς σ' αυτές ή έστω και να διερευνηθούν με επιτυχία μέσα από έναν μόνο τομέα επιστήμης.

Υπάρχει επομένως ανάγκη για νέες προσεγγίσεις, ώστε να εμπλουτιστεί η κοινωνιολογική έρευνα και ν' αποκατασταθεί η κοινωνιολογία ως επιστήμη που μελετά και ερμηνεύει την κοινωνική πραγματικότητα και τα προβλήματά της, υπό τό φώς της κοινωνικής μεταβολής. Οι μελλοντολογικές σπουδές είναι σε θέση να προσφέρουν νέες ιδέες, απόψεις και μεθόδους για τη διερεύνηση αντιλήψεων, θεσμών και πολιτιστικών πλαισίων, που να συμβάλλουν στην αντιμετώπιση των αναγκών της κοινωνίας, καθώς και τά μέσα για την επίτευξη αυτού του σκοπού.

Οί Μελλοντολογικές Σπουδές ως έδαφος διεπιστημονικής γνώσης

Σύμφωνα με τους Masini (1993) και Bell (1996), σκοπός των μελλοντολογικών σπουδών είναι να επανορθούν, να αξιολογούν και να προτείν-

νουν έφικτά και πιθανά μέλλοντα και να βοηθούν τους ανθρώπους να διερευνούν εναλλακτικές δυνατότητες, έτσι που να μπορούν ν' αποφασίσουν τί είδους μέλλον θέλουν και να σχεδιάζουν αποτελεσματικές ενέργειες για να τό πραγματοποιήσουν. Στο έργο τους, οί μελλοντολογικές σπουδές χρησιμοποιούν τά αποτελέσματα και πορίσματα διαφόρων επιστημονικών κλάδων και, βασισμένοι σ' αυτά, οί μελλοντολόγοι σχεδιάζουν συμπεράσματα και συζητημένες μέ προσοχή απόψεις σχετικά μέ εναλλακτικές (πιθανές, έφικτές, προτιμώτερες κλπ.) λύσεις που αντιμετώπιζουν οί άνθρωποι.

Μολοντί τό μέλλον προκύπτει από αποφάσεις και έπιλογές του παρελθόντος και του παρόντος, δέν μπορούμε απ' ευθείας να τό συναγάγουμε από αυτές — δέν μπορεί να προβλεφθεί¹ (predicted), μέ τήν κυριολεξία του όρου. Τό μέλλον είναι πάντα ή εκβάση που προκύπτει από ένα περίπλοκο μίγμα συνεπειών, που προέρχονται από μιά μεγάλη ποικιλία συγκυριών. Δέν μπορούμε να γνωρίζουμε τίποτα τό βέβαιο γι' αυτό, μέ μόνη εξαίρεση τίς επιδράσεις των φυσικών νόμων. Τό μέλλον δέν μπορεί να μελετηθεί απ' ευθείας: υπάρχει, αλλά όχι μέ τήν ίδια σημασία που δίνουμε στή λέξη για τό παρόν και τό παρελθόν. Έκείνα που μπορούμε να μελετήσουμε είναι γεγονότα και ύπαρξιακά φαινόμενα που έχουν κάποια επίπτωση στο μέλλον (Bell 1997α, σ. 174). Και ούτε είναι τό μέλλον προκαθορίσιμο. Μπορούμε να εξετάσουμε εναλλακτικούς δρόμους, έχοντας πάντα κατά νου ότι διαφορετικά αποτελέσματα έχουν διαφορετικό επίπεδο πιθανότητας. Δεδομένου ότι ή μορφή του μέλλοντος είναι δυνατόν να επηρεασθεί από άτομικές έπιλογές, εκείνο που χρειάζεται είναι να έρευνηθεί ποιές έπιλογές θά οδηγούσαν σε ποιό επιθυμητό αποτέλεσμα. Αυτή ή έρευνα είναι ένα αντικείμενο συζήτησης, που θά αναφέρεται στις άξίες και τίς προτιμήσεις (βλ. Amara 1981α,β και Masini 1993).

Τίς μελλοντολογικές σπουδές, ώστόσο, δέν πρέπει να τίς βλέπουμε μόνον ως έδαφος, ως έναν τομέα γνώσης, ως μέθοδο ή τεχνική που μπορούμε να μάθουμε από ένα βιβλίο. Η Masini (1993, σ. 3) έχει έπιστημάνει ότι «οί μελλοντολογικές σπουδές μπορούν να ένοσηθούν ως ένας τρόπος σκέψης, ένας τρόπος συγκρότησης της διάνοιάς μας και ένας τρόπος να διατυπώνουμε σε έννοιες τή ζωή, ως ειδικός τρόπος κατανόησης του νοήματος και των αποτελεσμάτων των καθημερινών μας πράξεων και αποφάσεων». Αυ-

τή ή περιγραφή έχει εφαρμογή περισσότερο στην προσανατολισμένη προς τό μέλλον σκέψη και δραστηριότητα γενικά, παρά στις μελλοντολογικές σπουδές ως τομέα γνώσης.

Οί μελλοντολογικές σπουδές, ως τομέας έπιστημονικής έρευνας, άντλούν πληροφόρηση από τά είδωλα του μέλλοντος, τά όποια έχουν ή κοινωνία συλλογικά και τά άτομα ξεχωριστά. Έπίσης, οργανώνουν αυτήν τήν πληροφόρηση μέ τή βοήθεια των θεωριών, μεθόδων και απόψεων που έχουν αναπτυχθεί μέσα στους κόλπους της παράδοσης. Από τήν άλλη, ή γενική, προσανατολισμένη προς τό μέλλον σκέψη είναι περισσότερο έξαρτημένη από τίς ιδέες, τους φόβους και τίς έλπίδες που συμμερίζεται ή κοινωνία αναφορικά μέ τό μέλλον, καθώς και από τους συμβατικούς τρόπους οργάνωσης αυτής της πληροφόρησης. Τό ανθρώπινο κίνητρο επηρεάζεται από τά είδωλα του μέλλοντος, είτε αυτά είναι άτομικά είτε κοινωνικά. Η ποιότητα του μέλλοντος (τό πως αυτό πραγματώνεται) έξαρτάται από τίς έπιλογές (που αποτελούν τό υπόστρωμα) και από τίς περίπλοκες συνέπειες και άλληλεπιδράσεις που έχουν δημιουργήσει αυτές οί έπιλογές. Η δυναμική αντίδραση μιās κοινωνίας έξαρτάται από τήν ποιότητα, τήν ένταση και τή δύναμη επίδρασης αυτών των ειδώλων στο μέλλον (Polak 1973, σ. 300). Ο ίδιος μηχανισμός μπορεί να γίνει αισθητός στην καθημερινή ζωή.

Ο τρόπος για να γίνει τό μέλλον προσιτό στην επιστημονική έρευνα είναι να ένοσηθεί ως κάτι που γεννιέται τώρα, άμεσα — στο παρόν, στις προθέσεις μας, τίς δυνατότητες, τά όνειρα, τίς έλπίδες, τους φόβους, καθώς και ως αποφάσεις και πράξεις που απορρέουν από όλα αυτά.

Έτσι, τό εμπειρικό αντικείμενο των μελλοντολογικών σπουδών είναι τό παρόν, από τό όποιο προσπαθούμε να συναγάγουμε τό περισσότερο που μάς είναι δυνατό, χρησιμοποιώντας μεθόδους διεπιστημονικές (π.χ. Ketonen 1985). Οί δυνατότητες, που δημιουργούνται από τίς σκόπιμες καθώς και από τίς μή σκόπιμες πράξεις και έπιλογές, αποτελούν τόν κεντρικό χώρο της προσανατολισμένης προς τό μέλλον σπουδής.

Έργο του μελλοντολόγου είναι να εξετάζει τά εύρηματα των διαφόρων επιστημών και να τά έντάσσει στο πλαίσιο σημερινών απόψεων για τό μέλλον και των ειδώλων του μέλλοντος, καθώς και των σχετικών προτιμήσεων, άξιων, έλπίδων, άπειλών και πιθανοτήτων, ώστε να φθάνει σε μιά σύνθεση, μέ τή μορφή, π.χ., εναλλακτικών εκδοχών («σεναρίων») για τό μέλλον. Έδώ, ό

Malaska μιλάει για *διαίσθηση* και *αισθητηριακή αντίληψη* (perception) (1993). Έπισημαίνει ότι, στους παράγοντες που πρέπει απαραίτητα να λαμβάνονται υπ' όψιν στις μελλοντολογικές σπουδές, συμπεριλαμβάνονται όχι μόνο οι συνέπειες των αποφάσεων, αλλά και εκείνα τα σχεδόν αδιόρατα σήματα αλλαγής — τά λεγόμενα «ασθενή σήματα» («weak signals») — τά όποια μπορεί ν' αποδειχθούν σημαντικά, μέ πλατύτερη σημασία, στό μέλλον. Αυτά τά ποιοτικά στοιχεία μπορούν νά έννοηθούν ως ένα είδος σιωπηρής, αυτόνότηης γνώσης,² ή όποια βοηθάει τόν έρευνητή νά αναγνωρίσει τίς βαθύτερες δομές που βρίσκονται πίσω από τή λήψη αποφάσεων και τήν πράξη. Αυτή, ώστόσο, ή σιωπηρή γνώση δέν είναι άρκετή. Χρειάζεται τήν ύποστήριξη τής πληροφορήσης για ν' αποδειχθεί έγκυρη ή όχι.

Ένω τό καθήκον τών μελλοντολογικών σπουδών είναι νά κάνουν τήν κοινωνική δράση περισσότερο συνετή, ένημερωμένη, άποτελεσματική και ύπεύθυνη, έχουν επίσης τό χρέος νά έπιζητούν τήν αλήθεια. Η έρευνα για τήν αλήθεια μπορεί νά θεωρηθεί ως ή βασική αξία σέ όλο τό προσανατολισμένο πρός τό μέλλον έπιστημονικό έργο. Ο Bell (1997α, σσ. 172-73) άπαριθμεί μερικούς όρους, όί όποιοι πρέπει νά τηρούνται, προκειμένου όί προσανατολισμένες πρός τό μέλλον προσπάθειες νά μπορούν νά θεωρηθούν ως μελλοντολογικές σπουδές: τά συμπεράσματα για τό μέλλον πρέπει νά θεμελιώνονται σέ άποδεδειγμένα πραγματικά δεδομένα, νά έχουν λογική συνέπεια και νά στηρίζονται σέ έμπειρικά και θεωρητικά όρθές αντιλήψεις. Άκόμα, πρέπει νά μπορούν άλλοι νά έπιβεβαιώσουν τίς προβαλλόμενες δυνατότητες και πιθανότητες, στίς όποιες βασίζονται αυτά τά συμπεράσματα. Ίσχυρισμοί άναφερόμενοι σέ γνώσεις γύρω από τό μέλλον δέν μπορούν ούτε νά διαψευστούν ούτε νά επαληθευθούν, μέ μόνη τήν παρατήρηση του κατά πόσο όί προβλέψεις που βασίζονται σ' αυτές άποδειχονται έγκυρες (Kuusi and Grofhn 1998).

Η γενική τους φύση και ή διεπιστημονική τους προσέγγιση, που ένθαρρύνουν συζητήσεις για ζητήματα αξιών, δείχνουν ότι όί μελλοντολογικές σπουδές μπορούν νά θεωρηθούν και ως εργαλείο για κοινωνιολογική σκέψη. Ο σκοπός δέν είναι νά κερδίσουμε έπακριβή γνώση για τό μέλλον — αυτό δέν είναι δυνατόν — αλλά νά εξετάσουμε τίς έναλλακτικές δυνατότητες και νά οργανώσουμε τότε δημόσια συζήτηση — και μέ τή δική μας συμμετοχή — για τήν ποιότητα αυτών τών έναλλακτικών επιλογών (Boulding and

Boulding 1995, σ. 8, Dator 1996, σ. 110). Αυτό δέν σημαίνει ότι όί μελλοντολογικές σπουδές δέν συμπεριλαμβάνουν τόν πρωταρχικό όρο τής έπιμονής στην αλήθεια — απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε έπιστημονική σπουδή — ή τήν αυστηρή έπιστημονική χρήση σύγχρονων μεθόδων πρόβλεψης.³ Ένας μελλοντολόγος, όπως καθένας που ασχολείται μέ σοβαρή έρευνα, είναι ύποχρεωμένος νά τηρεί γενικά άποδεκτές έπιστημονικές άρχές.

Έχει επανειλημμένα ζητηθεί από τίς μελλοντολογικές σπουδές νά τηρούν τίς άρχές τών έπιστημονικών προτύπων. Αυτή όμως ή άπαίτηση οδηγεί στό βασικό δίλημμα τών μελλοντολογικών σπουδών: άφού τό μέλλον δέν έχει συγκεκριμένη ύπόσταση και έπομένως δέν ανταποκρίνεται στίς προϋποθέσεις που πρέπει νά έχει ένα αντικείμενο σπουδής στίς παραδοσιακές έμπειρικές έπιστήμες, δέν είναι δυνατόν νά τό προσεγγίσουμε άποτελεσματικά μέ αυτό τό είδος θετικιστικής έρευνητικής στρατηγικής. Οί μελλοντολογικές σπουδές μπορούν νά λογισθούν ως ένας τομέας γνώσης μέσα στόν τομέα τής έπιστήμης.

Ός έπιστημονικά θεμελιωμένος κώδικας συμπεριφοράς, ή έπιστημονική έρευνα περιλαμβάνει τρόπους κατανόησης: τή γραμματική τής, τή λογική τής, τίς μεθόδους και τίς τεχνικές τής, τό σύστημα έννοιών, τά θέματα και τά ζητήματα έρευνας, τήν ουσία, τό νόημα και τούς θεωρητικούς όρους.

Η έπιστημονική έρευνα δίνει άπαντήσεις στό:

- είδος τής έρευνας ως κώδικα μιās όρθολογικά-άξιακά έμφορτης συμπεριφοράς
- πώς θά/πρέπει (νά) διεξάγεται έπιστημονικά
- τί είναι όρθό, τί είναι σπουδαίο, τί είναι δυνατόν νά μελετηθεί
- ποιό είναι τό αντικείμενο έρευνας
- ποιό είναι τό πραγματικό πρόβλημα.

Η έπιστημονική έρευνα έχει έφαρμογή στίς μελλοντολογικές σπουδές, ως τό κύριο θεωρητικό «ύπόδειγμα» ή ως προσανατολισμός τών μελλοντολογικών σπουδών πρός τήν πραγματικότητα και τίς θεωρίες τής κοινωνικής μεταβολής, ως ή πιό κατάλληλη επιλογή από τήν άποψη μεθοδολογίας και μεθόδων, επιλέγοντας τά πιό σπουδαία θέματα και ζητήματα πρός σπουδή, τά περιβάλλοντα και τίς περιοχές επίδρασής τους, καθώς και τίς επιδράσεις τους στην έρμηνεία τής σύγχρονης έποχής και τών φαινομένων τής.

Τά χαρακτηριστικά τής έπιστημονικής έρευ-

νας συνίστανται από θεωρίες τής εξέλιξης και ἐξελικτικές μελλοντολογικές σπουδές, τήν οὐτοπική/ἀντι-οὐτοπική σκέψη, τόν σχηματισμό σκέψης διά μέσου τής ἀναλογίας, τών ἐναλλακτικῶν μορφῶν τοῦ μέλλοντος καί ἐπινόησης σεναρίων, τήν πολύ-ἐπιστημονικότητα, τήν διεπιστημονικότητα καί τήν πολυπολιτισμικότητα, τά συστήματα μόντελινγκ, τίς ἔρευνες εἰδικῶν, τήν ἀνάλυση χρονικῶν σειρῶν, τήν ἀνάλυση μακροῦ κύκλου, τήν ἀνάλυση τής διασταυρούμενης ἐπίδρασης, τά μοντέλα χάους, καθώς καί ὀραματικές προσεγγίσεις διεύθυνσης, τά μελλοντολογικά ἐργαστήρια, τά κέντρα ἐπικοινωνίας καί ἄλλες προσεγγίσεις ἀπό ὁμάδες ἐργασίας, τήν κοινωνία τής πληροφόρησης, τόν νεομοντερνισμό (ἢ μεταμοντερνισμό), τήν συνεχή ἀνάπτυξη, τόν οἰκολογικό ἐκμοντερνισμό, τήν παγκοσμιοποίηση, τήν ἔνταξη σέ δίκτυα, τά εἰδῶλα τοῦ μέλλοντος, τούς ὑπέρκυκλους κλπ.

Γενικά, τά βασικά στοιχεῖα τής ἐπιστημονικῆς ἔρευνας εἶναι τά ἑξῆς:

1. Ἡ Πραγματολογική ἀναφέρεται στόν κώδικα ἐπιστημονικῆς συμπεριφορᾶς καί ἀπαντᾷ στό ἐρώτημα τί εἶδους ἔρευνα ἀποτελεῖ ἕνας κώδικας συμπεριφορᾶς.

2. Ἡ Σύνταξη περιλαμβάνει τή σημειωτική (σημειολογία) τής ἔρευνας, τή γραμματική τής, τή λογική τής, τίς μεθόδους καί τίς τεχνικές τής καί δίνει ἀπαντήσεις στό πῶς ἡ μελέτη θά/πρέπει (νά) διεξάγεται.

3. Ἡ Σημαντική (σημειολογία) ἀντιπροσωπεύει τά θέματα ἔρευνας, τήν οὐσία τής καί τό νόημα (σημασία) τῶν ὄρων καί ἀπαντᾷ στό τί εἶναι ὀρθό ἢ οὐσιαστικό, τί εἶναι σπουδαῖο καί τί εἶναι δυνατό νά μελετηθεῖ.

Χάρη σ' αὐτό πού ὁ Wallerstein (1996) ὀνομάζει «μεγίστης σημασίας ἐξέλιξη στίς φυσικές ἐπιστήμες»⁴, τά ὅρια ἀνάμεσα στούς διαφόρους κλάδους τῶν κοινωνικῶν καί τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἔχουν γίνει ἐλαστικά. Οἱ ὀριακές γραμμές τῶν τομέων ἔρευνας δέν εἶναι πιά ἀδρές ἢ αὐτονόητες. Κατά συνέπεια, οἱ προσεγγίσεις μεταξύ ἐπιστημονικῶν κλάδων, ὅπως οἱ μελλοντολογικές σπουδές, γίνονται ὅλο καί πιά χρήσιμες, πιά πρακτικές καί ἀκόμα πιά φυσικές ὡς ἐργαλεῖο ἢ ὡς τρόπος προσέγγισης.

Γιά παράδειγμα, ὑπάρχουν κάποια θεμελιώδη προβλήματα πού σχετίζονται μέ τήν ἰδέα διάκρισης τής σύγχρονης ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς σέ κοινωνική συμπεριφορά (κοινωνιολογία), σέ οἰκονομική συμπεριφορά (οἰκονομική ἐπιστήμη), σέ προσωπική συμπεριφορά (ψυχολογία), σέ πολιτι-

κή συμπεριφορά (πολιτικές ἐπιστήμες) κλπ. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο οἱ ὀλιστικές προσεγγίσεις, ὅπως οἱ μελλοντολογικές σπουδές, μποροῦν νά εἶναι πιά ἀποδοτικές στήν ἀνάλυση τῶν περίπλοκων πολιτικῶν, οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν, τεχνολογικῶν καί οἰκολογικῶν συστημάτων τής σημερινῆς πραγματικότητας καί τής ἐποχῆς τοῦ μεταμοντερνισμού, σέ σύγκριση μέ τίς μονο-ἐπιστημονικές προσεγγίσεις.

Ἕνα καλό παράδειγμα εἶναι ἡ ἀνάλυση τῶν κινδύνων στίς κοινωνικές ἐπιστήμες (risk sociology): ἡ ἀνάλυση αὐτή ἀπαιτεῖ συνεργασία τῶν ἐπιστημῶν, ἡ ὁποία νά ἐπεκτείνεται πολύ πέρα ἀπό τά συμβατικά ὅρια (βλ. π.χ. Beck 1992).

Ἡ ἀντιμετώπιση τῶν κινδύνων εἶναι ἕνα ἄλλο παράδειγμα: ὅταν οἱ κοινωνιολόγοι μιλοῦν γιά ἀντιμετώπιση καί διαχείριση προβλημάτων τοῦ ἀνθρώπου, ἡ συζήτηση τοῦ θέματος προϋποθέτει τουλάχιστον κάποια γνώση ἄλλων ἐπιστημονικῶν τομέων, ὅπως ἡ ἰατρική, ἡ οἰκολογία, ἡ οἰκονομία, ἡ παιδαγωγική, ἡ ψυχολογία κλπ. Τό ἔργο τοῦ Polak (1973), γύρω ἀπό τήν ἱστορία τῶν εἰδῶλων τοῦ μέλλοντος, προσφέρει ἕνα τρίτο παράδειγμα: δείχνει πῶς τά ἐπιτεύγματα στούς διάφορους τομεῖς τής ἐπιστήμης, στόν πολιτισμό καί στήν κοινωνική πρόοδο ἔγιναν δυνατό μέ τή βοήθεια θετικῶν καί ἐνθαρρυντικῶν ἰδεῶν γιά τό μέλλον.

Οἱ μελλοντολογικές σπουδές εἶναι ἕνας εἰδικός τομέας γνώσης, πού ἀπαιτεῖ πλήρη ἐνημέρωση σχετικά μέ τίς ἐξελίξεις σέ ἄλλους τομεῖς καί μέ τά νέα πορίσματα πού παράγουν ὅσον ἀφορᾷ τό μέλλον.

Ἀτομικοποίηση καί ἠθική:

Ἕνα διαρκῶς μεγαλύτερο δίλημμα;

Ἕνα ἀπό τά μεγαλύτερα προβλήματα τής ἐποχῆς μας εἶναι ἡ περίπλοκη σχέση ἀνάμεσα στήν ἀτομικοποίηση καί τήν παγκοσμιοποίηση, τήν ὑποκειμενικότητα καί τήν κοινωνική μεταβολή. Σέ συνδυασμό μέ τήν παγκοσμιοποίηση, ἡ ἀτομικοποίηση ἐπηρεάζει θεσμούς, ἀνατρέποντας μερικούς ἀπό αὐτούς καί ἀντικαθιστώντας τους μέ ἄλλους, εὐρύτερους καί μέ περισσότερη δύναμη ἐπίδρασης. Ἡ διαλεκτική ἔνταση ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές διαδικασίες εἶναι ἕνα ἐνδιαφέρον φαινόμενο, τυπικό στίς σημερινές δυτικές κοινωνίες.

Στόν μεταμοντερνισμό, τό γενικά ἀποδεκτό σύνολο κανόνων καί ἡ γενικά ἀποδεκτὴ τάξη, πού συμπεριλαμβάνει τήν κοινωνική ἠθική τοῦ

μοντέρνου, γίνονται διαρκώς πιο άνομοιογενή, άποσπασματικά και ασύνδετα μεταξύ τους. Οι προσωπικές έρμηνείες τής πραγματικότητας παίζουν όλο και πιο σπουδαίο ρόλο, αλλά, όταν δέν είναι πιά δυνατόν νά έχουμε άντικειμενική πληροφόρηση για τήν κοινωνική πραγματικότητα, τό βασικό ύλικό έρευνας καταντά, άπλά, ρητορικό. Η έπιταγή τής ήθικότητας χάνεται μέσα στη διαδικασία τής άτομικοποίησης και παγκοσμιοποίησης και τά απαραίτητα όργανα για ν' άποφασίσουμε σε ζητήματα που σχετίζονται με τό καλό και τό κακό, τό λειτουργικό και μή λειτουργικό στην κοινωνία, γίνονται άφαντα μέσα στις άφηρημένες σφαίρες του Net (πρβλ. Castells 1996). Η έπιστημολογική άβεβαιότητα άποθέτει μεγάλο μέρος τής ευθύνης στις κοινωνικές έπιστημες, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τή σπουδή των αξιών.

Ένα από τά πιο δύσκολα έρωτήματα που πρέπει νά βρουν άπάντηση στην κοινωνική έρευνα θά είναι, πολύ πιθανόν, τό πώς θά προχωρήσουμε από τό σημείο όπου βρισκόμαστε τώρα. Η άπάντηση δέν μπορεί νά αναζητηθεί σε θεωρίες που υπερτονίζουν τις μεταξύ των ύποκειμένων κρίσεις και έρμηνείες τής πραγματικότητας, προσεγγίζοντας έτσι τά κοινωνικά προβλήματα με όρους συλλογικών έρμηνειών. Στη χειρότερη περίπτωση, τό νά δίνουμε πολύ μεγάλη έμφαση στο πώς οι κοινωνικές διαδικασίες κατευθύνουν ή προκαθορίζουν τήν ανθρώπινη συμπεριφορά, μπορεί νά προκαλέσει αντίσταση στις άπόπειρες νά εισαχθούν στη συζήτηση οι όποιεςδήποτε καθολικές ιδέες στά ήθη ή τους κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς.

Καθώς ο φακός στρέφεται προς αυτήν τή διαδικασία έπιλογής, ή σπουδαιότητα κριτικής των ήθων ή τής ήθικης στις έπιλογές μειώνεται — ή έρευνα επί τής ουσίας των έπιλογών έμφανίζεται άπογοητευτικά αδύνατη από τήν πλευρά τής κοινωνικής προοπτικής και, στο άτομικό επίπεδο, οι έπιλογές αυτές δέν έχουν τίποτα με τό όποιο νά αντιπαραβληθούν.

Πολλοί μολαταύτα έρευνητές θεωρούν αυτόν τόν τρόπο σκέψης ρηχό και άόριστο, επειδή δίνει έμφαση στη διερεύνηση όχι των αιτίων, αλλά των αποτελεσμάτων. Έξάλλου, μιά τέτοια τάση στην έπιστημονική σκέψη μπορεί ν' ανοίξει τόν δρόμο προς τή χρησιμοποίηση των μαζικών μέσων ένημέρωσης και τής κοινής γνώμης για επηρεασμό και έκμετάλλευση. Όταν ή ύπαρξη καθολικών αξιών — γενικά άποδεκτών ήθικων κανόνων για τή διάκριση μεταξύ καλού και κα-

κού, όρθου και μή όρθου — τίθεται σε άμφισβήτηση, ή ευθύνη για τήν οικοδόμηση έγκυρου ήθικου κώδικα μεταφέρεται στους ώμους του άτόμου. Τό άποτέλεσμα μπορεί νά είναι μιά υπεραγωγή ήθικων κωδίκων και μιά πληθώρα άπό ήθικές που νά έχουν τό ίδιο κύρος και τήν ίδια σπουδαιότητα. Τελικά, ένας τέτοιος σχετικισμός στη σφαίρα των αξιών μπορεί νά καταλήξει σε χαλάρωση των κοινωνικών δεσμών και σε έξασθένηση τής κοινωνικής συνοχής (βλ. Taylor 1991, Hellsten 1997a).

Τίς άπαρχές τής κοινωνικής ήθικης μπορεί κανείς νά τις δει από δύο αντίθετες φαινομενικά άπόψεις: είτε ως άποτέλεσμα έγωκεντρισμού και τής ανάγκης τής αυτοσυντήρησης είτε ως άποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης. Η πρώτη έρμηνεία μπορεί νά άνιχνευθεί στο παρελθόν, σε ιδέες στενά συνδεδεμένες με τήν οικονομία τής αγοράς και στις θεωρίες που εξηγούν τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Από τήν άλλη, οι άποφάσεις και συμπεριφορές που άντανακλούν ιδέες περί ελεύθερης βούλησης βαφτίζονται συχνά φιλελεύθερος ούμανισμός (Hellsten 1997a). Σύμφωνα με τόν Touraine (1998), ή έννοια τής κοινωνικής ήθικης άποτελεί βασικό συντελεστή τής κοινωνίας: ή ιδέα τής κοινωνίας απέκτησε μεγάλη σημασία στις άπαρχές τής διαδικασίας του μοντερνισμού, όταν τό καλό και τό κακό, τό λειτουργικό και μή λειτουργικό δέν ήταν πιά δυνατόν νά όρισθούν σε άναφορά προς κάποιο θείο μήνυμα ή προς κάποια παράδοση, αλλά έπρεπε νά θεωρηθούν στοιχεία τής ίδιας τής κοινωνίας. Σε κοινωνικό επίπεδο, ή ήθική αναφέρεται στο τί είναι καλό και τί είναι κακό, λειτουργικό ή μή λειτουργικό στην κοινωνία, ή όποια όρίζεται ως μιά ομάδα ανθρώπων που συνδέονται με κοινό συμφέρον (Kuusi 1999).

Μολοντι οι ιδέες για τήν καταγωγή τής κοινωνικής ήθικης μπορεί νά αντιφάσκουν μεταξύ τους, ή ελεύθερη βούληση ως κοινωνικό ιδεώδες κατέχει ύψηλή θέση στις οικονομίες τής αγοράς τής νεωτερικότητας και ή άνοδος τής άτομικότητας θεωρείται ως έπιθυμητή κατεύθυνση τής ανάπτυξης. Αν όμως ή άτομικότητα θεωρείται τόσο αναπόφευκτη όσο και έπιθυμητή, μιά σύγκρουση ανακύπτει άνάμεσα στη γενικά έπιθυμητή ήθική και στις άτομικές της παραλλαγές. Έπομένως, ή παραδοσιακή «ντυρκεμιανή» έννοια τής κοινωνίας ως δημιουργού και προστάτη τής ήθικης έχει αλλάξει. Τό ζήτημα τής ήθικης τώρα γίνεται δίλημμα: ποιός καθορίζει τους τρόπους και τά μέσα τής πρέπουσας συμπεριφοράς ή πώς θά δημιουργήσουμε μιάν ήθική

πού θά είναι γενικά αποδεκτή σέ μιά κατάσταση πραγμάτων όπου είναι δυνατό νά υπάρχουν τόσο παράγοντες ήθικης όσο είναι οί πολίτες.

Ἄν καί είναι πολύ δύσκολο νά δώσει κανείς ἕνα περίγραμμα κανόνων τοῦ ἥθους καί τῆς ἠθικῆς, πού θά μπορούσαν νά ὀνομαστοῦν κανόνες καθολικῆς ἀποδοχῆς, ἡ ἰδέα τοῦ ἥθους καθ' αὐτοῦ ἀναμφισβήτητα ὑπάρχει σέ ὅλες τίς ἀνθρώπινες ὑπάρξεις. Κατά τούς Taylor (1991) καί Hellsten (1997α,β), ὑπάρχει μέσα μας μιά ἠθική δυναμικότητα — ἠθικός ἀτομισμός — πού δικαιώνει τήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. Τό νά δίνεται ἰδιαίτερη ξεχωριστή θέση σέ περιστασιακές δυνάμεις πού καθοδηγοῦν τήν ἀνθρώπινη συμπεριφορά, ἀλλά οί ὁποῖες φαίνεται νά βρίσκονται πέρα ἀπό τόν ἀνθρώπινο ἔλεγχο, ἀπαλλάσσει τά ἄτομα ἀπό κάθε εὐθύνη γιά τίς πράξεις τους. Ἡ ἰδέα μιάς καθολικῆς ἠθικῆς διάθεσης πού ὑπάρχει μέσα σέ ὅλους μας ἀποκαθιστᾷ τό ἄτομο στό κέντρο πού κατεῖχε ὡς ἠθικός παράγων ἰκανός νά ἀναλαμβάνει εὐθύνες γιά τίς προσωπικές του/της ἀποφάσεις καί ἐπιλογές.

Ὁ ἠθικός ἀτομισμός ἀπαιτεῖ τήν προαγωγή τοῦ ἠθικοῦ πλουραλισμοῦ σέ ὅλα τά ἐπίπεδα τῆς κοινωνίας, ὥστε νά προαχθεῖ ἡ ἠθική ἀνέλιξη τῶν ἀτόμων. Ὁ ἠθικός πλουραλισμός δέν πρέπει νά συγχέεται μέ ἕναν τύπο κοινωνικοῦ ἠθικοῦ κώδικα πού είναι εὐάλωτος καί συναινεῖ στό καθετί. Ἀντίθετα, προϋποθέτει κριτική ἀνοχή σέ μιά ποικιλία ἰδεῶν, πεποιθήσεων καί συστημάτων ἀξιῶν καί πάντα τονίζει τήν ἔννοια «ἀγαθό» (Hellsten 1997α,β).

Ὑπάρχουν, ὡστόσο, καί ἄλλες πλευρές σ' αὐτήν τήν ἐξέλιξη, πού είναι περισσότερο ἀνησυχητικές καί ἀντιφατικές. Φαίνεται ν' ἀποτελεῖ τήν οὐσία τοῦ μεταμοντερνισμοῦ ἡ ἀποφυγή τῆς ὀλιστικῆς ἀποδοχῆς ἐρμηνειῶν. Κατά συνέπεια, εἰδικά σέ κοινωνίες μὴ θρησκευτικές, οἱ ἀνθρωποι φαίνεται νά ἔχουν χάσει τό ἐνδιαφέρον τους γιά ζητήματα πού προϋποθέτουν μᾶλλον πλατύ πνεῦμα καί ὄχι ἀπλῶς ἐπιθυμίες καί προσδοκίες ἀτόμων ἢ τῆ ροπή πρὸς τή «συλλογή ἐντυπώσεων», ὅπως τό λέει ὁ Bauman (1998, σ. 82). Ἀπό τή μιά, ἡ ἠθική ἔχει γίνει ἕνα ἰδιωτικό ζήτημα. Ἀπό τήν ἄλλη, ἀναθέτουμε τή σχετική εὐθύνη σέ ὅλο καί πῶς ἀφηρημένους κοινωνικούς παράγοντες. Σέ ἕναν πολιτισμό αὐτοκαθορισμοῦ καί ἔντασης ἀνάμεσα στά παγκόσμια δίκτυα καί τούς ἀτομικούς παράγοντες, πολλοί ἀνθρωποι χάνουν τήν ἐπαφή μέ τά ἠθικά «πλατύτερα ἀπ' τή ζωή» θέματα καί ἔτσι ἀφήνουν κατά μέρος τά ἠθικά ἰδεώδη (Taylor 1991, σσ. 37-46).

Ταυτόχρονα, ὅμως, ζητεῖται ἀπ' τούς ἀνθρώπους νά ἀνταποκρίνονται σέ κοινωνικές πιέσεις πού ἔχουν σχέση μέ ζητήματα προσωπικότητας, ἀτομικῆς εὐτυχίας καί ἐπιτυχίας. Αὐτό συνεπάγεται μεγάλο βάρος στό ἄτομο, ἐπειδή οἱ δομές καί οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ τοῦ μεταμοντερνισμοῦ, πού ἄλλοτε στηρίζαν τή δημιουργία ἀτομικότητας καί τήν ἰκανότητα λήψης ἀποφάσεων, παρουσιάζουν ραγδαία ἀποσύνθεση ἢ τείνουν πρὸς ἕνα πῶς ἀφηρημένο — δηλαδή παγκόσμιο — ἐπίπεδο. Ὁ Castells ἔχει δραματοποιήσει αὐτήν τή διαδικασία, διακηρύσσοντας ὅτι «ὄταν τό Net κλείνει τόν διακόπτη πρὸς τό Ἐγώ, τότε τό Ἐγώ, ἀτομικό ἢ συλλογικό, οἰκοδομεῖ τό νόημά του χωρίς οἰκουμενική λειτουργική ἀναφορά: ἡ διαδικασία τῆς ἀποσύνδεσης γίνεται ἀμοιβαία, μετά τήν ἄρνηση, ἀπό τόν ἀποκλειόμενο, τῆς μονόπλευρης λογικῆς, τῆς κυριαρχίας τῆς δομῆς καί τοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ» (Castells 1996, τομ. 1, σ. 25).

Ἔτσι, ἡ ἀτομικοποίηση μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καί ἐπιθυμητή καί ἀναπόφευκτη πορεία ἀνάπτυξης στόν μεταμοντέρνο κόσμο. Τό δῆλημα δέν είναι πιά ὁ διαχωρισμός τῆς ἠθικῆς εὐθύνης σέ κοινωνική καί ἀτομική. Ἔχει γίνει πῶς περίπλοκο: ἡ κοινωνία, μέ τήν ἔννοια πού τῆς δίνει ὁ Touraine (1998), χάνει τό κύρος της πρὸς ὄφελος τοῦ Net ὡς τοῦ φυσικοῦ ἀντίποδα τοῦ ἀτόμου. Τό ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται τώρα στόν ἠθικό παράγοντα — τό ἄτομο — τό ὁποῖο ἀδυνατεῖ νά ἀντιληφθεῖ ποιός είναι ὁ ἀντίστοιχος ἄλλος παράγων. Ἡ κοινωνία δέν θέτει πιά στους πολίτες τῆς ἐρωτήματα ἠθικῆς φύσης, προκαλώντας ἔτσι τόν ἀδιάκοπο ἐπαναπροσδιορισμό τῆς νομιμότητάς της. Τώρα, ὁ παράγων πού θέτει ἠθικά ζητήματα είναι τό χωρίς ὄρια Net, τό ὁποῖο περιφρονεῖ κάθε ὄρισμό ἢ προσδιορισμό, καθώς κινεῖται σέ ὄλο καί πῶς ἀφηρημένες καί ἀπροσδιόριστες ἐκτάσεις καί, ἐπομένως, δέν είναι δυνατή ἡ ὅποια ἀπ' εὐθείας ἀντιμετώπισή του. Ἐπίσης, τό σημερινό δῆλημα είναι: πρῶτον, πῶς θά ἀναγνωρίσουμε τούς παράγοντες πού διαμορφώνουν τή σημερινή μας ἠθική; Δεύτερον, ποιός προβάλλει τά ζητήματα πού ἀπαιτοῦν ἠθικό διαλογισμό; Καί, τρίτον, πῶς θά ἀνταποκριθοῦμε σ' αὐτά τά ζητήματα; Ἀκόμα, τό ἄτομο ἐξαναγκάζεται συχνά νά ἀσχοληθεῖ μέ ζητήματα πού βρίσκονται πῶς πέρα ἀπό κάθε ἔλεγχο του, ἀλλά γιά τά ὁποῖα ὀφείλει νά ἀναλάβει τήν εὐθύνη.

Γιά παράδειγμα, τά παγκόσμια περιβαλλοντικά προβλήματα καί ἡ ἀρχή τῆς ἐλεγχόμενης ἀνάπτυξης πιέζουν τά ἄτομα νά ἀλλάξουν τή

συμπεριφορά τους στην καθημερινή ζωή. Κι όμως, ή ιστορία, τὰ αίτια και ή πολυπλοκότητα αυτών των προβλημάτων βρίσκονται συχνά πέρα από τήν κατανόηση του ατόμου. Φαντάζονται, απλούστατα, σάν κάτι τό απειλητικό και πελώριο (βλ. π.χ. Rubin 1998).

Η επέκταση τής πληροφόρησης αναπόφευκτα δημιουργεί μιάν ανάγκη για συζητήσεις γύρω από τίς αξίες και επιδρά στη σφαίρα τής ήθικης, αφού αυξάνει τήν ενημέρωση του ανθρώπου γύρω από τὰ παγκόσμια προβλήματα του περιβάλλοντος, τὰ οικουμενικά ανθρώπινα δικαιώματα και τήν παγκόσμια επιχειρηματική δεοντολογία. Τά άτομα είναι αναγκασμένα νά βασίζονται στον έαυτό τους και μόνο προκειμένου νά αποφασίσουν πώς θά αντιδράσουν σ' αυτές τίς προκλήσεις, τί επιλογές νά κάνουν και ποιές αξίες ή συστήματα αξιών θά χρησιμοποιήσουν σ' αυτές τίς διαδικασίες. Οί κεντρικοί θεσμοί τής κοινωνίας, ό ρόλος της και οί παραδόσεις της δέν στηρίζουν πιά ούτε καθοδηγούν τή λήψη τέτοιων αποφάσεων. Αντίθετα, τὰ ΜΜΕ μεταφέρουν στό άτομο μιάν ποικιλία αξιών, συνηθειών και πράξεων, από τίς όποιες αυτό αφήνεται νά επιλέξει, ενώ του παρέχουν όλο και λιγώτερα εφόδια για νά κάνει αυτές τίς επιλογές. Η οικοδόμηση τής ατομικότητας-ταυτότητας στον μεταμοντερνισμό μπορεί νά παραβληθεί μέ τό δίλημμα ενός χτίστη, ό όποιος χτίζει ένα σπίτι έχοντας στη διάθεσή του έναν όρισμένο σωρό τούβλα, πού πληθαίνουν όμως συνεχώς και όλο πιο γρήγορα από όσο μπορεί αυτός νά εργαστεί, ενώ ό αρχιτέκτων αλλάζει διαρκώς τό σχέδιο του σπιτιού και τό μυστήρι κολλάει διαρκώς στό ασβεστοκονίαμα.

Η προσανατολισμένη στό μέλλον σκέψη είναι ικανή νά προσφέρει μιάν εναλλακτική επιλογή για τήν αντιμετώπιση αυτού του δίλημματος. Μιά προσανατολισμένη προς τό μέλλον προσέγγιση είναι σέ θέση νά εφοδιάσει τά άτομα μέ μιάν νέα σειρά «εργαλεία», πού μπορεί νά αποδειχθούν πιο χρήσιμα στην οικοδόμηση τής ατομικότητας-ταυτότητάς τους, και νά τους δώσει τήν ικανότητα νά αναλάβουν τίς ευθύνες πού θά είναι υποχρεωμένα ν' αναλάβουν στα πλαίσια του μεταμοντερνισμού. Τό μέλλον εμφανίζεται σάν ένα πολύπλοκο κράμα των συνεπειών των επιλογών μας και των φυσικών νόμων, διαनिθισμένο μέ κάποιες απροσδόκητες και ανεξάρτητες συγκυρίες. Αν δέν δεχθούμε αυτήν τήν ιδέα — πού είναι ένα από τὰ βασικά σημεία αφετηρίας για μιάν προσανατολισμένη προς τό μέλλον σκέψη — δέν μπορούμε πιά τότε νά ρίχνουμε τό φταίξιμο στις

κοινωνικές περιστάσεις και μόνο. Αντίθετα, ή επίγνωση των ανθρώπων σχετικά μέ τὰ κίνητρα και τούς λόγους πού βρίσκονται πίσω από τίς πράξεις τους, πρέπει νά λαμβάνεται υπ' όψιν εξέσου σοβαρά μαζί μέ τούς άλλους παράγοντες πού καθορίζουν τό μέλλον. Η πρόβλεψη επομένως θά πρέπει νά συνυπολογίζει και παράγοντες όπως ή ενημέρωση των ανθρώπων, οί προθέσεις τους, οί σκοποί και οί πράξεις τους.

Όπως είπαμε ήδη πιο πάνω, μιάν από τίς βασικές έννοιες των μελλοντολογικών σπουδών είναι τό γεγονός ότι ή κοινωνία αποτελεί τό αποτέλεσμα τής διαλεκτικής διαδικασίας ανάμεσα σέ εναλλακτικές επιλογές και στις συνέπειές τους. Είναι μεταβλητή και σέ αδιάκοπη κίνηση. Τό νά βλέπουμε τήν κοινωνία ως κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον ατομικών πράξεων μας δίνει τή δυνατότητα νά διερευνούμε τίς εναλλακτικές επιλογές. Έχει επομένως μεγάλη σημασία νά αρχίσουμε μιάν δημόσια συζήτηση για τό ποιά είναι τὰ ποιοτικά στοιχεία του επιθυμητού μέλλοντος και νά προσπαθήσουμε νά ρίξουμε φώς στις αξίες πού υπάρχουν πίσω από τήν επιλογή μας, ανάμεσα στα εναλλακτικά δεδομένα μέ τὰ όποια θά πρέπει νά οικοδομηθεί τό μέλλον.

Τό Net, ως ό αντίποδας του ατόμου, γίνεται όλοένα πιο άφηρημένο και πιο απομακρυσμένο, αλλά, παρ' όλα αυτά, απαιτεί όλο και πιο δύσκολες αποφάσεις τόσο από τά άτομα όσο και από τίς κοινωνίες. Φαίνεται, ωστόσο, ν' αποτελεί άδικο κόπο τό νά επιδιώκουμε νά θέσουμε τό Net υπό έλεγχο, μέ τὰ μέσα πού έχουν δημιουργήσει οί σύγχρονες κοινωνίες. Όσο οί κοινωνικοί σχηματισμοί έλέγχου χάνουν σταθερά τήν αποτελεσματικότητά τους, αναδεικνύεται ότι ό μόνος τρόπος ανταπόκρισης στις προκλήσεις του Net είναι νά ενισχύσουμε τήν έφεση συμμετοχής μας και τήν πίστη μας στις ανθρώπινες δυνάμεις. Σχετικά μέ αυτό, τὰ είδωλα του μέλλοντος έχουν πολύ μεγάλη σημασία ως κινητήριος παράγων για μεγαλύτερη ατομική συμμετοχή. Στην ιδανική περίπτωση, τό Net μπορεί νά θεωρηθεί ως μιάν τρισυπόστατη όντότητα. Αυτό όμως δέν μπορεί νά επιτευχθεί χωρίς ανάλυση και δημόσια συζήτηση σέ μεγαλύτερο βάθος από ό,τι μέχρι τώρα.

Ό όρθολογισμός στην κοινωνική σκέψη και στις Μελλοντολογικές Σπουδές

Οί περισσότεροι κοινωνικοί έρευνητές δέχονται ότι ή ανθρώπινη συμπεριφορά — ως ένα βαθμό — είναι όρθολογική. Όρθολογικά δηλαδή προ-

σανατολισμένη πράξη κατευθυνόμενη προς έναν ή περισσότερους σκοπούς, με την έννοια που έδωσε ο Max Weber όταν εισήγαγε τον όρο «Zweckrationalität» («σκοπίμος όρθολογισμός») για την κοινωνική δράση. Σύμφωνα με τον Weber, ή «στάθμιση» («Abwägung») ή ή μελετημένη επιλογή των μέσων είναι μία διαδικασία κοινωνικής δραστηριότητας, ή οποία καταλήγει σε σκοπίμα όρθολογική («Zweckrationalität») πράξη. Με άλλα λόγια, ή μελετημένη επιλογή αναφέρεται στην ανάλυση των διαθέσιμων τρόπων και μέσων και στην επιλογή ανάμεσά τους. Κατά τον Wright (1986, σσ. 57-61), ή στάθμιση των προτιμήσεων προϋποθέτει και πεποιθήσεις και αξιολογήσεις. Αυτό, επίσης, σημαίνει ότι τά μέσα μπορούν να απορριφθούν ή να εγκριθούν σε ήθική βάση. Τά όρια ανάμεσα στους σκοπούς και τά μέσα δέν είναι καθαρά και ή διαχωρισμός τους είναι κάπως αυθαίρετος. Η δράση («Zweckrationalität») έχει γίνει αυτοσκοπός — σύμφωνα με την έκφραση του McLuhan «τό μέσον είναι τό μήνυμα» («the medium is the message»).

Ο όρθολογισμός των ανθρώπινων κινήτρων μπορεί να μελετηθεί μέσα από την εξέταση του βαθμού στον οποίο ή λήψη αποφάσεων και ή επιλογή δράσης — αναφορικότητα, όρθολογισμός και επιδίωξη του προτιμότερου ή της ευκαιρίας — βασίζονται σε κριτήρια όρθολογικά/μή όρθολογικά (βλ. π.χ. Elster 1985). Αυτό είναι ακριβώς που κάνουν βασικά οι θεωρίες για την όρθολογική δράση και την όρθολογική επιλογή. Για παράδειγμα, οι θεωρίες για τους κινδύνους και οι θεωρίες για την κοινωνική εξέλιξη ενδιαφέρονται για τή διαδικασία και τό αποτέλεσμα των ανθρώπινων επιλογών και πράξεων, είτε είναι όρθολογικές είτε μή όρθολογικές. Έχει αποδειχθεί σταδιακά ότι είναι συνηθισμένη ή πιθανότητα να εμφανίζεται τό αποτέλεσμα εξαιρετικά περίπλοκο και μπορεί μάλιστα να παρουσιάζει και χαρακτηριστικά «χαοτικής» εικόνας.

Οι συνέπειες της μεταβατικότητας έχουν γίνει πολύ αισθητές στις κοινωνίες του δυτικού κόσμου. Γι' αυτό και οι θεωρίες που λαμβάνουν υπ' όψιν την πιθανότητα μιας χαοτικής εξέλιξης έχουν γίνει τόσο προσφιλείς στις κοινωνικές επιστήμες τελευταία. Σε σχέση με αυτή την εξέλιξη, ή Beck (1992, σσ. 29-30) υποστηρίζει ότι τό μονοπώλιο που διεκδικούσε ή δυτική επιστήμη στον προσδιορισμό του όρθολογισμού και στην οικειοποίησή του έχει καταρριφθεί όριστικά. Δεδομένου ότι οι επιστήμονες στηρίζουν τό έργο

τους στην πεποίθησή τους για τήν αντικειμενικότητα και τον αντικειμενικό όρθολογισμό, αναπόφευκτα συνάγεται ότι βασίζονται και στις κοινωνικές αξίες και στις προσδοκίες.

Καθώς όμως οι επιπτώσεις της προηγμένης τεχνολογίας, της παγκοσμιοποίησης, των δικτύων κλπ. αποκτούν όλοένα και μεγαλύτερη σπουδαιότητα για την κοινωνία, αυτές οι αξίες και προσδοκίες γίνονται αντιφατικές και οι ομάδες συμφερόντων πίσω από αυτές αναπτύσσονται προς αντίθετες κατευθύνσεις, δημιουργώντας έτσι εντάσεις και άμφισβητήσιες των δομών που είναι θεμελιωμένες σε αξίες. Ο Beck θέτει τό ζήτημα του άνίσχυρου των προϋποτιθέμενων όρων προκειμένου να αποδεχθούμε μία κατάσταση, όπου ή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο τί είναι ακόμα και τί δέν είναι πιά αποδεκτό είναι διαφορετική στις διάφορες ομάδες της κοινωνίας.

Διαφορετικές δομές πεποιθήσεων συνδέονται μεταξύ τους με κοινές συστηματικού χαρακτήρα απαιτήσεις, που αποκαλούνται «όρθολογισμός». Έτσι, κατά τή μονιστική άποψη, ή όρθολογισμός είναι ένα κανονιστικό και συστηματικό χαρακτηριστικό των δομών της πληροφορικής γνώσης. Αυτή ή άποψη κάνει δυνατή τήν ταύτιση αξιολογήσεων και πράξεων.

Αυτή, ώστόσο, ή άποψη παραβλέπει τή σχέση ανάμεσα στα θεμέλια των ανθρώπινων επιλογών και του όρθολογισμού. Σε ένα άρθρο του, ή Campbell (1998) διακρίνει τίς επικρατέστερες τελευταίες κοινωνιολογικές θεωρίες σε (1) θεωρίες της όρθολογικής δράσης και της όρθολογικής επιλογής και (2) θεωρίες των κοινωνικών καταστάσεων (situationalism). Ο Campbell υποστηρίζει ότι τό «έδαφος» («domain») των θεωριών της πρώτης κατηγορίας είναι ή έλευθερία και της δεύτερης κατηγορίας οι ανάγκες και τά αδιέξοδα. Ο Campbell βλέπει τίς θεωρίες αυτές σαν να ήταν πρότυπα κείμενα της μετα-αφηγηματικής πεζογραφίας («types of meta-narratives»), όπως εκείνα τά οποία έχουν χρησιμοποιηθεί όχι μόνο για να περιγράψουν τίς απόψεις που θέλουν να τονίσουν οι έρευνήτες, αλλά και να θέσουν «υπερκείμενα» πλαίσια του νοήματος, τά όποια είναι σχεδιασμένα για να βοηθούν τους κοινωνιολόγους να κατανοήσουν τή σημασία της πράξης τους. Είναι περισσότερο ύποδείγματα που δημιουργήθηκαν για να αποφευχθεί ή επικίνδυνη στροφή της μετατροπής της κοινωνιολογικής έρευνας σε κάτι τό αποσπασματικό, τό ιδιόρρυθμο, τό πολυποίκιλο, τό ευμετάβλητο και τό συγκεχυμένο — σε κάτι παρόμοιο με τή σημερινή

μεταμοντέρνα πραγματικότητα πού προσπαθούν να έρμηνεύσουν.

Ο Campbell, ωστόσο, επισημαίνει ότι οι θεωρίες της όρθολογικής πράξης και της όρθολογικής επιλογής δίνουν προτεραιότητα στον όρθολογισμό εις βάρος των ανθρώπινων αρετών και υπερτονίζουν την επιλογή. Η ανθρώπινη συμπεριφορά όμως δεν είναι πάντα τόσο άπλη. Γι' αυτό τό είδος έρμηνείας, ή ανθρώπινη συμπεριφορά, ή όποία είτε δεν διέπεται από όρθολογισμό είτε δεν συνεπάγεται κάποια επιλογή είτε δεν μπορεί άνεπιφύλακτα να τοποθετηθεί στό λειτουργικό πλαίσιο του σχήματος μέσα-σκοποί, δεν αξίζει τόν κόπο να μελετηθεί. Από την άλλη, όμως, οι θεωρίες κοινωνικών καταστάσεων άγνοούν τή συμπεριφορά έξω από ένα περιεχόμενο πού αναφέρεται άπαραίτητα στην έπικοινωνία. Δεν κάνει διάκριση ανάμεσα σε συμπεριφορά πού έχει κοινωνικό νόημα και σε συμπεριφορά πού είναι, ύποκειμενικά, ιδιαίτερα δηλωτική νοήματος, αλλά μόνο ανάμεσα στα άτομα πού έπικοινωνούν μεταξύ τους. Όπωςδήποτε, όμως, ή ανθρώπινη συμπεριφορά είναι «ένα κράμα τόσο άνοιχτής όσο και μή άνοιχτής, συγκεκριαλυμένης συμπεριφοράς» και γι' αυτό δεν μπορεί να προσδιοριστεί μόνο όταν πιστοποιείται από άλλους (Campbell 1998).

Έπομένως, ό Campbell ζητάει μία θεωρία πού θά ήταν ικανή να παρουσιάσει μιάν άληθινή κοινωνιολογική κατανόηση της πολυπλοκότητας μιας πράξης. Μία τέτοια όμως κατανόηση θά άπαιτούσε μελέτη σε βάθος των ανθρώπινων τρόπων έπίτευξης σκοπών, ή όποία: (1) θά συμπεριελάμβανε πολλά παράλληλα στρώματα από έφικτά σχήματα μέσων-σκοπών κάτω από καθεμία όρατή πράξη — ό περιορισμός σε μία μόνο δεν άρκει— και (2) θά έλάμβανε ύπ' όψιν τήν ικανότητα του ανθρώπου να δημιουργεί και να χειρίζεται ένα νόημα τό όποιο όδηγεί σ' αυτόν τόν παραλληλισμό (Campbell 1998).

Οι μελλοντολογικές σπουδές, μέ τήν έμφαση πού δίνουν στην ιδέα για πολλές έναλλακτικές μορφές μέλλοντος, μία από τις όποιες γίνεται πραγματικότητα μέσω της ανθρώπινης επιλογής και δράσης, μπορούν από κάποια τουλάχιστον άποψη να χρησιμεύσουν ως άπάντηση στό κάλεσμα του Campbell. Τά έναλλακτικά μέλλοντα δεν είναι ύπαρκτά τή στιγμή του σχεδιασμού και της επιλογής, αλλά υπάρχουν μολαταυτα μέ τή μορφή δυνατοτήτων. Ο von Wright (1982) ειδήγαγε τήν έννοια της ένδεχόμενης πραγματικότητας (contingential reality), ή όποία μās βοή-

θησε να δούμε τόν τομέα των μελλοντολογικών σπουδών ως χώρο κοινωνικής έρευνας. Πρόκειται για μία πραγματικότητα ή όποία δεν προσδιορίζεται από όποιαδήποτε ειδικά παρατηρήσιμα γεγονότα, κατά τή στιγμή πού τή γνωρίζουμε, αλλά ή όποία ύπάρχει μόνο μέ τή μορφή πιθανών ή δυνατών έναλλακτικών μορφών. Έπομένως, κάθε συζήτηση πού αναφέρεται κατ' ευθείαν στό μέλλον — είτε για σχεδιασμό ή για διαμόρφωση στρατηγικής είτε όργάνωση ή μελέτη ή επιλογή πράξης — βασίζεται πάντοτε σε ένδεχόμενα. Άσχολεϊται μέ μία πραγματικότητα πού δεν ύπάρχει ούτε μπορούμε να τή δούμε πουθενά (άκόμα) (von Wright 1982). Έξ' αιτίας αυτού του άκαθόριστου ή των έναλλακτικών ένδεχομένων κατά τή στιγμή της γνώσης, αυτή ή γνώση μας για τό μέλλον παραμένει άδέβαιη και μή προβλέψιμη. Μέ βάση τήν έννοια του Campbell, μπορούμε να πούμε ότι οι έρευνητές του μέλλοντος μελετούν πάντοτε όντότητες και γεγονότα πού προϋποθέτουν τήν ένδεχόμενη πραγματικότητα των ανθρώπινων όντων και όργανισμών. Μέ αυτό τό νόημα, οι μελλοντολογικές σπουδές είναι ένας γνωστικός τομέας της πληροφορικής έπιστήμης, ό όποιος χρησιμοποιεί σύγχρονες έπιστημονικές μεθόδους και έχει κατορθώσει να αναπτύξει και δικές του μεθόδους και να παρουσιάσει τούς δικούς του τρόπους σκέψης.

Ο όρθολογισμός στις ανθρώπινες επιλογές από τή σκοπιά του προσανατολισμού προς τό μέλλον

Οι τρόποι μέ τούς όποιους είναι δομημένη ή άτομική σκέψη και ή διαδικασία λήψης άποφάσεων δεν είναι πάντοτε έξ' όλοκλήρου όρθολογικοί, άκόμα κι όταν οι ίδιοι οι άνθρωποι πιστεύουν ότι είναι έτσι. Οι δυνατότητές τους και οι περιορισμοί τους άπέναντι στις διαδικασίες πληροφορησης, καθώς και τό πώς κατανοούν τά χαρακτηριστικά της, καθορίζουν τή συμπεριφορά τους και τή διαδικασία πού άκολουθούν στή λήψη άποφάσεων. Έτσι, ή ανθρώπινη γνωστική διαδικασία περιλαμβάνει τήν έκλογή, όργάνωση, μετασχηματισμό, έναποθήκευση και χρησιμοποίηση της πληροφορίας (βλ. π.χ. Etzioni 1998).

Η σύγχρονη ψυχολογία, ωστόσο, δέχεται ότι τά ανθρώπινα όντα είναι όρθολογικά, προσανατολισμένα προς τό μέλλον και προς κάποιους σκοπούς και, έπίσης, αισιόδοξα. Σταθμίζουν τις επιλογές τους εκκινώντας από μιάν όρθολογική και

αναλυτική παρατήρηση τής κατάστασης πραγμάτων. Οί σκοποί και τά κίνητρά τους κατευθύνονται πρὸς τό μέλλον και, ὅταν ἀντιμετωπίζουν προβλήματα ἢ δυσκολίες, δημιουργοῦν — και χρησιμοποιοῦν ὡς στηρίγματα — πρότυπα, εἰδῶλα προτιμητέων μελλοντικῶν καταστάσεων, γιὰ νά ξεπεράσουν τίς δυσκολίες (Nurmi 1995).

Μέ μιά πρώτη ματιά, αὐτοί οἱ δύο τρόποι κατανόησης, τό ἀνθρώπινο κίνητρο και ὁ ὀρθολογισμός, φαίνονται ἀντιφατικά. Εἶναι ὅμως πραγματικά ἔτσι; Πῶς πρέπει νά κατανοήσουμε αὐτήν τήν ἀντιπαράθεση; Εἶναι οἱ δύο αὐτές ιδέες ἀντίθετες ἢ μιά πρὸς τήν ἄλλη; Και πῶς ἐννοεῖται ὁ ὀρθολογισμός στήν κοινωνιολογία; Σύμφωνα μέ τόν Sayer (1994, σ. 189), ἡ κενή ἀφαίρεση και οἱ μὴ ρεαλιστικές ὑποθέσεις γιὰ τόν ἀνθρώπινο ὀρθολογισμό εἶναι, σέ γενικές γραμμές, τά πιό προβληματικά ζητήματα στή θεωρία τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ ὀρθολογισμός *per se* εἶναι, τουλάχιστον, ἓνα ἐξίσου προβληματικό στήν κατανόηση ἢ και στήν περιγραφή του χαρακτηριστικό γνώρισμα, ὅσο εἶναι μιά μεταβατική φάση (transition). Οἱ Kamppinen και Raivola (1995, σσ. 28-29) κάνουν διάκριση ἀνάμεσα στόν πλουραλιστικό και τόν μονιστικό τρόπο κατανόησης τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἡ πλουραλιστική ἀποψη διαχωρίζει τόν ὀρθολογισμό σέ διάφορες κατηγορίες, ἀνάλογα μέ τήν ομάδα ἀναφορᾶς, π.χ. τόν ὀρθολογισμό τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, τῶν καλλιεργημένων, τῶν Δυτικῶν κλπ. Ἡ μονιστική ἀποψη βλέπει τόν ὀρθολογισμό ὡς ἓναν και ἓνιαῖο, ἀλλά χωρισμένο σέ διάφορες κατηγορίες, σύμφωνα μέ τίς δομές τῶν πεποιθήσεων. Πῶς μπορεῖ νά κατανοηθεῖ αὐτό; Εἶναι οἱ κατηγορίες ὀρθολογισμοῦ τῆς πρώτης περίπτωσης — διάφορες ομάδες ἀναφορᾶς — χωριστές και κλειστές ὀντότητες; Και, ἀκόμα, εἶναι οἱ ὀρθολογισμοί τῆς δεύτερης περίπτωσης — σύμφωνα μέ τή δομή τῶν πεποιθήσεων — χωριστοί και ἀσύνδετοι μεταξύ τους, ἢ ἀποτελοῦν μοντέλα τοῦ ἑνός και τοῦ ἴδιου καθολικοῦ ὀρθολογισμοῦ;

Ἡ ἀπάντηση σ' αὐτές τίς ἐρωτήσεις, καθώς και στίς φαινομενικά ἀντιφατικές ιδέες τῶν ψυχολογικῶν μοντέλων, μπορεῖ νά βρεθεῖ στίς θεωρίες τῆς πληροφόρησης πού ἀναφέρονται στό ἀνθρώπινο κίνητρο και στόν ὀρθολογισμό. Τό ζήτημα εἶναι πῶς ἓνα πρόσωπο ἀντιλαμβάνεται αὐτό τό ἴδιο τί εἶναι ὀρθολογικό και ἂν στή συνέχεια προσαρμόζει τή συμπεριφορά του και καθορίζει ἀνάλογα τούς στόχους του. Σύμφωνα μέ τίς θεωρίες τῆς πληροφόρησης, οἱ ἀνθρώπινες ἐπιλογές στηρίζονται σέ μιά γνωστική βάση διαθέσι-

μη και ἱκανή γιὰ τή λήψη ἀποφάσεων, σέ λειτουργικές και ἔγκυρες ἀξίες, σέ ὑποθέσεις γιὰ τό μέλλον και τίς δυνατότητές του και στίς ἱκανότητες νά ἀναλύσει μιά τέτοια πληροφορία. Αὐτή ἢ γνωστή βάση καταγράφει ἀξιοσημείωτες πληροφορίες, τήν ἀξιοπιστία τους και τίς διαφορές σχέσεις ἀνάμεσα στά διάφορα εἶδη γνώσης. Ἡ ἐπιλογή ἀξιῶν ἀφορᾶ μιά ἀξιολόγηση μέσων, γιὰ νά ἐπιτευχθεῖ τό ἐπιθυμητό ἀποτέλεσμα. Οἱ πιθανότητες κρίνονται ἀπό τήν ἀποψη τῶν κινδύνων και τῶν δυνατοτήτων. Σταθμίζει κανείς τά πλεονεκτήματα και τά μειονεκτήματα και κάνει ὑπολογισμούς πάνω στίς δυνατότητες πού προκύπτουν μέ βάση αὐτήν τήν καταγραφή. Ἔτσι, οἱ ὀρθολογικές ἐπιλογές μορφοποιοῦνται σέ χρησιμους ὑπολογισμούς (Kamppinen και Raivola 1995, σσ. 19-20).

Τό μοντέλο τοῦ Etzioni, γιὰ τήν ἐπίδραση τῶν κανονιστικῶν/ψυχολογικῶν (normative-affective, N/A) παραγόντων στή λήψη ἀποφάσεων μας, ὁδηγεῖ στήν ἐξέταση τῶν ἀνθρώπινων ἐπιλογῶν και τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς ἀπό μιά ὀπτική πλατύτερη ἀπό ἐκείνη τῆς παραδοσιακῆς ἔννοιας τῶν ἀνθρώπινων ὑπάρξεων ὡς «σκοπίμα ὀρθολογικῶν» («Zweckrationalität») ὄντων. Ὁ Etzioni παρατηρεῖ ὅτι, ἐνῶ γίνεται δεκτό ὅτι ἓνα ἀνθρώπινο ὄν εἶναι ὀρθολογικό στίς πράξεις του και στίς ἀποφάσεις του, ἢ σφαῖρα τῶν κινήτρων ἀπό ὅπου ὑπαγορεύονται αὐτές οἱ ἐπιλογές μπορεῖ νά εἶναι συγκινησιακή (emotional). Ἔτσι, ὁ λειτουργικός ὀρθολογισμός — ἢ, ὅπως προτιμάει ὁ Kuusi (1999), ἡ ὀρθολογικότητα (reasonability) — μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι στηρίζεται σέ ἐπιλογές πού εἶναι κατά βάση ἀποτέλεσμα συνδυασμῶν τῶν ἀξιῶν μέ τό ὀρθολογικό. Ὁ παραδοσιακός τρόπος σκέψης δέχεται ὅτι, ὅταν ἓνα πρόσωπο ἔχει ἓναν καθορισμένο και ξεκάθαρο σκοπό, ἀρχίζει νά συλλέγει, νά ἐπεξεργάζεται και νά ἐρμηνεύει μέ συνέπεια τήν πληροφορία πού βοηθοῦσε στόν μεγαλύτερο βαθμό στήν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ. Σύμφωνα μέ τή θεωρία τοῦ Etzioni, οἱ περισσότερες ἀνθρώπινες ἐπιλογές ὑπαγορεύονται ἀπό ὑπολογισμούς βασίζομενους σέ ἀξίες, ἀνάγκες, προτιμήσεις και συναισθήματα πού ἐπικρατοῦν τή στιγμή τῆς λήψης ἀποφάσεων. Ἔτσι, οἱ περισσότερες ἐπιλογές πού κάνει ἓνα ἄτομο βασίζονται σέ κανονιστικούς-συναισθηματικούς ὑπολογισμούς, μολονότι ἔχει γίνει γενικά ἀποδεκτό ὅτι ἓνα ἄτομο σταθμίζει τίς ἐπιλογές του μέ λογικό-ἐμπειρικό (logical-empirical, L/E) τρόπο.

Εἰδῶλα τοῦ μέλλοντος ἀποτελοῦν σημαντικὸ

μέρος τών κινητήριων δυνάμεων πού υπαγορεύουν τή συμπεριφορά στό παρόν (βλ. π.χ. Inayatullah 1993). Οί άνθρωποι είτε προσπαθούν νά προσαρμοστούν σέ ό,τι βλέπουν νά έρχεται είτε προσπαθούν νά ένεργήσουν κατά τρόπο πού δημιουργεί τό επιθυμητό τους μέλλον (Bell 1997b). Κατά συνέπεια, τά είδωλα του μέλλοντος θέτουν σέ ένεργεια λήψεις αποφάσεων και έπιλογές δράσης, τόσο στό προσωπικό όσο και στό κοινωνικό επίπεδο. Οί έπιλογές του τύπου N/A, βασιζόμενες στό θετικό ή τό αρνητικό, στό προσδοκώμενο ή στό επίφοβο είδωλο του μέλλοντος, επενεργούν σημαντικά στή λήψη αποφάσεων. Τά είδωλα επηρεάζουν τήν ποικιλία έπιλογών, τήν επεξεργασία και έρμηνεία τής ζητούμενης πληροφορίας και έτσι ασκούν επίδραση τόσο στους σκοπούς όσο και στά μέσα («Zweckrationalität»), για τήν επίτευξη αυτών των σκοπών. Όταν οι άνθρωποι λαμβάνουν αποφάσεις και επιλέγουν τρόπους δράσης, αξιοποιούν τή γνώση και πείρα πού απέκτησαν στό παρελθόν, υπολογίζουν τους στόχους και τις προσδοκίες τους για τό μέλλον και τά συνδέουν όλα αυτά μέ πληροφορίες για τήν κατάσταση πού υπάρχει στό παρόν, προσαρμόζοντάς τα στις δομές του, τις πραγματικότητες του και τους συσχετισμούς του. Έτσι, ή ποιότητα των ειδώλων του μέλλοντος γίνεται καθοριστική του πόσο προετοιμασμένο είναι ένα πρόσωπο νά λάβει αποφάσεις στό παρόν και νά αναλάβει τις ευθύνες πού συνεπάγονται αυτές οι αποφάσεις. Τό παρόν του παρέχει τά εργαλεία και θέτει τά όρια μέσα στα οποία μπορεί νά διερευνήσει τις δυνατότητες του μέλλοντος.

Ένα παράδειγμα, σχετικά μ' αυτό, είναι μία κατάσταση όπου ένα πρόσωπο πρέπει ν' αποφασίσει απέναντι σέ ποιόν θά χρειαστεί νά είναι πιο πιστό, στον εργοδότη του ή στό σωματείο του. Αυτή ή στάση πίστης και συνέπειας είναι ο αντικειμενικός, βασισμένος σέ αξίες, σκοπός, επιλεγμένος από αυτό τό πρόσωπο ως κανόνας συμπεριφοράς του. Οί δύο δυνατότητες έπιλογής πού έχει για νά πετύχει τό σκοπό του — αφοσίωση στον εργοδότη ή στό σωματείο — αποκλείουν ή μία τήν άλλη. Χρειάζεται υπολογισμό τής προσωπικής του ωφέλειας και ή έπιλογή του επομένως βασίζεται στήν έννοια τής «Zweckrationalität» ως προς τό ποιά από τις δύο εναλλακτικές συμπεριφορές είναι ή καλύτερη ή ή πιο βλαβερή. Έτσι, ή λήψη τής απόφασης επηρεάζεται όχι μόνον από τον υπολογισμό του ποιά απόφαση θά φέρει ωφέλεια ή ζημία στον εργαζόμενο, αλλά οι δύο αυτές δυνατότητες έπιλογής έ-

κτιμώνται στό φώς του έρωτήματος ποιά γενικά χαρακτηριστικά υπάρχουν στό μέλλον για τον εργαζόμενο: τί είδους είναι τό είδωλο του μέλλοντος — θετικό ή αρνητικό — και πώς ή έπιλογή του θά επηρεάσει αυτό τό μέλλον; Πρέπει, επομένως, νά ληφθούν υπ' όψιν και οι ήθικές συνέπειες τής απόφασης.

Κρίσιμες έρωτήσεις για τήν έρευνα: Τί θά είναι, τί μπορεί νά είναι και τί πρέπει νά είναι

Όπως οι κοινωνικές επιστήμες γενικά, έτσι και οι μελλοντολογικές σπουδές ειδικότερα μπορούν νά θεωρηθούν ως ένας πνευματικός χώρος συζήτησης, ο οποίος συμβάλλει ώστε ο «σκοπικός όρθολογισμός» («Zweckrationalität») νά γίνει μέ σαφήνεια τμήμα τής κοινής μας κοινωνικής πραγματικότητας.

Πέρα από αυτό, ο προσανατολισμός προς τό μέλλον επίσης δίνει έμφαση στή σχέση ανάμεσα στα μέσα και τους σκοπούς, όχι μόνον από τήν άποψη του τί είναι περισσότερο όρθολογικό και λειτουργικό, αλλά και λαμβάνοντας υπ' όψιν τις ήθικές συνέπειες των έπιλογών και αποφάσεων. Ο Ossip Flechtheim, από τους θεμελιωτές των επιστημονικών μελλοντολογικών σπουδών, τόνισε ότι οι μελλοντολογικές σπουδές (ή ή μελλοντολογία, σύμφωνα μέ τον όρο πού ο ίδιος προτιμούσε καλύτερα) θά έπρεπε νά έχουν τόση απήχηση, ώστε τό μέλλον νά είναι διαφορετικό και ριζικά καλύτερο από τό παρελθόν (Flechtheim 1972). Στην άσκηση του έργου της, πού είναι νά έντοπίζει και νά θέτει σέ συζήτηση τους σκοπούς, τις αξίες και τά κριτήρια μιας πολύπλοκης κοινωνικής ανάπτυξης, ή κρατούσα κοινωνιολογία μπορεί νά ωφεληθεί υιοθετώντας ένα από τά ιδεώδη των μελλοντολογικών σκοπών, τό οποίο δίνει ξεχωριστή σημασία στις αξίες και στις συζητήσεις περί αξιών.

Οί μελλοντολογικές σπουδές βλέπουν τό παρελθόν, τό παρόν και τό μέλλον ως αλληλένδετα μεταξύ τους. Η γνώση των εξελίξεων του παρελθόντος είναι απαραίτητη, ώστε νά μή χτίζονται σκέψεις και ιδέες για τό μέλλον πάνω στό κενό. Η κάθε απόφαση και ή κάθε έπιλογή δράσης έχει κάποια επίδραση στό μέλλον, αλλά ή δημιουργία τους εξαρτάται από τό πόσο γνωρίζει κανείς τήν κατάσταση του παρόντος και τήν πείρα του παρελθόντος. Ο Giddens (1991, σσ. 75-76, 1996, σ. 16) παρατηρεί ότι τό «έγώ» δια-

γράφει μιά εξέλικτική τροχιά από τό παρελθόν προς τό προσδοκώμενο μέλλον. Τά άτομα συνειδητοποιούν τό παρελθόν τους στό φώς τής προσδοκίας τους γιά τό μέλλον. Οί άνθρωποι όχι μόνο διατηρούν τό παρελθόν στή μνήμη τους, αλλά οικοδομούν και αναδιοργανώνουν συνεχώς τίς αναμνήσεις τους από τό παρελθόν στό φώς τών εμπειριών και τής κατανόησης του παρόντος.

Παρόμοια, οί προσδοκίες γιά τό μέλλον ανοικοδομούνται, επανεξετάζονται και αναδιοργανώνονται ξανά και ξανά, δεδομένου ότι είναι από τή φύση τους ένα υλικό εύπλαστο και ευμετάβλητο. Έτσι, όλες οί επιλογές πού κάνουμε στό παρόν κατευθύνονται λίγο πολύ προς τό μέλλον, είτε τό συνειδητοποιούμε αυτό είτε όχι. Κατά συνέπεια, ή ποιότητα και τά κίνητρα πίσω από τίς επιλογές και τίς αποφάσεις μας στό παρόν μπορούν νά κατανοηθούν υπό τό πρίσμα του πώς περίπου νομίζουμε ότι μπορεί νά είναι τό μέλλον — καλό ή κακό, ευτυχισμένο ή δυστυχισμένο, επιθυμητό ή ανεπιθύμητο.

Ο Bell (1997α, σσ. 174-79) υποστηρίζει ότι υπάρχουν περιγραφές και εκτιμήσεις γιά τό μέλλον πού ασκούν επίδραση σ' αυτό και οί όποιες μπορούν έπομένως νά μελετηθούν επιστημονικά. Πρώτον, ή σπουδή τους θά πρέπει νά επικεντρώνεται στά τωρινά είδωλα και τίς τωρινές προσδοκίες του ανθρώπου γιά τό μέλλον — στό τί νομίζουν ότι είναι πιθανότερο νά συμβεί. Δεύτερον, είναι σημαντικό νά γνωρίζουμε ποιό πιστεύουν οί άνθρωποι ότι πρέπει περίπου νά είναι τό μέλλον, καθώς και τί πιστεύουν ότι περίπου θά είναι ή μπορεί νά είναι ή τί θά έπρεπε νά είναι. Αυτό σημαίνει ότι και οί πιθανότητες πρέπει επίσης νά μελετηθούν, από υποκειμενική άποψη. Τρίτον, θά πρέπει, ακόμα, νά συμπεριλαμβάνει ή μελέτη μας μιά διερεύνηση τών σκοπών, αξιών και διαθέσεων τών ανθρώπων, καθώς και τών προτιμήσεων σύμφωνα μέ τίς όποιες αξιολογούν τά είδωλα του μέλλοντος και τίς προτεραιότητες πού δίνουν σέ ένα όρισμένο μέλλον άπέναντι στις έναλλακτικές μορφές του. Τέταρτον, οί σημερινές προθέσεις, υποχρεώσεις και δεσμεύσεις τών ανθρώπων προς άλλους ανθρώπους θά έχουν επίσης μιά επίδραση στό πώς περίπου θά είναι τό μέλλον τους και έπομένως πρέπει και αυτό νά συμπεριλαμβάνεται στις επιστημονικές μελλοντολογικές σπουδές.

Τέλος, ό Bell τονίζει ότι μιά μελέτη δέν μπορεί νά είναι έγκυρη χωρίς γνώση του παρελθόντος και του παρόντος. Άφου ό τρόπος πού κατανοούμε τό παρόν μπορεί νά θεωρηθεί ως έρμηνεία τών παρελθόντων εμπειριών μας — αποφά-

σεις, πράξεις και τά αποτελέσματά τους — ή κατανόηση και του μέλλοντος έπομένως συνδέεται άρρηκτα μέ τή σημερινή μας πείρα, μέ τό πώς έρμηνεύουμε πράγματα πού συμβαίνουν στό παρόν. Πρόκειται γιά μιά διαδικασία πού έχει σαφείς δεσμούς μέ τό παρελθόν, αλλά και μέ τά γεγονότα του παρόντος. Επίσης, οί καθιερωμένες πρακτικές, οί κοινωνικές προσδοκίες, οί προτιμήσεις και οί συμβάσεις μας έχουν επίσης χρησιμεύσει στή διαδικασία όργάνωσης του μέλλοντος, αλλά, στήν παρούσα φάση τής μετάβασης, ή μορφή τους και τό νόημά τους αλλάζουν. Έπομένως, ό «σκοπικός όρθολογισμός» («Zweckrationalität») τών μελλοντολογικών σπουδών προσφέρει ένα εξαιρετο έργαλειό γιά τή μελέτη τής παρούσας κατάστασης στήν κοινωνιολογική έρευνα.

Άκόμα, οί μελλοντολόγοι πρέπει επίσης νά θυμούνται ότι οί σημερινές διαδικασίες πρόβλεψης, καθώς και τά προγνωστικά τών «σεναρίων» πού δημιουργούνται μέ τή βοήθειά της, αναπόφευκτα επηρεάζουν τό μέλλον, έπειδή αποτελούν μέρος του σχεδιασμού και τών στρατηγικών διαδικασιών σέ διαφόρους όργανισμούς (βλ. π.χ. Kahn και Mentzer 1995, Mentzer και Kahn 1997, Mintzberg και Quinn 1996). Ο Bell (1997α, 1997β), ανάμεσα σέ άλλους, κάνει λόγο γιά αυτομεταβαλλόμενες προφητείες — πού διαψεύδουν ή δικαιώνουν τόν έαυτό τους — οί όποιες οδηγούν σέ μεταβολές στους ίδιους τους όρους τους και, έπομένως, στον έαυτό τους. Διάφοροι όργανισμοί, μέ δικά τους όράματα και σκοπούς, αλλάζουν τόν έαυτό τους και τόν κόσμο. Αυτό πρέπει νά τό θυμόμαστε, όταν κρίνονται δραστηριότητες όπως ή έπεξεργασία «σεναρίων».

Πρός συζήτηση: μπορεί μιά προσανατολισμένη προς τό μέλλον Κοινωνιολογία νά ενισχύσει τόν όρθολογισμό τών επιλογών;

Η κοινωνιολογία και οί μελλοντολογικές σπουδές έχουν κοινές κάποιες σπουδαίες πνευματικές ρίζες. Στο άρθρο του, στό όποιο εξετάζει τή σχέση ανάμεσα στό μελλοντολογικό κίνημα (όπως τό όνομάζει) και στις κοινωνικές επιστήμες, ό Bell (1996) γράφει ότι υπάρχει μιά μακρά και έντονα κοινή πνευματική ιστορία, πού ανατρέχει πολύ πίσω, στά έργα τών Comte, Condorcet, Marx κ.ά. Η σύγχρονη κοινωνιολογία, παρά τίς βάσιμες επικρίσεις πού δέχθηκε³ κατά τίς τελευταίες δεκαετίες, εξακολουθεί νά διατη-

ρεϊ χαρακτηριστικά που είναι δυνατόν να ωφελήσουν τις μελλοντολογικές σπουδές και αντίστροφα. Για παράδειγμα, η κοινωνιολογία θά μπορούσε ν' αποκτήσει νέα δύναμη και νά ξαναβρεί τόν ρόλο της ως επιστήμη που έρμηνεύει τήν κοινωνική πραγματικότητα, ενώ ο κλάδος τών μελλοντολογικῶν σπουδῶν θά έκανε καλά νά καταλάβει ότι πολλά πράγματα «έπινοημένα» από αυτόν έχουν ήδη χρησιμοποιηθεί από τήν κοινωνιολογία εδώ και χρόνια.

Είναι σωστό νά λεχθεί ότι υπάρχει ακόμα μεγάλη ανάγκη για όντολογική και επιστημολογική ανάπτυξη μέσα στους κόλπους τών μελλοντολογικῶν σπουδῶν και τής έρευνας για τό μέλλον. Ο Malaska (1995) έχει σημειώσει ότι ή έρευνα για τό μέλλον απαιτεί νέα στάση απέναντι στην πραγματικότητα όντολογικά, διαφορετική από εκείνη τών συμβατικῶν επιστημῶν, καθώς και νέες μεθόδους έρευνας, συλλογισμού και συναγωγής συμπερασμάτων. Οί μελλοντολογικές σπουδές έχουν δεσμούς μέ τή λογική, τά κεντρικά κοινωνικά ζητήματα και προβλήματα, καθώς και μέ γεγονότα και πράξεις που άφορούν ανθρώπινες υποθέσεις.

Η παραδοσιακή επιστημονική έρευνα προϋποθέτει ένα φάσμα παρατηρήσιμων αντικειμένων ή φαινομένων. Είναι δυνατόν νά ιδρυθεί μία νέα επιστήμη, εάν ή ύπαρξη νέων έμπειρικῶν αντικειμένων ή φαινομένων μπορέσει ν' αποδειχθεί ή εάν μπορεί νά δημιουργηθεί μία ιδιαίτερη περιοχή από τά έδάφη τών κυρίαρχων επιστημῶν. Τό πρόβλημα στό πεδίο τών μελλοντολογικῶν σπουδῶν είναι ότι δέν μπορούν νά κάνουν ούτε τό ένα ούτε τό άλλο, γιατί ή έννοια του μέλλοντος είναι «ακόμα τίποτα και πουθενά» (Malaska 1995, σ. 79). Επομένως, τό έδαφος τών μελλοντολογικῶν σπουδῶν απαιτεί νά διευρύνουμε τήν κατανόησή μας.

Στήν πραγματικότητα, κάθε έπαρκής θεωρία για τήν ανθρώπινη συμπεριφορά ή τήν κοινωνική μεταβολή, που αποτελούν φυσικό τμήμα κάθε διαδικασίας, ασχολείται μέ τή λήψη αποφάσεων, τόν σχεδιασμό, τή διαμόρφωση επιλογῶν και τήν εκτίμηση και εκλογή πράξεων.

Επομένως, ή συζήτηση σέ θέματα ήθικης — αναπόσπαστο τμήμα τών μελλοντολογικῶν σπουδῶν — θά πρέπει νά εισαχθεί στην κοινωνιολογική έρευνα ως αυτόνομη σημείο άφετηρίας. Ο Bell (1996) έχει τή γνώμη ότι, επειδή ή κοινωνιολογία σέ όλη τήν ιστορία της αποβλέπει στό ιδεώδες της ελευθέρης από άξίες, καθαρής και αντικειμενικής επιστήμης, έχει χάσει τήν ευαισθησία της και πρέπει νά γίνει αλτρουιστική και

ευαίσθητη στά πράγματα. Προτείνει ή κοινωνιολογία «νά ξαναβάλει στή θέση της τήν έννοια του καλού», όχι επιστρέφοντας σέ μία στενοκέφαλη ήθικολογία ή σέ μία κακής ποιότητας επιστήμη, αλλά για νά αποκαταστήσει τήν ήθική άποψη στις βασικές της αρχές, ενώ παράλληλα «θά διατηρεί τά ύψηλότερα επίπεδα ευρυμάθειας και έπιστημονικής σκέψης».

Τό πρόβλημα τής ήθικης στή σύγχρονη κοινωνιολογία επανέρχεται στις άνησυχίες του Taylor (1991) για τή σύγχρονη σημερινή κοινωνία: πολύ συχνά, ή έμφαση δίδεται στην σπουδαιότητα της ελευθερίας επιλογής εις βάρος της ουσίας και της ποιότητας τών αποφασίζομένων επιλογῶν. Σ' αυτήν τή φάση του ήθικου σχετικισμού, έχουμε χάσει από τά μάτια μας τό τί είναι αλήθεια και τί δέν είναι, καθώς και τις ήθικές αρχές του άδικου και του δίκαιου, του λανθασμένου και του όρθου. Η κοινωνική ήθικότητα έχει υποστεί πλήγμα μέ τήν εμφάνιση του Net. Γι' αυτό, ή συγκέντρωση του κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος πρέπει νά διευρυνθεί, για νά συμπεριλάβει και τήν παγκόσμια κοινωνία.

Σέ ό,τι άφορά στό πρόβλημα τής κοινωνιολογίας, που εμφανίζεται ποικιλόμορφη, πλουραλιστική, έξω από τά όρια της και μέ ενδιαφέρον διασπασμένο σέ χωριστά μεταξύ τους θέματα, ό προσανατολισμός προς τό μέλλον θά μπορούσε νά προσφέρει έναν κοινό παρονομαστή σέ όλους αυτούς τους ποικίλους υπο-κλάδους τής κοινωνιολογικής πρακτικής. Όλα αυτά τά χαρακτηριστικά τής κοινωνιολογικής διάσπασης — έστω και αν δέν θεωρούνται αντιφατικά αλλά μάλλον συμπληρωματικά τό ένα του άλλου — θά κερδίζουν από τήν παραδοχή του γεγονότος ότι όλα έρμηνεύουν κάτι που έχει σχέση μέ τήν ιδεά και πιο πολύπλοκη πραγματικότητά μας.

Όταν αναλογιστούμε τό πρόβλημα του όρθολογισμού στις κοινωνικές επιστήμες, τήν κλιμακούμενη επικάλυψη τών διαφόρων τομέων στους κόλπους τους ή τά συγχεόμενα όρια τών επιστημῶν αυτών μέ τις φυσικές επιστήμες και τις επιστήμες του ανθρώπου, διαπιστώνουμε ότι ή κοινωνιολογία αγωνίζεται απελπισμένα νά προσδιορίσει τόν ρόλο της και νά χαράξει τά όρια της μέσα από αυτή τή διαδικασία. Οί μελλοντολογικές σπουδές, ως τομέας επιστημονικής έρευνας, μπορούν νά γίνουν χρήσιμες στην κοινωνιολογία, προσφέροντας μιάν όλιστική προοπτική, μιά προσέγγιση πολυεπιστημονική ή διεπιστημονική και μιάν άμερόληπτη στάση απέναντι στις άλλες επιστήμες, τόσο τις φυσικές ό-

σο και τις κοινωνικές. Οι μελλοντολογικές σπουδές έρευνούν τα αποτελέσματα και τις θεωρίες των επίμερους επιστημονικών κλάδων και προβαίνουν στη χρησιμοποίησή τους, όπου αυτά είναι εφαρμόσιμα. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι μελλοντολόγοι δεν βλέπουν κανένα σύστημα ή καμιά μονάδα απομονωμένα, αλλά αντιλαμβάνονται τον κόσμο ως μιάν αλληλεξαρτώμενη ολότητα. Επίσης, θα πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν ένδεχόμενες απροσδόκητες ή χωρίς πρόθεση συνέπειες από κάποιες κοινωνικές πράξεις. Το κάθε πρόβλημα και η λύση του δημιουργούν νέα προβλήματα, άλλου είδους, κατώτερης ή ανώτερης τάξης συνέπειες της κάθε πράξης. Έτσι, ο μόνος εύλογος τρόπος να κατανοήσουμε αυτό το όλο είναι να απορρίψουμε τον στενό τομέα μιας μόνο επιστήμης και να θέσουμε σε εφαρμογή μεθόδους και ιδέες πολυεπιστημονικές.

Μολονότι η έρμηνεία που δίνουμε εμείς στο παρελθόν είναι δυνατό να αλλάξει, αυτό το ίδιο το παρελθόν παραμένει εκείνο που ήταν — όσο για το παρόν, είναι το έδαφος της επιλογής, της απόφασης, της δράσης. Το μέλλον αποτελεί την ευκαιρία, την ποικιλία εναλλακτικών ανταποκρισεων, την περιοχή που παραμένει ανοιχτή ώσπου να κάνουμε την επιλογή μας. Έτσι, η ιδέα ενός ανθρώπινου όντος ως παράγοντος δημιουργικού, με αυτεπίγνωση, κατευθυνόμενου από «σκοπούς, στόχους και είδωλα του μέλλοντος» είναι περισσότερο χρήσιμη από εκείνην ενός «παθητικού ρομπότ υποκινούμενου από απρόσωπες κοινωνικές δυνάμεις» (Bell 1996). Αυτή η αρχή, που ονομάζεται συχνά pro-activity (ιδέα υπέρ της ενεργού συμμετοχής, ή έφεση-βούληση συμμετοχής στην κοινωνική δράση), όρίζεται ως η ικανότητα και η βούληση να μετέχουμε στη δημιουργία του μέλλοντος. Απαιτεί, εξάλλου, κατανόηση του γεγονότος ότι τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του μέλλοντος, καθώς αυτό ανοίγεται προς την πραγματικότητα, εξαρτώνται κατά βάση από τις τωρινές μας επιλογές και πράξεις. Η ιδέα αυτή λοιπόν σημαίνει ότι μπορούμε και πρέπει να επιδρούμε σε ό,τι συμβαίνει σ' εμάς και στον κόσμο γενικά.

Στις μελλοντολογικές σπουδές, η κοινωνία δεν θεωρείται μόνον ως ένας συνδυασμός των αδιάκοπα επαναλαμβανόμενων τύπων κοινωνικών αλληλεπιδράσεων και δεσμεύσεων, αλλά και ως ένα πολύπλοκο δίκτυο ένδεχόμενων στερεοτύπων της καθημερινής ανθρώπινης συμπεριφοράς. Τα στοιχεία αυτά γίνονται εμφανή όχι μόνο στις τωρινές μας προσδοκίες, ελπίδες και φόβους, αλλά και στις

επιλογές και αποφάσεις που βασίζονται σ' αυτά. Η κοινωνία λοιπόν όροθετείται επίσης ως μία προσανατολισμένη προς το μέλλον διεργασία, ή οποία συνεχώς οικοδομείται και ανοικοδομείται.

Ο Alasuutari (1989, σσ. 12-13) υποστηρίζει ότι, στην επιστημονική φιλοσοφία, τα πράγματα και τα φαινόμενα, καθώς και οι τρόποι σκέψης, θεωρούνται ότι χαρακτηρίζουν την εποχή τους μόνον έφ' όσον θα έχει περάσει κάποιο χρονικό διάστημα. Έπομένως, η ανεξάρτητη από τον χρόνο έγκυρότητα αναγνωρίζεται ως χαρακτηριστικό κάθε σοβαρής μεθόδολογίας που έχει να κάνει με την πραγματικότητα.

Ο Alasuutari, ωστόσο, υποστηρίζει ότι αυτός ο τρόπος σκέψης δεν είναι έγκυρος στην κοινωνιολογία, επειδή (1) το ίδιο το αντικείμενό της — η κοινωνία — μεταβάλλεται και (2) οι μέθοδοι έρευνας μεταβάλλουν το αντικείμενο, μορφοποιώντας το σύμφωνα με το μοντέλο που χρησιμοποιείται στην περιγραφή του. Κατά συνέπεια, δεν υπάρχει βάσιμος λόγος για να ισχυριζόμαστε ότι τα αποτελέσματα των μεθόδων, περιγραφών και έρευνών, που ασχολούνται με την κοινωνία, είναι καθ' εαυτά όρθα ή λανθασμένα στις κοινωνικές επιστήμες αφού αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της κοινωνίας και των διεργασιών της. Αντίθετα, εκείνο που κυρίως ενδιαφέρει τις κοινωνικές επιστήμες, θα έπρεπε να είναι επικεντρωμένο στο πώς οι ίδιοι οι άνθρωποι εκτιμούν και έρμηνεύουν τα πράγματα, επιλέγουν τις μεθόδους τους δράσης και ενεργούν τότε ανάλογα, αναπαράγοντας έτσι την κατ' αυτούς πραγματικότητα (στο ίδιο, σ. 55). Αυτό μας φέρνει πίσω στον Giddens (1991), ο οποίος ένθαρρύνει τους κοινωνικούς επιστήμονες να μετέχουν στα πολιτικά δρώμενα της κοινωνίας.

Τά θεωρητικά και τα πρακτικά προβλήματα, που χρησιμοποιήθηκαν για την περιγραφή της σημερινής κοινωνικο-οικονομικά και πολιτιστικά μεταβατικής εποχής, έχουν δημιουργήσει ένα κάποιο ρεύμα στη σύγχρονη κοινωνιολογική συγγραφή και στις αντίστοιχες συζητήσεις. Πολλοί προφητεύουν το «τέλος των πάντων»: πάρτε, λόγου χάρη, τίτλους όπως «τό τέλος της εργασίας», «τό τέλος του μέλλοντος», «τό τέλος των έθνων-κρατών», «τό τέλος της ιστορίας», «τό τέλος της γεωγραφίας», «τό τέλος της επιστήμης»⁶ κλπ. Όταν δε κανείς αυτά όλα από τη σκοπιά των μελλοντολογικών σπουδών, φαίνονται ν' αποτελούν από μόνα τους φαινόμενα εποχών καμπίης και μέρος των τάσεων που προκάλεσαν την εμφάνισή τους. Είναι έπομένως πιο σπουδαίο να αναπτύξουμε μία κοινωνιολογι-

κή ανάλυση τής εποχής μας, ή όποία θά έπιεντρώνεται σέ αυτά τά χαρακτηριστικά και θά είναναι ικανή νά κατανοήσει και νά έρμηνεύσει τήν μεταβαλλόμενη κοινωνική μας πραγματικότητα.

Τό πρόβλημα σήμερα είναι ότι δέν ύπάρχει κανέναν καθορισμένο τρόπο νά προσδιορίσουμε ποιές άξίες και ποιές προσδοκίες είναι παραδεκτές. Η αντιμετώπιση τών κινδύνων δέν έξαρτάται μόνον από τίς εκτιμήσεις δυνατοτήτων ή από τίς μαθηματικές πιθανότητες, αλλά και από ήθικές παραμέτρους, πού δέν είναι ίδιες για όλα τά μέλη ή όλες τίς ομάδες συμφερόντων μιάς κοινωνίας. Οί άνθρωποι ζούν στον ίδιο κόσμο, αλλά δέν μοιράζονται τήν ίδια πραγματικότητα. Τά κοινωνικά κινήματα θέτουν έρωτήματα πού δέν βρίσκουν — και ίσως δέν είναι δυνατόν νά βρούν — άπάντηση από τεχνικούς, οι όποιοι είν-

ναι ειδικευμένοι στους κινδύνους. Αυτά τά έρωτήματα μαρτυρούν ότι ό πολλαπλός συμπαντικός («multi-versal») χαρακτήρας τής πραγματικότητας σημαίνει ότι «έκείνο πού θά έπρεπε νά είναι δέν μπορεί νά καθορίζεται αντικειμενικά από τό τί είναι». Αντίθετα, ή σημερινή εποχή, πού χαρακτηρίζεται από τό Net, από τά φαινόμενα του μεταμοντερνισμού και τήν τεχνολογία τής εποχής τής πληροφόρησης, φαίνεται νά λειτουργεί με τέτοιους τρόπους, ώστε ή λογική τής πράξης, πού έχουν ανάγκη οι άνθρωποι, πλησιάζει προς τίς μεθόδους και τρόπους δράσης του κλάδου τών μελλοντολογικών σπουδών. Οί μελλοντολογικές σπουδές και ή προσανατολισμένη προς τό μέλλον σκέψη προσφέρουν στην κοινωνιολογία και νέα μέσα για τήν κατανόηση τής μεταβολής και έργαλεία μεθόδου για τή διερεύνησή της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρόρρηση: τό νά πούμε από πριν ότι κάτι θά συμβεί, τό νά προβλέψουμε κάτι (Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, Oxford University Press 1995, σελ. 908). Για έναν πιο λεπτομερή όρισμό, βλ. Masini, 1993, σσ. 54-56. Στην διεισδυτική έργασία της για τήν ιστορία τών δεσμών και τά σημεία έπαφής μεταξύ κοινωνιολογίας και μελλοντολογικών σπουδών, ή Masini (1998) έξετάζει περαιτέρω τή χρήση τής πρόβλεψης (prediction) σέ αντιδιαστολή προς τίς έννοιες forecast και foresight.

2. Σιωπηρή γνώση (tacit knowledge) είναι τό είδος τής γνώσης πού είναι δύσκολο νά εκφραστεί με σαφήνεια. Είναι γνώση ύποκειμενική, περίπου ένορατική, συσσωρευμένη με τό «κάνοντας και μαθαίνοντας» ή «μάθηση με τή χρήση ή έφαρμογή». Προσωπικοί παράγοντες, όπως τό συναίσθημα, ή αντιληπτική ικανότητα και ή διαίσθηση είναι σημαντικοί στη διαδικασία έρμηνείας τής σιωπηρής γνώσης, στίς σημερινές συνθήκες λήψης αποφάσεων και έπιλογής τής δράσης (Για περισσότερα βλ. Polanyi 1958, Turner 1994).

3. Κατά τον Malaska, οι τρόποι σκέψης τών μελλοντολογικών σπουδών μπορούν νά αναφερθούν ως: (1) ουτοπική σκέψη, (2) αντι-ουτοπική σκέψη, (3) σκέψη αναλογική, (4) συστήματα σκέψης, (5) προσέγγιση μέσω σεναρίου και (6) έξελικτική σκέψη. Όλοι αυτοί οι τρόποι σκέψης έχουν χρησιμοποιηθεί στον χώρο τής κοινωνιολογίας. Η αναλυτική χρήση τους περιορίζεται ακόμα σέ μερικές ειδικές περιπτώσεις (Για λεπτομέρειες βλ. Malaska 1995, σσ. 64-86).

4. Στην δική του συμβολή, ό Wallerstein (1996) ύποστηρίζει ότι οι ύποθέσεις πού έξακολουθούν νά λαμβάνονται ύπ' όψιν στίς φυσικές επιστήμες για μεγάλη χρονική περίοδο, βασισμένες σέ προτάσεις συλλογισμού του Νεύτωνα και του Καρτέσιου, άρχισαν νά καταρρέουν στη δεκαετία του '70. Νέες ιδέες έμφανίστηκαν, καταδεικνύοντας ότι ή επιστήμη δέν είναι ντετερμινιστική και ότι μπορεί στην καλύτερη περίπτωση νά μάς προσφέρει πιθανολογικές άπόψεις για τό μέλλον. Μαθηματική άκρίβεια είναι άδύνατον νά έπιτευχθεί. Οί διεργασίες δέν είναι εύθυγραμμικές, αλλά διακλαδίζονται. Η επιστήμη είναι ή διεύρυνση του πολύπλο-

κου και όχι του άπλου και οι επιστημονικοί νόμοι δέν είναι ανατρέψιμοι. Έτσι, οι κοινωνικές διεργασίες είναι οι πολυπλοκότερες από όλες και, τελικά, οι φυσικές επιστήμες έχουν άρχισι νά προσεγγίζουν τίς κοινωνικές επιστήμες, υιοθετώντας προτάσεις θεμελιώδεις τών κοινωνικών επιστημών αντί τών μηχανικών προτάσεων του Νεύτωνα. Ο Wallerstein βρίσκει καλή έφαρμογή σέ τομείς όπως ή θεωρία του χάους, ή νεφελώδης λογική (fuzzy logic), ή θεωρία τών κβάντων, τά fractals κλπ., πού είναι δυνατόν νά έρμηνευθούν κατ' αυτόν τον τρόπο. Οι περισσότερες, ώστόσο, από τίς λεγόμενες «σκληρές» (φυσικομαθηματικές) επιστήμες έξακολουθούν νά παραμένουν «σκληρές».

5. Ο Economist (1997), για παράδειγμα, έξέτασε πολλές από τίς μελλοντολογικές προβλέψεις πού είχαν γίνει στίς τελευταίες δεκαετίες, τίς όποιες και επέκρινε αυστηρά έπειδή δέν είχαν έπαληθευθεί ή παρουσίαζαν μιάν ύπερβολικά ζοφερή εικόνα για τά έπερχόμενα προβλήματα. Τό περιοδικό, ώστόσο, δέν μπόρεσε νά δει σέ πόσο μεγάλο βαθμό ή έκθεση προς τή Λέσχη τής Ρώμης με τίτλο *The Limits to Growth* (Meadows κ.ά., 1972), για παράδειγμα, έπέδρασε στον τρόπο κατανόησης και τίς συζητήσεις σέ παγκόσμια κλίμακα γύρω από τή σπουδαιότητα του νά παίρνουμε ύπ' όψιν τά προβλήματα και τους κινδύνους πού σχετίζονται με τό περιβάλλον κατά τή λήψη αποφάσεων. Παρά τήν ύπερβολική ζοφερότητά του, δέν έχουμε παρά νά φανταστούμε σέ ποιά καταστροφή του περιβάλλοντος θά βρισκόμασταν τώρα, αν αυτό τό βιβλίο δέν έδινε προειδοποιητικά σήματα και άλλες διάφορες προβλέψεις.

6. Francis Fukuyama: *The End of the History and the Last Man*. Jean Gimpel: *The End of the Future. The Waning of the High-Tech World (Τό Τέλος του Μέλλοντος. Τό λυκόφως του Κόσμου τής Ύψηλης Τεχνολογίας)*. John Horgan: *The End of Science*. Richard O' Brien: *Global Financial Integration (Η παγκόσμια χρηματιστηριακή ολοκλήρωση: Τό Τέλος τής Γεωγραφίας)*. Kenichi Ohmae: *The End of the Nation State (Τό Τέλος του Έθνους-Κράτους)*. Jeremy Rifkin: *The End of Work (Τό Τέλος τής Έργασίας)*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alasuutari, P. (1989) *Erinomaista, rakas Watson, Johdatus yhteiskuntatutkimukseen* [Splendid, dear Watson. An Introduction to Social Research], Helsinki.
- Allardt, E. (1995) "Tiede ja olennaiset kysymykset" [Science and fundamental problems], *Tiedepolitiikka*, Vol. 20, pp. 5-12.
- Allardt, E. (1997) "Työttömyys: uusien yhteiskuntaiteellisten tutkimusotteiden tarve", [Unemployment: the need for new approaches in social sciences], *Sosiologia*, Vol. 34, pp. 277-280.
- Amara, R. (1981α) "The futures field", *Futurist*, Vol. XV, pp. 25-29.
- Amara, R. (1981β) "How to tell good work from bad", *Futurist*, Vol. XV, pp. 63-71.
- Bas, E. (1998) "New challenges, old approaches. The need of rethinking sociology". Paper presented at workshop 4, The Social Sciences and New Challenges for Futures Studies, XIV World Congress of ISA in Montreal Canada 26 July - 1 August 1998.
- Bauman, Z. (1996) *Postmodernin lumo* [The Enchantment of Post-modernity], Vastapaino, Tampere, p. 312.
- Bauman, Z. (1997) *Sociologinen ajattelu* [Thinking Sociologically], Finnish translation by J. Vainonen, Vastapaino, Jyväskylä, p. 298.
- Bauman, Z. (1998) *Globalization. The Human Consequences*, Oxford, Polity Press, p. 136.
- Beck, U. (1992) *Risk Society. Towards a New Modernity*, London, Sage.
- Beck, U. (1996) "Politikan uudelleen keksiminen: kohti refleksiivisen modernisaation teoriaa", in Beck U., Giddens A. and Lash, S. (eds), *Nykyajan jäljillä. Refleksiivinen modernisaatio* (Finnish translation from *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* by L. Lehto), pp. 11-82.
- Bell, W. (1996) "The sociology of the future and the future of sociology", *Sociological Perspectives*, Vol. 39, pp. 39-57.
- Bell, W. (1997α) *Foundations of Futures Studies. Human Science for a New Era*, Vol. I. *History, Purposes, Knowledge*, New Brunswick, Transaction Publishers, p. 365.
- Bell, W. (1997β) *Foundations of Futures Studies. Human Science for a New Era*, Vol. II. *Values, Objectivity and the Good Society*, New Brunswick, Transaction Publishers, p. 379.
- Borg, S. (1996) *Nuoret, politiikka ja yhteiskunnallinen syrjäytyminen. Raportti nuorten osallistumisesta vuoden 1996 kunnallis- ja eurovaaleihin* [Adolescents, Politics and Social Marginalisation. A Report on Adolescents' Participation in the Municipal and EC Elections in 1996], Helsinki, Ministry of Education, Advisory Council for Youth Affairs.
- Boulding, E. and Boulding, K.S. (1995) *The Future. Images and Processes*, London, Sage, p. 225.
- Campbell, C. (1998) "Why action is needed in sociology: a personal view", *Sociologia*, Vol. 35, pp. 81-91.
- Castells, M. (1996) *The Information Age: Economy, Society and Culture*, Vol. I, *The Rise of the Network Society*, Oxford, Blackwell Publishers.
- Castells, M. (1997) *The Information Age: Economy, Society and Culture*, Vol. II, *The Power of Identity*, Oxford, Blackwell Publishers.
- Castells, M. (1998) *The Information Age: Economy, Society and Culture*, Vol. III, *End of Millennium*, Oxford, Blackwell Publishers.
- Dator, J. (1996) "Futures studies as applied knowledge", in Slaughter, R. (ed.), *New Thinking for a New Millennium*, London, Routledge, pp. 103-115.
- Elster, J. (1985) "The nature and scope of rational-choice explanation", in LePore, E. and McLaughlin, B.P. (eds), *Action and Events: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*, Oxford, Blackwell, pp. 60-72.
- Etzioni, A. (1988) "Normative-affective factors: toward a new decision-making model", *Journal of Economic Psychology*, Vol. 9, pp. 125-150.
- Flechtheim, O.K. (1972) *Futurologie in Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Basel, Schönebeck & Co. Verlag.
- Fukuyama, F. (1992) *The End of History and the Last Man*, New York, Free Press.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge, Polity Press.
- Giddens, A. (1996) *In Defence of Sociology. Essays, Interpretations .. Rejoinders*, Cambridge, Polity Press, p. 228.
- Gimpel, J. (1995) *The End of the Future. The Waning of the High-tech World*, London, Adamantine Press, p. 125.
- Gross, H. (1982) *Basic Questions of Theory Construction in Sociology and Futures Research*, ISA, Association Paper.
- Hellsten, S. (1997a) "In defence of moral individualism", *Acta Philosophica Fennica*, Vol. 62, p. 194.
- Hellsten, S. (1997b) "Markkinarationalismista moraaliseen individualismiin" [From market rationalism to moral individualism], *Kanava*, Vol. 25, pp. 499-503.
- Horgan, J. (1996) *The End of Science. Facing the Limits of Knowledge in the Twilight of the Scientific Age*, New York, Helix Books, pp. 124-132.
- Inayatullah, S. (1993) "From «who am I?» to «when am I?» Framing the shape and time of the future", *Futures*, Vol. 25, April, pp. 235-253.
- Jokinen, P., Malaska, P. and Kaivo-Oja, J. (1998) "The environment in an «Information Society»: a transition stage towards more sustainable development?", *Futures*, Vol. 30, pp. 485-498.
- Jahn, K.B. and Mentzer, J.T. (1995) "Forecasting in consumer and industrial markets", *Journal of Business Forecasting*, Vol. 14, pp. 21-28.
- Kamppinen, M. and Raivola, P. (1995) "Riski, päätöksenteko ja rationaalisuus" [Risk, decision-making and rationality], in Kamppinen, M., Raivola, P., Jokinen, P. and Karlsson, H. (eds), *Riskit yhteiskunnassa. Maallikot ja asiantuntijat päätöksentekijöinä*, Tampere, Gaudeamus, pp. 15-78.
- Ketonen, O. (1985) "Tulevaisuudesta tietäminen"

- [Knowledge about the future], in Malaska, P. and Mannermaa, M. (eds), *Tulevaisuuden tutkimus Suomessa*, Juva, Gaudeamus, pp. 9-21.
- Kuusi, O. (1999) "The experiences in the future use of generic technologies", Doctoral Dissertation (draft).
- Kuusi, O. and Gröhn, L. (1998) "Oppimiskyky tulevaisuudentutkimuksen lähtökohtana - vastauksia Lauri Gröhnin Kysymyksiin" [Ability to learn as the starting point in futures studies - answers to Lauri Gröhn's questions], *Futura*, Vol. 17, pp. 66-76.
- Lähteenmaa, J. (1997) "Nuorten vapaa-aika ja nuorten kulttuuriset käytännöt" [Young people's leisure time and cultural practices], in The European Council & Ministry of Education, *Suomen nuorisopolitiikan maatumkinta. Kansallinen raportti* [Survey of Finnish Youth Policy, National Report], Helsinki, Ministry of Education, pp. 89-95.
- Maffesoli, M. (1996) *The Time of the Tribes. The Decline of Individualism in Mass Society*, London, Sage, p. 176.
- Makridakis, S.P. (1990) *Forecasting, Planning and Strategy for the 21st Century*, London, The Free Press, p. 293.
- Malaska, P. (1993) "Tulevaisuustietoisuus ja tulevaisuuteen tunkeutuminen", [Futures awareness and piercing into the future], in Vapaavuori, M. (ed.), *Miten tulkimme tulevaisuutta, Acta Futura Fennica No. 5*, Helsinki, Painatuskeskus, pp. 6-12.
- Malaska, P. (1995) "The futures field of research", *Futures Research Quarterly*, Vol. II, pp. 79-90.
- Martikainen, T. and Pekonen, K. (1996) *Nuoret ja urbaani politiikka: tutkimus pääkaupunkiseudun nuorten aikuisten poliittisesta suuntautumisesta* [Adolescents and Urban Politics: a Research on the Political Orientations of Young Adults in the Capital Area], Helsinki, Helsingin kaupungin tietokeskuksen tutkimuksia, p. 11.
- Masini, E. (1993) *Why Futures Studies?*, London, Grey Seal, p. 144.
- Masini, E. (1994) "Cultures as a central part of future", *Futuresco UNESCO Bibliographical Bulletin of Future-oriented Literature*, Theme number on Culture, pp. 6-17.
- Masini, E. (1998) "Futures research and sociological analysis". Paper presented at workshop 4, The Social Sciences and New Challenges for Futures Studies, XIV World Congress of ISA in Montreal, Canada, 26 July - 1 August 1998.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J. and Behrens, W. (1972) *The Limits to Growth*, New York, Universe.
- Mentzer, J.T. and Kahn, K.B. (1997) "State of sales forecasting systems in corporate America", *Journal of Business Forecasting*, Vol. 16, pp. 6-13.
- Mintzberg, H. and Quinn, J.B. (1996) *The Strategy Process. Concepts, Contexts, Cases*, 3rd Edition, New Jersey, Prentice Hall, p. 990.
- Nurmi, J.-E. (1995) "Tavoitteet, keinot ja illuusiot - ihminen tulevaisuutensa tekijänä" [Aims, means and illusions-juman as the maker of his/her future], *Tiedepolitiikka*, Vol. I, pp. 5-12.
- O'Brien, R. (1992) *Global Financial Integration: The End of Geography*, London, Chatham House.
- Ohmae, K. (1995) *The End of the Nation State. The Rise of Regional Economics. How Capital, Cooperation, Consumers and Communication are Reshaping Global Markets*, New York, The Free Press.
- Polak, F. (1973) *The Image of the Future*, translated and abridged by E. Boulding, Amsterdam, Elsevier Science, p. 319.
- Polanyi, M. (1958) *Personal Knowledge*, Chicago, University of Chicago Press.
- Rifkin, J. (1995) *The End of Work. The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-market Era*, New York, A Jeremy Tacher Books.
- Rubin, A. (1998) *Images of the Future of Young Finns*, Turku, Publications of the Turku School of Economics and Public Administration, Series D:2, p. 189.
- Sayer, A. (1994) *Method in Social Science. A Realist Approach*, 2nd Edition, London, Routledge, p. 313.
- Taylor, C. (1991) *The Ethics of Authenticity*, Cambridge, Harvard University Press, p. 142.
- Touraine, A. (1998) "Sociology without society", *Current Sociology*, Vol. 46, pp. 119-143.
- Turner, S. (1994) *The Social Theory of Practices. Tradition, Tacit Knowledge and Presuppositions*, Cambridge, Polity Press, p. 145.
- Vattimo, G. (1989) *Läpinäkyä yhteiskunta* [The Transparent Society], Helsinki, Gaudeamus, p. 84.
- Wallerstein, I. (1996) "Open the social sciences", *Social Science Research Council Publications*, Vol. 50, <http://www.ssrc.org/mitemsl.html>, p. 10.
- Wallerstein, I. (1998) "Introduction", *Current Sociology*, Vol. 46, pp. 1-3.
- Wilenius, M. (1997) *Faust on Wheels. Conceptualizing Modernization and Global Climate Change*, Commentationes Scientiarum Socialium 52, University of Helsinki, Helsinki, Gummerus, p. 170.
- Wittgenstein, L. (1922) *Tractacus Logico-philosophicus*, London, Kegan Paul, p. XX.
- Wright, G.-H. von (1982) *Determinism and Knowledge of the Future*, Turku, Finnish Futures Research Society, Publication A4.
- Wright, G.-H. von (1986) "Rationality: means and ends", *Epistemologia*, Vol. IX, pp. 57-72.
- Wright, G.-H. von (1988) "Arvot ja tarpeet" [Values and needs]. Opening lecture in von Wright colloquium series, Turku 1988, *Futura* 1/88, The same text appears as an article in Malaska, P., Kantola, I. and Kasanen, P. (eds) (1989) *Riittääkö järki?*, Helsinki, Gaudeamus, pp. 151-166.

Ἡ ἔρευνα γύρω ἀπό τὰ εἰδῶλα καί τὰ ὀράματα τοῦ μέλλοντος: ἀνάγκη μιᾶς στρατηγικῆς συμμαχίας ἀνάμεσα στίς Μελλοντολογικές Σπουδές καί τίς Κοινωνικές Ἐπιστῆμες

Javier Medina Vasquez

Εἰσαγωγή καί ὑπόθεση ἐργασίας

Ἀπό τήν ἀποψη τῆς πρόβλεψης, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ στόν ἄνθρωπο καί στήν κοινωνία, ἡ ἐργασία αὐτή τονίζει ὅτι ἡ παγκοσμιοποίηση φέρνει στό προσκήνιο τούς περιορισμούς στίς συμβατικές συμπεριφορές καί στά συμβατικά πρότυπα καί θεωρητικά πλαίσια, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν φυσικό παρεπόμενο τοῦ πολιτισμικοῦ μετασχηματισμοῦ τοῦ καιροῦ μας. Θεωρεῖται ἐπομένως χρήσιμο νά μελετηθεῖ ὁ ρόλος τῶν ἀτομικῶν καί συλλογικῶν εἰδῶλων, γιά τήν κατανόηση καί τή διαχείριση τῆς κοινωνικῆς μεταβολῆς, ἀφοῦ αὐτά τὰ εἰδῶλα ἀποτελοῦν τὰ σπέρματα πού φέρουν μέσα τους τόν κόσμο τοῦ μέλλοντος. Ἔτσι, ἄν ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ἡ πρόοδος πού ἔχει γίνει στόν τομέα αὐτόν, τόσο στίς μελλοντολογικές σπουδές ὅσο καί στίς κοινωνικές ἐπιστῆμες, προβάλλουν τρεῖς ὑποθέσεις ἐργασίας, μέ βάση τίς ὁποῖες θά θεμελιωθεῖ ἓνα ἐνιαῖο καί ἀποδεκτό πρόγραμμα πάνω στό ὑπό ἐξέταση ζήτημα. Οἱ ὑποθέσεις αὐτές εἶναι:

Ἡ κατανόηση καί ὁ ἐκδημοκρατισμός τῆς διαδικασίας παραγωγῆς εἰδῶλων καί ὀραμάτων γιά τόν κόσμο τοῦ μέλλοντος παρουσιάζει διαρκῶς μεγαλύτερη σπουδαιότητα στά πλαίσια τῆς παγκοσμιοποίησης καί εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας γιά τήν εἰρηνική συνύπαρξη τῶν πολιτισμῶν καί γιά τήν ἐκπαίδευση ἡγετῶν μέ παγκόσμιο ὄραμα.

Εἰδῶλο καί ὄραμα τοῦ μέλλοντος εἶναι δύο διαφορετικές ἔννοιες. Ἡ διάκριση αὐτή ἔχει ἰ-

διαίτερη σημασία, προκειμένου νά κατανοηθεῖ ἡ προσδοκώμενη διαδικασία διαμόρφωσης τῆς μελλοντικῆς κοινωνικῆς δομῆς, ἡ ὁποία βασίζεται κυρίως στή μορφοποίηση θετικῶν, μεταρρυθμιστικῶν καί ρεαλιστικῶν ὀραμάτων γιά τό μέλλον.

Εἰδῶλο καί ὄραμα τοῦ μέλλοντος ἀποτελοῦν θεμελιακές ἔννοιες στόν τομέα τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν, ἀλλά οὔτε οἱ τελευταῖες αὐτές οὔτε οἱ κοινωνικές ἐπιστῆμες ἔχουν ἀναγνωρίσει τή σπουδαιότητα πού ἔχουν. Ἔτσι, ἡ προσέγγισή τους ὡς βασικῶν ἢ ὡς δευτερευουσῶν πλευρῶν τοῦ ζητήματος ἔχει ζωτικῆς σημασίας θεωρητικές, μεθοδολογικές, ἀκόμα καί πολιτικές συνέπειες.

Γιατί πρέπει νά γίνει ἔρευνα πάνω στά εἰδῶλα καί τὰ ὀράματα τοῦ μέλλοντος στίς συνδῆκες τῆς παγκοσμιοποίησης;

Ἡ παγκοσμιοποίηση μπορεί νά κατανοηθεῖ ὡς χρονική περίοδος μεταβολῆς, ἡ ὁποία ἐπεκτείνει τήν προηγούμενη κατάσταση πραγμάτων πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση, ἢ ὡς μιᾶ τεράστια ἀλλαγῆ ἐποχῆς, ἡ ὁποία εἰσάγει μιᾶ νέα φάση στήν ἀνθρώπινη ἱστορία, καθιστάμενη τό ὕψιστο στάδιο τῆς διεθνοποίησης, καί ἀκριβῶς αὐτό εἶναι καί τό νόημα πού υἱοθετεῖται ἐδῶ. Ὁ Milton Santos (1996) διακηρύττει ὅτι αὐτό τό φαινόμενο εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς διασταύρωσης τριῶν κύριων δυνάμεων: τῆς ἐνότητας κινήτρων (διεθνικός καπι-

— Ὁ **Javier Medina Vasquez** εἶναι ψυχοκοινωνιολόγος. Ἔχει ἐκπονήσει τή διδακτορική διατριβή του πάνω στίς μελλοντολογικές σπουδές στό Gregorian University τῆς Ρώμης. Διατελεῖ βοηθός καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Universidad del Valle, Cali, στήν Κολομβία καί ἐργάζεται στίς μεθοδολογίες τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν καί τὰ εἰδῶλα τοῦ μέλλοντος.

ταλισμός), της παγκόσμιας ενότητας στην τεχνική, την οποία προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες και τα νέα συστήματα παραγωγής, και της συγκυρίας χρονικών περιόδων (πραγματικού χρόνου), ή οποία έχει την προέλευσή της στις επικοινωνίες. Σέ ό,τι μάς ενδιαφέρει εδώ, ή παγκοσμιοποίηση σημαίνει μία γιγαντιαία τάση μεταλλαγών, πού θέτει σ' ενέργεια τρεις κύριους παράγοντες της αλλαγής: ένα νέο μοντέλο της ανάπτυξης, τό όποιο βασίζεται σέ μία οικονομία των γνώσεων και της ύψηλης τεχνολογίας, διαρκώς αυξανόμενη αλληλεξάρτηση σέ όλον τόν κόσμο και μεγάλη έντατικοποίηση του παγκόσμιου ανταγωνισμού.

Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι ότι ή δεκαετία του '90 έχει χαρακτηριστεί από μία πολύ ύψηλή συγκέντρωση του εισοδήματος, μία αστάθεια και ανεπάρκεια των υφιστάμενων προηγούμενων θεσμών, καθώς και από μία νέα ανάπτυξη κατά γεωγραφικές περιοχές, ή οποία ανοίγει νέα και βαθειά χάσματα τόσο μεταξύ βορρά και νότου όσο και στους κόλπους των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών. Έτσι, οι κοινωνικές επιπτώσεις και οι μελλοντολογικές σπουδές θά πρέπει νά δείξουν αυξημένο ενδιαφέρον για τή δυναμική της σκέψης του καιρού μας. Αυτό γίνεται περισσότερο φανερό αν θέσουμε τόν έαυτό μας ενώπιον των παρακάτω ζητημάτων:

Οι υλικές μεταβολές της παγκοσμιοποίησης και οι επιπτώσεις τους στή σκέψη και στόν πολιτισμό

Κύριες δυνάμεις

- Ενότητα κινήτρων (διεθνικός καπιταλισμός)
- Παγκόσμια ενότητα τεχνικής όφειλόμενη στά νέα συστήματα και τίς νέες τεχνολογίες παραγωγής
- Συγκυρία χρονικών περιόδων (πραγματικού χρόνου) προερχόμενη από τίς τηλεπικοινωνίες
- Κυριαρχία άτομικιστικών, πραγματιστικών, ήδονιστικών και καταναλωτικών αξιών
- Έξαφάνιση της εξάρτησης των συστημάτων τεχνικής από άλλους πολιτισμούς, όμοιογενοποίηση (τυποποίηση) τεχνικών και παραγωγικών επιπέδων
- Επιτάχυνση στή διαμόρφωση της κοινωνίας, συρρίκνωση των χρονικών όριζόντων (ό παροντικός χρόνος ως πολιτισμική αναφορά).

Τρεις κύριοι παράγοντες της μεταβολής

- Ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης βασίζόμενο στις γνώσεις και την ύψηλη τεχνολογία
- Αύξηση της παγκόσμιας αλληλεξάρτησης
- Μεγάλη έντατικοποίηση του ανταγωνισμού σέ παγκόσμιο επίπεδο
- Έπικράτηση των συμβολικών αναλυτών στην εργασία, πρόσκτηση και συσσώρευση γνώσεων ως στρατηγικού παράγοντα
- Μεγαλύτερη δια-πολιτισμική έπαφή και αστάθεια εξ αιτίας πολιτικών, θρησκευτικών και εθνικών συγκρούσεων
- Κυριαρχία του όρθολογισμού στά χρησιμοποιούμενα μέσα, καθώς και των οικονομικών συμπεριόντων (ύποβιασμός του κόσμου σέ αγορά).

Συνέπειες στή δεκαετία του '90

- Μεγαλύτερη συσσώρευση εισοδημάτων
- Αστάθεια και ανεπάρκεια των προϋπαρχόντων θεσμών
- Νέα ανάπτυξη κατά γεωγραφικές περιοχές, πού ανοίγει νέα και βαθειά χάσματα τόσο μεταξύ Βορρά και Νότου όσο και στους κόλπους των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών
- Άνισες εύκαιρίες μόρφωσης
- Δυσχέρειες στόν συντονισμό παραγόντων και θεσμών ή αποκέντρωση ως βασική οργανωτική άρχή
- Άνιση προσπέλαση στούς πολιτιστικούς κώδικες των διαφόρων επικοινωνιακών, εκπαιδευτικών και πολιτιστικών κυκλωμάτων.

Πηγή: Javier Medina Vasquez: "La Globalización: sentomas, causas, efectos, propuestas y desafios", Pontificia Gregoriana, Roma, Mineo, 1998.

Δημιουργεί ή πολυπλοκότητα έναν κόσμο πέρα από τίς δυνατότητες προσπέλασής του μέ τά χέρια και τόν νού;

Μέ την εμφάνιση της παγκοσμιοποίησης έγινε σαφές ότι ό κόσμος κινείται πρός την κατεύθυνση μιās διαρκώς αυξανόμενης πολυπλοκότητας, ενώ ταυτόχρονα οι δυσχέρειες διαχείρισής του και όρθής έρμηνείας του πληθύνονται χαρακτηριστικά. Αυτό έχει ποικίλες συνέπειες. Από τή μία, έχουμε επιτάχυνση, σέ ποσότητα, ποιότητα και ποικιλία, των κοινωνικών μεταβολών, πολλές από τίς όποιες φαίνεται νά γίνονται ανεπίδεκτες έλέγχου από τόν άνθρωπο, προκαλώντας μεγάλη άβεβαιότητα, ασυνέχεια των ίδιων

των κοινωνικών μεταβολών, ανεξέλεγκτα πολιτικά συστήματα, απειλές για τὰ στρατηγικής σπουδαιότητας οικοσυστήματα και για τους πληθυσμούς γενικά, καθώς και διάσταση τρόπου σκέψης ανάμεσα στα κέντρα λήψης αποφάσεων και στο κοινό ως σύνολο. Από τήν ἄλλη, εἶναι φανερό ὅτι πολλές πλευρές τῆς θεωρίας των κοινωνικών μεταβολών, ὅπως οἱ παραδοσιακοὶ τρόποι σκέψης και τὰ παλαιὰ στερεότυπα τοῦ κοινοῦ νοῦ, ἔχουν πάψει νά εἶναι ἐπαρκεῖς για τήν κατανόηση μιᾶς τέτοιας πολυπλοκότητας. Ἐτσι, τό περιβάλλον φαίνεται νά κινεῖται πρὸς τὰ ἔμπρὸς μέ ταχύτητα μεγαλύτερη ἀπὸ τή δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νά ἀφομοιώσει τίς συντελούμενες στήν κοινωνία μεταβολές.

Στό ἐπίπεδο των εἰδώλων τοῦ μέλλοντος, εἶναι οἱ ἀπαντήσεις πού δίνουν ἡ παγκόσμια κοινωνία πολιτῶν και ἡ ἀκαδημαϊκή κοινότητα, σέ σχέση μέ τὰ διεθνή κέντρα ἐξουσίας και ἀποφάσεων, ἀνεπαρκεῖς;

Διάφοροι συγγραφεῖς ἔχουν ἐπισημάνει ὅτι, ἀπὸ τή διεύρυνση των χασμάτων στήν κοινωνία και στήν παραγωγή, τήν ἀσύμμετρη ἀνάπτυξη μεταξύ διαφόρων γεωγραφικῶν περιοχῶν, τήν ἐπέκταση τῆς πολιτικῆς ἀστάθειας κλπ., γίνεται φανερό ὅτι ἡ σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία διέρχεται κρίση, ἐνῶ ὁ καπιταλισμός ὄχι. Πραγματικά, μεγάλες πολυεθνικές ἐταιρεῖες γνωρίζουν πρωτοφανή στήν ἱστορία ἐπιτυχία, ἀλλά τὰ προβλήματα τοῦ κόσμου διογκώνονται, χωρίς προβλέψεις για ἐναλλακτικές λύσεις ἀντιστροφῆς τους στό μέλλον. Αὐτή ἡ ἀπουσία ἐποικοδομητικῶν ἀπαντήσεων ὀφείλεται, ἀνάμεσα σέ ἄλλα, στό ὅτι κυριαρχεῖ ἕνας και μόνος τρόπος σκέψης και μιᾶ στενή ἰδεολογία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ (Ὁμάδα Ἐρευνας τῆς Λισσαβώνας, 1996), ὀφείλεται ἐπίσης στήν ἔλλειψη προοπτικῆς ἀναφορικά μέ τό κοινό καλό τῆς ἀνθρωπότητας, στή σχετική ἐπιβράτηση τῆς ἀντι-οὔτοπιας και τοῦ μηδενισμοῦ στή σύγχρονη κοινωνία (Hicks, 1997, 1998), στήν κρίση των οὔτοπιῶν, στή σπανιότητα ὀραματισμῶν για ἐπιθυμητές κοινωνίες τοῦ μέλλοντος (Masini, 1983), στήν ἀποξένωση και/ἢ ἀδιαφορία των πληθυσμῶν, στόν ἀσφυκτικό ἔλεγχο των ΜΜΕ και στήν παραγωγή εἰκόνων ἀπὸ ἐξειδικευμένους ἐπαγγελματίες (Ortiz 1996), και, τέλος, στό ὅτι «Ὁ Τρίτος Κόσμος μένει ἀθέατος» για τήν παγκόσμια κοινή γνώμη (Amin, 1997, Latouche, 1997).

Ἐτσι, ἡ παγκόσμια κοινωνία πολιτῶν ἐκτοπίζεται, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὰ διεθνή κέντρα ἐξου-

σίας και λήψης ἀποφάσεων, και τὰ κέντρα αὐτά ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τήν κατάσταση αὐτή για νά προβάλουν τόσο τήν ἀποψή τους για τήν παγκόσμια κοινωνία ὡς τή μόνη ὀρθή, ὅσο και τήν ὑποστήριξη των συμφερόντων τους ὡς τή νέα διεθνή κοινή λογική. Μέ ἄλλα λόγια, τὰ εἶδωλα και τὰ ὀράματα τους για τό μέλλον γίνονται οἱ ἀντικειμενικοὶ ὄροι, οἱ ὅποιοι εἶναι φορεῖς τοῦ ἄμεσου μέλλοντος.

Ἄν ἡ οἰκονομία, ἡ ὁποία βασίζεται στή χρήση συμβόλων ἢ γνώσεων, οἰκοδομεῖται ἀπὸ τήν ἱκανότητα τῆς κοινωνίας νά χειρίζεται εἶδωλα και μοντέλα σκέψης, γιατί ἐξακολουθεῖ ἢ ὑποτίμηση ἐκείνων των πλευρῶν πού ἀφοροῦν στό ὑποκείμενο, στίς σχέσεις μεταξύ ὑποκειμένων και στήν ποιότητα;

Τό νέο ὑπόδειγμα τεχνολογικῆς παγκοσμιοποίησης χαρακτηρίζεται ἀπὸ τό γεγονός ὅτι ἡ ὑψιστή ἀξία του εἶναι κάτι τό αὔλο ἢ συμβολικό. Εἶναι πληροφόρηση και γνώση, ἀντίθετα πρὸς τὰ ὑποδείγματα προηγούμενων κοινωνιῶν, των ὁποίων κύριο κίνητρο ἦταν κάτι τό ὕλικό, ὅπως ἡ γῆ στήν ἀγροτική κοινωνία και τό ἐργοστάσιο στή βιομηχανική (Toffler, 1990). Αὐτό καθιστᾷ τή μάθηση τό σπουδαιότερο ἀνταγωνιστικό πλεονέκτημα για τόν 21ο αἰῶνα (Senge, 1997).

Ἡ μάθηση ὅμως ἀπαιτεῖ ἱκανότητες και δεξιότητες πού εἶναι περισσότερο ἀφανεῖς παρά φανερές και οἱ ὅποιες δέν εἶναι μεταβιβάσιμες μέσω τοῦ τηλεπικοινωνιακοῦ ἐξοπλισμοῦ. Περιλαμβάνει κάθε εἶδος γνώση (γνώση πού ἀφορᾷ τό τί, τό γιατί, τό πῶς και τό ποιός) και προσδίδει τήν ἴδια ἀξία τόσο στήν πρακτική γνώση ὅσο και στήν ἀκαδημαϊκή γνώση. Ἐπομένως, ἡ γνώση των ὑπολογιστῶν και ἡ προσπέλαση στα δίκτυα και στή στρατηγική σκέψη τείνουν νά εὐνοοῦν τόν ἀποκλεισμό και νά διευρύνουν τίς κοινωνικές ἀνισότητες, ἀφοῦ συγκεντροποιοῦν τίς εὐκαιρίες ἐργασίας και ἐκπαίδευσης (Lunwall, 1995). Κάτω ἀπὸ αὐτούς τους ὅρους, ἂν ἡ μάθηση και ἡ γνώση καθίστανται στρατηγικοὶ παράγοντες για τίς διάφορες κοινωνίες, δέν ἔχει τότε ζωτική σημασία νά γνωρίζουμε ποιά εἶναι τὰ μοντέλα τους στόν χώρο τῆς σκέψης;

Ἡ ἔρευνα για τὰ εἶδωλα τοῦ μέλλοντος στίς Μελλοντολογικῆς Σπουδές

Τό ἱστορικό

Ἄν ἀνατρέξουμε στοὺς «κλασσικούς» των μελλοντολογικῶν σπουδῶν (των δεκαετιῶν τοῦ '50 και τοῦ '60), εἶναι δυνατόν νά καταδειχθεῖ ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ εἰδώλου (image) τοῦ μέλλοντος

είχε έντονη παρουσία στις αρχικές τους μελέτες. Έτσι, για τον Gaston Berger (1957), η αρχική έννοια των μελλοντολογικών σπουδών αναφερόταν, πάνω απ' όλα, σε μία συμπεριφορά και σε μία «άνθρωπολογία», στην προσέγγιση του μέλλοντος μάλλον, παρά σε μία μεθοδολογία ή σε μία διαδικασία «μηχανικού» σχεδιασμού.

Κατά τον Bertrand de Jouvenel (1967), η φαντασία είχε σημασία για την ανάλυση του εφικτού, του πιθανού και του επιθυμητού μέλλοντος. Μέ τη σειρά τους, οι Fred Polak (1973) και K. Boulding έθεσαν ανοιχτά την έννοια του ειδώλου και του ειδώλου του μέλλοντος. Τα πρωτοποριακά έργα των Denis Gabor και Robert Jungk (1969) αναφέρονταν στην ανάγκη να «επινοήσουμε το μέλλον» («invent the future») και προσδιόριζαν τρία διάφορα είδη φαντασίας (λογική, κριτική, δημιουργική). Αργότερα, διάφορες εργασίες ασχολήθηκαν με το θέμα αυτό με διαφορετικούς τρόπους, στις δεκαετίες του '70, '80 και '90.

Τέσσερις διαφορετικές τάσεις μπορούμε να διακρίνουμε: την «εμπειρική παράδοση», η οποία αναλύει τρία διάφορα είδωλα του μέλλοντος σε διάφορες καταστάσεις και σε διάφορους πληθυσμούς (E. Boulding, 1990, D. Hicks, 1995, 1996). Αργότερα, συναντούμε μερικούς συγγραφείς που αξιολογούν καλύτερα τρία είδωλα του μέλλοντος και τρία συνδέουν με επιστημολογικά θέματα, όπως οι W. Bell (1971, 1994, 1996) και Malaska (1994). Επίσης, υπάρχει και μία άλλη παράδοση, συνδεδεμένη με τις εφαρμογές των ειδώλων του μέλλοντος στις επιστήμες σχεδιασμού και διοίκησης, όπως για παράδειγμα οι σπουδές που χρησιμοποιούσαν τις έννοιες «ένορατικός διαλογισμός» (Bezold, 1996, Dator, 1996, Milbrath, 1996, Ziegler, 1996), «μεταφορικές εικόνες» (Judge, 1993, 1996, Bonnaure, 1996), «μοντέλα σκέψης» (Senge, 1990, 1994), «ανάγωση στο φανταστικό» (Morgan, 1996), «υποδείγματα» (Baker, 1990), «διαφορετικός τρόπος σκέψης» (Hamel και Praland, 1995).

Κατά παράδοξο τρόπο, μολονότι αυτό το θέμα σημείωνε την παρουσία του στα πρωτοποριακά έργα για τις μελλοντολογικές σπουδές, μπορεί να λεχθεί ότι η ανάλυση των ειδώλων του μέλλοντος έπαιξε δευτερεύοντα ρόλο, αν και μερικές πολύ σημαντικές τάσεις της έρευνας αναπτύχθηκαν γύρω από το θέμα αυτό, και ιδιαίτερα εκείνες που περιλαμβάνουν: το πολύ γνωστό βιβλίο του Fred Polak (τό οποίο πραγματεύεται τον σπουδαίο ρόλο των συλλογικών ειδώλων στην εξέλιξη της κοινωνίας), τον ρόλο των οραμάτων

στη δημιουργία των επιθυμητών κοινωνιών, που μελέτησε η Eleonora Masini (1983), τα έργα της ομάδας SPRU για τις κοινωνικές επιπτώσεις στην τεχνολογική μεταβολή (Miles, 1997), τις μελέτες του Donald Michel (1986) και της ομάδας του MIT για τον ρόλο της μάθησης στον σχεδιασμό και τον έλεγχο του περιβάλλοντος (Senge, 1997), τον πρότυπο κατευθυντήριο σχεδιασμό από τον H. Ozbekhan (1969), την έρευνα για το ρόλο των ειδώλων του μέλλοντος στην εκπαίδευση των παιδιών (Masini, 1981, J. Page, 1996), τον σχεδιασμό μέσω των οραμάτων ή του ένορατικού διαλογισμού κτλ. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τον Slaughter (1996), στον τομέα της μελλοντολογικής έρευνας υπάρχουν σήμερα διάφορες παραδόσεις (ή αμερικανική της πρόβλεψης, ή γαλλική της προοπτικής, ή σκανδιναβική της πείρας στον συλλογικό σχεδιασμό κλπ.), υποτομείς (μελλοντολογικές έρευνες, μελλοντολογικά κινήματα, μελλοντολογικές σπουδές) και άλλες προσεγγίσεις (εμπειρική-αναλυτική, έρμηνευτική κριτική, «δράσης-όραματος»). Όλες όμως αυτές οι τάσεις συμφωνούν στο ότι το θέμα των ειδώλων του μέλλοντος έχει αντιμετωπισθεί ως ένα πρόβλημα προοπτικής μάλλον, παρά ως μία θεμελιακή πλευρά της σημερινής προσπάθειας, δεδομένου ότι θα πρέπει να εξετάζεται λαμβανομένων υπ' όψιν των βασικών σκοπών του μελλοντολογικού κλάδου. Σύμφωνα με τον Wendell Bell (1996):

Έννιά (9) είναι οι βασικοί σκοποί των μελλοντολογικών σπουδών:

1. Σπουδή των εφικτών μορφών του μέλλοντος
2. Σπουδή των πιθανών μορφών του μέλλοντος
3. Σπουδή των ειδώλων του μέλλοντος
4. Σπουδή της βασικής γνώσης των μελλοντολογικών σπουδών
5. Σπουδή των ηθικών αρχών των μελλοντολογικών σπουδών
6. Έρμηνεία του παρελθόντος και κατεύθυνση για το παρόν
7. Ένσωμάτωση των γνώσεων και αξιών στο σχέδιο κοινωνικής δράσης
8. Αύξηση της δημοκρατικής συμμετοχής για την αντιμετώπιση και τον σχεδιασμό του μέλλοντος
9. Έπικοινωνία και υποστήριξη για ένα συγκεκριμένο είδωλο του μέλλοντος.

Πηγή: Θεμελιακές αρχές των μελλοντολογικών σπουδών, Wendell Bell, 1996, σελ. 11.

Όπως έχουν τά πράγματα, ή σπουδή τών ειδώλων του μέλλοντος βασίζεται σε ένα πλατύ, ποικίλο και αποσπασματικό παρελθόν: εμφανίζεται, εξαφανίζεται και επανεμφανίζεται ανάλογα με τις σχολές, τις προσεγγίσεις και τά προβλήματα που επικρατούν κάθε φορά. Σύρεται προς τή μιά ή τήν άλλη κατεύθυνση από πολλά και διάφορα ενδιαφέροντα, ζητήματα τής επικαιρότητας και προοπτικές και αποτελεί ένα πολυπρόσωπο, πολύμορφο πεδίο, με πολλές δυσκολίες στην έρευνητική της δραστηριότητα και τήν επιστημολογική της θεμελίωση.

Είναι, έτσι, μιά πολύ χρήσιμη προσέγγιση αλλά, κατά κάποιον τρόπο, παραμερισμένη στην όλη δομή του αντίστοιχου επιστημονικού κλάδου.

Η διαδικασία τής κοινωνικής δόμησης του μέλλοντος — τά είδωλα και όραματα του μέλλοντος

Στίς μελλοντολογικές σπουδές τό θέμα αυτό αντιμετώπισθηκε με τρόπο τόσο υποδηλωτικό όσο και κατηγορηματικό. Η προσέγγιση τής πρόβλεψης του μέλλοντος είναι αντιπροσωπευτική του πρώτου τρόπου και εκτοπίζει τίς ποιοτικές, υποκειμενικές και συμπερασματικές απόψεις, επειδή εστιάζεται κυρίως στίς ποσοτικές και τυπικές πλευρές τών διαφόρων μεθόδων. Φαίνεται ότι τά είδωλα του μέλλοντος θεωρούνται ως δεδομένα ή αυτονόητα ή ότι, ουσιαστικά, δέν έχουν ενδιαφέρον, αφού υπάρχει μιά σιωπηρή, ύπονοούμενη αντίληψη, σύμφωνα με τήν όποία τό δύσκολο είναι οί αριθμοί και οί μετρήσεις, ενώ τό εύκολο είναι τά σύμβολα, ή έρμηνεία και τό νόημα. Με τόν τρόπο αυτόν, ο άναγνώστης «μαθαίνει» ότι αυτή θά πρέπει νά είναι ή «όρθή» αντίληψη, ενώ, στην πραγματικότητα, δέν είναι παρά μιά έκδοχή τής πραγματικότητας, παραγόμενη από ένα όρισμένο υπόδειγμα. Σύμφωνα με τόν Inayatullah (1993, 1996), ή κατάσταση αυτή όφείλεται στη συχνή άπουσία ρητών επιστημολογικών αναφορών στίς διάφορες εκτιμήσεις για τίς μελλοντολογικές σπουδές και τείνει νά εξασθενήσει τίς υποθέσεις τους και τά πορίσματά τους στα μάτια τών κοινωνικών επιστημόνων.

Από τήν άλλη, υπάρχει τό έργο του Michel Goder (1994, 1997). Σύμφωνα με τόν συγγραφέα αυτόν, ή ουσία τής ένορατικής διαδικασίας βρίσκεται σε μιάν αλληλουχία τριών στοιχείων, τήν όποία ο ίδιος ονομάζει «Έλληνικό Τρίγωνο» («Greek Triangle»):

— Πρόβλεψη (anticipation), πού βασικά συνίσταται στην παραγωγή εικόνων, με τή μέθοδο τής περιγραφής του «τοπίου» ή «σκηνικού»

— Ύιοθέτηση (appropriation), δηλαδή κατανομή τών ειδώλων σε μιά κοινωνική ομάδα και

— Δράση (action), δηλαδή εκτέλεση ενός σχεδίου μετατροπής τους σε πραγματικά γεγονότα.

Μολονότι όμως ή κεντρική διαπίστωση του βασίζεται σ' αυτό τό «τρίγωνο», τό έργο του επικεντρώνεται κυρίως στό πρώτο και στό τρίτο στοιχείο, στην πρόβλεψη και τή δράση, αφήνοντας κατά μέρος τό δεύτερο. Με τόν τρόπο αυτόν, περιορίζεται σε πολύ γενικές μόνο αναφορές στη σπουδαιότητα τής κινητοποίησης τών ανθρώπων στό έργο τής διοργάνωσης, αποφεύγοντας τό θέμα τής παραγωγής ειδώλων και τής κοινωνικής συμμετοχής. Έπομένως, τό μόνο πού κάνει είναι νά προσδίδει σπουδαιότητα στίς αναπαραστάσεις, στόν βαθμό πού αποτελούν στερεότυπα. Αλλά όμως παρέχουν ανακριβή εικόνα τής πραγματικότητας, γι' αυτό και θά πρέπει νά «άποκρυσταλλωθούν», όπως ακριβώς στην περίπτωση του Bacon, ο όποιος συνήθιζε νά αναφέρεται σε παράγοντες πού παρεμποδίζουν τή σκέψη, ή όπως στην περίπτωση του Marx, ο όποιος θεωρούσε τήν ιδεολογία ως παράγοντα πού κρύβει τήν υποτιθέμενη άληθινή πραγματικότητα. Ίσως αυτό όφείλεται στό ότι ο συγγραφέας αυτός ενδιαφέρεται πριν από όλα για τήν κατανόηση τών «δομών τής πραγματικότητας», οί όποιες είναι δυνατόν νά προβληθούν στόν χρόνο, αλλά, με τήν έπιλογή του αυτή, εγκαταλείπει τό θέμα τών ειδώλων του μέλλοντος, τά όποια, υποτίθεται, είτε είναι δεδομένα είτε δέν έχουν καμιά πρακτική σημασία.

Σύμφωνα με τόν διακηρυγμένο σκοπό τής έρευνας, πού είναι παραδεκτός από τήν παράδοση τών μελλοντολογικών σπουδών (πρβλ. Hicks και Holden 1995, Huber 1979, Michel 1986, Polak 1973, Woodwell 1979), είναι πολλές οί έννοιες πού έμπλέκονται στη δημιουργία εικόνων-ειδώλων του μέλλοντος:

— Σύλληψη με τή φαντασία (imagining): δημιουργία ενός νοερού περιγράμματος ή πλαισίου κάποιου αντικειμένου ή γεγονότος — όχι τή σύλληψη τής πραγματικότητας ή τή δημιουργία ενός «πιστού αντιγράφου» — μιά διαδικασία πού μπορεί νά είναι γέννημα φαντασίας (fictional), χωρίς αυτό νά μειώνει τή δύναμή της.

— Είδωλο, αναπαράσταση (image): είναι ένα δ-

ραμα (vision) της πραγματικότητας, τό όποιο μπορεί νά έχει αρκετή δύναμη, ώστε νά άπορρίπτει μιά πλευρά της ύπαρκτης (τρέχουσας) κατάστασης. Τό είδωλο μπορεί νά είναι δύο ειδών: άτομικό ή συλλογικό.

- Άτομικό είδωλο (individual image): αυτό έχει προσδιορισθεί ώς προ-όραμα μιάς όρισμένης κατάστασης πραγμάτων, προβαλλόμενο στό μέλλον (Huber 1979). Ή επίσης ώς προσδοκία της κατάστασης εκείνης πραγμάτων, πού αναφέρεται σέ κάποιον χρόνο στό μέλλον και είναι μάλλον μιά κλίμακα διαφορετικών εύκαιριών παρά ένα άπλό σημείο μέσα σέ ένα συνεχές χρόνου (Bell 1971).
- Συλλογικά είδωλα (collective images): αυτό είναι τό όραμα τών ιδανικών καταστάσεων, πού μπορεί νά γίνουν πραγματικότητα στό έγγύς μέλλον. Τά είδωλα αυτά είναι έντελώς διαφορετικά από τό παρόν, από τήν καθημερινή ζωή, από τό άτελές έδω και τώρα. Προχωρούν πέρα από τό παρόν και δημιουργούν τό όραμα μιάς ιδανικής ανθρώπινης τάξης πραγμάτων. Ο Fred Polak πιστεύει ότι ή ιστορία ενός πολιτισμού άντανεκλάται στην ιστορία τών συλλογικών ειδώλων του για τό μέλλον. Τό μέλλον μιάς κοινωνίας, ύποστηρίζει, μπορεί νά μετρηθεί μέ τή δύναμη της σκέψης της σέ σχέση μέ τό μέλλον της. Έπομένως, ή άκμή της ή ή πτώση της είναι προβλέψιμη μέσα από τά συλλογικά της είδωλα, τά όποια δρουν ώς «άστρα πού οδηγούν τόν ανθρώπινο πολιτισμό» (Polak 1973).

Άξίζει έπομένως νά σημειωθεί ότι τό είδωλο και τό όραμα του μέλλοντος τείνουν νά θεωρούνται ώς ταυτόσημες έννοιες. Από τήν άλλη, σύμφωνα μέ τήν επανατοποθέτησή τους από διάφορους συγγραφείς, θά μπορούσε νά συναχθεί ότι ή ικανότητα του ανθρώπινου νου νά προσλαμβάνει και νά διατηρεί είδωλα-εικόνες γεγονότων, τόπων και χρόνων, είτε πραγματικά είτε φανταστικά, είναι εκείνο πού μάς κάνει διαφορετικούς από τά άλλα ζωικά είδη. Έπομένως, τό νά φανταζόμαστε τό μέλλον μέσω της δημιουργικής φαντασίας είναι μιά απαραίτητη ανθρώπινη δραστηριότητα και δέν άποτελεί ούτε πολυτέλεια ούτε κάτι τό δευτερεύον.

Τά είδωλα του μέλλοντος είναι παγκόσμιες παραστάσεις του τί μπορεί νά είναι ό καλύτερος δυνατός κόσμος στό μέλλον. Μπορεί νά είναι λεπτομερέστετες εικόνες του επιθυμητού μέλλοντος ή μιά άλληλουχία μακροπρόθεσμων αντικειμενικών σκοπών, ικανών νά καθοδηγούν τή δρά-

ση μας. Είναι σταθερά και εκφράζουν πολλές και διάφορες όψεις του μέλλοντος. Προσδιορίζονται από τρεις άποφασιστικής σημασίας παράγοντες: τόν χρονικό όρίζοντα, τούς παράγοντες πού τά συνθέτουν και τό θέμα στό όποιο αναφέρονται.

Είναι σαφή ή ύπονοούμενα, συγκεκριμένα ή άπροσδιόριστα είδωλα του μέλλοντος. Διαφέρουν πολύ μεταξύ τους ανάλογα μέ τίς διαθέσεις, τίς αξίες, τίς προτεραιότητες, τίς ελπίδες και τούς φόβους τών ανθρώπων. Θέτουν σέ ενέργεια και επηρεάζουν εκείνο πού επιλέγουμε νά κάνουμε στό παρόν και βρίσκονται σέ άδιάκοπη άνταλλαγή άνάμεσα στις διάφορες ομάδες στους κόλπους της κοινωνίας.

Τό κεντρικό ζήτημα στη δημιουργία ειδώλων του μέλλοντος είναι ή υπερβατική τους σχέση προς τήν τρέχουσα πραγματικότητα και ό ρόλος τους στον μετασχηματισμό της πραγματικότητας.

Γιά νά δημιουργηθούν ώστόσο νέες δυνατότητες έρευνας, έχει νομίζω σημασία νά θεωρήσουμε τό είδωλο και τό όραμα του μέλλοντος ώς διαφορετικές ποιοτικά μεταξύ τους έννοιες και νά επιστημάνουμε ότι ύπάρχει μιά διαδικασία κοινωνικής δόμησης του μέλλοντος, ή όποία τίς περιλαμβάνει ώς μιά βασική διάσταση και όχι άπλώς ώς επιπρόσθετες στον συγκεκριμένο κλάδο έρευνας. Τή σπουδαιότητα αυτού του ζητήματος θά διαπιστώσουμε αναλύοντας τίς θέσεις τών Roy Amara και Eleonora Masini.

Ο Amara (1981, σ. 43) προσφέρει μιά πιό περίπλοκη πρόταση σχετικά μέ τά είδωλα του μέλλοντος και τή θέση πού θά έπρεπε νά κατέχουν στις έρευνες για τό μέλλον. Από τή μιά, ό συγγραφέας θεωρεί ότι τά είδωλα του μέλλοντος αναφέρονται στις βασικές μας ιδέες για τήν ανθρώπινη φύση, τή φύση της κοινωνικής άλληλεπίδρασης και τή θέση μας μέσα στό σύμπαν. Αυτές οι ιδέες προβάλλουν τίς βασικές αξίες και επιλογές πού διέπουν τίς (κοινωνικές) σχέσεις μας μέ τούς άλλους, τίς (οικολογικές) σχέσεις μας μέ τή φύση και τίς αντιλήψεις μας για τόν εαυτό μας (ώς προς τό νόημα της ζωής). Και διαμορφώνουν επίσης άπόψεις, οι όποιες άφορούν σ' ένα συγκεκριμένο στάδιο άνάπτυξης της κοινωνίας, άφου θά μπορούσε νά λεχθεί ότι αυτό τό στάδιο έξαρτάται από τήν πολυμορφία και τόν πλούτο τών ειδώλων μας. Από τήν άλλη, ό συγγραφέας ύποστηρίζει ότι ό σχηματισμός νέων ειδώλων του μέλλοντος, μαζί μέ μιά μεγαλύτερη συμμετοχή του άπλου λαού στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και μέ τήν άνάπτυξη της ικανότητας άνάλυσης τών επιλογών και τών συνεπειών τους,

θά πρέπει να αποτελέσουν τα κύρια συστατικά στοιχεία των μελλοντολογικών σπουδών.

Η Masini (1982, σσ. 7-8) δίνει έμφαση στην έννοια του δράματος και προσφέρει μια νέα διάσταση στη μελλοντολογική σκέψη. Κατά τη γνώμη της, οι μελλοντολόγοι, αντί να προσβλέπουν σε έφικτά ή πιθανά μέλλοντα ως ειδικοί στά προγνωστικά ή σε επιθυμητά μέλλοντα χωρίς καμιά σύνδεση με την τρέχουσα πραγματικότητα ως δημιουργοί ουτοπιών, θά έπρεπε να σκέπτονται πάνω από όλα πώς να βρουν τρόπους ανάπτυξης δραμάτων. Αυτό ή συγγραφέας τό έννοει ως ικανότητα να δούμε και να ακούσουμε τά στοιχεία αλλαγής πού βρίσκονται πίσω από τίς ιστορικές διαδικασίες και να οικοδομήσουμε προγράμματα για τό μέλλον μέσα από πράξεις πού θά βασίζονται σε διατυπωμένες με σαφήνεια αξίες.

Αυτή ή τρίτη προσέγγιση επομένως θά μπορούσε να αποτελέσει μια σύνθεση της πρόβλεψης και της ουτοπίας. Τό κύριο όμως διακριτικό χαρακτηριστικό βρίσκεται ίσως στην ικανότητα να σκεπτόμαστε για τό μέλλον με αναφορά σε προγράμματα για τό μέλλον, τά όποια θά αναδεικνύονται από την αντιπαράθεση κοινωνικών ιδεών πού χαρακτηρίζουν τίς ουτοπίες, με την εμπειρική ανάλυση των δεδομένων και τάσεων από τό παρελθόν και τό παρόν.

Πιο συγκεκριμένα, ή Eleonora Masini (1993) υποστηρίζει ότι ή διαφορά ανάμεσα στην ανθρώπινη και την κοινωνική πρόβλεψη (prevision) και πρόγνωση (forecasting) — την πρόβλεψη δηλαδή όπως την έννοει ό Eric Jantsch — βρίσκεται:

- στον ρόλο των δραμάτων κατά την εξακριβώση του επιθυμητού μέλλοντος,
- στον ρόλο του μελλοντολόγου ως «οικοδόμου κοινωνίας» και όχι ως «άπλου παρατηρητή» και
- στη σπουδαιότητα πού αποδίδεται στην επίδραση σημερινών και μελλοντικών αξιών στην ανάλυση και δομή της πραγματικότητας.

Από την άποψη αυτή, ή βασικότερη αξία για έναν ή μια μελλοντολόγο θά ήταν ή κοινωνική ευθύνη του/της, δηλαδή ή βούλησή του/της να κατανοήσει τά στοιχεία αλλαγής πού κρύβει μέσα του τό παρόν, να ανακαλύψει τίς υποθέσεις πού περιέχονται σε αυτά και να παραγάγει δράματα, τά όποια όχι μόνο αποδέχονται τό status quo, αλλά και επιδιώκουν να μετασχηματίσουν τό παρόν, έρευνώντας για ένα ήθικα καλύτερο μέλλον, μέσα από ένα πρόγραμμα πού είναι δυνατόν να τεθεί σε εφαρμογή με την πράξη.

Επομένως, ή διαδικασία της κοινωνικής οι-

κοδόμησης του μέλλοντος θά περιείχε την άλλη-λουχία: είδωλο-όραμα-πρόγραμμα για τό μέλλον. Έτσι, ένα είδωλο του μέλλοντος θά μπορούσε να δημιουργήσει διάφορες δυνατότητες για τό μέλλον: ιδεολογία, ουτοπία, αντι-ουτοπία, μηδενισμός και όραμα μέλλοντος. Τό κάθε όραμα του μέλλοντος θά τό αποτελούσαν είδωλα του μέλλοντος, αλλά δέν θά ήταν τό κάθε είδωλο του μέλλοντος και ένα όραμα. Κατά συνέπεια, τό καθήκον των μελλοντολογικών σπουδών θά ήταν να διενεργούν έρευνα πάνω στην κάθε σειρά διαφορετικών ειδώλων, αλλά ή ειδικότητά τους θά ήταν πρώτα απ' όλα ή σπουδή και ό προσδιορισμός δραμάτων του μέλλοντος, ό ουσιώδης δηλαδή όρος για την όργάνωση εφαρμόσιμων προγραμμάτων, μεστών νοήματος για τό κοινό καλό.

Γίνεται φανερό από τά παραπάνω ότι είναι πολύ σημαντικό γι' αυτόν τον κλάδο έρευνας να μελετήσει την διαδικασία της κοινωνικής δόμησης του μέλλοντος, παίρνοντας ως βάση τά όραματα. Μολαταύτα, νομίζω ότι στη μη ανάπτυξη του βρίσκεται ή ρίζα της επιτυχίας ή της αποτυχίας του να βρει εφαρμογή στό κοινωνικό περιβάλλον. Αναφέρομαι ειδικά στό γεγονός ότι, ανεξάρτητα από τό πόσο ελκυστικό ή ενεργό σε συμμετοχή μπορεί να είναι ένα είδωλο του μέλλοντος πού παράγεται με την μέθοδο των άλλη-λουχιών, αν δέν υιοθετηθεί αποτελεσματικά από την κοινωνία, δέν μετασχηματισθεί σε όραμα και δέν τεθεί σε πράξη με συστηματικό και σταθερό τρόπο, μέσα από μια σειρά προγράμματα, αυτές οι τεράστιες θεσμικές και μεθοδολογικές προσπάθειες μπορεί να αποδυναμωθούν. Αυτό τουλάχιστον έχει δείξει ή πρακτική μου πείρα από τοπικά και περιφερειακά αναπτυξιακά προγράμματα, όπως στις περιπτώσεις των «Cali Que Quere-mos» (Η Πόλη Κάλι πού χρειαζόμαστε) του Civic Program (1989-92) και τό Πρόγραμμα Περιφερειακής Ανάπτυξης της Δύσης στην Κολομβία (1996-98).

Όπως είναι φανερό, επειδή ή επεξεργασία και ή υιοθέτηση δραμάτων του μέλλοντος είναι ζήτημα πολιτικό και επειδή τό να τεθεί σε εφαρμογή ένα πρόγραμμα για τό μέλλον είναι επίσης διοικητικό και κοινωνικό πρόβλημα, πού μπορεί να υπερβαίνει τίς δυνατότητες των μελλοντολόγων, νομίζω ότι στη ρίζα της «αποκρυστάλλωσης» ειδώλων του μέλλοντος σε πράξη υπάρχουν διάφοροι ψυχο-κοινωνικοί και πολιτισμικοί παράγοντες. Οι παράγοντες αυτοί είναι: ή δυσκολία να συλλάβουμε τό μέλλον μέσα στό ιστορικό αντι-κειμενικό πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, ή α-

πουσία ήγετων με σφαιρική όπτική και/ή σπανιότητα αληθινά μετασχηματιστικών της κοινωνίας οραμάτων, καθώς και η τάση προς την κοινωνική και συνειδησιακή διάσπαση, η οποία παρεμποδίζει ή κάνει δύσκολο να υπάρξει ένας δραστηστικός συντονισμός ανάμεσα στους παράγοντες της ανάπτυξης και στην επίσημη πολιτική.

Γίνεται επομένως απαραίτητη η έμβάθυνση στη γνώση των παραγόντων που μετέχουν στην επεξεργασία ειδώλων και οραμάτων του μέλλοντος. Έδω είναι που οι κοινωνικές επιστήμες μπορούν να συμβάλουν σημαντικά.

Έρευνα για είδωλα και δράματα του μέλλοντος στις κοινωνικές επιστήμες

Η διάσπαση των κοινωνικών επιστημών

Η διανοητική διαδικασία της προσέγγισης του μέλλοντος με τη σκέψη και μέσω των ειδώλων απαιτεί φαντασία, ικανότητα σύλληψης και δημιουργικότητα, για να μπορέσουμε να φανταστούμε τον κόσμο και να αναλύσουμε τις κοινωνικές αλλαγές μέσα στον χρόνο. Αξίζει να σημειωθεί ότι η σπουδή του ποικίλλει ανάλογα με τη σκοπιά και την επιστημονική πλευρά από την οποία τό αναλύει κανείς. Σε μία σύντομη σύνοψη έδω, καταφαίνεται ότι οι κοινωνικές επιστήμες παρουσιάζουν τις εξής προσεγγίσεις σε σχέση με αυτήν την έρευνα:

Διάφορες όπτικές γωνίες της σπουδής των ειδώλων και των κοινωνικών μεταβολών στις κοινωνικές επιστήμες

Άτομικό Είδωλο (αναπαράστασεις)

Φιλοσοφία της Συνείδησης
Ψυχολογία της Μορφής
Γνωστική ψυχολογία
Γνωστική επιστήμη
Ψυχανάλυση
Σημειολογία

Συλλογικό Είδωλο (σύστημα αναπαράστασεων)

Ανάλυση της συλλογικής φαντασίας και ιδεολογίας μέσα από την πολιτική φιλοσοφία και τη μορφή της κοινωνικής επικοινωνίας
Ψυχολογία της κοινωνικής γνωσιολογίας (πρότυπα, μοντέλα σκέψης, στερεότυπα κλπ.)

Κοινωνιο-γνωστική ψυχολογία (ανάλυση κοινωνικών παραστάσεων, γνώμων, συμπεριφορών)

Συλλογικές νοοτροπίες (ιστορία)

Συλλογικές αναπαράστασεις (κοινωνιολογία)

Κοινωνική Μεταβολή

Έννοιες του χρόνου

Έξελικτικισμός
Θεωρία των κύκλων
Μαρξιστική διαλεκτική
Θεωρία της κοινωνικής δράσης
Στρατηγική επιχειρήσεων
Φαινομενολογική
Γραμμική
Κυκλική
Έλικοειδής

Πηγή: Javier Medina Vasquez, Pontificia Universidad Gregoriana, Mimeo, 1997.

Θά μπορούσε επίσης να λεχθεί ότι η έρευνα πάνω στα είδωλα του μέλλοντος έχει προσκρούσει σε κάποια έγγενη εμπόδια από την πλευρά των παραδοσιακών κοινωνικών επιστημών, πράγμα που επαυξάνει τις θεωρητικές δυσκολίες και παρεμποδίζει σημαντικά την ανάλυση. Τά εμπόδια αυτά είναι:

- η υποτίμηση αυτού του θέματος στις κύριες οικονομικές θεωρίες, τον μαρξισμό και τη νεοκλασική σκέψη,
- η διάσπαση των τρόπων προσέγγισης, η έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ περιορισμένων εδαφικών περιοχών, οι όρισμοί περιφερειακού χαρακτήρα (μια συλλογική αξιολογική κρίση ορίζεται ως συλλογική ειδωλοποίηση και αντίστροφα κλπ.),
- η επικεντρωμένη έρευνα στο παρελθόν και όχι σε μια πρόβλεψη στο μέλλον,
- η άρνηση του πρωτοποριακού ρόλου των ερευνητών με τό πρόσχημα της επιστημονικής ουδετερότητας (Lo Presti, 1998),
- η παθητική και εύκαμπτη στάση των κοινωνικών επιστημών, λόγος για τον οποίο παραμένουν πάντα πίσω αντί να βρίσκονται μπροστά από τις κοινωνικές μεταβολές και προσανατολίζονται προς διάφορες πλευρές, αλλά όχι προς τις στρατηγικές πλευρές της ανάπτυξης.

Έναλλακτικός ρόλος των κοινωνικών επιστημών

Γιά να αποσαφηνίσουμε αυτό το πρόβλημα, είναι σημαντικό να λάβουμε υπ' όψιν, όπως ο Francois (1979), ότι το κρίσιμο σημείο είναι ότι η όλη διαδικασία εμπλέκει τρία βασικά στοιχεία: την αισθητήρια αντίληψη, τις νοητικές δομές και τη δομή της πραγματικότητας. Όλες όμως σχεδόν οι σχολές διαφοροποιούνται πάνω σ' αυτό. Είναι επομένως απαραίτητο να διατυπωθεί καθαρά μία άποψη για την προσέγγιση του ζητήματος. Για να καταδειχθεί η συμβολή που μπορούν να κάνουν οι κοινωνικές επιστήμες, θα εκθέσω τὰ ακόλουθα επιχειρήματα:

Τά συστήματα αναπαράστασης είναι τὰ καλύτερα επίπεδα έρμηνείας για τις κοινωνικές επιστήμες (τήν κοινωνική ψυχολογία ιδιαίτερα):

Ο Doise (1989, σσ. 22-28) προτείνει τέσσερα διαφορετικά επίπεδα έρμηνείας, από τὰ όποια μπορεί να συναχθεί ή διατύπωση των διαφορών ψυχο-κοινωνικών διεργασιών.

Τά επίπεδα αυτά είναι: τó ενδοπροσωπικό (intrapersonal), τó διαπροσωπικό (interpersonal), τó επίπεδο τής κοινωνικής θέσης (positional) — τó αναφερόμενο στην αντίληψη τής κοινωνίας πρίν από τήν ψυχο-κοινωνική αλληλεπίδραση — και εκείνο που αντιστοιχεί στις ιδεολογίες, τις πεποιθήσεις και τὰ συστήματα αναπαράστασης, τις αξίες και τὰ τυπικά χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας, τὰ όποια καθιερώνουν και διατηρούν τó κοινωνικό κατεστημένο (βλ. στό αναφερόμενο πίο πάνω βιβλίο, σ. 28). Ο Doise υποστηρίζει, επίσης, ότι ένα από τὰ σπουδαιότερα και πολλά υποσχόμενο καθήκον του κοινωνικού ψυχολόγου είναι να προσπαθεί να εξηγήσει τούς πολλαπλούς μετασχηματισμούς που συντελούνται στον τομέα των αναπαραστάσεων (στό ίδιο, σ. 220). Οφείλει γι' αυτό να μελετήσει τούς δεσμούς ανάμεσα στους κοινωνικούς ρυθμιστικούς κανόνες και στην τεχνολογική όργάνωση τής γνώσης, δεσμούς οι όποιοι αναφέρονται στό αντίστοιχα ειδικά θέματα (πρβλ. Doise, 1990, σσ. 113-173).

Τά συστήματα αναπαράστασης δέν αποτελούν πιά «ύπερδομή»

Όσον αφορά τó ζήτημα αυτό, ο Paul Ricoeur (1989) επισημαίνει τó αύξημένο ένδιαφέρον τής ακαδημαϊκής κοινότητας, τὰ τελευταία 15 χρόνια, για τή σπουδή των αναπαραστά-

σεων, πράγμα που σημαίνει μία βασική αλλαγή όπτικής σε σχέση με τις μαρξιστικές θέσεις για τήν ιδεολογία. Όπως είναι γνωστό, οι τελευταίες υποτίμησαν τήν έρευνα για τις λεγόμενες «μορφές κοινωνικής συνείδησης», δίνοντας έμφαση στη σπουδή των κοινωνικών σχέσεων. Ο Marx έδωσε προτεραιότητα στό συμβεβηκότα και στην ύλική (ύλικοτεχνική) βάση μιας κοινωνίας. Ο Ricoeur, από τήν πλευρά του, δέν δέχεται αυτόν τον διαχωρισμό μεταξύ κοινωνικών σχέσεων και κοινωνικής συνείδησης, ούτε πιστεύει ότι «οί ιδέες» ή οι μορφές κοινωνικής συνείδησης είναι δευτερεύοντα πράγματα, δευτερεύοντα από όντολογική άποψη, αλλά τις θεωρεί συστατικές άρχές κάθε μορφής κοινωνικής σχέσης. Κατά συνέπεια, θεωρεί τήν κάθε ανθρώπινη πράξη τόσο ως ένα αντικειμενικό γεγονός όσο και ως ένα προϊόν τής ύποκειμενικότητας, στό ίδιο επίπεδο περιπλοκότητας και χρονικότητας. Έτσι, «οί ιδέες» δέν μπορεί ν' αποτελούν έποικοδόμημα, έξω από τή δράση, τήν αλήθεια και τήν πράξη, αλλά αποτελούν μέρη τής δράσης, αφού είναι (άνα)παράσταση τής δράσης (Vorstellung), ή όποια παίρνει διάφορες μορφές και παρουσιάζει πολλαπλά χαρακτηριστικά.

Οι βασικές διαφορές ανάμεσα στην παλαιά έννοια τής ιδεολογίας και τις νέες προσεγγίσεις βρίσκονται στό γεγονός ότι οι αναπαραστάσεις δέν θεωρούνται πιά ως αποτέλεσμα, συνέπεια, «ύπερδομή» που προκύπτει από μία «ύποδομή», αλλά τó αντίθετο, αναγνωρίζονται ως συστατικά στοιχεία των κοινωνικών σχέσεων. Και, επίσης, στό γεγονός ότι έχουν χάσει τó νόημά τους οι λανθασμένες εκείνες αντιπαραθέσεις μεταξύ ιδεολογίας και επιστήμης, μέσα από τις όποιες οι αναπαραστάσεις θεωρούνταν μόνον ως παραποίηση, πλάνη, λάθος ή ως παράγων που παρεμποδίζει τή σκέψη, ενώ ή επιστήμη από μόνη της είναι ικανή να τή διαθέτει και να βλέπει τήν πραγματικότητα ως έχει.

Η κοινωνική δομή τής πραγματικότητας και τὰ όρια του αντικειμενικού

Ένα από τὰ σφάλματα που γίνονται συχνότερα από τούς «όρθόδοξους» ακαδημαϊκούς είναι ότι υποτιμούν τις μελλοντολογικές σπουδές, πιστεύοντας ότι είναι ύποκειμενικές και δέν αποδέχονται μίαν «αντικειμενική» γνώση τής πραγματικότητας. Αλλά, βαθμιαία, αύτη ή αντίληψη, που όχι πρίν από πολύ καιρό ήταν κοινή αντίληψη τής επιστήμης, έχει απορριφθεί και θε-

ωρείται πρότυπο πού ἀμφισβητήθηκε ἀπό ἄλλα ὑποδείγματα ἴσου κύρους.

Σύμφωνα μέ τόν Morgan (1991), αὐτή ἡ ὀρθόδοξη θεωρία βασίζεται στίς θέσεις τοῦ λειτουργιστικοῦ ὑποδείγματος, πού ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι δυνατή μιᾶ ἀντικειμενική ἐπιστήμη, ἀπαλλαγμένη ἀπό ἀξίες καί προφανῶς βασιζόμενη μόνο στήν ἐπιστημονική μέθοδο. Αὐτό τό ὑπόδειγμα θεωρεῖται πρωταρχικῆς σημασίας κατευθυντήρια καί ρεαλιστική σύλληψη, ἀφοῦ ὁ βασικός του προσανατολισμός εἶναι νά κατανοήσῃ τήν κοινωνία, γιά νά συναγάγῃ χρήσιμη ἐμπειρική γνώση καί νά βελτιώσῃ τή λειτουργία τῆς κοινωνίας καί τῶν θεσμῶν της. Ἐκφράζεται κατ' ἀρχήν ἀναφερόμενο μεταφορικά στή μηχανή καί στόν ἔμβιο ὀργανισμό. Στίς μεταφορές αὐτές, ἡ πραγματικότητα στηρίζεται σέ ἕνα πλέγμα ὄντολογικά πραγματικῶν καί συγκεκριμένων σχέσεων, οἱ ὁποῖες εἶναι συνεπεῖς καί διατεταγμένες, καί ἀποσκοπεῖ στήν προσαρμογή τῶν ἀνθρώπων καί τῶν κοινωνικῶν ὀργανισμῶν στό περιβάλλον. Ὑπάρχει ἕνας μόνο πραγματικός κόσμος, ὁ ὁποῖος προϋπῆρξε πέρα ἀπό κάθε ἀνθρώπινη δραστηριότητα. Ἐπομένως, ὑπάρχει ἕνας μόνο τρόπος προσαρμογῆς. Ὑποστηρίζει, ἐπίσης, ὅτι εἶναι δυνατόν νά κατευθύνουμε τήν κοινωνική δράση καί συμπεριφορά πρός μελλοντικά στάδια εὐτυχίας καί, προφανῶς, ἀπεριόριστης ἀποτελεσματικότητας αὐτοῦ τοῦ ὑποδείγματος.

Τό λειτουργιστικό ὑπόδειγμα

Ἡ μεταφορική ἀναφορά στόν ἔμβιο ὀργανισμό

- Προέρχεται ἀπό μηχανικούς.
- Ἀντιλαμβάνεται τήν κοινωνία ὡς ὄντοτητα, ὅπου οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στά στοιχεῖα της δημιουργοῦν μιᾶ δομή, τήν ὁποία κυβερνοῦν μοντέλα «ὀρθολογισμοῦ», βασιζόμενα, ὑποτίθεται, σέ κριτήρια ἱκανοτήτων.
- Τόσο οἱ ἀνθρώπινες ὀργανώσεις ὅσο καί τά ἀνθρώπινα ὄντα εἶναι μέσα ἢ ὄργανα γιά τήν ἐπίτευξη συγκεκριμένων σκοπῶν.
- Προέρχεται ἀπό τούς βιολογικούς νόμους.
- Θεωρεῖ τήν κοινωνία ὡς ζωντανή ὄντοτητα, πού συνεχῶς βρίσκεται σέ ροή καί ἀλλαγῆ καί ἡ ὁποία ἀλληλεπιδρᾷ μέ τό περιβάλλον, μέ σκοπό νά ἱκανοποιεῖ τίς ἀνάγκες της.
- Θεωρεῖ τήν κοινωνία ὡς σύστημα κανόνων — συμπεριλαμβανομένων καί τῶν ἀνθρώπων — σέ ἀμοιβαία ἐπαφή καί ἐξάρτηση, οἱ ὁποῖοι

(κανόνες) ἔχουν τεθεῖ γιά νά διάγει τό σύστημα μιᾶ κοινή ζωή καί νά συγκεντρώνει τό ἐνδιαφέρον του στή φύση τῶν ζωτικῶν του προβλημάτων.

Πηγή: Ἀπόδοση ἀπό τό «Imágenes de la organización», τοῦ Gareth Morgan, 1991.

Τά πράγματα, ὥστόσο, μέ ἀφετηρία τό δομιστικό ὑπόδειγμα, ἀλλάζουν, ἀφοῦ δημιουργηθεῖ μιᾶ πολύ διαφορετική σχέση ἀνάμεσα στίς παραστάσεις, τή γλώσσα, τόν κόσμο καί τήν πραγματικότητα (Bruner 1988). Ἔτσι, σύμφωνα μέ αὐτό τό ὑπόδειγμα, δέν ὑπάρχει κάποιος ἐξωτερικός κόσμος ἀνεξάρτητος ἀπό τόν νοῦ, δέν ὑπάρχει καν μιᾶ καί μόνο ἀναμφισβήτητη πραγματικότητα γιά ὅλα τά ἀνθρώπινα ὄντα, ἡ ὁποία νά εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό αὐτά, ἀλλά ὑπάρχει μιᾶ πολλαπλή πραγματικότητα, οἰκοδομημένη μέσα ἀπό ὀρισμένη διαδικασία, μέ βάση τήν ὁποία οἱ ἄνθρωποι παράγουν ἢ βελτιώνουν ἐφικτούς κόσμους μέσῳ ἀναπαραστάσεων. Ἀντιλαμβάνεται ἐπομένως τήν πραγματικότητα ὡς προϊόν πού παράγεται ἀπό τήν ὑποκειμενική καί τή διυποκειμενική πείρα τῶν ἀνθρώπων. Κατά συνέπεια, ὁ κόσμος δέν μπορεί νά γίνῃ ἀντιληπτός ἀπ' εὐθείας, ἀλλά μόνο μέσῳ ἀναπαραστάσεων, ἀπό ἕνα σύμπαν ἐνοιῶν πού παρέχει ἡ ἀνταλλαγῆ νοημάτων. Δέν ὑπάρχει μιᾶ καί μόνη ἀναπαράσταση πού νά εἶναι ἔγκυρη καί ὁμοίομορφη γιά ὅλους τούς ἀνθρώπους, ἀλλά πολλές ἑτερογενεῖς ἀναπαραστάσεις καί ἡ πραγματικότητα δέν μπορεί νά εἶναι ἀντιληπτή παρά μόνο ὡς πηγῆ ἀναπαραστάσεων (πρβλ. Berger καί Luckmann, 1968).

Ὅταν ἀτενίσετε τό μέλλον ἀπό αὐτήν τήν ὀπτική γωνία, βλέπετε νά προβάλλῃ μιᾶ ἀλυσίδα ἀναπαραστάσεων, οἱ ὁποῖες προσφέρουν ἡ καθεμιᾶ τή δική της ἐκδοχή γιά τόν κόσμο, προσδιορίζοντας τί εἶναι ἔγκυρο καί τί ὄχι, διαμορφώνοντας πραγματικότητες γιά τόν τρόπο σκέψης, διερευνώντας αἰσθήματα καί πράξεις στό μέλλον — καί ὅλα αὐτά γίνονται «φυσική τάξη» μέ τό πέρασμα τοῦ καιροῦ, ἐνῶ ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἀποτελοῦν ἀνθρώπινες κατασκευές, πού νομιμοποιοῦνται ἀπό μόνες τους, μέσα ἀπό κάποιες ὑλικές, νοητικές ἢ θεσμικές διαδικασίες. Ὁ σκοπός αὐτῶν τῶν εἰδῶν ἢ ἀναπαραστάσεων εἶναι νά μειώσουν τήν πολυπλοκότητα τῆς πραγματικότητας, νά ἐρμηνεύσουν τό νέο, νά μετασχηματίσουν ὅ,τι εἶναι μή οἰκεῖο σέ κάτι πού εἶναι οἰκεῖο καί νά δώσουν νέο νόημα σέ ὅλα τά γνωστά πράγματα.

Ἀκόμα, μπορεί νά υἱοθετηθοῦν ἢ ὄχι ἀπό ὀρισμένους ἀνθρώπους ἢ κοινωνικές ομάδες, πρᾶγ-

μα πού εξαρτάται από πολλούς και διάφορους ιστορικούς και πολιτιστικούς παράγοντες, καταστάσεις κλπ. (πρβλ. Le Moinge 1995, Lameyre 1993).

Κύριες συνέπειες του δομιστικού υποδείγματος

Δέν υπάρχει ένας «πραγματικός κόσμος» — μόνο μία προϋπάρχουσα νοητική δραστηριότητα — μία εξωτερική πραγματικότητα ή μία πρωθύστερη γνώση. Εκείνο πού είναι δεδομένο στην αρχή μιας συμβολικής δόμησης είναι, απλώς, μία άλλη έκδοχή ενός προηγούμενου κόσμου.

Τήν πραγματικότητα μπορούμε να τή φανταστούμε σε δύο διαστάσεις: φύση και ανθρώπινη εργασία. Η πρώτη κυβερνάται σύμφωνα με την ιδέα της αιτιότητας, χαρακτηριστική της λογικής και της «σκληρής» (φυσικής) επιστήμης. Η δεύτερη δομείται σύμφωνα με τον τρόπο αφήγησης ή με τό παρελθόν, όπου οι «πραγματικότητες» της κοινωνίας είναι και αυτές, σχεδόν πάντα, προϊόν της χρήσης της γλώσσας (π.χ. ἀκαθάριστο εθνικό προϊόν). Υπόκειται, επομένως, σε ένα είδος προθετικής ή τελεολογικής εξήγησης (Πηγή: Ἀπόδοση από τό «Realidad mental mundos posibles», Jerome Bruner, 1988).

Αυτό υπαγορεύει την ανάγκη να εξακριβώσουμε και να αναλύσουμε τις αναπαραστάσεις εκείνες πού λειτουργούν ως προτάσεις και κριτήρια για να αιτιολογηθεί ή παγκόσμια τάξη, νοητή ή αισθητή, την οποία εκφράζουν. Ἀλλά και τό πόσο σημαντικό είναι να κατανοήσουμε τή διαδικασία στην οποία βασίζεται κάθε είδωλο ή ὄραμα του μέλλοντος, τά δομικά τους στοιχεία και τούς λόγους πού ὀδηγοῦν στην ἀδιάκοπη ἀνανέωση και ἀλλαγὴ τους. Ἔτσι, σύμφωνα με αυτό τό υπόδειγμα κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, αὐτή ή διαδικασία παραγωγῆς ἀναπαραστάσεων είναι ἕνα φαινόμενο ἔμφυτο στά ἀνθρώπινα ὄντα και ἀναπόφευκτο, ὅταν ἀναλύουμε τό μέλλον τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν και ὄχι, μιά φαντασίωση τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν.

Ἡ ἔννοια του συλλογικού εἰδώλου του μέλλοντος και τά συστήματα ἀναπαραστάσεων

Μιά ἄλλη πηγή παρεξήγησης ὅσον ἀφορᾷ τίς μελλοντολογικές σπουδές είναι συχνά ή ἔλλειψη ἐμβάθυνσης, ὅταν ἔχουμε να κάνουμε με μιά τό-

σο περίπλοκη διαδικασία ὅπως τά συστήματα ἀναπαραστάσης (Doise 1982). Οἱ πρόσφατες ἐξελίξεις στην ψυχολογία τῆς κοινωνικο-τεχνολογικής γνώσης και στην κοινωνικο-δομιστική προσέγγιση (Emiliani and Zani 1998, Echeberria 1991, Ghiglione, Bonent and Richard 1990) ἀποκαλύπτουν ὅτι είναι πολύ σημαντικό να λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν οἱ ποικίλες σειρές ἀναπαραστάσεων πού κυκλοφοροῦν στην κοινωνία μέσα ἀπό διάφορους μηχανισμούς, ὅπου οἱ ἀπλοί ἄνθρωποι ἐπίσης μετέχουν δραστήρια στην ἀφομοίωση και ἀναπαραγωγή του κοινού νοῦ, ἀναπτύσσοντας συλλογικά φίλτρα κοινωνικῆς κατηγοριοποίησης, ἀνάλογα με τή συγκεκριμένη κάθε φορά περίπτωση μορφωτικῶν ἐπιπέδων. Ὑπάρχει μιά πολύ μεγάλη ποικιλία τέτοιων σειρῶν, πού περιλαμβάνουν: γνώμες, πρότυπα, συμπεριφορές, ἰδεολογίες, γενικευμένες φανταστικές εἰκονοπλασίες, συλλογικές νοοτροπίες, κοσμοθεωρήσεις (Galtung 1995) και τούς διάφορους ἄλλους τρόπους σκέψης (Maruyama 1996). Αὐτές οἱ σειρές καλύπτουν μιά πληθώρα φαινομένων, τά ὁποία στίς μελλοντολογικές σπουδές είναι συνήθως κατηγοριοποιημένα κάτω ἀπό τήν ἴδια ὀνομασία, ἄσχετα ἀπό τήν εἰδική τους φύση, τούς διάφορους βαθμούς σαφήνειας και συνοχῆς, τούς ρυθμούς μεταβολῆς τους, τήν ὀπτική τους σε χρόνο και χώρο και τίς διαφορετικές θέσεις πού κατέχουν στην δομή του κοινωνικοῦ συστήματος. Είναι καιρός για τίς μελλοντολογικές σπουδές να ἐμπλουτιστοῦν με ἐπαρκῆ ἔρευνα ἀπό τίς κοινωνικές ἐπιστήμες γενικά και, εἰδικώτερα, ἀπό τήν κοινωνική ψυχολογία τῆς γνώσης.

Σχέδιο προγράμματος δημιουργικῆς «διασταύρωσης» ἀνάμεσα στίς μελλοντολογικές σπουδές και τίς κοινωνικές ἐπιστήμες, για τήν ἔρευνα πάνω στά εἶδωλα και ὄραματα του μέλλοντος

Ὁ ἀρραβῶνας και ή ἀμοιβαία συμβολή τους

Σύμφωνα με ὅσα προηγήθηκαν, για ν' ἀρχίσει μιά κοινή προσπάθεια για ἐμβάθυνση σ' αὐτό τό θέμα, οἱ μελλοντολογικές σπουδές θά μπορούσαν να συνεισφέρουν με τήν ἀνάδειξη εἰδῶλων και ὀραμάτων του μέλλοντος, με τό συσσωρευμένο μέχρι τώρα ἀπόθεμά τους σε γνώσεις και με τήν ἐγγύτητά τους στην ὑπόθεση τῆς λήψης ἀποφάσεων και στά ζητήματα πού ἀφοροῦν τήν

ανάπτυξη. Οί κοινωνικές επιστήμες, από τήν πλευρά τους, θά μπορούσαν νά συνεισφέρουν τό επιστημολογικό καί μεθοδολογικό τους κῦρος, τήν ικανότητά τους νά ἀναλύουν τό ιστορικό «ἀγκυροβόλιο», καθώς καί τήν κοινωνικο-τεχνολογική γνωστική δυναμική τους, πού χαρακτηρίζει τά συστήματα ἀναπαραστάσεων. Τό επιθυμητό ὄραμα θά ἦταν ἡ ἀποσαφήνιση τῆς διαδικασίας τῶν διαφόρων συστημάτων ἀναπαραστάσης καί εἰδώλων τοῦ μέλλοντος. Τά σπουδαιότερα θέματα γιά μελέτη ἔχουν ἤδη καταγραφεί ἀπό τούς W. Bell (1994) καί Masini (1983):

- Πῶς οἱ κοινωνικές συνθήκες δίνουν μορφή στό εἶδωλο τοῦ μέλλοντος;
- Πῶς τά εἶδωλα τοῦ μέλλοντος, μαζί μέ ἀξίες καί πεποιθήσεις, ἀσκοῦν ἐπίδραση στόν λήψη ἀποφάσεων καί, ἐπομένως, δίνουν μορφή στό μέλλον;
- Πῶς γίνεται ἡ ἐπεξεργασία τῶν ὁραμάτων;
- Πῶς σχετίζεται τό μέλλον μέ τό παρόν;

Ἡ ἐπιρροή τῶν εἰδώλων τοῦ μέλλοντος καί ἡ οἰκοδόμηση μιᾶς κοινωνικῆς δημοκρατίας

Τό εἶδωλο τοῦ μέλλοντος ἔχει τήν ικανότητα καί τή δύναμη νά προκαλεῖ μεταβολές, πού παρέχουν κίνητρα πού κάνουν τίς κοινωνίες καί τούς πολιτισμούς νά προσδεύουν σέ σχέση μέ τήν κοινωνική δομή καί τήν κοινωνική δράση.

Εἶναι μολταυτά ἀπαραίτητο νά λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ δημιουργία εἰδώλων προϋποθέτει μιᾶ τάση ἐλέγχου ἀπό τήν πλευρά τῆς ἐλίτ, ἀφοῦ, ἀπό τή μιᾶ, ἡ κυβέρνηση τά χρησιμοποιεῖ γιά ἀσκηση κοινωνικοῦ ἐλέγχου καί, ἀπό τήν ἄλλη, τό μάρκετινγκ καί ἡ διαφήμιση τά ἐκμεταλλεύονται μέ τρόπο ὥστε νά προσελκύουν πελατεία. Γιά νά καταπολεμηθεῖ αὐτό, εἶναι ἀπαραίτητος ὁ ἐκδημοκρατισμός τῶν διαδικασιῶν τῆς παραγωγῆς εἰδώλων τοῦ μέλλοντος. Αὐτό ἔχουν ἐπισημάνει οἱ Toffler, Maruyama καί Huber ὡς τό κύριο καθήκον τῶν «ἀνθρωπιστῶν μελλοντολόγων» καί γίνεται βασικό στοιχεῖο τῆς «κοινωνικῆς δημοκρατίας». Ἔτσι, στό πλαίσιο τοῦ πνεύματος τῆς παγκοσμιοποίησης, μέ τήν τάση της πρὸς τήν ὀλιγοπωλιακή οἰκονομία καί τόν κοινωνικό ἀποκλεισμό, εἶναι ἐπεῖγον γιά μιᾶ δημοκρατία νά ἐπεκτείνει ἀνάμεσα στόν πληθυσμό τήν ικανότητα νά δημιουργεῖ ἐφικτά ιδεώδη ἢ ρεαλιστικές οὐτοπίες. Αὐτό βέβαια ἀπαιτεῖ ἀνάπτυξη βασικῶν παιδαγωγικῶν καί πρακτικῶν

πλευρῶν, ἀλλά ἀποτελεῖ ἀναπόφευκτη πρόκληση, ὥστε νά σχεδιασθεῖ ἕνα ἐπιθυμητό μέλλον γιά ὅλους τούς ἀνθρώπους.

Ἡ διάσπαση τῶν συλλογικῶν εἰδώλων τοῦ μέλλοντος καί ἡ συνύπαρξη τῶν πολιτισμῶν

Ὁ Polak ἐπεσήμανε ὅτι τά συλλογικά εἶδωλα τοῦ μέλλοντος εἶναι περιορισμένα καί ὅτι συχνά ἀπουσιάζουν ὡς ὁδηγοί μας, ὥστε ν' ἀνταποκριθοῦμε στόν ἀνάγκη μας νά προβλέψουμε ἐπιθυμητές μορφές τοῦ μέλλοντος.

Σήμερα, αὐτό ἀληθεύει περισσότερο παρά ποτέ. Ὑπάρχουν καταστάσεις πού σταθερά ἐπιδεινώνονται, ἐξ αἰτίας τῆς ἰσχυρῆς τάσης πρὸς τόν κατακερματισμό τῶν κοσμοθεωριῶν (Weltanschauungs) καί τῆ δημιουργία ὑβριδίων πολιτισμοῦ στό πλαίσιο τῆς παγκοσμιοποίησης. Οἱ πολιτισμικοὶ κώδικες πολλαπλασιάζονται, τό περιεχόμενό τους διασπᾶται καί γίνονται ἕνας πύργος τῆς Βαβέλ, πού δυσχεραίνει τήν ἐπικοινωνία καί τόν διάλογο μεταξύ τῶν πολιτισμῶν. Μέ ἄλλα λόγια, εἴμαστε μάρτυρες μιᾶς ρήξης ἀνάμεσα στό προϋπάρχοντα συλλογικά εἶδωλα. Αὐτό ἀποτελεῖ εὐφορο ἔδαφος, γιά νά ἐπιβάλλουμε τά εἶδωλα τοῦ μέλλοντος σέ διεθνείς σχέσεις πού θά βασίζονται στίς μελλοντολογικῆς σπουδές, πρᾶγμα πού ἔχουν ἤδη ἐπισημάνει συγγραφεῖς ἀπό τίς «ἀναπτυσσόμενες χῶρες», ὅπως οἱ A. Nandy, S. Nayatullah, J. Hodara καί ἄλλοι. Μπορεῖ ὅμως νά ὁδηγήσει σέ πολλούς κινδύνους, ὅπως ἐκεῖνοι πού ἐγκυμονεῖ τό γεγονός ὅτι οἱ διεθνείς προτεραιότητες κατευθύνονται ἀπό τά συμφέροντα ὀρισμένων δυνάμεων, οἱ ὁποῖες ἀδιαφοροῦν γιά τό ὑποτιθέμενο κοινό καλό, καθώς ἔχουν ἀποκαλύψει οἱ πρόσφατες πυρηνικές δοκιμές (οἱ «λόγοι ἐθνικῆς ἀσφαλείας» δέν παρουσιάζονται στόν παγκόσμια κοινή γνώμη μέ τόν ἴδιο τρόπο στίς περιπτώσεις Γαλλίας-Κίνας καί Ἰνδίας-Πακιστάν).

Ἐκπαίδευση γιά μιᾶ παγκόσμια ἡγεσία

Κατά τόν H. Gardner (1995, σ. 23), δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ κόσμος σήμερα ἔχει πολλούς ἡγέτες σέ ἐπιμέρους τομεῖς, ὅπως οἱ ἀκαδημαϊκῆς κοινότητες, ἡ Τέχνη, οἱ ἐπιχειρήσεις καί οἱ τομεῖς τῆς τεχνικῆς. Ὑπάρχει ὅμως σοβαρή ἔλλειψη ἡγετῶν τῆς κοινωνίας ὡς συνόλου, ἀνθρώπων δηλαδή ικανῶν νά μιλοῦν πρὸς καί νά ἀ-

κούγονται από κύκλους εξουσίας και ισχύος στους διάφορους χώρους, ικανών να προβάλλουν τά μείζονα συμφέροντα της κοινωνίας και αυτής ακόμα της ανθρωπότητας στο σύνολό της. Η κατάσταση αυτή εμφανίζεται ακόμα χειρότερη, όταν λάβουμε υπ' όψιν τις κύριες τάσεις που επηρεάζουν τις ήγεςίες μπροστά στον 21ο αιώνα, τάσεις όπως: τό ένδεχόμενο παγκόσμιας καταστροφής, ή επεκτεινόμενη εύκολη, αυτόματη επικοινωνία, ή κατάργηση της ιδιωτικής ζωής, ή άπαρχή επιβολής καταστάσεων πέρα από τά εθνικά σύνορα, τά εθνικιστικά και φονταμενταλιστικά αντιδραστικά κινήματα και ό διαρκώς διογκούμενος ανταγωνισμός στον τομέα της τεχνικής. Ο Gardner πιστεύει ότι, για να προσελκύει όπαδούς από όλους τους τομείς της κοινωνίας, ό ήγέτης πρέπει να είναι ικανός να έπινοεί έναν μύθο σχετικά μέ τήν κοινωνία, μία πειστική εξιστόρηση που να εξηγει και αιτιολογει τή θέση που κατέχει αυτός ό μύθος στην κοινωνία και να έχει επίσης τήν ικανότητα να συγκεντρώνει διαφορετικούς ανθρώ-

πους να εκτελούν όλοι μαζί ένα έργο, σε μία περισσότερο ολοκληρωμένη, ένοποιημένη προσπάθεια. Θέτω λοιπόν στον έαυτό μου τό έρώτημα: μία τέτοια «ίστορία» δέν αποτελεί άραγε ένα είδωλο ή όραμα του μέλλοντος; Μπροστά στον μέγα κίνδυνο της παγκόσμιας άποσταθεροποίησης, δέν αποτελεί, τώρα, τό πρώτιστο καθήκον των μελλοντολογικών σπουδών και των κοινωνικών επιστημών τό ν' αρχίσουν έρευνα για τή δυναμική της διάνοιας που πρέπει να χαρακτηρίζει μία οικουμενική ήγεςία και γύρω από τή θεμελίωση μιας προοπτικής για τό κοινό καλό της ανθρωπότητας (Petrella 1997), αντί να εξακολουθούν να έπισωρεύουν — ανεξάρτητα από τον άποκλεισμό ή όχι του κύριου ή δευτερεύοντος ρόλου που αποδίδεται στην ύπόθεση των ειδώλων και όραμάτων του μέλλοντος — σοβαρές μεθοδολογικές, έπιστημολογικές και ακόμα και γεωπολιτικές συνέπειες; Πρέπει έπομένως να συγκαταλεχθεί σοβαρά ως μία από τις βασικές πλευρές του έρευνητικού αυτού κλάδου για τό μέλλον.

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

- Amara, R. (1981) "The futures field. Which direction now?", *The Futurist*, June, pp. 42-46.
- Amin, S. (1997) *Il capitalismo nell'era della globalizzazione*, Trieste, Asterios Editore.
- Barker, J.A. (1995) *Paradigmas. El negocio de descubrir el futuro*, Bobotá, McGraw Hill.
- Bell, W. (1994) "Sul diventare e l'essere un «futurist». Intervista a Wendell Bell di Levelhead 753", *Futuribili*, No. 1, pp. 53-63.
- Bell, W. (1997) *Foundations of Futures Studies*, London, Transaction Publishers.
- Bell, W. and Mau, J. (1971) "Images of the future: theory and research strategies", in Bell, W. and Mau, J. (eds), *The Sociology of the Future. Theory, Cases and Annotated Bibliography*, New York, Russel Sage Foundation, pp. 6-44.
- Berger, G. (1957) "Sciences Humaines et prévision", *Review des Deux Mondes*, 1 February.
- Berger, P. and Luckmann, T. (1968) *La construcción social de la realidad*, Buenos Aires, Amorrortu Editores.
- Bezold, C. (1996) "The vicioning method", in DDM Media Group, *Knowledge Base of Futures Studies*, Victoria, Futures Study Centre, pp. 167-175.
- Bonnaure, P. (1996) "De l'usage des métaphores en prospective", *Futuribles*, No. 212, pp. 59-74.
- Boulding, E. (1996) "The challenge of imagining peace in wartime", in DDM Media Group, *Knowledge Base of Futures Studies*, Victoria, Futures Study Centre, pp. 223-229.
- Bruner, J. (1988) *Realidad mental y mundos posibles*, Barcelona, Gedisa Editorial.
- Dator, J. (1996) "From future workshops to envisioning alternative futures", in *Knowledge Base of Futures Studies*, Victoria, Futures Study Centre, pp. 161-165.
- De Jourvenel, B. (1967) *L'arte della congettura*, Firenze, Vallecchi.
- Doise, W. (1989) *Livelli di spiegazione in psicologia sociale*, Milano, Giuffrè Editore.
- Doise, W. (1990) "Les representations sociales", in *Traité de psychologie cognitive*, 3, Paris, Dunod.
- Echebarria, A. (1991) *Psicologia social sociocognitiva*, Bilbao, Desclée de Brouwer.
- Emiliani, F. and Zani, B. (1998) *Elementi di psicologia sociale*, Bologna, Il Mulino.
- François, C. (1977) *Fenomenologia, cibernetica y prospectiva*, Buenos Aires, Pleamar.
- Galtung, J. (1995) *Investigaciones teóricas. Sociedad y cultura conlemporáneas*, Madrid, Tecnos.
- Gardner, H. (1995) *Personalitá egemoni. Anatomia dell'attitudine al comando*, Milano, Feltrinelli Editore.
- Gligione, R., Bonnet, C. and Richard, J.F. (1990) *Traité de psychologie cognitive 3. Cognition, representation, communication*, Paris, Dunod.
- Godet, M. (1994) *De la anticipacián a la accián*, Barcelona, Marcombo.
- Godet, M. (1997) *Manuel de prospectiva estratégica. Vol. 1 Une indisciplinelle intellectuelle. Vol. 2. L'art et la méthode*, Paris, Dunod.
- Grupo de Lisboa, bajo la dirección de Riccardo Petrella (1996) *Los límites a la competitividad*, Buenos Aires, Universidad Nacional de Quilmes.
- Hamel, G. and Prahalad, C.K. (1995) *Compiendo por el futuro*, Barcelona, Ed. Ariel.
- Hicks, D. (1996) "Retrieving the dream. How students envision their preferable futures", *Futures*, Vol. 28, pp. 741-749.
- Hicks, D. (1997) "Sources of hope in postmodern times", *Journal of Beliefs .. Values*, Vol. 18, pp. 93-102.

- Hicks, D. (1998) "Identifying sources of hope in post-modern times", in Hicks, D. and Slaughter, R. (eds), *Futures Education. World Yearbook of Education, Part Two: The Practice of Futures Education*, Chapter 16.
- Hicks, D. and Holden, C. (1995) *Visions of the Future. Why we Need to Teach for Tomorrow*, London, Trentham Books.
- Hodara, J. (1984) *Los estudios del futuro*, Mexico Ed. Banca y Finanzas.
- Huber, B.J. (1978) "Images of the future", in Fowles, J. (ed.) *Handbook of Futures Studies*, Connecticut, Greenwood Press.
- Inayatullah, S. (1990) "Deconstructing and reconstructing the future: predictive, cultural and critical epistemologies", *Futures*, March, pp. 115-141.
- Johnson-Laird, P. (1988) *Modelli mentali*, Bologna, Il Mulino.
- Juge, A. (1993) "Metaphor and the language of futures", *Futures*, Vol. 25, No. 3, April, pp. 275-288.
- Judge, A. (1996) "Developing a metaphorical language for the future", in DDM Media Group, *Knowledge Base of Futures Studies*, Victoria, Futures Study Centre, pp. 59-73.
- Jung, C. (1937) *Gli archetipi dell'inconscio collettivo*, Torino, Bollati Boringhieri.
- Jung, R. (1969) "L'imagination et la prospective", *Revue Internationale des Sciences Sociales*, Vol. XXI, pp. 599-604.
- Lameyre, X. (1993) *L'imagerie mentale*, Paris, Presses Universitaires de France.
- Latouche, S. (1998) *Il mondo ridotto a mercato*, Roma, Edizioni Lavoro.
- Le Moigne, J.-L. (1995) *Les épistémologies constructivistes*, Paris, Presses Universitaires de France.
- Lo Presti, A. (1998) *Previsioni sociologiche e futures studies: un tentativo di ricomposizione logica e contestuale*, Mimeo.
- Lundvall, B.-A. (1995) The learning economy-challenges to economic theory and policy, EAEPE Conference, Copenhagen, 27-29 October 1994, Revised version.
- Malaska, P. (1994) "La ricerca nel campo del futuro", *Futuribili*, No. 1, pp. 89-101.
- Maruyama, M. (1978) "Settlements in space", in Fowles, J. (ed.), *Handbook of Futures Research*, London: Greenwood Press. pp. 745-759.
- Maruyama, M. (1996) "Logic, cultures and individuals", *The Unesco Courier*, February, pp. 31-35.
- Masini, E. (1981) "Les endants et leurs images du futur", *Temps Libre*, No. 6, pp. 71-84.
- Masini, E. (1982) "Reconceptualizing futures: a need and a hope", *World Future Society Bulletin*, November-December, pp. 1-8.
- Masini, E. (1983) *Visions of Desirable Societies*, Oxford, Pergamon Press.
- Masini, E. (1993) *La prevision humana y social*, México, Fondo de Cultura Economica.
- Medina Vásquez, J. (1998) *La globalización: síntomas, causas, efectos, propuestas y desafíos*, Rome, Pontificia Gregoriana.
- Michel, D. (1986) "Forecasting: the myth of control", *Planning Review*, May.
- Milbrath, L. (1996) "Envisioning a sustainable society", in DDM Media Group, *Knowledge Base of Futures Studies*, Victoria, Futures Study Centre, pp. 183-197.
- Miles, I. (1997) "La perspectiva de la ciencia y la tecnología", in Medina, J. and Ortegón, E. (eds), *Prospectiva: construcción social del futuro*, Cali, Instituto Latinoamericano y del Caribe de Planificación Económica y Social, Universidad del Valle.
- Morgan, G. (1991) *Imágenes de las organizaciones*, Mexico, AlfaOmega.
- Morgan, G. (1996) *Immaginizzazione*, Milano, FrancoAngeli.
- Ortiz, R. (1997) *Mundialización y cultura*, Buenos Aires, Alianza Editorial.
- Ozbekhan, H. (1969) "Toward a general theory of planning", in Jantsch, E. (ed.), *Perspectives of Planning*, Paris. OECD.
- Page, J. (1996) Futures studies and early childhood education, Masters of Education thesis, Faculty of Education, University of Melbourne.
- Petrella, R. (1997) *El bien comun. Elogio de la solidaridad*, Barcelona, Ed. Debate.
- Polak, F. (1973) *The Image of the Future*, London, Elsevier Science.
- Ricoeur, P. (1989) *Ideología y utopía*, Barcelona.
- Santos, M. (1996) "Los espacios de la globalización". in Medina, J. and Varela, E. (eds), *Globalización y gestión del desarrollo regional*, Cali, Programa Editorial Universidad del Valle.
- Senge, P. (1993) *La quinta disciplina*, Barcelona, Juan Granica Eds.
- Senge, P. (1994) *La práctica de la quinta disciplina*, Barcelona, Juan Granica Eds.
- Senge, P. (1997) "Por el ojo de la aguja", in *Repensando el futuro*, Bogotá, Norma.
- Singer, B. (1974) "The future-focused role image", in Toffler, A. (ed.), *Learning for Tomorrow. The Role of the Future in Education*, New York, Random House.
- Slaughter, R. (1996) *Futures. Concepts and Powerful Ideas*, Victoria, Futures Study Centre.
- Toffler, A. (1974) "The psychology of the future", in Toffler, A. (ed.), *Learning for Tomorrow. The Role of the Future in Education*, New York, Random House.
- Toffler, A. (1990) *El cambio del poder*, Barcelona, Plaza & Janés Editores.
- Valencia, J.A. (1993) *Mimeo*, Cali, Universidad del Valle.
- Woodwell, G. (1979) "Images of the future: some questions for study", *World Future Society Bulletin*, May-June.
- Ziegler, W. (1996) "Spiritual foundations for envisioning the future", in *Knowledge Base of Futures Studies*, Victoria, Futures Study Centre, pp. 177-189.

Ζητήματα τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς μας

Οἱ Μελλοντολογικὲς Σπουδὲς καὶ ἡ κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση

Markku Wilenius

Σέ κάποιες πρόσφατες κοινωνιολογικές συζητήσεις υποστηρίχθηκε ὅτι ἡ Κοινωνιολογία, ὡς ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα, βρίσκεται τώρα ἀντιμέτωπη μὲ μεγάλες προκλήσεις, πού προέρχονται σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τὴν παραδοχὴ ὅτι οἱ κοινωνικὲς δομὲς καὶ οἱ κοινωνικοὶ ὄροι, πού εἶχε ἀρχίσει κάποτε νά ἐρμηνεύει ἡ ἐπιστήμη αὐτή, ἔχουν πάψει νά ἐπικρατοῦν στὰ κοινωνικά μας συστήματα (βλ. Wallerstein 1999, Eichler 1998). Μὲ ἄλλα λόγια, μεγίστης σημασίας κοινωνικοὶ σχηματισμοὶ εἶναι σέ ἐξέλιξη καί, κατὰ συνέπεια, ἡ κατάσταση ἐπιβάλλει νέες προσεγγίσεις καὶ νέα ἐργαλεῖα γιὰ τὴν κατανόηση αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν (βλ. Bell 1996, Masini 1993). Ἡ ἰδέα τῆς ἀνεπάρκειας τῆς κοινωνιολογικῆς ἔρευνας συνδέεται συχνά μὲ μιάν ὑποτιθέμενη τάση τῆς σημερινῆς κοινωνιολογίας εἴτε πρὸς τὸ νά περιορίσει τὸ ἐνδιαφέρον της σέ κοινωνικοπολιτικὲς, μὲ τὴ στενὴ σημασία, ἐξελίξεις, χωρὶς παραπέρα ἀναφορὲς σέ θεμελιακὲς μεταλλάξεις, εἴτε γιὰ ν' ἀσχοληθεῖ ἀποκλειστικὰ μὲ ὁράματα πολιτισμικῆς ἀναπαράστασης καὶ συμβολικοῦ νοήματος. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι, λένε οἱ ἐπικριτὲς αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης, νά ἔχει χάσει ἡ κοινωνιολογία πολλὴ ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ της ἱκανότητα, σέ σχέση μὲ τίς μεγάλες κοινωνικὲς μεταβολές, τῶν ὁποίων εἴμαστε μάρτυρες σήμερα.

Ἡ ὑπόθεση πού διατυπώνω στὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶναι ὅτι σημειώνονται δύο πρῶτου μεγέθους μεταβατικὲς κοινωνικὲς ἐξελίξεις, ἡ καθεμία ἀπὸ τίς ὁποῖες προβάλλει καὶ μιάν εἰδικὴ πρόκληση στὴν κοινωνιολογία. Ἡ πρώτη πρόκληση εἶναι νά κατανοήσουμε τίς κινητήριες δυνάμεις τῆς

κοινωνίας καὶ τίς ἐνδεχόμενες κοινωνικὲς συνέπειες τῆς ἐποχῆς τῆς Πληροφόρησης πού ἔρχεται (βλ. Castells 1996-98). Ἡ δευτέρη πρόκληση εἶναι ν' ἀνακαλύψουμε πῶς ἡ ἱστορικὰ ἐκμεταλλευτικὴ χρῆση τῶν φυσικῶν πηγῶν θά κινητοποιήσει καὶ θά κατευθύνει τὴν κοινωνικὴ δράση τῶν σημερινῶν καὶ τῶν μελλοντικῶν γενεῶν. Ἡ ὕστατη πρόκληση γιὰ τὴν κοινωνιολογία εἶναι, πιστεύω, νά ἐρευνήσουμε πῶς οἱ δύο αὐτὲς φαινομενικὰ χωριστὲς ἐξελίξεις, πού εἶναι ἤδη ὑψιστῆς σπουδαιότητας, εἶναι βαθεῖα συνυφασμένες μεταξύ τους καί, τελικὰ, νά δοῦμε αὐτὲς τίς δύο διεργασίες σάν τίς δύο ὄψεις τοῦ νομίσματος.

Μποροῦν οἱ μελλοντολογικὲς σπουδὲς νά προσφέρουν κάποια βοήθεια ἐδῶ; Ποιὰ ἐργαλεῖα μπορεῖ αὐτὸς ὁ κλάδος νά μᾶς δώσει, ὄχι μόνο γιὰ νά κάνουμε μιὰ διεξοδικὴ σύγχρονη ἀνάλυση (Zeitanalyse) τῶν καλύτερων παραδόσεων τῆς κοινωνιολογίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ νά ἐνσωματώσουμε σ' αὐτὴν τὴν ἀνάλυση πλευρὲς τῆς μελλοντικῆς ἐξέλιξης, πού θά μπορούσαν ν' ἀνακαλύπτουν τὴ δυναμικὴ τῶν σημερινῶν κοινωνικῶν δομῶν; Καί, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ποιὰ εἶναι τὰ κρίσιμα ζητήματα πού πρέπει νά μελετηθοῦν;

Στὸ ἄρθρο αὐτὸ θά προσπαθῆσω νά παρουσιάσω κάποιες βαθύτερες σκέψεις σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα-προκλήσεις. Τὸ ἄρθρο χωρίζεται σέ τρία μέρη. Στὸ πρῶτο μέρος θά ἐξετάσω τὴ λειτουργία καὶ τὸν σκοπὸ τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν, γιὰ νά ἐπισημάνω τὸ τί εἶδους ἐνδιαφέροντα προβάλλουν, ὅταν οἱ μελλοντολογικὲς σπουδὲς ἐφαρμόζονται στὴν κοινωνικὴ ἔρευνα.

Δεύτερον, θά ἐξετάσω σύντομα ἕναν ἀπὸ τοὺς

- Ὁ **Markku Wilenius** εἶναι διδάκτωρ τῶν πολιτικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἔχει διατελέσει διευθυντὴς τοῦ ἐρευνητικοῦ κέντρου γιὰ τὴ μελλοντολογία τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἑλσίνκι ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1999 μέχρι τὸν Ἰούλιο τοῦ 2001. Τὰ ἐρευνητικὰ του ἐνδιαφέροντα ἐστιάζονται στὴ στρατηγικὴ διαχείριση ὀργανισμῶν πού μελετοῦν τίς μελλοντικὲς μορφές ἀνάπτυξής τους· στὴ χρῆση τῆς μεθόδου τῶν Δελφῶν, τὸ σημαντικώτερο μεθοδολογικὸ ἐργαλεῖο τῆς μελλοντολογίας γιὰ τὴν παραγωγὴ σωρευτικῆς εἰδικευμένης γνώσης γιὰ τὰ πιθανὰ μέλλοντα ὁποιοῦδήποτε ζητήματος καί, τέλος, στὴν περιβαλλοντολογικὴ ἔρευνα καί, εἰδικώτερα, στὸ πῶς οἱ λειτουργίες τῆς οἰκονομίας ἐπηρεάζουν τὴν ἀσφυκτικὴ πίεση πού ἀσκεῖται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους στὸ φυσικὸ περιβάλλον.

πλατιούς δρόμους με τίς πολλές υποσχέσεις που ανοίγει ή σημερινή κοινωνιολογική Zeitanalyse και θα χρησιμοποιήσω σ' αυτό τὰ επιχειρήματα του Manuel Castells στο βιβλίο του *Η Έποχή της Πληροφόρησης (The Information Age, 1996-98)*.

Τρίτον, θά εκθέσω τίς κρίσιμες συνθήκες που σχετίζονται με τή σημερινή χρήση των φυσικών πηγών και στή συνέχεια θά προχωρήσω στο ζήτημα τής μεγαλύτερης κατανόησης αυτών των εξελίξεων από τήν κοινωνιολογία. Συμπερασματικά, στο τέλος, θά ρίξω μιά ματιά στο πώς οί μελλοντολογικές σπουδές, εκκινώντας στή δική τους τροχιά, είναι δυνατόν να συμβάλλουν στήν κοινωνιολογική ανάλυση, σέ ό,τι αφορά στα εξεταζόμενα ζητήματα.

Ποιά είναι τὰ ενδιαφέροντα των Μελλοντολογικών Σπουδών;

Στό πρόσφατο άρθρο του «Οί σκοποί των μελλοντολογικών σπουδών», ο Wendell Bell, από τούς επιφανέστερους μελετητές που προσπαθούν να θέσουν μιά κοινή βάση για τήν κοινωνιολογία και τίς μελλοντολογικές σπουδές, τονίζει τό πλατύ φάσμα ενδιαφερόντων που εκδηλώνουν οί μελλοντολόγοι (Bell 1997, βλ. επίσης Bell 1996a). Συνεχίζοντας, ο Bell επισημαίνει ότι, σέ τελική ανάλυση, ο μελλοντολόγος προσπαθεί να κατανοήσει τὰ αίτια των τεχνολογικών, πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών μεταβολών, προτείνοντας θεωρίες σχετικές με τήν έρμηνεία αυτών των μεταβολών, για να βοηθήσει να αναγνωρίσουν οί άνθρωποι αυτές τίς μεταβολές, ώστε να ενεργούν ανάλογα. Προειδοποιεί, ωστόσο, ο Bell ότι τό μέλλον δέν είναι ένας χώρος επίδοσης για τούς μελλοντολόγους μόνον, αφού κάθε κλάδος των επιστημών του ανθρώπου, ακόμα και ή ίδια ή ιστορία, σχετίζεται πολύ στενά με έρωτήματα που αφορούν τό μέλλον.

Ακόμα και αν τό μέλλον δέν είναι μοναδικό προνόμιο των μελλοντολόγων, θά προσπαθήσω, με όσα ακολουθούν, να δώσω τό περίγραμμα των ενδιαφερόντων που αφορούν στίς μελλοντολογικές σπουδές, στηριζόμενος κατά ένα μέρος στίς ιδέες που εκθέτει ο Bell στο άρθρο του. Μπορούμε να αναγνωρίσουμε τρία επίπεδα ενδιαφέροντος, που θά ονομάσω: ενδιαφέρον προοπτικής ή του προσδοκώμενου (prospective), ενδιαφέρον έρμηνευτικό (hermeneutic) και ενδιαφέρον για τούς μετασχηματισμούς (transformational).

Στά πλαίσια του ενδιαφέροντος και τής προοπτικής των μελλοντολογικών σπουδών για τό

προσδοκώμενο, πρέπει να διακρίνουμε τρεις περιπτώσεις: τό ενδιαφέρον του δυνατού ή έφικτου, δηλαδή του δυνάμενου να διαμορφωθεί (possible) μέλλοντος, του πιθανού (probable) μέλλοντος και του φανταστικού, όραματικού (imaginable) μέλλοντος. Τό πρώτο, τό έφικτό μέλλον, υπαγορεύει δημιουργική και παράλληλη σκέψη, καθώς αναφέρεται στή διερεύνηση των διαφόρων ειδών σεναρίου που μπορούμε να σχεδιάσουμε σέ ποικίλα θέματα: άτομικά, οργανισμών, εθνών κλπ. Αυτό επιβάλλει συχνά νέες συλλήψεις και έρμηνείες του δυνατού μέλλοντός μας και, ακριβώς σ' αυτήν τήν περιοχή, οί μελλοντολογικές σπουδές είναι σέ θέση να συνεισφέρουν νέα στοιχεία στή συζήτηση πάνω σέ θέματα που αφορούν στο μέλλον, θέματα που πολύ συχνά θεωρούνται ως απλή συνέχεια του παρελθόντος.

Η δεύτερη περίπτωση τής πρώτης αυτής κατηγορίας ενδιαφερόντων αναφέρεται στίς προσπάθειές μας να αναλύσουμε τίς τάσεις του παρελθόντος και του παρόντος και να έρμηνεύσουμε τίς μελλοντικές εξελίξεις με βάση αυτήν τή γνώση. Αυτό είναι, φυσικά, εκείνο που τό πλατύ κοινό θεωρεί συχνά ως τό κεντρικό καθήκον των μελλοντολογικών σπουδών και, στο σημείο αυτό, βρίσκεται κάπως πλησιέστερα προς τίς έμπειρικές επιστήμες. Οί διάφορες όμως τάσεις μπορεί μερικές φορές να υποκρύπτουν επίσης, στο βάθος, άπρόοπτα που μπορεί να εμφανιστούν και τά όποια μπορούμε να ανεύρουμε με τήν παρατήρηση των λεγομένων ασθενών σημάτων (weak signals). Οί μελλοντολόγοι μπορούν να βοηθήσουν εδώ, επινοώντας ποικίλα είδωλα του μέλλοντος, μερικά από τά όποια μπορεί να φαίνονται εξαιρετικά άπίθανα στο παρόν. Για παράδειγμα, σήμερα φαίνεται πολύ άπίθανο ότι οί παγκόσμιες έκπομπές των αερίων του «θερμοκηπίου» είναι δυνατόν να περιοριστούν σέ ένα επίπεδο όπου δέν θά είχαν άκρατες βλαβερές επιπτώσεις στή βίοςφαιρα και στους όρους ζωής μας. Και όμως, οί μελλοντολογικές σπουδές μπορούν να προκαλέσουν τίς άπαιτούμενες αλλαγές, καταδεικνύοντας ότι υπάρχουν εναλλακτικές λύσεις που θά μπορούσαν να επινοηθούν (imaginable): π.χ. μιά οικονομία όρυκτων καυσίμων, ή όποια θά μείωνε τίς έκπομπές καυσαερίων σέ άποδεκτά επίπεδα.

Στά πλαίσια του δεύτερου επιπέδου, του έρμηνευτικού ενδιαφέροντος των μελλοντολογικών σπουδών, υπάρχουν δύο πλευρές που πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν. Πρώτον, μπορούμε να δούμε τίς μελλοντολογικές σπουδές ως μιά προσπάθεια

πού συμβάλλει στη διερεύνηση της ιδέας μιᾶς καλής κοινωνίας. Είναι δυνατόν νά υπάρχουν μερικοί γενικά αποδεκτοί σκοποί, ὅπως ἡ ἐλευθερία καί ἡ εὐημερία τῶν γενεῶν τοῦ μέλλοντος, ἀλλά ἀνακύπτουν προβλήματα ὅταν ἐπιχειροῦμε ἕναν πληρέστερο ὀρισμό αὐτῶν τῶν στόχων. Οἱ μελλοντολογικές σπουδές μποροῦν νά μᾶς προσφέρουν βασικά σχέδια καί ἐργαλεῖα, μέ τά ὁποῖα νά προσδιορίσουμε ἀντιτιθέμενες ἀξίες καί στόχους, στή λήψη τῶν ἀποφάσεων γιά τήν κοινωνική καί τήν προσωπική μας ζωή.

Δεύτερον, σύμφωνα μέ ὅσα τόνισε ὁ Bell στό ἄρθρο του, ἡ κατανόησή μας γιά τό μέλλον θέτει ἐπίσης τά ὅρια τῆς ἐρμηνείας μας γιά τήν Ἱστορία. Ὁ Bell λαμβάνει ἕνα πολύ διαφωτιστικό παράδειγμα ἀπό τήν Τζαμάικα. Ὅταν ἡ Τζαμάικα ἀπέκτησε τήν ἀνεξαρτησία της καί οἱ προοπτικές τῆς χώρας ἐμφανίστηκαν λαμπρές, αὐτό ἔδωσε ἀφορμή στήν ἐναρξη μιᾶς προσπάθειας γιά μιάν ἐπανερμηνεία καί μιάν ἀναμόρφωση τοῦ ἐθνικοῦ της παρελθόντος, κατά τρόπο μέ τόν ὁποῖο γιά πρώτη φορά λέγονταν τά πράγματα ἀπό τούς ἴδιους τούς Τζαμαϊκανούς. Πέρα ἀπ' αὐτό, οἱ ιδέες μας γιά τό μέλλον ἀσχοῦν σημαντική ἐπίδραση στό πῶς ἐνεργοῦμε σέ σχέση μέ ζητήματα τά ὁποῖα ἀναγνωρίζουμε ὅτι προβάλλουν ἤδη στό μέλλον.

Τέλος, τό τρίτο ἐπίπεδο, πού ἀφορᾶ τούς μετασχηματισμούς, εἶναι ἕνα ἀκόμη κατευθυντήριο βασικό στοιχεῖο τῶν ἐνδιαφερόντων τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν. Στόν τομέα αὐτόν, οἱ μελλοντολογικές σπουδές ἀναμφισβήτητα προωθοῦν πολύ πῶς πέρα τήν ὀπτική τῶν παραδοσιακῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, τῶν ὁποῖων τό πρόγραμμα θεωρεῖται συχνά περιορισμένο στήν προσφορά γνώσης. Τό εἰδικό καθήκον τῶν μελλοντολόγων, ὅπως τό ἔθεσε ὁ Bell, εἶναι ὄχι μόνο νά παράγουν γνώση, ἀλλά καί νά ἐνεργοῦν ὡς διαμεσολαβητές μεταξύ τῆς γνώσης καί τῶν κοινωνικῶν στόχων, στά πλαίσια τῆς κοινωνικῆς δράσης.

Σ' αὐτόν τόν ρόλο τοῦ κοινωνικοῦ ἀρχιτέκτονα, ὁ μελλοντολόγος μπορεῖ ἐπίσης νά μετασχεῖ σέ πολιτικό διάλογο, ὥστε νά γίνει δυνατό νά συντελεστοῦν οἱ ἀπαιτούμενες μεταβολές.

Μέ βάση τήν πῶς πάνω κατευθυντήρια γραμμή σχέψης, ἡ βασική διαφορά ἀνάμεσα στίς προσεγγίσεις τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν καί ἐκεῖνες τῆς κοινωνιολογικῆς παράδοσης γίνεται ὀλοφάνερη: ἐνῶ ἡ κοινωνιολογία εἶναι θεμελιωμένη στήν παρατήρηση τῆς κοινωνικῆς δράσης τοῦ παρόντος καί στήν τεκμηρίωση ἀπό τό παρελθόν, οἱ μελλοντολόγοι ἀντλοῦν ἀπό τή μὴ ἐμπειρική πραγματικότητα, δηλαδή ἀπό τό μέλλον. Ὡς ἐμ-

πειρική δραστηριότητα, ἡ κοινωνιολογία χαρακτηρίζεται ἐπιστημονικός κλάδος (branch of science), ἐνῶ οἱ μελλοντολογικές σπουδές μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν γνωστικός κλάδος (branch of knowledge) (βλ. ἐπίσης Malaska 1995). Στή δεύτερη περίπτωση, ἡ γνώση στηρίζεται ὄχι μόνο σέ συλλογή δεδομένων ἀπό παρατηρούμενα γεγονότα, ἀλλά καί σέ ποικίλους τρόπους ἐκτίμησης μελλοντικῶν ἐξελίξεων καί διατύπωσης προβλέψεων, μέ τή χρησιμοποίηση τοῦ ἐξοπλισμοῦ τῆς μεθοδολογίας τῶν μελλοντολογικῶν σπουδῶν.

Οἱ μετασχηματισμοί ἀπό μελλοντολογική σκοπιά

Σημειώθηκε πῶς πάνω ὅτι οἱ κύριες προκλήσεις γιά τήν κοινωνιολογική ἐρμηνεία σήμερα συνδέονται μέ δύο θεμελιακές διαδικασίες μετασχηματισμοῦ. Ἡ πρώτη πρόκληση βρίσκεται στούς μετασχηματισμούς ἐκεῖνους πού προξενοῦνται ἀπό μεταβολές στά κυριώτερα οἰκονομικά, πολιτικά, κοινωνικά καί πολιτιστικά συστήματα, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἀναφέρεται σέ μεταβολές πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς σχέσης τῆς ἀνθρωπότητας μέ τή φύση καί τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν φυσικῶν πηγῶν.

Ἡ ἐμβριθέστερη καί πῶς συνοπτική περιγραφή τῆς σημερινῆς περιόδου μετασχηματισμῶν εἶναι ἴσως ἐκεῖνη πού παρουσίασε ὁ Manuel Castells στήν τριλογία του *Ἡ ἐποχή τῆς πληροφορίας: Οἰκονομία, Κοινωνία καί Πολιτισμός* (*The Information Age: Economy, Society and Culture*, Castells 1996-98). Ὁ συγγραφέας δίνει τό περιγραμμά τῆς μορφῆς καί τοῦ περιεχομένου τῆς νέας, ἀναδυόμενης οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς τάξης. Ἡ νέα κοινωνία τῆς πληροφορίας βρίσκεται τώρα στή φάση τοῦ σχηματισμοῦ της μέσα στούς κόλπους τοῦ παγκόσμιου μετασχηματισμοῦ τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος.

Ποιές εἶναι οἱ ἱστορικές ἐξελίξεις πού μᾶς ἔχουν φέρι στό μεταίχμιό τῆς Ἐποχῆς τῆς Πληροφόρησης; Κατά τόν Castells, ὑπῆρξαν τρεῖς διαφορετικές καί ἀρχικά χωριστές ἐξελίξεις, οἱ ὁποῖες ἀρχισαν νά διαμορφώνουν τήν ἱστορία, μέ τήν εἴσοδο στή δεκαετία τοῦ '70. Ἡ πρώτη περιελάμβανε τήν ἐπανάσταση τῆς τεχνολογίας τῆς πληροφόρησης. Λῆκνο αὐτῆς τῆς ἐπανάστασης ἦταν ἡ Κοιλιάδα τῆς Σιλικόνης (Silicon Valley) στήν Καλιφόρνια, ὅπου οἱ πρωτοπόροι τῶν κομπιούτερ πραγματοποίησαν ριζικές τεχνολογικές καινοτομίες, ὅπως οἱ μικροεπεξεργαστές καί τό ὀλοκληρωμένο κύκλωμα, καί ἀρχισαν ἀμέσως νά

παράγουν εσωτερικά εξαρτήματα υπολογιστή (Software). Οί πρωτοπόροι αυτοί υπήρξαν επίσης οι πρώτοι που κατέδειξαν τά πλεονεκτήματα των δικτύων υπολογιστών και αποκέντρωσαν τις συγκεντρωτικές δομές των διαφόρων οργανισμών.

Η δεύτερη ιστορική εξέλιξη άρχισε στη σφαίρα της πολιτικής τά πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '70, όταν ο ιστορικός καπιταλισμός και, επίσης, ο σοσιαλισμός ή κρατισμός, όπως τον αποκαλεί ο Castells, εισήλθαν σε βαθιά κρίση.

Στόν καπιταλισμό, οι οικονομίες, οι επιχειρήσεις και οι κρατικές υπηρεσίες αναγκάστηκαν να αναπτύξουν νέες ιδέες οργάνωσης και διοίκησης. Η εύκαμπτη οργάνωση και παγκόσμια εξάπλωση των δραστηριοτήτων του κεντρικού μηχανισμού των γιγαντιαίων εταιρειών, βοηθούμενη από τις νέες τεχνολογίες, αναδείχθηκε σε αναντίρρητη στρατηγική της διοίκησης των μεγάλων οργανισμών. Ενώ όμως τά καπιταλιστικά συστήματα μπόρεσαν να βρουν τέτοιες λύσεις ανανέωσης, ή αναδιοργάνωσης των κρατών αποδείχθηκε κάτι τό αδύνατο, όπως έδειξε ή συγκλονιστική πτώση της Σοβιετικής Ένωσης και των περισσοτέρων συμμάχων της. Αντλώντας από έναν πλούτο δεδομένων, ο Castells εξηγεί πώς ή Σοβιετική Ένωση βρέθηκε σταδιακά σε αδυναμία να χειριστεί τήν τεχνική πρόκληση της ανερχόμενης επανάστασης της πληροφορικής τεχνολογίας. Κάτω από τό υπερβολικό βάρος των αδιεξόδων και λόγω αδιαφορίας, σε μεγάλη έκταση, των κρατικών αξιωματούχων για τήν ευημερία των πολιτών, τό μεγάλο αυτό κοινωνικό πείραμα του 20ού αιώνα κατέρρευσε, αλλάζοντας έτσι για πάντα τήν παγκόσμια γεωπολιτική εικόνα — και αυτό συμβαίνει ακριβώς τή στιγμή που ή εποχή της πληροφόρησης αρχίζει να γίνεται πραγματικότητα στόν Δυτικό Κόσμο, με τή μορφή των νέων επικοινωνιακών δικτύων.

Η τρίτη μεγάλη ιστορική εξέλιξη, κατά τόν Castells, είναι ή άνοδος των κοινωνικών κινημάτων, που άρχισαν να εμφανίζονται τριάντα χρόνια πρίν, στό Παρίσι, ανάμεσα στους φοιτητές, και εξαπλώθηκαν γοργά στις μητροπόλεις όλου του κόσμου. Κατά τόν Castells, αυτό ήταν ένα πολιτικό κίνημα χωρίς διεκδίκηση πολιτικής εξουσίας, αλλά μόνο με τή διεκδίκηση του δικαιώματος της αντίστασης στην παραφροσύνη της καταναλωτικής κοινωνίας. Αργότερα, στό κίνημα αυτό βασίστηκαν και άλλες μορφές έκφρασης, όπως ο φεμινισμός, τό κίνημα της ειρήνης και της προστασίας του περιβάλλοντος, τά οποία άρχισαν να διεκδικούν τό δικαίωμά τους για αυ-

τοσεβασμό και άτομική αυτονομία απέναντι στόν καπιταλισμό και τό κράτος.

Αυτό, λοιπόν, είναι στην ουσία του τό επιβλητικό πανόραμα του Castells, αναφορικά με τήν έλευση της Έποχής της Πληροφόρησης: τρεις ιστορικές εξελίξεις, τρεις ιστορικές φάσεις, που ξεκινούν, αντίστοιχα, από τήν τεχνολογική επανάσταση, τήν αναδόμηση της οικονομίας και τήν κριτική του πολιτισμού, και οι οποίες θά συγκλίνουν αργότερα κατά διάφορους τρόπους, για να οδηγήσουν σε μία παγκοσμιοποιημένη κοινωνία της πληροφόρησης — μία νέα «άγια τριάδα» παραγωγής, δύναμης και ανθρώπινης πείρας, όπου τό επικοινωνιακό δίκτυο έχει αναδειχθεί στην κυρίαρχη μορφή κοινωνικής οργάνωσης. Σ' αυτό τό νέο πλαίσιο, ή παραγωγή, επεξεργασία και μετάδοση πληροφοριών γίνονται βασικά εργαλεία για τήν πραγμάτωση της οικονομικής ευτυχίας, της πολιτικής νομιμότητας και της πολιτισμικής επίδρασης. Ο Castells όμως προχωρεί πέρα από μίαν άπλή περιγραφή και ανάλυση ιστορικών διεργασιών. Αναπτύσσει μία μεταφυσική θεμελίωση του σκηνηκού όπου συντελούνται αυτά τά ιστορικά γεγονότα.

Στήν καρδιά της μεταφυσικής του Castells βρίσκεται ή αντιπαράθεση του Δικτύου (Net) με τό Πρόσωπο, τό Έγώ (Self, Έαυτός). Τό Net (δίκτυο) εκφράζει τήν πληθώρα παγκοσμιοποιούμενων επικοινωνιακών δικτυώσεων εξουσίας, πλούτου και πληροφοριών, εξοπλισμένων με τήν τεχνολογία της πληροφόρησης. Ο σκοπός αυτής της συρροής συντελεστών παγκοσμιοποίησης είναι να εξασφαλιστούν ολοένα μεγαλύτερα κέρδη για τό παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, τό οποίο αδιάκοπα παρακολουθεί τις αγορές για νέες ευκαιρίες. Στό άλλο άκρο του άξονα βρίσκεται τό Πρόσωπο, τό Έγώ, τό οποίο σημαίνει τό σύνολο των ατομικών και συλλογικών οντοτήτων, οι οποίες αγωνίζονται να διατηρηθούν στην ζωή μέσα στον σάλο των διαρκώς διογκούμενων βίαιων ρευμάτων.

Η διάσταση Net και Self έχει βαθύτερα τις ρίζες της εκεί όπου δίνονται οι μάχες της πάλης των τάξεων στην Έποχή της Πληροφόρησης. Κατά τόν Castells, ο πυρήνας αυτού του ανταγωνισμού είναι πολιτισμικός και οι μάχες αυτές διεξάγονται στα δίκτυα πληροφοριών και χειρισμού των συμβόλων.

Οί κοινωνικές προκλήσεις των μετασχηματισμών

Ποιοί είναι οι έγγενείς παράγοντες του κοινωνικού κινδύνου, στό πλαίσιο του μετασχηματι-

σμού πού περιγράφεται πιο πάνω; Θα περιοριστώ να αναφέρω ελάχιστους μόνον από αυτούς. Πρώτον, οι εθνικές οικονομίες, λειτουργώντας στους κόλπους ενός παγκοσμίου οικονομικού συστήματος, δεν παράγουν πιά έσοδα και θέσεις εργασίας στον ίδιο ρυθμό όπως πριν. Αυτή η εξέλιξη περιγράφεται επιδέξια από τους Hans-Peter Martin και Harald Schumann στο πολυσυζητημένο βιβλίο τους *Die Globalisierungstalle* (1996). Τα εθνικά κράτη υπερνικούνται όλο και περισσότερο από τη νέα κατανομή εξουσίας και χρήματος, πού συντελείται στον κόσμο. Αυτή η τάση υπάρχει ακόμα και στη Φινλανδία, όπου το εθνικό εισόδημα δεν σημειώνει άνοδο παράλληλη με την αύξηση της παραγωγής. Για παράδειγμα, υπολογίστηκε ότι τό 1996 τά έσοδα από φόρους εισοδήματος ήταν στο ίδιο επίπεδο όπως έξι χρόνια πριν, ενώ η παραγωγή είχε αύξηση γύρω στο 30% (Ojapelto 1998). Άκόμα και αν δεν συμφωνήσει κανείς με τις απόψεις του Jeremy Rifkin (1996) για τό τέλος της εργασίας, είναι φανερό ότι, όταν η παραγωγικότητα ανεβαίνει σε ύψηλοτερο ρυθμό σε σύγκριση με την κίνηση των αγορών, η προκαλούμενη για λόγους ανεργίας γίνεται μιά παρά πολύ ύπαρκτη απειλή.

Ένα άλλο σοβαρό πρόβλημα είναι τό ενδεχόμενο μιάς παγκόσμιας κρίσης υπερπαραγωγής και επακόλουθων μέτρων αντιπληθωρισμού. Καθώς ο ρυθμός αύξησης της παραγωγής υπερβαίνει τον ρυθμό κατανάλωσης, τό φάσμα του πληθωρισμού μεταστρέφεται στο φάσμα του αντιπληθωρισμού. Οι κρίσιμοι τομείς παραγωγής στη βιομηχανική κοινωνία, όπως βιομηχανίες χάλυβα και αυτοκινήτων, περιέρχονται σε δύσκολη θέση. Σύμφωνα με όρισμένες εκτιμήσεις, η βιομηχανία αυτοκινήτων θα παράγει, με τους σημερινούς ρυθμούς, 80 εκατομμύρια αυτοκίνητα τό έτος 2000, ενώ η ζήτηση θα είναι μόνο εξήντα εκατομμύρια. Έτσι, μολονότι η παγκοσμιοποίηση αυξάνει πράγματι την παραγωγή και τον ανταγωνισμό και κάνει τις δύο αυτές τελευταίες δραστηριότητες πιο αποδοτικές, δεν δημιουργεί αναγκαστικά νέα ζήτηση στον ίδιο ρυθμό (Vyrinen 1997).

Τό πιο πάνω παράδειγμα απεικονίζει τον φαύλο κύκλο, στον οποίο βρίσκεται σήμερα τό βασικό ζήτημα στην πληροφόρηση παγκοσμιοποιημένο οικονομικό σύστημα. Οι κυβερνήσεις ώθούν τις οικονομίες τους όλο και σε μεγαλύτερη ανάπτυξη, με την επιδίωξη να έχουν έσοδα αρκετά για να μπορούν να συντηρούν τις κοινωνικές υπηρεσίες τους. Ταυτόχρονα, ο κορεσμός των αγορών και η εξύσνηση του ανταγωνισμού σε πολλούς κρίσιμους

τομείς αναγκάζουν τις εταιρείες να αυξάνουν την παραγωγικότητά τους. Η αυξανόμενη αποδοτικότητα της παραγωγής συχνά καταλήγει σε μείωση του αριθμού των θέσεων εργασίας και στη μεταφορά της παραγωγής σε χώρες όπου τό γενικό ύψος των ημερομισθίων και των φόρων είναι χαμηλό. Οι άνεργοι αποτελούν ένα μεγάλο βάρος για την οικονομία, εντεινώντας έτσι την πίεση στην κυβέρνηση να αυξήσει τά φοροεισπρακτικά της έσοδα με τον έναν ή τον άλλο τρόπο.

Η ανάπτυξη όμως του παγκόσμιου κοινωνικού συστήματος έχει και άλλες επιπτώσεις. Αποτελεί ειρωνεία της ανθρώπινης ανάπτυξης τό γεγονός ότι η πτώση της ζήτησης μπορεί να έχει θετική επίδραση σε σχέση με τον δεύτερο κρίσιμο παράγοντα του μετασχηματισμού, την όλοένα πιο προβληματική σχέση της ανθρωπότητας με τη φύση (βλ. επίσης Malaska & Kaino-ozza 1996). Αυτή η πλευρά των σημερινών εξελίξεων έχει περιγραφεί από τον Paul Kennedy στο έργο του *Προετοιμασία για τον Είκοστό Πρώτο Αιώνα* (*Preparing for the Twenty-First Century*, 1993), πού έχει γίνει ήδη ένα σύγχρονο κλασικό έργο. Σύμφωνα με τον Κένεντυ, η σημαντικότερη τάση, πού απειλεί τό μέλλον του πλανήτη, είναι η πληθυσμιακή αύξηση και η όλοένα αυξανόμενη ανατροπή της δημογραφικής ισορροπίας ανάμεσα στις πλούσιες και τις φτωχές χώρες, καθώς και τά περιβαλλοντολογικά προβλήματα πού δημιουργεί αυτή η κατάσταση.

Γρήγορα θα φθάσουμε, αναμφισβήτητα, στα όρια αυτής της αύξησης επειδή, αν όχι για κανέναν άλλο λόγο, ο παγκόσμιος πληθυσμός θα εξακολουθήσει ν' αυξάνεται με έκρηκτικό ρυθμό. Αν οι γεννήσεις παραμείνουν στο σημερινό επίπεδο, ο παγκόσμιος πληθυσμός θα φθάσει στον άπίθανο αριθμό των 296 δισεκατομμυρίων μέσα σε 150 μόνο χρόνια (McKibben 1998)! Ευτυχώς, οι γεννήσεις σημειώνουν μείωση. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του ΟΗΕ, ο σημερινός παγκόσμιος πληθυσμός των έξι δισεκατομμυρίων θα είναι γύρω στα εννιά δισεκατομμύρια ως τά μέσα του 21ου αιώνα, με πιθανή παρέκκλιση ανάμεσα στα 8 και τά 11 δισεκατομμύρια (ΟΗΕ 1997, σ. 12). Παρεμπιπτόντως, είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι οι περισσότεροι υπολογισμοί για την οικολογική άντοχη του πλανήτη τοποθετούν τό μάξιμουμ πληθυσμιακής άντοχης του μέσα σ' αυτά τά όρια, δεδομένου ότι η παραγωγή τροφίμων θα μπορέσει να προχωρήσει σε πιο αποδοτικές μεθόδους (McKibben 1998).

Η παγκόσμια κατανάλωση ενέργειας έχει

αύξηθει μέ τρομακτικό ρυθμό τις τελευταίες δεκαετίες. Σέ δύο μόλις δεκαετίες, ή κατανάλωση αὐτή θά ἔχει αύξηθει κατά 50%. Οἱ περισσότεροι ὑπολογισμοί δείχνουν παρόμοιο ἢ καί ὑψηλότερο ρυθμό αύξησης στίς ἐπόμενες δεκαετίες: μέ τόν σημερινό ρυθμό, ἡ παγκόσμια κατανάλωση ἐνέργειας μπορεῖ ἀκόμα καί νά τριπλασιασθεῖ ὡς τά μέσα τοῦ 21ου αἰῶνα (OHE 1997, σ. 25). Χωρίς μιά ριζική ἀλλαγὴ στίς δομές τῆς παραγωγῆς, αὐτό τό σενάριο θά μπορούσε νά ἀποβεῖ ὀλέθριο. Εἶναι πιθανό ἢ, τουλάχιστον, ἐξαιρετικά ἐπιθυμητό ἢ πειραματική συμβολή στήν προσπάθεια ἀνάπτυξης ἐναλλακτικῶν πηγῶν ἐνέργειας νά ἐξελιχθεῖ ὡς τά τέλη τοῦ ἐρχόμενου αἰῶνα σέ μιά πλήρη ἐνεργειακή ἐπανάσταση ἢ τήν Τρίτη σέ μιά σειρά ἐνεργειακῶν ἐπανάστασεων, πού ἄρχισε κατά τόν 19ο αἰῶνα μέ τήν εἰσαγωγή τοῦ γαιάνθρακα στή βιομηχανία καί ἀκολοθηθήκη ἀπό μιά παρόμοια ἐπανάσταση τοῦ 20οῦ αἰῶνα μέ τά ὑγρά καύσιμα.

Ἡ κατανάλωση ὀρυκτῶν πηγῶν ἐπίσης ἔχει αύξηθει, ἄν καί μέ χαμηλότερο ρυθμό. Ἡ συνολική κατανάλωση πετρελαίου, χάλυβα, γαιάνθρακα καί ξυλείας στόν κόσμο αύξήθηκε κατά 45% ἀπό τό 1950 ὡς τό 1955 (Hoffen 1997). Σύμφωνα μέ τις περισσότερες ἐκτιμήσεις, ἡ ἀνθρωπότητα ἔχει χρησιμοποήσει, σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς, μεγαλύτερες ποσότητες φυσικῶν πηγῶν ἀπό τό 1950 κι ἐδῶ ἀπό ὅσο σέ ὅλη τήν μέχρι τότε ἱστορία τῆς (McKibben 1998)! Ἐνῶ ἡ προμήθεια πόσιμου νεροῦ, γιά παράδειγμα, εἶναι πρόβλημα γιά περισσότερους ἀπό ἕνα δισεκατομμύριο ἀνθρώπους (OHE 1997, σσ. 43-56), μιά ἄλλη, ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπό τήν ἐξάντληση βασικῶν φυσικῶν πηγῶν ἀπειλή θά εἶναι ἡ κατάρρευση τῆς ἀντοχῆς καί τῆς δυνατότητας ἀνανέωσης οἰκοσυστημάτων πού ἔχουν προκαλέσει οἱ ἐπιβλαβεῖς ἐκπομπές ἀερίων καί τά ἀπόβλητα τόσο τῆς παραγωγῆς ὅσο καί τῆς κατανάλωσης. Ὑπάρχουν ἤδη πολλά προειδοποιητικά σήματα γιά τό ὅτι αὐτό εἶναι πραγματικά μιά ὑπαρκτή ἤδη πιθανότητα. Τό πιό σημαντικό σύμπτωμα ἀπό τήν πυρετώδη δραστηριότητα τῆς ἀνθρωπότητας πάνω στόν πλανήτη εἶναι ἡ παγκόσμια ἀνοδος τῆς θερμοκρασίας, καθῶς καί ἄλλες ἐνδείξεις παγκόσμιας κλιματικῆς μεταβολῆς. Ἀπό τις ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, οἱ ἐκπομπές διοξειδίου τοῦ ἀνθρακα στόν κόσμο ἔχουν τριπλασιασθεῖ, παρά τις τεχνολογικές βελτιώσεις (ὄπ. παρ., σ. 22). Ἐνῶ εἶναι δύσκολο ν' ἀποδειχθεῖ μέ τρόπο ὀριστικό ὅτι ἡ σημερινή γενική ἀνοδος τῆς θερμοκρασίας εἶναι ἀνθρωπογενής στήν

αἰτία τῆς, δέν χωράει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα θ' ἀποβεῖ σημαντικός παράγων κλιματικῆς ἀλλαγῆς μέσα στόν ἐρχόμενο αἰῶνα (IPCC 1995, Graedel & Crutzen 1995). Μαζί μέ τήν πληθυσμιακή αύξηση, τήν καταστροφή τῶν δασῶν καί τή διάβρωση, ἡ κλιματική μεταβολή θά ἔχει σοβαρή ἐπίπτωση στούς ὄρους τῆς ζωῆς σέ πολλές περιοχές τῆς ὑδρογείου κατά τόν ἐρχόμενο αἰῶνα.

Πρός μιά κοινωνιολογική κατανόηση τῶν περιβαλλοντολογικῶν συγκρούσεων

Στό μέρος αὐτό θά ἐξετάσω τό πῶς οἱ περιγραφόμενες πιό πάνω ἐξελίξεις εἶναι δυνατόν νά ἐξηγηθοῦν ἀπό τή σκοπιά τοῦ κοινωνικοῦ δομοσμοῦ. Θ' ἀρχίσω μέ ἕναν σύντομο σχολιασμό τῶν ἀπόψεων τοῦ Manuel Castells γιά τούς κοινωνικούς μηχανισμούς πίσω ἀπό τις περιβαλλοντολογικές συγκρούσεις. Στή συνέχεια, θά συγκρίνω τις ἐρμηνείες πού δίνουν οἱ Castells, Ulrich Beck καί Anthony Giddens γιά τήν πορεία τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στόν πολιτισμό καί τή φύση, πορεία ἡ ὁποία, κατά τή γνώμη μου, ἔχει ζωτική σημασία γιά τήν κατανόηση τοῦ χαρακτήρα τῶν μετασχηματισμῶν πού διατυπώνονται σ' αὐτό τό ἄρθρο.

Ὅπως σημειώσαμε πιό πάνω, ὁ Castells διακρίνει τρεῖς ἱστορικές ἐξελίξεις-διεργασίες, οἱ ὁποῖες παίζουν καθοριστικό ρόλο στήν κατάσταση τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ τεχνολογική ἐξέλιξη, πού προσδιορίζεται ἀπό τήν ἐκρηκτική ἀνοδο τῆς τεχνολογίας τῆς πληροφόρησης. Ἡ δεύτερη συνίσταται στίς οἰκονομικές καί πολιτικές διεργασίες, οἱ ὁποῖες ἐξανάγκασαν τις οἰκονομίες τῆς ἀγορᾶς νά ἀναδομήσουν τή λειτουργία τους καί, τελικά, προκάλεσαν τήν κατάρρευση τῶν σοσιαλιστικῶν κρατῶν ἐξ αἰτίας τῆς ἴδιας τους τῆς ἀναποτελεσματικότητας. Ἡ τρίτη πράξη τοῦ δράματος, πού παίζεται στή σκηνή τῆς Ἐποχῆς τῆς Πληροφόρησης, θά διαδραματισθεῖ, κατά τόν Castells, στή σφαῖρα τοῦ πολιτισμοῦ. Τά φοιτητικά κινήματα τοῦ τέλους τῆς δεκαετίας τοῦ '60 θά ἀναπτυχθοῦν κάποια στιγμή σέ ἕνα πλατύ κοινωνικό κίνημα, σκοπός τοῦ ὁποῖου δέν θά εἶναι ν' ἀποκτήσει πολιτική δύναμη, ἀλλά νά διαμαρτυρηθεῖ κατά τοῦ κυρίαρχου καταναλωτισμοῦ καί τοῦ ἀστικοῦ τρόπου ζωῆς. Καί ἐνῶ αὐτό τό κίνημα θά τείνει νά ἐξελιχθεῖ τελικά σέ κίνημα ὑποστήριξης πρὸς τις καταπατούμενες κοινωνικές ὀντότητες (identities), ὅπως οἱ γυναῖκες καί οἱ σεξουαλικές μειονότητες, τό πιό σημαντικό κοινωνικό κίνημα θά

διαμορφώνεται, κατά τόν Castells, γύρω από ζητήματα του περιβάλλοντος. Ταυτόχρονα, αυτά τα κινήματα θα κατακτούν όμαλά και άβιαστα τις δυνατότητες που προσφέρει η τεχνολογία της πληροφόρησης, μετατρέποντας τη νέα τεχνολογία σε παράγοντα υποστήριξης της εξάπλωσης αυτών των ανερχομένων κοινωνικών κινήματων.

Έτσι, αυτές οι ιστορικές διεργασίες έχουν φέρει στο προσκήνιο το σημερινό παγκοσμιοποιημένο πληροφοριακό κοινωνικό σύστημα, αυτή τη νέα συμμαχία ανάμεσα στην παραγωγή, την εξουσία και την ανθρώπινη τεχνογνωσία, όπου η παραγωγή, ή επεξεργασία και η διανομή της πληροφόρησης έχουν γίνει εργαλεία για την οικονομική επιτυχία και την άσκηση πολιτιστικής επιρροής. Καθώς αυτή η κατάσταση προκαλεί μία διαρκώς βαθύτερη συστηματική ανατροπή ισορροπίας ανάμεσα στην ηγεμονία του Δικτύου και τις τοπικές συλλογικές ταυτότητες, για έναν διαρκώς μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων, η υπεράσπιση του περιβάλλοντος θα γίνεται ένα μέσον υπεράσπισης των δικαιωμάτων τους στον αυτοπροσδιορισμό τους έναντι της εισβολής των παγκόσμιων δυνάμεων.

Αυτό είναι το σημείο αφετηρίας της έρμηνείας του Castells στην εξέλιξη των περιβαλλοντικών κινήματων, ως μέρους της γενικής εξέλιξης της κοινωνίας. Μας προσφέρει επίσης έναν οδηγό για την εξέταση της κατάστασης και της φύσης των οικολογικών ζητημάτων.

Ο Castells και η φύση

Στό βιβλίο του Castells, τα περιβαλλοντικά κινήματα και τα οικολογικά ζητήματα εξετάζονται ειδικά στο τρίτο κεφάλαιο του δευτέρου τόμου (Castells 1997, σσ. 110-133). Όταν ο Castells τοποθετεί τα περιβαλλοντικά ζητήματα σε θέση-κλειδί της έρμηνείας του για την Έποχή της Πληροφόρησης, αποκαλύπτεται επίσης ως ένας αμετακίνητος δομιστής σε ό,τι αφορά τα περιβαλλοντικά προβλήματα. Μέ άλλα λόγια, ενδιαφέρεται πρώτα απ' όλα για τις ανεξέλεγκτες συνέπειες των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Σε αντίθεση με πολλά άλλα κοινωνικά προβλήματα, στην περίπτωση των περιβαλλοντικών προβλημάτων ο Castells δεν αναζητεί τις αιτίες που κάνουν να ανακύπτει ή αυξανόμενη πιεστικότητα των ίδιων των προβλημάτων της φύσης. Αντιθέτως, βλέπει το φαινόμενο αυτό με όρους λειτουργικής αξίας των περιβαλλοντικών ζητημάτων στον αγώνα για αυτοπροσδιορισμό απέ-

ναντι στο παγκόσμιο Δίκτυο. Για τόν Castells, η πρόοδος του περιβαλλοντικού κινήματος και τα περιβαλλοντικά ζητήματα είναι φαινόμενα που έχουν την εξήγησή τους στον πολιτισμό.

Σύμφωνα με την αντίληψη του Castells, η έννοια της φύσης προσλαμβάνει δύο σημασίες. Πρώτον, η φύση είναι το αντίστοιχο των αποικιοκρατικών τάσεων του πληροφορικού καπιταλισμού, το οποίο την κάνει όργανο διατήρησης της τοπικής οντότητας και του αυτοπροσδιορισμού. Σύμφωνα με το σκεπτικό του Castells, οι περιβαλλοντικές συγκρούσεις είναι εκδήλωση της διάστασης ανάμεσα στο Net (το οικονομικο-πολιτικό παγκόσμιο Δίκτυο, που βασίζεται στην τεχνολογία της πληροφόρησης) και στο Πρόσωπο, το Έγώ, που είναι η «έπιτομή» των τοπικών (συλλογικών και ατομικών) ταυτοτήτων (Castells 1996, σ. 3).

Δεύτερον, η σημασία της φύσης ως αντίποδα του πολιτισμού θα αλλάξει στη νέα ιστορική περίοδο, που εκπροσωπείται από την κοινωνία του παγκόσμιου Δικτύου. Αυτό συνεπάγεται μία νέα, ποιοτική αλλαγή στην εμπειρική σχέση της ανθρωπότητας με τη φύση, δηλαδή, με μία λέξη, μία νέα σχέση ανάμεσα στον πολιτισμό και τη φύση. Κατά τόν Castells, βρισκόμαστε σε μία νέα ιστορική φάση, όπου οι άνθρωποι θα διάγουν την «έν κοινωνία» ζωή τους μέσα στους κόλπους του τεχνολογικού συστήματος.

Η σύγκλιση της ιστορικής εξέλιξης και της τεχνολογικής μεταβολής σημαίνει ότι η κοινωνική αλληλεπίδραση θα προσδιορίζεται όλο και περισσότερο από πολιτισμικές συνήθειες μάλλον, παρά από τις φυσικές συνθήκες. Αυτός ακριβώς είναι ο λόγος για τόν οποίο η πληροφόρηση είναι ο αποφασιστικός παράγων στην κοινωνική δραστηριότητα και τα δίκτυα αποτελούν το μοντέλο για την κοινωνική οργάνωση.

Οι κοινωνιολόγοι και η φύση: Castells, Giddens και Beck

Φυσικά, ο Castells κάθε άλλο παρά είναι ο μόνος κοινωνιολόγος ο οποίος όριζε το τρίπτυχο φύση / περιβάλλον / οικολογία ως τμήμα του χώρου των κοινωνικών διεργασιών. Σε σχέση με αυτό, είναι ενδιαφέρον να παραβάλουμε τις απόψεις του Castells με εκείνες δύο άλλων εξεχόντων κοινωνιολόγων, των Ulrich Beck και Anthony Giddens. Στο βιβλίο τους *Αναστοχαστικός Έκσυγχρονισμός (Reflexive Modernisation)*, που τό έγραψαν σε συνεργασία με τόν Scott Lash, οι δύο αυτοί κοινωνιολόγοι τοποθετούν σε ύψηλο βαθμό

τήν κοινωνιολογική σπουδή του περιβάλλοντος, διακηρύσσοντας ότι, παράλληλα με τον ανακλαστικό εκσυγχρονισμό και την απομάκρυνση από την παράδοση (detraditionalisation), τά περιβαλλοντικά θέματα συγκαταλέγονται στα βασικά αντικείμενα των έρευνητικών ενδιαφερόντων τους (Beck et al. 1994, σ. VII).

Ο Castells, από την άλλη, πιστεύει ότι τό περιβαλλοντολογικό κίνημα είναι σήμερα τό σπουδαιότερο κοινωνικό κίνημα, ένα κίνημα πού ό σκοπός του είναι νά «αποκαταστήσει τή φύση ως ιδεώδη μορφή πολιτισμού» (Castells 1996, σ. 477). Μέ αυτή του την ιδιότητα, τό περιβαλλοντολογικό κίνημα προσφέρει τή θεματική έστίαση για όλους τούς σοβαρούς δομικούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Τό γεγονός ότι τά οικολογικά ζητήματα έχουν γίνει τό πεδίο του ανταγωνισμού για την ήγεμονία στον χώρο του πολιτισμού σημειώνεται επίσης από τούς Beck και Giddens, οι όποιοι παρατηρούν στό βιβλίο τους ότι τό «περιβάλλον» δέν είναι πιά κάτι πού βρίσκεται έξω από την κοινωνική ζωή των ανθρώπων, αλλά κάτι πού έχει βαθιά διεισδύσει σ' αυτήν και ή όποία, μέ τή σειρά της, τό έχει αναδιατάξει (Beck κ.ά. 1994, σ. VII).

Κατά τον Giddens, οι όρίζοντες της ανθρώπινης δραστηριότητας καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις προ-νεωτερικές παραδόσεις. Μέ αυτήν την έννοια, οι παραδόσεις είναι όπως ή φύση, κάτι δηλαδή τό έξωτερικό για την ανθρώπινη σφαίρα. Έκείνο πού είναι «φυσικό» παραμένει άθικτο από την ανθρώπινη επέμβαση (στό ίδιο, σσ. 76-79). Από αυτήν την άποψη, ή σύλληψη του Beck είναι κάτι παρόμοιο: στό παρελθόν, ή φύση ήταν κάτι τό «προδιατεταγμένο» και, ταυτόχρονα, άφηρημένη όντότητα (βλ. παρ., σ. 27). Η άποψη του Castells, από την άλλη, είναι ότι άν, πριν από τον μοντερνισμό, ή φύση, σε μεγάλο βαθμό, υπαγόρευσε τούς όρους του πολιτισμού, ό πολιτισμός στην εποχή της νεωτερικότητας πήρε «τό πάνω χέρι» και άρχισε άκατάσχετα νά εκμεταλλεύεται τή φύση, άποσπώντας από αυτήν πρώτες ύλες και ενέργεια. Μέ αυτήν την έννοια, ή σχέση της ανθρωπότητας μέ τή φύση κατέλαβε κεντρική θέση, μολονότι ήταν παράλληλα ώφελιμιστική. Στην βιομηχανική εποχή, οι σπουδαιότεροι συντελεστές της βιομηχανικής παραγωγής ήταν ή ενέργεια και τά μέσα της ενεργειακής παραγωγής, μέ διαρκώς πιο άποδοτικές μεθόδους. Η φύση έγινε ό αντίθετος πόλος του πολιτισμού, χωρίς όμως νά της δίνεται ό λόγος για νά υπερασπιστεί τον έαυτό της (Castells 1996, σσ. 477-478).

Πώς, λοιπόν, ό σημερινός μετασχηματισμός αντανακλάται στην σχέση μας μέ τή φύση; Ο Giddens προτείνει δύο προσεγγίσεις σ' αυτό τό έρώτημα. Από τή μία, ή φύση βρίσκεται σε διαρκώς όξύτερη αντίθεση μέ την πόλη και τούς αστικούς τρόπους ζωής, μέ άλλα λόγια, ή φύση έχει λίγο πολύ ταυτιστεί μέ την «ύπαιθρο». Από την άλλη, ή έννοια «φύση», στην γλώσσα και στην ιδεολογία, πλησιάζει προς την έννοια «περιβάλλον», μέσα στό όποιο ή φύση έχει τή θέση ενός από τά στοιχεία της ζωής των ανθρώπων. Στην πραγματικότητα, όμως, παρατηρεί ό Giddens, τό αντίθετο ακριβώς συμβαίνει. Ο κόσμος της φύσης δέν επεκτείνεται μέσα στον ανθρώπινο κόσμο, καθώς ύφίσταται βαθιά αναμόρφωση από τις ανθρώπινες επεμβάσεις (Beck κ.ά. 1994, σ. 77). Έδώ είναι πού, μέ την έννοια του «έκκοινωνισμού» της φύσης, ή φύση «τελειώνει» (πρόβλ. McKibben 1990).

Η σύλληψη αυτή του Beck συμπίπτει κατά ένα μέρος μ' εκείνη του Giddens: ή αντίληψη της κατάστασης του φυσικού κόσμου ως άφηρημένης «φύσης» είναι διχαστική, ενώ ή φύση μετατρέπεται σε αναπόσπαστο τμήμα της μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Ωστόσο, ακόμα πιο προωθημένη είναι ή θέση του Beck σχετικά μέ την κοινωνία των κινδύνων: μία αντίληψη των έγγενών, από την τεχνολογία, κινδύνων, οι όποιοι καθορίζουν την κοινωνική ζωή ως τό σημείο νά γίνεται και ή φύση ένα είδος τεχνολογικού κινδύνου. Κατά τον Beck, λοιπόν, ό μετασχηματισμός συνεπάγεται, από την άλλη, ότι τά βιομηχανικά συστήματα αποβαίνουν «φυσικά» («natural»), μέ την έννοια ότι, για παράδειγμα, ή φύση όλο και περισσότερο ύφίσταται τή βιομηχανοποίηση μέ νέους τρόπους. Οι ραγδαίως επεκτεινόμενες life science industries, πού επικεντρώνονται γύρω από τή βιοτεχνολογία, χρησιμεύουν ως άποκαλυπτικό παράδειγμα αυτής της εξέλιξης (βλ. Rifkin 1998).

Κατά τον Castells, ή μεταβολή στην σχέση ανάμεσα στην ανθρωπότητα και τή φύση γίνεται έκδηλη στό γεγονός ότι ή φύση και ή μόλυνση του περιβάλλοντος τείνουν ν' αποτελέσουν τον στίβο της κοινωνικής συγκρούσης και μέσον πρωτοποριακού αγώνα κατά των ποικίλων παγκοσμίων δικτύων έξουσίας. Ο Castells είναι πολύ πιο σαφής σ' αυτό από τον Giddens ή τον Beck: ή φύση εξελίσσεται σε όργανο των κοινωνικών αγώνων έξουσίας, πού αναλαμβάνουν οι υπερασπιστές πολιτιστικών αξιών, πού διαφέρουν πολύ μεταξύ τους. Ο Castells δέν μιλάει μετα-

φορικά. Τονίζει τό γεγονός ότι ο αγώνας για αυτοπροσδιορισμό είναι μία κοινωνικά βραδυφλεγής βόμβα μέσα στους κόλπους της κοινωνίας των δικτύων. Πώς εξηγείται αυτό; Πάνω απ' όλα, μέ τό ότι ο Castells, αντίθετα μέ τόν Giddens, βλέπει ότι, μέσα στό σημερινό σύστημα, ο αναστοχαστικός σχεδιασμός στην προσωπική ζωή του καθενός είναι κάτι τό αδύνατο για τούς περισσότερους ανθρώπους (Castells 1997, σ. 11). Ένψ ο Giddens τονίζει έμφαντικά τόν αναστοχαστικό σχεδιασμό της ζωής των ανθρώπων ως τό κυριώτερο ύποστούλωμα στή δόμηση της ταυτότητας μιας όντότητας (βλ. Giddens 1991, σ. 5), ο Castells σημειώνει ότι τό άποικιοκρατικό πρόγραμμα του δικτύου έξουσίας της σύγχρονης κοινωνίας δημιουργεί μία συστηματική διάζευξη ανάμεσα στό Net και τό Self, κάνοντας έτσι αδύνατο για τούς τοπικούς παράγοντες ν' αντιληφθούν έγκαιρα τίς μεταβολές πού προκαλεί τό σύστημα τήν κάθε στιγμή.

Αυτός άκριβώς είναι ο λόγος, συμπεραίνει ο Castells, για τόν όποιο ή πολιτισμένη κοινωνία, στή σημερινή φάση της πορείας της, τρίζει στά θεμέλιά της. Αυτός είναι επίσης ο λόγος για τόν όποιο τό περιβαλλοντολογικό κίνημα έχει καταστεί ένας τόσο σημαντικός παράγων πολιτισμού: οί άνθρωποι δέν ταυτίζονται πιά μέ τά παλαιά πολιτικά κινήματα της βιομηχανικής κοινωνίας (πολιτικά κόμματα, εργατικό κίνημα κλπ.), αλλά μέ κινήματα κοινωνικής αντίθεσης, από τά όποια τό περιβαλλοντολογικό είναι τό κατ' έξοχήν αντιπροσωπευτικό παράδειγμα. Έφ' όσον ή λογική του παγκοσμίου δικτύου έξουσίας βασίζεται σε έντελώς διαφορετικές παραμέτρους από εκείνες της λογικής των επιμέρους περιοχών ή ομάδων, ή κοινωνική πίεση πού δημιουργήθηκε από τή διάζευξη όφειλει νά βρει κάπου μία διέξοδο και, σε όλοένα και περισσότερες περιπτώσεις, αυτό είναι τό περιβαλλοντολογικό κίνημα.

Άπό αυτήν τήν άποψη, ή σύλληψη του Beck διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από τήν εικόνα πού μάς δίνουν και οί δύο προαναφερόμενοι. Αντίθετα μέ τόν Giddens, ο Beck δέν θεωρεί τήν ατομικοποίηση ως ευκαιρία πού προσφέρει ή άποσύνθεση των παραδόσεων, για νά γίνουν ατομικές επιλογές ή νά πραγματοποιηθεί ο αναστοχαστικός σχεδιασμός της ζωής μέσα στό πλαίσιο της αλληλεπίδρασης, μεταξύ των συνεπειών της παγκοσμιοποίησης και των προσωπικών διαθέσεων, πράγμα στό όποιο αναφέρεται ο Giddens. Δέν βλέπει επίσης τήν ατομικοποίηση ως «κοινωνική αναγκαιότητα», όπως ο Castells, σε μία κα-

τάσταση όπου δέν υπάρχουν έναλλακτικές άπαντήσεις. Ο Beck, όπως ο Σάρτρ, βλέπει τό άτομο καταδικασμένο στην ατομικότητα: ό,τι και άν κάνει τό άτομο, δέν χρησιμεύει παρά μόνο στό νά συγκροτήσει τήν ατομικότητά του (Beck κ.ά. 1994, σσ. 14-15).

Παρά τίς τόσο σημαντικές διαφορές τους, ο Beck και ο Castells φθάνουν σε παρόμοια συμπεράσματα, αναφορικά μέ τόν τρόπο μέ τόν όποιο θά πρέπει οί προϋποθέσεις της ατομικής δραστηριότητας νά κατανοηθούν ως μέρος της κοινωνικής θεωρίας του μεταμοντερνισμού. Κατά τόν Castells, οί δραστηριότητες των κοινωνικών κινήματων είναι εκδήλωση του διευρυνόμενου χάσματος ανάμεσα στην κρατούσα έλίτ της παγκόσμιας πληροφορικής οικονομίας και στά τοπικά συμφέροντα και άξίες πού εκφράζουν και ύπερασπίζονται οί δομημένες κοινότητες. Αυτά τά κινήματα είναι συχνά άμυντικά και αντιδραστικά στον χαρακτήρα τους, αλλά μερικές φορές, ειδικά στην περίπτωση των γυναικείων και των περιβαλλοντολογικών κινήματων, μπορεί επίσης νά είναι πρωτοποριακά και νά επιζητούν νά δημιουργήσουν νέα μοντέλα κοινωνικής ύπαρξης, βασισμένα σε μιά έντελώς διαφορετική κλίμακα άξιών, μέ τήν έγκατάλειψη των δύο ιδεολογικών θεμελιακών άξιών της βιομηχανικής κοινωνίας: της οικονομικής ανόδου και της πατριαρχικής τάξης πραγμάτων (Castells 1998, σσ. 351-352).

Ο Beck, από τήν πλευρά του, αντικρύζοντας τά πράγματα μέσα από τήν έννοια της κοινωνίας των κινδύνων, βλέπει ότι ζούμε σε μιά περίοδο «βιομηχανικής μοιρολατρίας», ή όποια έχει δομηθεί μέσα σε μιά σχεδόν πλήρη συλλογική ψευδαίσθηση (Beck 1988). Τώρα πού σταδιακά άπελευθερωνόμαστε από αυτήν τήν πλάνη, μένει ένα καθήκον, ειδικά για τό περιβαλλοντολογικό κίνημα, νά άποκαλύψει «τό λάθος του αιώνα για έλεγχο του κινδύνου», πού ύποστηριξε μέ επιμονή τό τεχνικο-οικονομικό και πολιτικό κατεστημένο. Μολονότι αυτά τά παραπολιτικά κινήματα άντλούν τή συλλογική τους δύναμη από έναλλακτικές πολιτισμικές άξίες, στίς δραστηριότητές τους προσπαθούν νά έκμεταλλευθούν τήν έπιστήμη και τά μέσα επικοινωνίας. Μέ όρισμένους έλιγμούς «πολιτικής του τζούντο», επιδιώκουν νά ξεσηκώσουν τούς άναριθμητους δράστες της μόλυνσης του περιβάλλοντος έναντιόν του ίδιου του έαυτού τους, πράγμα πού, κατά τόν Beck, συνέβη στό έπεισόδιο του σκανδάλου πετρελαίου των Brent-Spar (Beck 1996).

Έδώ, οί άπόψεις του Beck και του Castells

φαίνεται νά συγκλίνουν. Τονίζουν κι οί δύο, ό καθένας μέ τόν τρόπο του, ότι οί άγώνες έπιγράτσης λαμβάνουν διαρκώς περισσότερο πολιτιστικό χαρακτήρα και ότι, χαρακτηριστικά, διεξάγονται μέσα από τά ΜΜΕ και μέ τούς όρους αυτών των τελευταίων. Οί ανταγωνιστές τής νέας έποχής είναι παραπολιτικά κινήματα πού συνδέονται μέ τό Net, τά όποια διαθέτουν μιάν ευχέρεια στό νά χρησιμοποιούν τήν πληροφορική τεχνολογία και ταυτόχρονα ν' αποφεύγουν νά προσυπογράψουν τό μανιφέστο τής βιομηχανικής κοινωνίας για τήν παραγωγή και τήν πρωταρχική τάξη. Αυτό είναι ένα ακόμα σημείο, όπου ή θεωρία του Giddens για τήν πολιτική ζωή, για τή διαμόρφωση πολιτικής μέσα στις διαδικασίες αυτοπραγμάτωσης στά πλαίσια του σύγχρονου κόσμου, ταυτίζεται μέ τό όραμα του Castells για τό πολιτιστικό κίνημα προβολής ι-διαίτερων ταυτοτήτων ή τής έποχής τής πληροφορόρησης, σπέρματα του όποίου ό Castells βρίσκει στό σύγχρονο περιβαλλοντολογικό κίνημα ή ως ύπόσχεση για ένα νέο είδος πρωτοποριακού κινήματος ταυτότητας στά πλαίσια του μετασχηματισμού.

Ποιό μέλλον μάς περιμένει;

Τί μπορούμε νά πούμε για τό μέλλον των κοινωνιών μέ βάση τήν παραπάνω διαπίστωση των κοινωνικών μετασχηματισμών; Τί πρόκειται νά συμβεί στόν επόμενο αιώνα, ύστερα από τήν παρούσα περίοδο του μετασχηματισμού, όταν ή ανθρωπότητα τελικά θά εισέλθει στή μεταβιομηχανική έποχή; Έχω μιλήσει ήδη για τήν ύπόθεσή μου ότι οί δύο σημαντικώτερες δυνάμεις μετασχηματισμού, σχετικά μέ τό μέλλον τής ανθρωπότητας, είναι ή μελλοντική εξέλιξη τής εκμεταλλευτικής χρήσης φυσικών πόρων (τής όποι-ας ή πιό σοβαρή ένδειξη είναι ή απειλή για τήν παγκόσμια άνοδο τής θερμοκρασίας, πού προκαλούν οί ανθρωπογενείς συντελεστές του θερμοκηπίου από εκπομπές καυσαερίων) και ή μαζική εισαγωγή πληροφορικής τεχνολογίας.

Μολαταύτα, ή επανάσταση τής πληροφορικής τεχνολογίας είναι μόνο τό προσέμιο σε μιάν επανάσταση στή βιοτεχνολογία, ή όποια θά προσλάβει όρμη στόν επόμενο αιώνα και θά μετασχηματίσει τελικά τόν κόσμο μας. Η γνώση, ό χειρισμός και ό επανασυνδυασμός των γονιδίων θά οδηγήσουν μέ τόν καιρό σε διασπορά, σε παγκόσμια κλίμακα, βιοτεχνολογικών προϊόντων. Η βιοτεχνολογική επανάσταση μπορεί επίσης νά έ-

χει ως συνέπεια ότι ή ανθρώπινη συμπεριφορά θά εξηγηθεί όλο και περισσότερο μέ βάση τούς γενετικούς παράγοντες, μιά πιθανή εξέλιξη τήν όποια υπαινίσσεται ό Jeremy Rifkin σε πρόσφατη μελέτη του (βλ. Rifkin 1998). Μέ τή χαρτογράφηση του DNA, γνωστή ως «Human Genome Project», θά αύξηθούν οί πιέσεις για νά δημιουργηθεί μιά νέα κοσμολογική θεωρία, όπου οί γενετικοί χειρισμοί θά θεωρούνται άπλά ως ένας τρόπος τελειοποίησης του έργου τής φύσης.

Άπό τήν άλλη, όφείλουμε νά μή λησμονούμε ότι ή προηγμένη τεχνολογία ύπόσχεται επίσης νέες δυνατότητες δημιουργίας καλύτερης ζωής για όλη τήν ανθρωπότητα. Στο τελευταίο του βιβλίο *Τί μέλλει γενέσθαι; (What Will Be)*, ό Μιχαήλ Δερτούζος, ένας από τούς πατέρες τής πληροφορικής επανάστασης και διευθυντής του ιδρύματος MIT Laboratories U, τό όποιο υπήρξε ένα από τά σπουδαιότερα κέντρα ανάπτυξης τής πληροφορικής τεχνολογίας, παρατηρεί ότι ή πληροφορική τεχνολογία δέν θά άρχίσει νά εξυπηρετεί πραγματικά τούς ανθρώπους πριν από τόν επόμενο αιώνα (Dertouzos 1997). Κατά τή θεωρία του Δερτούζου, έρχεται μιά Information Marketplace, ένα παγκόσμιο χωριό-άγορά του 21ου αιώνα, όπου άνθρωποι και κομπιούτερ αγοράζουν, πωλούν και ανταλλάσσουν έλεύθερα πληροφορίες και πληροφορικές υπηρεσίες (σσ. 9-10). Είναι τό όραμα ενός είδους παγκόσμιας «πλατεί-ας τής αγοράς» για διακίνηση πληροφοριών, πού θά παρέχει στους ανθρώπους πρόσβαση σε μιάν άτελείωτη σειρά δυνατοτήτων για τόν χειρισμό των υποθέσεών τους, για νά παίρνουν πληροφορίες και νά εργάζονται μέσω δικτύων, έχοντας έπίσης τή δυνατότητα νά διαμένουν όπουδήποτε θέλουν, ανεξάρτητα από τήν εργασία τους.

Η ανάπτυξη τής τεχνολογίας δέν σημαίνει μόνον ότι ή καθημερινή ζωή των ανθρώπων θά αλλάξει και θά γίνει πιό άνετη. Στην καλύτερη περίπτωση, θά σημαίνει ότι οί άνθρωποι θά λυτρωθούν επιτέλους από τήν πληκτική ρουτίνα τής ζωής τους, τόσο στόν τόπο εργασίας τους όσο και στό σπίτι τους. Η ανάπτυξη τής τεχνολογίας περιέχει τήν ύπόσχεση πού ό Karl Marx είδε ως «βασίλειο τής έλευθερίας», όπου οί άνθρωποι θά μπορούν νά άφοσιώνονται σε δημιουργική δραστηριότητα και στή βελτίωση του έαυ-του τους και τής κοινωνίας τους.

Η αξιοποίηση τής τεχνολογίας και ή ανάπτυξη τής βιομηχανικής δομής τής παραγωγής στή διάρκεια αυτού και του περασμένου αιώνα δημιούργησαν, κατά πολλούς τρόπους, ευκαιρίες χωρίς

προηγούμενο για μία καλή ζωή. Η άνοδος του υλικού επιπέδου διαβίωσης και η εμφάνιση του κράτους προνοίας κάνουν τη ζωή μας από πολλές πλευρές καλύτερη από ό,τι ήταν στις αρχές αυτού του αιώνα. Ταυτόχρονα, όμως, οι έγγενείς κίνδυνοι από την ανάπτυξη της τεχνολογίας γίνονται ολοένα πιο φανεροί, όπως στην περίπτωση των πυρηνικών όπλων και της πυρηνικής ενέργειας, για παράδειγμα. Το τελικό ερώτημα είναι αν είμαστε σε θέση να τιθαसेύσουμε την τεχνολογία, έτσι που να μας παρέχει τα μέσα που χρειαζόμαστε για την πραγματοποίηση των κοινωνικών μας φιλοδοξιών. Η τεχνολογική ανάπτυξη, η οποία συχνά υποβιβάζεται σε απλό «στρατηγικό μέσον της κοινωνίας της πληροφόρησης», δεν θα έπρεπε ποτέ να είναι αυτοσκοπός, μολονότι η τεχνολογία μπορεί να είναι ένα εξαιρετικό μέσο για την επίτευξη ορισμένων κοινωνικών σκοπών.

Τό μέλλον είναι αυτό που έρχεται και δεν μπορούμε από πριν να γνωρίζουμε όλα τα δυνατό μέλλοντα. Μπορούμε, ωστόσο, να επιδράσουμε στο δικό μας μέλλον, αποκτώντας επίγνωση των αξιών που βρίσκονται πίσω από τις πράξεις μας. Μέ αυτήν την έννοια, τό μέλλον είναι επίσης ως έναν βαθμό ζήτημα βούλησης. Από την άλλη, η σημερινή εποχή του μετασχηματισμού κάνει πολύ δύσκολο να εκτιμήσουμε ποιά αποτελέσματα θα έχουν οι επιλογές που κάνουμε. Όπωςδήποτε, είναι φανερό ότι οι επιλογές που κάνει η σημερινή γενιά θα έχουν μία χωρίς προηγούμενο επίδραση στο μέλλον, τόσο τό δικό μας όσο και της φύσης.

Ένα από τα χαρακτηριστικά της μεταβιομηχανικής κοινωνίας θα είναι, ασφαλώς, ότι η ανάπτυξη των συστημάτων πληροφόρησης θα έχει αποφασιστική επίδραση ειδικά στην προσφορά και κατανάλωση υπηρεσιών, η οποία θα γίνεται ολο και περισσότερο η κυρίαρχη μορφή οικονομικής δραστηριότητας στο μέλλον. Αυτή η μετάβαση συντελείται ήδη στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία. Ειδικοί τεχνικοί-μηχανικοί παράγουν για τους εργοδότες τους πρόσθετη αξία, όχι αυξάνοντας την ποσότητα του παραγόμενου τεχνικού εξοπλισμού, αλλά αναπτύσσοντας νέα συστήματα πληροφορικής. Έτσι, τό κίνητρο της βιομηχανικής κοινωνίας, που ήταν η παραγωγή και κατανάλωση αγαθών και τό οποίο ίσχυε για όλες τις οικονομικές δραστηριότητες, αλλάζει, δίνοντας τη θέση του σε ένα νέο είδος κοινωνικού κινήτρου, χαρακτηριζόμενο από την παραγωγή και χρήση υπηρεσιών και όχι υλικών αγαθών.

Αυτή η μεταστροφή μπορεί να έχει σοβαρές

οικολογικές συνέπειες επίσης. Τό ποιές θα είναι αυτές θα καθοριστεί κατά ένα μεγάλο μέρος από τον βαθμό στον οποίο οι υλιστικές πολιτισμικές αξίες, που βασίζονται στην κατανάλωση αγαθών, θα αλλάξουν στο μέλλον, υποχωρώντας μπροστά σε μή υλιστικές αξίες. Ένας παράγων, σ' αυτήν την εξέλιξη, θα είναι επίσης ο τρόπος κατά τον οποίο η εργασία θα κατανέμεται στο μέλλον, καθώς η παραγωγικότητα και ο αυτοματισμός θα σημειώνουν άνοδο εις βάρος της απασχόλησης των εργαζομένων στον βιομηχανικό τομέα. Από την άποψη των οικολογικών επιδιώξεων, θα είναι φυσικά προτιμώτερο να κατορθώσει η εργασία στο μέλλον να συμπεριλάβει και μορφές δραστηριότητας που σήμερα θεωρούνται ως μέρος του τριτογενούς τομέα, με τις μεγάλες κοινωνικές προοπτικές του. Από τη μία, πολλοί έρευνητές έχουν επισημάνει ότι, αν εξακολουθήσουμε να ορίζουμε την εργασία ως απλά αμειβόμενη δραστηριότητα, τότε, χάρη στην εξάπλωση της πληροφορικής τεχνολογίας και την αύξηση της παραγωγικότητας, θαίνουμε προς μία κοινωνία των 20/80, όπου τό ένα πέμπτο μόνο του πληθυσμού θα έχει εργασία με κάποιο νόημα και σκοπό. Αυτό θα δημιουργήσει ένα πλατύ χάσμα ανάμεσα στους πολίτες και των δύο κοινωνικών τάξεων (βλ. π.χ. Martin & Schumann 1996).

Μερικά συμπεράσματα

Προσπάθησα σ' αυτό τό άρθρο να δείξω πώς η μέθοδος προσέγγισης, που χρησιμοποιούν οι μελλοντολογικές σπουδές, μπορεί να χρησιμεύσει ως συμπλήρωμα στην κοινωνιολογική ανάλυση. Μπορούμε να επιδιώξουμε τη συμβολή των μελλοντολογικών σπουδών στην κοινωνιολογική ανάλυση, με βάση τά τρία ενδιαφέροντα —προοπτικής, έρμηνείας και μετασχηματισμού— που εξετάσαμε στο πρώτο κεφάλαιο.

Πρώτον, υπό τό φως της προοπτικής, έχουμε να ερευνήσουμε όλων των ειδών τά δυνατό μέλλοντα, που μάς κάνουν να υποθέσουμε οι εξέλιξεις. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό τό ότι δεν έχουμε παγιωθεί σε μία μόνο πορεία εξέλιξης, αλλά είμαστε σε θέση να προσβλέπουμε σε μία σύνθεση αποτελεσμάτων από πολλές εξέλιξεις. Τό πιο πιθανό μέλλον είναι φυσικά εκείνο για τό οποίο ενδιαφέρεται πολύ περισσότερο η κοινωνία γενικά, αλλά δεν πρέπει να πέσουμε στην παγίδα να κάνουμε τις μελλοντολογικές σπουδές να μοιάζουν με προρρήσεις του μέλλοντος, όπως εκείνες των παλιών καιρών.

Δεύτερον, αναφορικά με τό έρμηνευτικό ζήτημα, οί μελλοντολογικές σπουδές μπορούν να βοηθήσουν τήν κοινωνιολογία, αναπτύσσοντας και αναλύοντας τήν ιδέα μιās καλῆς κοινωνίας πού θ' άπαντᾶ σ' αὐτές τίς προκλήσεις. Αὐτό εἶναι ἕνα ἄλλο θέμα, πού συχνά πηγαίνει πολύ πύ πέρα άπό τόν όρίζοντα τῆς κοινωνιολογίας. Ποιές εἶναι οί ιδέες περί προόδου πού θέτουν μπροστά μας οί προκλήσεις τῆς συνεχιζόμενης ανάπτυξης; Κατά τί διαφέρουν άπό τίς κρατούσες ιδέες περί προόδου; Καί πώς τό πληροφορικό μοντέλο τῆς ανάπτυξης θά μᾶς βοηθήσει να επιτύχουμε νέους στόχους; Ἄκόμα, θά χρειαστεί να ξαναγράψουμε τήν ιστορία τοῦ Διαφωτισμοῦ, τώρα πού αρχίζουμε να βλέπουμε μερικές άπό τίς τρομακτικές συνέπειες τῆς Βιομηχανικῆς Ἐποχῆς;

Τέλος, τό ενδιαφέρον τῶν μελλοντολόγων γιά

τούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς μπορεί να συμβάλει στό να γίνει ἡ κοινωνιολογική ανάλυση πύ σαφῆς καί πύ άπτή. Ὅπως γράφει ο Wendell Bell, τό καθῆκον τοῦ μελλοντολόγου εἶναι να αναγνωρίσει τίς πολιτικές διαστάσεις τοῦ ρόλου του καί να προσπαθήσει να προκαλέσει τήν πλατύτερη δυνατή πολιτική συζήτηση καί να τῆς προσδώσει περισσότερο νόημα καί κύρος, περισσότερη λογική, ποιικιλία, ευγένεια καί πραότητα καί, τό σπουδαιότερο, πύ θεμελιωμένη σκέψη γιά τό μέλλον (Bell 1997, σ. 45). Τό να συνδυασθεῖ ἡ μεγαλύτερη δυνατή έγκυρότητα τοῦ ενδιαφέροντος τοῦ μελλοντολόγου γιά τούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς, εἶναι ακριβώς ο λόγος πού οί κοινωνίες μας έχουν ὄλο καί μεγαλύτερη ανάγκη να εμπλουτισθεῖ ἡ κοινωνιολογία με τό μελλοντολογικό πνεῦμα.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Beck, U. (1988) *Gegengifte. Die Organisierte Unverantwortlichkeit*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Beck, U. (1996) "World risk society as cosmopolitan society? Ecological framework in a framework of manufactured uncertainties", *Theory, Culture & Society*, Vol. 13, No. 4, pp. 1-32.
- Beck, U., Giddens, A. and Lash, S. (1994) *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge, Polity Press.
- Bell, W. (1996a) *Foundations of Futures Studies: Human Science for a New Era*, Vol. 1: *History, Purposes and Knowledge*. Vol. 2: *Values, Objectivity, and the Good Society*, New Brunswick, Transaction Publishers.
- Bell, W. (1996b) "The sociology of the future and the future of sociology", *Sociological Perspectives*, Vol. 39, pp. 39-57.
- Bell, W. (1997) "The purposes of futures studies", *The Futurist*, November-December, pp. 42-45.
- Castells, M. (1996-1998) *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. 1: *The Network Society* (1996), Vol. 2: *The Power of Identity* (1997), Vl. 3: *End of Information Will Change Our Lives*, San Francisco, Harper & Collins.
- Eichler, M. (1998) "Making sociology more inclusive", *Current Sociology*, Vol. 46, No. 2, pp. 5-28.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge, Polity Press.
- Graedel, T. and Crutzen, P. (1995) *Atmosphere, Climate and Change*, New York, Scientific American Library.
- Hoffner, J. (1998) *Material Flow Account as a Medium for Follow-up of Total Consumption of Natural Resources* [Materiaalivirtatilinpito luonnonvarojen kokonaiskulutuksen seurantavaliineena], Helsinki, Ministry of Environment, ymparistoministerio.
- IPCC/WGI (1995) *Climate Change - The Second IPCC Assessment*. IPCC Working Group I, Summary for Policymakers, Geneva.
- Kennedy, P. (1993) *Preparing for the Twenty-first Century*, New York, Vintage Books.
- Malaska, P. (1995) "The futures field of research", *Futures Research Quarterly*, Vol. II, pp. 80-91.
- Malaska, P. and Kaivo-oja, J. (1996) "Science and technology for sustainable development", *Gaia*, Vol. 5, pp. 302-309.
- Martin, H.-P. and Schumann, H. (1996) *Die Globalisierungsfalle*, Hamburg, Rowohlt Verlag.
- Masini, E. (1993) "Futures studies and the trends towards unity and diversity", *International Social Science Journal*, Vol. 137, pp. 321-331.
- McKibben, W. (1990) *The End of Nature*, London, Viking.
- McKibben, W. (1998) "A special moment in history", *The Atlantic Monthly*, May.
- Ojapelto, A. (1998) Does information society and electronic industry resolve the mass unemployment? Presentation at the seminar Work in the Future at the Houses of Parliament, 18 February.
- Rifkin, J. (1996) *The End of Work*, New York, Penguin Putnam.
- Rifkin, J. (1998) *The Biotech Century. Harnessing the Gene and Remaking the World*, New York, Tarcher/Putnam.
- United Nations (1997) *Critical Trends. Global Change and Sustainable Development*, New York, United Nations.
- Vayrynen, R. (1998) Transformations in the world economy in the 1990's. Presentation at SITRA seminar, Helsinki, 5 December 1998.
- Wallerstein, I. (1999) "The heritage of sociology, the promise of social science", *Current Sociology*, Vol. 47, pp. 1-37.

Σπῦρος Μαρκεζίνης

Ὁ ἀστικός ριζοσπαστισμός

Μελέτης Μελετόπουλος

Πραγματικό φαινόμενο εὐρυμάθειας, πολυπραγμοσύνης, δημιουργικότητας, γεμάτος φαντασία, ἐνέργεια καί αισιοδοξία, ὁ Σπῦρος Μαρκεζίνης (1909-2000) ἀποτελεῖ μιά ἐντελῶς ἰδιότυπη περίπτωση στή νεοελληνική πραγματικότητα.

Προερχόμενος πολιτικά ἀπό τόν κοτζαμπασιισμό καί τόν ἀντιβενιζελισμό, φίλος καί συνεργάτης τοῦ βασιλέως Γεωργίου Β', ἄνθρωπος τοῦ παρασκηνίου καί τοῦ κατεστημένου, ὑπῆρξε ταυτόχρονα ἕνα ἀπό τά πιό μοντέρνα πνεύματα τῆς μεταπολεμικῆς Ἑλλάδας, ριζοσπάστης καί ρηξικέλευθος. ἔχοντας ὡς πρότυπό του τόν Ἐλευθέριο Βενιζέλο, φιλοδόξησε νά ἀναμορφώσει τήν καχεκτική Ἑλλάδα τοῦ Μεταπολέμου, δίνοντάς της μιά εὐρωπαϊκή πορεία καί μιά ἰσότιμη σχέση μέ τίς μεγάλες χῶρες τοῦ δυτικοῦ κόσμου.

Ἡ πολιτική του σκέψη βασιζόταν σέ στέρεη ἱστορική γνώση, ἀφοῦ ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τούς σημαντικώτερους νεοέλληνες ἱστορικούς. Διέθετε ἄλλωστε πλῆθος ἀτομικῶν προσόντων, ὑψηλή παιδεία, γνώση τοῦ διεθνoῦς περιβάλλοντος, γνωριμίες ἀνωτάτου ἐπιπέδου, εὐφυΐα, ὄραμα καί διοικητικές ικανότητες, τόλμη καί καλούς συνεργάτες. Ἀπέτυχε διότι προσέκρουσε στή φαυλότητα καί στή δειλία τῆς ἐλληνικῆς ἀρχουσας τάξης, τῶν ἐγγενῶν ἀνεπαρκειῶν τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας ἀλλά καί τῆς δικῆς του ἀδυναμίας νά ἐπικοινωνήσει ἀποτελεσματικά μέ τίς μᾶζες καί νά χαράξει μιά σταθερή προσωπική πορεία.

Τά ὁράματα καί οἱ προτάσεις του δέν ἀποσκοποῦσαν νά ἀνατρέψουν τό ἀστικό δυτικόφιλο πλαίσιο τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς, ἀλλά νά μετατρέψουν μιάν ἀποικιακή σχέση σέ ἰσότιμη συνεργασία. Αὐτό θά μπορούσε νά γίνει μόνον μέσῳ ἐνός δυναμικοῦ καί ριζοσπαστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, πού θά θεράπευε χρόνιες καί δομικές ἀδυναμίες. Αὐτά ὅμως προϋπέθεταν σύγκρουση μέ κατεστημένα συμφέροντα καί ὁ Μαρκεζίνης δέν διέθετε οὔτε τή λαϊκή ὑποστήριξη οὔτε τούς ἀναγκαίους συμμάχους γιά νά τό πετύχει. Ἡ ἴδια του ἡ προσωπικότητα στάθηκε ἄλλωστε ἕνα ἀπό τά σοβαρότερα ἐμπόδια, ἴσως τό σοβαρότερο. Γι' αὐτό καί ὡς πολιτικός χαρακτηρίστηκε σχεδόν ἀπ' ὄλους ὡς ἀμφιλεγόμενος καί ἡ πολιτική του παρουσία διέγραψε ἀκραίες ταλαντώσεις στό πολιτικό ἐκκρεμές.

Πολιτικός βίος

Ὁ Σπῦρος Μαρκεζίνης γεννήθηκε στήν Ἀθήνα στίς 9 Ἀπριλίου 1909. Οἱ πρόγονοί του ἦταν προύχοντες τῆς Σαντορίνης καί ἐπὶ πολλές γενιές βουλευτές Κυκλάδων. Ὁ πάππος του καί ὁ πατέρας του ἦσαν μέλη τοῦ κόμματος του Τρικούπη, ἀγγλόφιλοι καί φιλομοναρχικοί.

Ὁ ἴδιος ὁ Μαρκεζίνης σπούδασε Νομικά καί Πολιτικές - Οἰκονομικές Ἐπιστήμες στήν Ἀθήνα. Τό 1929 ἔλαβε μέ ἀριστα τό πτυχίο τῆς Νομικῆς καί τό 1930 τῶν Πολιτικῶν καί Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν. Στή συνέχεια δικηγόρησε καί ἀρθρογράφησε — ἦταν μάλιστα ἕνας ἀπό τούς πρώτους κριτικούς κινηματογράφου στήν Ἑλλάδα. Ὡς κριτικός κινηματογραφικῶν ταινιῶν, τήν ἐποχὴ 1925-29, προέβλεψε λαμπρό μέλλον γιά τά κινούμενα σχέδια. Ὁ Walt Disney

κολακεύτηκε καί τοῦ παραχώρησε, μέσῳ τῆς Paramount, τά δικαιώματα ἐκμετάλλευσης τοῦ ἔργου του στή Βαλκανική. Ὁ Μαρκεζίνης δέν ἀξιοποίησε τήν εὐκαιρία.

Ἐξέδωσε ἐνδιαφέροντα συγγράμματα¹. Μέ τά βιβλία του ἐκείνης τῆς ἐποχῆς προσπάθησε νά ὑποστηρίξει θεωρητικά τήν παλινρῶση τῆς μοναρχίας στήν Ἑλλάδα, γιά τήν ὁποία ἄλλωστε ἀγωνίστηκε μέ πάθος καί μέ ἀρθρογραφία τοῦ στή φιλομοναρχική ἐφημερίδα Ἑλληνισμός. Πρὸς τιμὴν του, θεωρεῖ μὴ γνήσιο τό δημοψήφισμα τοῦ 1935². Ἄλλωστε, ἀπὸ τό μετέπειτα ἱστοριογραφικό ἔργο του συνάγεται ὅτι, παρά τή φιλομοναρχική του ἀφετηρία, τελικά ἦταν θαυμαστής τῆς προσωπικότητας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου.

Τό 1936, ὁ Γεώργιος Β' τόν διόρισε νομικό του σύμβουλο. Ἀπὸ τή θέση αὐτὴ ὁ Μαρκεζίνης



(Αναδημοσιεύεται από τό περ. ΒΗΜΑΖΙΝΟ)

χειρίσθηκε ευαίσθητες υποθέσεις, όπως τό διαζύγιο του βασιλιά. Βρέθηκε έτσι, από πολύ νέος, στην καρδιά του κατεστημένου.

Ευφύως, απέφυγε νά «κάψει τά χαρτιά του» συμμετέχοντας στή δικτατορία του Μεταξά. Συνδέθηκε όμως τήν εποχή εκείνη μέ τόν Αρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν Χρῦσανθο, τόν από Τραπεζοῦντος, μιά σπουδαία φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς. Στή διάρκεια τῆς Κατοχῆς ἔμεινε στήν Ἀθήνα καί ἔλαβε μέρος σέ μιά ἀντιστασιακή ὀργάνωση πού ἴδρυσε ὁ Χρῦσανθος, στήν ὁποία συμμετείχαν ἐπίσης ὁ Ἄ. Κύρου καί ὁ πρόην ἀρχηγός ΓΕΣ Ἄ. Παπάγος, μέ τόν ὁποῖο ἔκτοτε ὁ Μαρκεζίνης συνεργάστηκε στενά. Ἡ ομάδα αὐτή συνεργαζόταν μέ τό βρετανικό στρατηγεῖο τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καί τόν ἐξόριστο στό Λονδίνο βασιλιά Γεώργιο, μοίραζε φυλλάδια καί προκηρύξεις καί ἔστειλε ἐνημερωτικές ἐκθέσεις στούς Συμμάχους.

Μετά τήν ἀπελευθέρωση, ὑπῆρξε θιασώτης τῆς τελείας ἀνανέωσης τοῦ πολιτικοῦ κόσμου τῆς χώρας, ἀντί τῆς νεκρανάστασης τοῦ προπολεμικοῦ παλαιοκομματισμοῦ πού τελικῶς πραγματοποιήθηκε. Ὁ Μαρκεζίνης ὑποστηρίζει ὅτι, ἂν δέν μεσολαβοῦσε ὁ Ἀ΄ Παγκόσμιος Πόλεμος καί ὁ ἐξ αὐτοῦ διχασμός, πού προκάλεσε ἀναβίω-

ση τοῦ παλαιοκομματισμοῦ καί ἀνάσχεση τῆς ραγδαίας προωθητικῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως, στή χώρα θά εἶχαν ἀνέλθει στήν ἐξουσία οἱ λαϊκές μᾶζες. Ἄλλά καί μετά τή γερμανική Κατοχή, ἐάν δέν παρεμβαλλόταν ἡ κομμουνιστική διείσδυση, πού ὁδήγησε στόν Λίβανο καί ὁ Λίβανος στόν Δεκέμβριο, δέν θά ἀναβίωνε ὁ παλιός πολιτικός κόσμος καί ἡ κοινωνική ἐξέλιξη στή χώρα θά εἶχε κατοχυρωθεῖ μαζί μέ τήν ἀπελευθέρωση³. «Ἦλθεν πλέον ἡ ὥρα διά τήν ἀνανέωση τοῦ πολιτικοῦ κόσμου. Καί αὐτή ἡ ἀνανέωσις θά στηριχθῆ εἰς τήν ἀγωνιστικήν γενεάν, τήν γενεάν πού ἔκαμε τόν πόλεμον καί τήν ἀντίστασιν...», ἔγραψε τό 1947⁴. Ἐξελέγη πάντως βουλευτής Κυκλάδων στίς πρῶτες μεταπολεμικές ἐκλογές τοῦ 1946 μέ τόν πανδεξιό συνασπισμό. Ὅλες τίς ἐπόμενες φορές ἐξελέγη βουλευτής Ἀθηνῶν.

Τό φθινόπωρο τοῦ 1946 ἦταν ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς προεκλογικῆς ἐκστρατείας γιά τήν ἐπιστροφή, γιά ἄλλη μιά φορά, τοῦ Γεωργίου Β΄. Ἄν καί κατηγορήθηκε, ἀσφαλῶς ἀδίκως, γιά ἀτασθαλίες στή διαχείριση χρημάτων πού τοῦ ἐδόθησαν, ὁ Μαρκεζίνης ἐπέτυχε τόν ἀντικειμενικό του στόχο. Λίγους μῆνες ἀργότερα, τόν Φεβρουάριο 1947, ἴδρυσε τό «Νέον Κόμμα», στό ὁποῖο προσχώρησαν ἀμέσως 18 βουλευτές τῆς δεξιᾶς. Μέ τό κόμμα του, ὁ Μαρκεζίνης φιλοδοξοῦσε νά ἐκφράσει τή νέα γενιά πού εἶχε δρέψει δάφνες στόν Πόλεμο τοῦ '40 καί τήν Ἀντίσταση καί πού τώρα, δικαιοματικά, ἔπρεπε νά κυβερνήσει. Ἀργότερα θά σημειώσει μέ πικρία στήν *Πολιτική Ἱστορία του*⁵ ὅτι «ὅμως ἄλλοι ἐσφετερίσθηκαν τό διαθέσιμο ἐπαναστατικό δυναμικό τῆς γενεᾶς τοῦ 1940-45 καί τελικά τό συνέτριψαν, τό ἀπεκαρδίωσαν καί τό παρέδωσαν στήν μεταπολεμική “κατάσταση”»⁶.

Κατά τήν ταραγμένη περίοδο τοῦ Ἐμφυλίου, ὁ Μαρκεζίνης προωθοῦσε τή συνεργασία τῶν ἀστικῶν δυνάμεων, βενιζελικῶν καί ἀντιβενιζελικῶν, καί ἦταν ἐνθερμος θιασώτης τῆς ἀναθέσεως τῆς ἀρχιστρατηγίας στόν Παπάγο, καθώς καί τῆς δημιουργίας εὐελικτου συντονιστικοῦ ὀργάνου γιά τήν ἀποτελεσματικώτερη ἀντιμετώπιση τῆς κρίσης. Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1949 ἔλαβε μέρος, ὡς ὑπουργός ἄνευ χαρτοφυλακίου, στό συντονιστικό «μικρό ὑπουργικό συμβούλιο» τῆς κυβέρνησης Σοφούλη, ἀλλά λίγο ἀργότερα ἐξαναγκάστηκε σέ παραίτηση, λόγω ἐμπλοκῆς του σέ οικονομικό σκάνδαλο (τό ὁποῖο διελεύκανε ἀργότερα ἡ δικαιοσύνη).

Παρά τό γεγονός ὅτι συμμετεῖχε ἐνεργά στό

άντικομμουνιστικό στρατόπεδο, είχε πιά προχωρημένες απόψεις σχετικά με την καταπολέμηση του κομμουνισμού. «Μόνον όταν αντιληφθώμεν ότι ο κομμουνισμός δεν πολεμείται με τον αντικομμουνισμό, αλλά με θετικό πρόγραμμα, της συγχρόνου νέας κοινωνίας, τότε μόνον θα είμεθα έγγυς εις την ριζικήν αντιμετώπισιν του προβλήματος»⁷. Μέ άρθρα του στην *Έστία* και στο *Βήμα*, τό καλοκαίρι και τό φθινόπωρο του 1949, καθώς ο Έμφύλιος πλησίαζε στό τέλος του, ο Μαρκεζίνης πρότεινε καθολική άμνηστία, έθνική λήθη, άπαγόρευση κάθε ολοκληρωτικού κόμματος (δηλαδή, όχι μόνον του κομμουνιστικού αλλά και οίουδήποτε ακροδεξιού) και την «έκρίζωση των κοινωνικών άφορμών», ώστε να καταργηθούν οι κοινωνιολογικές αιτίες της άνατροπής⁸. Γι' αυτό και τό 1950 ζήτησε πολιτευμα πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας.

Κατάρτισε τό πολιτικό του πρόγραμμα με τους συνεργάτες του Θ. Καψάλη, Κ. Παπαγιάννη, Π. Σμυρναίο, Κ. Άρλιώτη, Χρ. Κατσάμπα, Γ. Μαντζαβίνο και τον Άλέξ. Παπάγο⁹. Τήν έποχή εκείνη, πού γινόταν μεγάλη συζήτηση για την επάνοδο του στρατηγού Παπάγου στό προσκήνιο είτε ως άρχιστρατήγου είτε ως πρωθυπουργού, οι μεγάλες προσδοκίες του Μαρκεζίνη φαίνονται από ένα δημοσίευμα της *Καθημερινής* (11-1-1949): «Οί Κυριακάτικοι *Τάιμς* δημοσιεύουν, με τίτλο “Η Έλλάς ζητεί άρχηγόν”, την εξής...: “...μία κυβέρνησις Παπάγου άσφαλώς θά περιλαμβάνει και τον κ. Μαρκεζίνη, εις τον όποιον θά έδίδοντο τά κύρια ύπουργεία και θά άπετέλει την κινητήριον πολιτικήν της δύναμιν”». Πράγματι, ο Μαρκεζίνης είχε προσηλωθεί στό άρμα του Παπάγου, τον όποιον θεωρούσε κατάλληλο για να «προσδώσει κύρος και αίγλη σε ένα μαρκεζινικό σχήμα». Άλλά και ο στρατηγός θαύμαζε άπερίοριστα τον Μαρκεζίνη, λέγεται δέ ότι κάποτε είπε: «Κατέρχομαι εις την πολιτικήν διά να κυβερνήση τον τόπον μιά ιδιοφυία», δηλαδή ο Μαρκεζίνης.

Ο Παπάγος έγινε τελικά άρχιστράτηγος στις άρχές του 1949. Κατόρθωσε, με την αίρια βοήθεια των Άμερικανών και τό κλείσιμο των συνόρων της Γιουγκοσλαβίας από τον Τίτο, να νικήσει τους κομμουνιστές. Η ιθύνουσα τάξη ευγνωμονούσα τον προβάθισε σε Στρατάρχη. Ο Μαρκεζίνης κατήλθε στις εκλογές τό 1950 με τό «Νέον Κόμμα» του, έλαβε 2,5% και ούτε καν ο ίδιος κατόρθωσε να εκλεγεί βουλευτής. Έκτοτε, σε όλη την πολιτική σταδιοδρομία του, ο Μαρκεζίνης συνεργαζόμενος εκλεγόταν πανηγυ-

ρικά και μόνος του αποτύγγανε παταγωδώς. Άλλά αυτό είναι ένα φαινόμενο πού χαρακτηρίζει γενικότερα τον χώρο της δεξιάς: οι πιά σημαντικές προσωπικότητες του χώρου εξελέγοντο χωρίς πρόβλημα ως ύποψήφιοι των κύριων δεξιών κομμάτων (Λαϊκό, Συναγερμός, ΕΔΕ, ΝΔ), ενώ ως ανεξάρτητοι ή επικεφαλής δικών τους σχηματισμών είχαν ελάχιστη ή μηδενική άπήχηση (π.χ. Π. Κανελλόπουλος, Κ. Στεφανόπουλος κ.ά.).

Ήταν φανερό ότι ο Μαρκεζίνης δεν μπορούσε να διαδραματίσει μόνος του τον ρόλο πού επιθυμούσε. Χρειάζόταν «περικεφαλαία». Έτσι, ανέλαβε να πείσει τον Παπάγο να αναλάβει αυτόν τον ρόλο, ρόλο οίονει διακοσμητικό, όπως ο Μαρκεζίνης τον φανταζόταν. Τό έγχειρημα δεν ήταν εύκολο. Κατ' άρχήν, προσέκρουσε στον ίδιο τον Στρατάρχη, πού ήταν άπρόθυμος να πολιτευθεί. Όπως διηγείται ο ίδιος ο Μαρκεζίνης, ο Παπάγος δυσανασχετούσε με τις συνεχείς προτροπές του και κάποτε τον ρώτησε: «Γιατί με θέλεις μαζί σου, Σπύρο, και δεν πολιτεύεσαι μόνος σου;». «Γιατί, Στρατάρχα μου», άπάντησε ο Μαρκεζίνης, «χρειάζομαι ένα λοφίο»¹⁰.

Άλλά και τά Άνάκτορα αντιδρούσαν, διότι ή σύμπτυξη νέας ισχυρής δεξιάς με άρχηγό τον Παπάγο θά περιόριζε δραστικά τά περιθώρια παρασηνιακών έλιγμών και παρεμβάσεων τους. Ο Μαρκεζίνης αποδίδει άλλωστε την σύγκρουσή του με τή βασίλισσα Φρειδερίκη στον πρωταγωνιστικό του ρόλο στη δημιουργία του κόμματος του Συναγερμού¹¹. Πέτυχε όμως να φέρει σε συμφωνία τους τρεις κυριώτερους εκδότες της έποχής, τον Κύρου της *Έστίας*, τον Βλάχο της *Καθημερινής* και τον Λαμπράκη του *Βήματος*, ώστε να ύποστηρίξουν από κοινού τον Συναγερμό.

Τελικώς, ο Παπάγος έπέισθη να ήγηθει πανδεξιού πολιτικού κινήματος. Έτσι ιδρύθηκε ο Έθνικός Συναγερμός, του όποιου ο αρχιτέκτων, ο ιθύνων νους και ο άδιαμφισβήτητος δελφίνος ήταν ο Μαρκεζίνης. Αυτό ήταν τό προτελευταίο στάδιο για την πολιτική του άνοδο. Δεν έμεναν πιά παρά μία επιτυχημένη ύπουργική θητεία και ή αποχώρηση, εν καιρώ, του Παπάγου από την πολιτική, για να κυβερνήσει ο Μαρκεζίνης την Έλλάδα. Ο ίδιος τό πίστευε άλλωστε ακράδαντα και χρησιμοποιούσε συχνά την αλαζονική φράση «όταν θά κυβερνήσω την Έλλάδα...».

Τό διεθνές πλαίσιο ήταν εύνοικό. Η άνθρωπότητα είχε εισέλθει σε έποχή οικονομικής άνάπτυξης και ευημερίας, ο Παγκόσμιος Πόλεμος

είχε δώσει τη θέση του στην πυρηνική σταθερότητα του Ψυχρού Πολέμου. Στην Ελλάδα, η άριστερά είχε ήττηθεί στρατιωτικά, η πολιτική κυριαρχία της δεξιάς ήταν αδιαμφισβήτητη και ο Μαρκεζίνης ήταν ουσιαστικά ο δεύτερος τη τάξει στη δεξιά ιεραρχία. Ο ίδιος διέθετε άλλωστε, εκτός από αναμφισβήτητες ατομικές ικανότητες, και ένα λαμπρό επίτευχο άφροισμένων συνεργατών, αφού σύσσωμο τό Νέον Κόμμα του είχε προσχωρήσει στον Έθνικό Συναγερμό. Και ο διεθνής τύπος ακόμη, που πάντοτε καλομεταχειρίστηκε τον Μαρκεζίνη, συνηγορούσε.

Στίς εκλογές του 1951 ο Παπάγος κατέβηκε επικεφαλής του νέου κόμματος της Δεξιάς, του Έθνικού Συναγερμού. Ο Μαρκεζίνης εξελέγη πανηγυρικά βουλευτής Αθηνών και εκπροσώπησε κοινοβουλευτικά τό κόμμα του στη βραχύβια Βουλή. Τό 1952, όταν ο Συναγερμός έγινε κυβέρνηση μέ τεράστια πλειοψηφία, ο Μαρκεζίνης ανέλαβε τό υπουργείο Συντονισμού, έχοντας και τόν πλήρη έλεγχο τών οικονομικών υπουργείων, στά όποια άλλωστε τοποθέτησε έμπιστους συνεργάτες του. Ταυτόχρονα αναπλήρωσε τόν Παπάγο όταν ο τελευταίος απουσίασε στό έξωτερικό.

Η θητεία του ήταν ίσως η πιό πετυχημένη θητεία ύπουργού Συντονισμού μεταπολεμικά. Έλαβε ριζικά και θεαματικά μέτρα, μέ τά όποια έτέθησαν οι βάσεις για όλόκληρη τή μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη τής Ελλάδος. Η όλη του προσπάθεια αποσκοπούσε στην αναδιάρθρωση τής ελληνικής οικονομίας, ώστε νά αποκτήσει ισχυρές και ανταγωνιστικές στό διεθνές περιβάλλον δομές. Αυτό δηλαδή πού έλειπε — και λείπει και σήμερα — από τήν Ελλάδα. Ο έργοισιομανής Μαρκεζίνης εργαζόταν έως και 18 ώρες τήν ημέρα¹². Κατάρτισε τόν πρώτο προϋπολογισμό μέ περίσσειμα, κατήργησε τά δελτία τροφίμων, περιέκοψε τά μηδενικά στό νόμισμα, συνήψε μή αναγκαστικό έσωτερικό δάνειο, δημιούργησε τό θεσμικό πλαίσιο για τήν προσέλκυση ξένων κεφαλαίων και πραγματοποίησε ταξίδια στό έξωτερικό — άν και τό ταξίδι του στίς ΗΠΑ δέν απέδωσε τά αναμενόμενα. Η σημαντικώτερη όμως ένεργεία του ήταν η υποτίμηση τής δραχμής κατά 50%, στίς 9 Απριλίου 1953, πού προετοιμάσθηκε και πραγματοποιήθηκε προσωπικά από τόν Μαρκεζίνη μέ σχεδόν πλήρη μυστικότητα¹³ και λεπτομερή σχεδιασμό, αίφνιδιασε τόν οικονομικό κόσμο, συνοδεύθηκε από μέτρα άπελευθέρωσης τής αγοράς και έδωσε τεράστια ώθηση στίς ελληνικές εξαγωγές, μέ συνέ-

πεια νά έχει άλυσιδωτές ευεργετικές επιπτώσεις στην παραγωγικότητα και στην όλη δομή τής ελληνικής οικονομίας και στό έθνικό εισόδημα. Τά άποτελέσματα τής υποτίμησης είχαν μακροπρόθεσμο χαρακτήρα και η ελληνική οικονομία τά άπήλαυσε για πολλές δεκαετίες.

Δέν θά ήταν εύκολο, έτσι, νά άμφισβητηθεί η πρωτοκαθεδρία του Μαρκεζίνη στον άγωνά διαδοχής του Παπάγου. Είναι χαρακτηριστικό ότι και ο ίδιος ο Καραμανλής, πού τελικώς διεδέχθη τόν Παπάγο, είχε άφηγηθεί σε κάποιον βιογράφο του ότι μέ τόν Μαρκεζίνη παρόντα στην κυβέρνηση του Συναγερμού δέν θά ήταν εύκολος ο δρόμος του προς τήν πρωθυπουργία. Ο μόνος πού θά μπορούσε νά έξουδετερώσει τόν Μαρκεζίνη ήταν ο ίδιος ο Μαρκεζίνης. Τό 1954, στό ύπουργικό συμβούλιο, διεσχίχθη ο έξής διάλογος:

— Μαρκεζίνης: «Τέλος πάντων, αυτός ο Πιπέρος δέν έννοει νά μάς αφήσει ήσυχους. Στόν ένα λέει ότι δέν τόν κάνουμε πρόεδρο του Έλεγκτικού Συνεδρίου διότι διαδίδει ο Χρυσουλάκης ότι είναι Λαϊκός. Σέ μένα είπε ότι αντιδρά ο Χρυσουλάκης για άλλους λόγους. Όλα αυτά είναι άστεία...» (και χτυπά τή γροθιά του στό τραπέζι).

— Παπάγος: «Έδώ ήλθαμε διά νά συνεδριάσωμεν. Υπό τούς όρους όμως αυτούς συνεδριάσεις δέν ήμπορεί νά γίνει».

Ο Μαρκεζίνης συνεχίζει νά μιλάει, αγνοώντας τόν Παπάγο.

— Παπάγος (έκνευρισμένος): «Αυτό πού σου λέω εγώ. Άπαιτώ σεβασμόν. Έγώ διοικώ».

— Μαρκεζίνης: «Τότε εγώ φεύγω».

— Παπάγος: «Έδώ δέν κρατάμε κανέναν μέ τό ζόρι. Κύριοι, η συνεδρίασις λύεται»¹⁴.

Ο βιογράφος του Μαρκεζίνη, Μ. Άνδρεάδης¹⁵, αναφέρει τό επεισόδιο κάπως διαφορετικά, μέ πλέον ευμενή για τόν Μαρκεζίνη έκδοχή, γράφοντας ότι ο Μαρκεζίνης άποχώρησε από τό ύπουργικό συμβούλιο λέγοντας μέ ύψωμένη φωνή: «Έν τοιαύτη περιπτώσει και έφ' όσον δέν μου επιτρέπετε νά είπω τήν γνώμη μου, δέν έχω πλέον θέσιν εδώ. Έγώ δέν δέχομαι νά είμαι σε λόχο».

Διαφορετική έκδοχή αναφέρουν οι δύο παραπάνω συγγραφείς και ως προς τή συνέχεια: ο μέν Λιναρδάτος γράφει¹⁶ ότι ο Παπάγος άπεδέχθη τήν παραίτηση του Μαρκεζίνη, επειδή ο Μαρκεζίνης έθεσε όρους για τήν επιστροφή του, ο δέ Άνδρεάδης γράφει ότι ο Μαρκεζίνης άρνήθηκε νά επιστρέψει στην κυβέρνηση, παρά τή χείρα συμπιλίωσης του Παπάγου, διότι είχε συνειδητο-

ποιήσει ότι μέσα στον Συναγερμό είχε διαμορφωθεί κλίμα αρνητικό γι' αυτόν.

Αφορμή για τή σύγκρουση ήταν ένα δευτερεύον ζήτημα πρωτοκόλλου. Έτσι, «δι' άσημαντον άφορμήν», ό Μαρκεζίνης κλώτσησε τήν καρδάρα μέ τό γάλα, πού τόσο προσεκτικά είχε γεμίσει. Έδόθησαν έκτοτε πολλές έρμηνείες: άλλοι όμιλούν για άντιπάθεια τών Άμερικανών. Πράγματι, τό επίσημο ταξίδι του Μαρκεζίνη στις ΗΠΑ, τόν Μάιο 1953, κατέληξε σέ άποτυχία διότι οί Άμερικανοί δέν άνταποκρίθηκαν στά αίτήματά του για συμπληρωματική βοήθεια. Παρόμοια άποτυχία γνώρισε και τό ταξίδι του, για τούς ίδιους σκοπούς, στην Άγγλία, τόν Ιούλιο του 1953, ενώ ή Γερμανία άνταποκρίθηκε, μέ άποτέλεσμα ό Μαρκεζίνης νά κατηγορηθεί άργότερα ότι δέσμευσε ύπερβολικά τήν έλληνική πλευρά. Άλλοι πιστεύουν ότι ή σύγκρουσή του μέ τά Άνάκτορα έπαιξε αρνητικό ρόλο. Πράγματι, ό Μαρκεζίνης παραδεχόταν ότι είχε συγκρουσθεί άγρίως μέ τή Φρειδερίκη (λέγεται ότι ή Φρειδερίκη είχε κάποτε άποκαλέσει τόν Μαρκεζίνη «μαϊμού» και ό τελευταίος τής παρήγγειλε «νά θυμάται ή Μεγαλειοτάτη ότι μία μαϊμού σκότωσε τόν βασιλιά Άλέξανδρο»). Από τήν έποχή εκείνη πάντως είχε διακόψει τίς σχέσεις του μέ τά Άνάκτορα. Άλλοι πιστεύουν ότι ή έξυγιαντική οικονομική πολιτική του προκάλεσε τήν αντίδραση του κρατικοδίαιτου και παρασιτικού οικονομικού κατεστημένου, πού φοβόταν τήν προοπτική μιās πραγματικά άνταγωνιστικής και αξιοκρατικής άγοράς. Άλλοι θεωρούν ότι έπαιξαν ρόλο οί άπόψεις του Μαρκεζίνη για τό Κυπριακό, δεδομένου μάλιστα ότι ό Μαρκεζίνης σκόπευε νά προωθηθεί στό ύπουργείο Έξωτερικών¹⁷ για νά αναλάβει ό ίδιος νά άσχοληθεί μέ τό μεγάλο αυτό έθνικό ζήτημα.

Ένδιαφέρουσα είναι σχετικά ή πληροφορία¹⁸ ότι ό γνωστός παρασκηνακός παράγων Ί. Διάκος, στενός συνεργάτης τών βρετανικών ύπηρεσιών, είχε αναφέρει σέ στενό κύκλο, σέ άνύποπτο χρόνο, δεκαπέντε ήμέρες πριν από τήν παραιτήση Μαρκεζίνης: «Θά φάει γρήγορα κλωτσιά ό Μαρκεζίνης». Ήταν άραγε κάποια αντίθεση τών Άγγλων στά σχέδιά του για τό Κυπριακό; Ό ίδιος ό Μαρκεζίνης, στην *Πολιτική Ίστορία του*¹⁹, άποδίδει τήν πτώση του σέ «διαβολές οικονομικών κύκλων», διαφωνίες του μέ τόν Παπάγο σέ πολιτικά ζητήματα και στό Κυπριακό. Ήδη πάντως, πριν από τήν άποχώρησή του, οί σχέσεις του μέ τόν Παπάγο είχαν άραιώσει έως ψυχρανθεί.

Μπορεί όμως, ύποστηρίζουν άλλοι²⁰, τά πράγματα νά είναι πολύ άπλούστερα. Στην Ίστορία παίζουν ισχυρό ρόλο και τά τυχαία περιστατικά. Μιά σύγκρουση τής στιγμής, συνδυασμένη και μέ τόν έκρηκτικό χαρακτήρα και τό πνεύμα του Μαρκεζίνη, μπορεί νά προκάλεσε τή ρήξη. Ό χαρακτήρας του Μαρκεζίνη ύπήρξε πράγματι ισχυρό εμπόδιο στην καριέρα του. Οί *New York Times* έγραψαν, όταν ό Μαρκεζίνης έγινε τό 1973 πρωθυπουργός για 40 ήμέρες, ότι «... ό ζωηρός νεαρός, ό όποιος έδημιούργει έχθρούς άνευ λόγου»²¹.

Τόν Νοέμβριο του 1954 ό Παπάγος κατηγόρησε δημοσίως τόν Μαρκεζίνη ότι, ως ύπουργός, δέσμευσε τή χώρα μέ δύο μεγάλες γερμανικές εταιρείες, χωρίς νά ενημερώσει τήν κυβέρνηση. Τό ίδιο βράδυ, ό Μαρκεζίνης άποχώρησε από τόν Συναγερμό, ενώ ταυτόχρονα οί μαρκεζινικοί ύπουργοί (Καψάλης, Παπαγιάννης, Ρωμανός) παραιτήθηκαν από τήν κυβέρνηση, καθώς και αρκετοί βουλευτές (Βοβολίνης, Βούλτσος, Πετραλιάς κ.ά.). Έτσι, άνασυγκροτήθηκε τό μαρκεζινικό κόμμα, κατηγορώντας τόν Συναγερμό ότι περιήλθε στον έλεγχο του παλααιοκομματισμού²².

Στίς 3 Φεβρουαρίου 1955, ό Μαρκεζίνης ίδρυσε τό Κόμμα τών Προοδευτικών, στό όποιο προσχώρησαν 30 βουλευτές του Συναγερμού. Ό ίδιος ό Μαρκεζίνης θεωρούσε²³ ότι τό κόμμα του περιελάμβανε τά προοδευτικότερα στοιχεία τής άστικής τάξης. Ό Μαρκεζίνης βρέθηκε έτσι επικεφαλής του δεύτερου μεγαλύτερου κόμματος στη Βουλή και άρχηγός τής αξιωματικής αντιπολίτευσης. Ένώ χειροτέρευε ή ύγεια του Παπάγου, οί ξένοι προστάτες τής Ελλάδος και οί έγχώριοι εκπρόσωποί τους άρχισαν τίς επαφές για νά εκλέξουν τόν κατάλληλο διάδοχο πού θά προωθούσαν στην ήγεσία τής δεξιάς και τής κυβέρνησης. Σύμφωνα μέ τόν Λιναρδάτο²⁴, τρεις άνώτεροι Άγγλοι διπλωμάτες επισκέφθηκαν τόν Μαρκεζίνη και συζήτησαν μαζί του για τό Κυπριακό, τό πρόβλημα πού τότε — όπως και σήμερα — κινδύνευε νά διαλύσει τή συνοχή του ΝΑΤΟ. Όμως, οί άπόψεις πού ανέπτυξε ό Μαρκεζίνης, προς τιμήν του, δέν τούς ικανοποίησαν και έτσι έτέθη όριστικά έκτός του άγώνα διαδοχής του βαριά πλέον άρρωστου Στρατάρχη. Φαίνεται ότι, γενικά, ό Μαρκεζίνης έθεωρείτο «μή έλεγχομένος» από τούς ξένους κηδεμόνες²⁵.

Στίς εκλογές του 1956, πού προκήρυξε αϊφνιδιαστικά ό νέος πρωθυπουργός Κων. Καραμανλής άφου ίδρυσε τήν ΕΡΕ, ό Μαρκεζίνης και οί

Προοδευτικοί του έλαβαν 2,2%, μιά και ή εκλογική μάζα της δεξιάς μεταφέρθηκε συμπαγώς από τον Συναγερμό στην ΕΡΕ. Έτσι, δέν εξελέγη ούτε ο ίδιος βουλευτής. Τό 1957 κατήγγειλε τήν καπηλεία του έμφυλιοπολεμικού παρελθόντος από τό «Κράτος τής Δεξιάς» και τίς διακρίσεις μεταξύ πολιτών πρώτης και δεύτερης κατηγορίας, πού έτειναν νά δημιουργήσουν στην Ελλάδα τάξη παριών. Διεκήρυσσε ότι «θά χρειασθεί ίσως νά δημιουργήσωμεν μία Ίκαριαν και διά τά παράσιτα αὐτά τής Δεξιάς», δηλαδή τούς εκμεταλλευτές του αίματος²⁶. Τήν ίδια εποχή, σέ όμιλία του για τά δεκάχρονα του κόμματός του, επέμεινε στην ανάγκη ανανέωσης τής ήγερσίας μέ τή γενιά του Πολέμου και τής Αντίστασης.

Αργότερα, τήν εποχή τής Αποστασίας, ό Μαρκεζίνης θά καταγγείλει και τήν «τυμβωρυχία» του Έθνικου Διχασμού του 1915 από τήν Ένωση Κέντρου²⁷. Είχε καταγγείλει άλλωστε τή μεταπολεμική κοινοβουλευτική δημοκρατία για τόν άδικαιολόγητο πανικό τής έναντι των ήττημένων ανταρπεπτικων δυνάμεων τής άριστερας και τή διατήρηση του θεσμικού πλαισίου των «εκτάκτων μέτρων» του Έμφυλιου²⁸, καθώς και τήν κοντόφθαλμη πολιτική ενός καθεστώτος πού άδυνατούσε νά ανασυγκροτηθεί εκ βάθρων και νά εκσυγχρονισθεί, ώστε νά άρει τίς βαθύτερες αιτίες τής κοινωνικής διαμαρτυρίας και τό όποιο περιθωριοποιούσε τούς πραγματικούς στυλοβάτες του, ενῶ ύπουργοποιούσε παλαιούς κομμουνιστές^{28α}. Τό 1958 πολιτεύθηκε στά πλαίσια τής ΠΑΔΕ (Προοδευτική Αγροτική Δημοκρατική Ένωσις), ή όποία έλαβε 10,5% και στην όποία συμμετείχε και ή ΕΔΑ, και εξελέγη βουλευτής.

Ήταν όμως πιά στό περιθώριο τής πολιτικής ζωής, από τό όποιο δέν θά έβγαινε ποτέ. Ο Μαρκεζίνης δέν ενδιαφερόταν νά έχει φανατικούς όπαδούς, αλλά όρθολογικούς και συνειδητοποιημένους συμμάχους και αποδέκτες του προγράμματός του²⁹. Δέν ανήκε στίς προσωπικότητες πού συγκινούν τά πλήθη, τά όποια άλλωστε δέν κατανοούσαν τούς μαιάνδρους των άπώτερων σκέψεών του. Αλλά, παρά τό μικρό πολιτικό — και φυσικό — του δέμας, ό Μαρκεζίνης ελάμβανε πρωτοβουλίες πού προκαλούσαν έκπληξη και αντίδράσεις. Έτσι, τόν Απρίλιο του 1959, όταν ό πρώτος αντιπρόεδρος τής Σοβιετικής Ένωσης, Αναστάς Μιχογιάν, τόν προσκάλεσε επισήμως στή χώρα του, ό Μαρκεζίνης, παρά τό ψυχοπολεμικό κλίμα, πήγε στή Σοβιετική Ένωση και διεξήγαγε συνομιλίες, ενῶ

στην Αθήνα ό κυβερνητικός τύπος τόν ειρωνευόταν ή τόν εξύβριζε.

Τό 1961 κατέθηκε στίς εκλογές σέ συνεργασία μέ τήν Ένωση Κέντρου και εξελέγη πρώτος βουλευτής Αθηνών, κατορθώνοντας νά εκλεγούν επίσης άλλοι 15 συνεργάτες του. Αλλά ή Ένωση Κέντρου, μέ τόν ανέκδοτο άγωνά της, τραβούσε έναν όρόμο πολύ αντικαθεστωτικό για τόν Μαρκεζίνη. Έτσι, στίς εκλογές του 1963, κατέθηκε μόνος του και έλαβε 3,75% και δύο έδρες. Τό 1964 συνεργάστηκε εκλογικά μέ τήν ΕΡΕ και εξελέγη και πάλι πρώτος βουλευτής Αθηνών, μαζί μέ έπτά συνεργάτες του.

Ήταν φανερό ότι ό κόσμος ψήφιζε ευχαρίστως Μαρκεζίνη, υπό τόν όρο ότι αὐτός θά πολιτευόταν στά πλαίσια ενός ευρύτερου συνασπισμού εξουσίας. Τόν εμπιστευόταν δηλαδή ως ήγετικό στέλεχος, αλλά όχι ως άρχηγό. Ο Μαρκεζίνης, για νά διασώζεται ως βουλευτής, ήταν υποχρεωμένος έτσι νά πολιτεύεται αλλάζοντας διαρκώς συμμαχίες, αφού διαρκώς διαφωνούσε μέ τούς πάντες. Παρά ταύτα, πίστευε πως ή κυβερνητική φθορά των δύο βασικών πόλων εξουσίας θά οδηγούσε τόν ίδιο στό τιμόνι τής κυβέρνησης³⁰.

Στήν πολιτειακή κρίση τής περιόδου 1965-67, ό Μαρκεζίνης δέν κράτησε μία συνεπή και σταθερή στάση. Τό 1965 έδωσε ψήφο άνοχής στην πρώτη κυβέρνηση των αποστατών υπό τόν Νόβα, τρεις εβδομάδες μετά καταψήφισε τόν δεύτερο αποστατή πρωθυπουργό, τόν Τσιριμώκο, και λίγο αργότερα υπεψήφισε τήν τρίτη κυβέρνηση των αποστατών, υπό τόν Στέφανο Στεφανόπουλο, συμμετέχοντας μάλιστα σέ αὐτή μέ εκπρόσωπο έναν δικό του ύπουργό άνευ χαρτοφυλακίου. Λίγο πριν από τό πραξικόπημα, αϊφνιδιαστικά ανακοίνωσε ότι θά άπόσχει από τίς εκλογές και ότι άποσύρεται από τήν πολιτική. Είχε προβλέψει τό πραξικόπημα, όπως ό ίδιος αναφέρει;³¹ Πάντως, ό Μαρκεζίνης άρχισε τότε νά γράφει τούς πρώτους τόμους τής Πολιτικής Ιστορίας τής Νεωτέρας Ελλάδος, πού γνώρισε μεγάλη επιτυχία όταν ό εκδοτικός οίκος «Πάπυρος» τούς εξέδωσε και ως βιβλίο τσέπης.

Αλλωστε, δέν είχε σταματήσει ποτέ νά γράφει. Τό 1949 είχε δημοσιεύσει τό έργο *Από τόν Πόλεμον εις τήν Ειρήνην*, τό 1955 τό *Πορεία προς τόν Λαόν*, έργα μάλλον πολιτικού περιεχομένου, τό 1959 τό *Ο Μακιαβέλι και ή εποχή μας*, καθώς και τό *Η κρίσις του 3ου μ.Χ. αιώνος και τά εξ αὐτοῦ συμπεράσματα*, τό *Η Ελλάς εις τήν Μεσογειακήν Ευρώπην κ.ά.*

Τό 1969 επανήλθε στό προσκήνιο μέ συνέντευξή του, στην οποία έβλεπε μέ τόν συνήθη του ρεαλισμό τή νέα έκτροπική πολιτική κατάσταση. Τό 1973, λίγο πρίν από τό «δημοψήφισμα» τής Δικτατορίας, υποστήριξε τίς «συνταγματικές μεταρρυθμίσεις» του Παπαδόπουλου, αν και μέ επιφυλάξεις. Τελικά, τό 1973, μετά από μακρές διαπραγματεύσεις, δέχθηκε τήν πρωθυπουργία από τόν δικτάτορα, τήν οποία ο ίδιος ο Μαρκεζίνης τότε χαρακτήρισε «δοτή».

Ο αυτοεγκλωβισμένος στό πολιτικό αδιέξοδο Παπαδόπουλος τόν διόρισε πρωθυπουργό, στην ουσία για να κερδίσει χρόνο· και ο Μαρκεζίνης δέχθηκε, μέ τήν απώτερη σκέψη να βραχυκυκλώσει τόν δικτάτορα, ορομολογώντας μία ανεπίστροφη διαδικασία έκδημοκρατισμού. Γι' αυτό πίεζε ασφυκτικά τόν δικτάτορα να δεχθεί τήν προκήρυξη εκλογών σε σύντομο χρονικό διάστημα. Άλλά παρ' ότι πολλοί παλαιοί πολιτικοί είχαν παρασκηνακά δεχθεί τή λύση Μαρκεζίνη, τό Πολυτεχνείο και τά όσα επακολούθησαν ανέτρεψαν τούς σχεδιασμούς του. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι τή «δοτή» βραχύβια οκτωβριανή του κυβέρνηση ανέτρεψαν οι μυστικές υπηρεσίες των ΗΠΑ, διότι δέν δέχθηκε να διευκολύνει τόν Έκτο Στόλο στόν αραβοϊσραηλινό πόλεμο³². Τό αποτέλεσμα έτσι ήταν να του μείνει η ρετσινιά του χουντικού, ενώ ο ίδιος ήθελε πράγματι να πετύχει αυτό που τελικώς επέτυχε ο Καραμανλής μερικούς μήνες αργότερα, προλαμβάνοντας όμως τήν κυπριακή καταστροφή.

Ο Μαρκεζίνης υποστηρίζει³³ ότι, εάν παρέμενε στην εξουσία, δέν θα συνέβαινε η κυπριακή τραγωδία και ότι η Ελλάδα θα απορροφούσε ομαλότερα τήν παγκόσμια ενεργειακή κρίση. Από τίς αρχές κιόλας τής απριλιανής Δικτατορίας, ο Μαρκεζίνης διατηρούσε επαφή μέ ύψηλόβαθμα στελέχη τής χούντας, π.χ. τόν Στ. Παττακό³⁴. «Εγώ ανήκον εις εκείνους οι οποίοι επεδίωκον κατά ήρεμον τρόπον τήν ταχύτεραν έξοδον εις τήν ομαλότητα», γράφει³⁵. Σε κάποια μάλιστα συνέντευξή του είχε δηλώσει ότι «τό τέλος θα κρίνει τήν 21η Άπριλίου»³⁶. Ο Μαρκεζίνης θυμάται ότι ο εκδότης τής Έστίας Κύρος Κύρου επεδίωκε τήν παράδοση τής κυβέρνησης από τούς Συνταγματάρχες στόν Μαρκεζίνη τό 1969-70. «Μετά τό έκρινε πλέον αργά. Και πράγματι», γράφει ο Μαρκεζίνης³⁷. Παρά ταυτα, δέν ταυτιζόταν μέ τήν «πολιτική τής γέφυρας», γιατί θεωρούσε ανέφικτη μία πολιτική σύνθεση πολιτικών-στρατιωτικών, λόγω διαφορας νοοτροπίας. Άλλά αποσκοπούσε σε μία κοινή

συμπεφωνημένη μεθοδολογία για τήν ομαλή έξοδο από τή δικτατορία.

Κατά έναν περίεργο τρόπο, ο Μαρκεζίνης — ο οποίος ήταν, κατά δήλωσή του, ο «πατήρ» τής εγκαταστάσεως των αμερικανικών αμυντικών βάσεων στην Ελλάδα τό 1951-52 — αντετέθη σφόδρα τό 1972 στην παραχώρηση διευκολύνσεων έλλημενισμού στόν αμερικανικό Έκτο Στόλο τής Μεσογείου. Έμφανίσθηκε, μέ δηλώσεις του στόν Τύπο, υπέρμαχος τής εθνικής ανεξαρτησίας, έχθρός του πλέγματος κατωτερότητας έναντι των ξένων και ευρωπαϊστής περισσότερο για πολιτικούς παρά για οικονομικούς λόγους. Υποστήριξε ότι ως θιασώτης τής ελληνοαμερικανικής φιλίας θεωρούσε ότι συνέφερε και τούς ίδιους τούς Άμερικανούς μία ελληνική άρνηση να δοθούν οι διευκολύνσεις έλλημενισμού (!). Επίσης θεωρούσε ότι έμεναν ακόμη εκκρεμότητες σχετικά μέ τίς αμερικανικές βάσεις στην Ελλάδα, τίς οποίες επεδίωκε να ρυθμίσει. Ταυτόχρονα, έκανε συνεχώς επαφές μέ διπλωμάτες διαφόρων χωρών, τής Ρωσίας συμπεριλαμβανομένης.

Αυτή η στάση του Μαρκεζίνη, που δέν αιτιολογείται επαρκώς στις Άναμνήσεις του, αντιφάσκει όχι μόνον προς τήν προηγούμενη στάση του, αλλά και προς τίς επιδιώξεις του να αναλάβει τήν πρωθυπουργία, τήν εποχή εκείνη. Ο Μαρκεζίνης αποσκοπούσε, μέ συνεχείς επαφές μέ ξένους παράγοντες και στελέχη τής χούντας, να δημιουργήσει κλίμα υπέρ μίας διεξόδου από τή δικτατορία, υπό τήν ήγεσία του. Άναφέρει στις Άναμνήσεις του ότι ο Παττακός, από τό 1973, είχε αλλάξει στάση και ανησυχούσε για τήν επιδείνωση τής οικονομικής κατάστασης. Πράγματι³⁸, οι πρώτες ένδειξεις οικονομικής κατάρρευσης ήταν ορατές από τό 1972.

Ο Μαρκεζίνης πίστευε ότι τά στρατιωτικά καθεστώτα ανατρέπονται είτε από έσωτερική διαμάχη — όπως παρ' όλιγον να συμβεί τόν Αύγουστο 1970 και τελικώς συνέβη τόν Νοέμβριο 1973 μέ τόν Παπαδόπουλο — ή από έξωτερική καταστροφή — όπως τόν Ιούλιο 1974 μέ τόν Ιωαννίδη. Μέσα σε αυτήν τή διεκυστίνδα προσπαθούσε να παίξει τό προσωπικό του παιχνίδι. Μέ τόν ίδιο τόν Παπαδόπουλο είχε κάποιες επαφές από τό 1968, που όμως είχαν διακοπεί διότι ο Μαρκεζίνης επέμενε να γίνουν εκλογές. Τόν Ιούνιο 1973 ο Παπαδόπουλος αποφάσισε να κατασκευάσει τήν «έκβαση» από τή δικτατορία («καλόν χωρίον η τυραννίς, άλλ' ουκ έχει έκβασιν», κατά τόν Σόλωνα). Τήν 1η Ιουνίου συναντήθηκαν μέ τόν Μαρκεζίνη στό έξοχικό σπίτι του

δικτάτορα, στο Λαγονήσι. «Κατά τήν πρώτην ἐκείνην συνάντησιν περισσότερον ἤκουον καί πολύ ὀλίγον ὀμίλου», ἀφηγεῖται ὁ Μαρκεζίνης³⁹. Ὁ ἀκατάσχετα φλύαρος δικτάτορας εἶχε ἀποστομώσει καί τόν πληθωρικό Μαρκεζίνη.

Ὁ Παπαδόπουλος τοῦ πρότεινε νά σχηματίσει κυβέρνηση μετά τή διεξαγωγή πολιτειακοῦ δημοψηφίσματος. Ἀκολούθησε ἀνταλλαγή ἀπόψεων, γραπτῶς καί προφορικῶς, μεταξύ τῶν δύο ἀνδρῶν. Ὁ Μαρκεζίνης ἦταν πρόθυμος νά γίνει πρωθυπουργός, μέ πρόεδρο-δικτάτορα τόν Παπαδόπουλο, ὑπό τόν ὄρο τῆς διεξαγωγῆς ἐκλογῶν. Πίστευε ὅτι οἱ ἐκλογές, ἐάν γίνονταν, θά ὀδηγοῦσαν σέ μία διαδικασία χωρίς ἐπιστροφή πρὸς τόν κοινοβουλευτισμό. Τῆ διαδικασία αὐτή θά καρπωνόταν ὁ ἴδιος. «Ἴσως νά μήν κερδίξαι τίς ἐκλογές», εἶπε πολλά χρόνια ἀργότερα στόν γράφοντα, «ἴσως καί νά μήν ἐλάβανα κἂν μέρος. Ἄλλά θά ἀποκτοῦσα τόν τίτλο τοῦ ἀνθρώπου πού ὀδήγησε τή χώρα ἀναίμακτα ἀπό τή δικτατορία στή δημοκρατία, καί μέ αὐτόν τόν τίτλο θά πολιτευόμουν στή συνέχεια»⁴⁰.

Ὁ Μαρκεζίνης δέν διέθετε ὅμως στό ἐγχείρημα αὐτό βασικά ἐφόδια: λαϊκό ἔρεισμα καί τήν ἐξωτερική ὑποστήριξη. Ὁ πολιτικός κόσμος, βέβαια, εὐχαρίστως θά ἐβλεπε νά ἐπιτυγχάνει τό πείραμα Μαρκεζίνη, διότι ἔτσι θά ἀποκαθιστοῦσε ἀνώδυνα τήν κυριαρχία του. Ὁ Μαρκεζίνης, συνεπῆς στόν ἑαυτό του, θά ἔχυνε καί πάλι τήν καρδιάρα μόλις θά τή γέμιζε μέ τό γάλα.

Ὁ Μαρκεζίνης δέχθηκε οὐσιώδεις παραχωρήσεις στή χούντα: τόν ἔλεγχο τῶν ὑπουργείων Ἐθνικῆς Ἀμύνης καί Δημοσίας Τάξεως διατήρησε ὁ Παπαδόπουλος. Ἔθεσε ὡς ὄρο τή διεξαγωγή γενικῶν ἐκλογῶν στίς ἀρχές τοῦ 1974, πράγμα τό ὁποῖο ὁ Παπαδόπουλος δέχθηκε. Ἡ οἰκονομική κρίση ἀνησυχόυσε τούς κύκλους τῆς χούντας πού ἦσαν ὑπεύθυνοι γιά τήν οἰκονομία, μέ ἐπικεφαλῆς τόν Μακαρέζο, καί ἤθελαν νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τίς εὐθύνες τους καί ταυτόχρονα νά ἀξιοποιηθεῖ ὁ ταλαντοῦχος Μαρκεζίνης.

Ὁ Μαρκεζίνης ζήτησε ἐπίσης νά δημιουργηθεῖ ὑπουργεῖο Ἐνέργειας, στό ὁποῖο θά ὑπάγονταν τά καύσιμα, ἡ ΔΕΗ, τά διυλιστήρια κλπ. Πίστευε, ἂν καί δέν ἦταν κρατιστής, ὅτι ὁ τομέας τῆς ἐνέργειας ἔπρεπε ὅπωςδήποτε νά τεθεῖ ὑπό τόν ἔλεγχο τοῦ κράτους. Θά δημιουργοῦσε παράλληλα ὑφυπουργεῖο Καθαριότητας τῆς Ἀτμόσφαιρας. Ἡ ἰδέα τοῦ Μαρκεζίνη ἦταν πράγματι τολμηρή καί πρωτοποριακή, μιά καί ἀκριβῶς ἐκείνη τήν ἐποχή δημιουργήθηκαν στίς ΗΠΑ καί σέ ἄλλες χώρες ὑπουργεῖα γιά τήν Ἐ-

νέργεια λόγω τῆς πετρελαϊκῆς κρίσης τοῦ 1973. Σκόπευε δέ νά καλέσει Βρεταννοὺς εἰδικούς γιά νά τό ὀργανώσουν, ὅπως εἶχε κάνει ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος⁴¹.

Ὁ Παπαδόπουλος δέχθηκε νά διορισθοῦν σέ ὑπουργεῖα ἐκπρόσωποι τοῦ παλαιοῦ πολιτικοῦ κόσμου καί ὁ Μαρκεζίνης ἀντίστοιχα δέχθηκε νά γίνουν ὑπουργοί του κάποια στελέχη τῆς χούντας. Τό πρόγραμμα τοῦ Μαρκεζίνη ἦταν βασισμένο στή λιτότητα, στή δραστηκὴ περιοχὴ τῶν δημοσίων δαπανῶν, στήν ἐπιβολὴ δελτίων γιά τή βενζίνη. Ἄλλά, καθὼς δέν διέθετε λαϊκὴ ψήφο, ἐπέδωκε ἀπλῶς μία συνετὴ διαχείριση καί σχεδιασμό γιά τό μέλλον. Σέ σημείωμά του πρὸς τόν Παπαδόπουλο ἀνέφερε ἀκόμη καί τό θέμα τῆς «ἐντὸς προκαθορισμένου πλαισίου συμμετοχῆς τῶν ἐργαζομένων εἰς τήν παραγωγή».

Ὁ Μαρκεζίνης ἔδειχνε ὅμως συχνά ἐνδοτικὸς ἐναντι τοῦ Παπαδόπουλου. Δέχθηκε, παραδείγματος χάρι, τὰ προσκόμματα πού ἔθετε τό «Συνταγματικό Δικαστήριον» τῆς χούντας γιά νά ἐπιβραδύνει τίς ἐκλογές, ὡς ἐάν τό ὄργανο αὐτό νά ἦταν κάτι παραπάνω ἀπὸ μία φάρσα. Ἡ ἐνδοτικότητά του ὀφειλόταν στό γεγονός ὅτι ἡ πρωθυπουργία του ἦταν δοτὴ. Τόν ὄρο τόν εἰσήγαγε ὁ ἴδιος. Γράφει στίς Ἀναμνήσεις του⁴² ὅτι τοῦ ἄρесе νά πλάθει νέες λέξεις, ὅπως ὁ πατέρας του. Ἐπικαλεῖται μάλιστα — δικαίως — πλῆθος ἄλλων δοτῶν κυβερνήσεων στή νεώτερη ἐλληνικὴ ἱστορία, πού δέν θεωρήθηκαν παράνομες, οὔτε χλευάστηκαν, ὅπως ἡ δική του. Διαμαρτύρεται γιά τή γενικὴ κατακραυγὴ ἐναντίον του, πού κυριάρχησε στή Μεταπολίτευση, θεωρώντας ὅτι «ὄλος ὁ ἰονεσικὸς κόσμος τοῦ παραλόγου ὠχρίᾳ ἐνώπιον τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητος»⁴³. Δέν κατάλαβε ὅτι ἡ ἀντιδημοτικότητά του, μετά τήν πτώση του, ἦταν σέ μεγάλο βαθμὸ προέκταση τῆς ἀντιδημοτικότητάς του πρὸ τῆς δικτατορίας.

Ὁ Μαρκεζίνης προσπαθοῦσε νά ἀξιοποιήσει πρὸς ὄφελός του τίς ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις καί διαμάχες τῆς χούντας καί τή γενικὴ δυσἀρέσκεια πρὸς τό πρόσωπο τοῦ Παπαδόπουλου. Ὁ ἴδιος ὅμως παραδέχεται ὅτι ὑπερτίμησε τή δύναμη τοῦ Παπαδόπουλου τό 1973 καί δέχθηκε νά σχηματίσει κυβέρνηση, ἐνῶ, ἐάν γνώριζε ὅτι ὁ δικτάτωρ εἶχε χάσει τόν ἔλεγχο τοῦ στρατεύματος, θά ἤρνεϊτο. «Ἀκόμα διερωτῶμαι πῶς ἄνθρωπος τῆς εὐφύας τοῦ Γ. Παπαδοπούλου καί μέ τήν μακρὰν πείραν ἀξιωματικοῦ εἰς τήν Ὑπηρεσίαν Πληροφοριῶν, ἦτο δυνατόν νά κάμνη τόσο κακὰς ἐκτιμήσεις...», γράφει⁴⁴. Μήπως ὅμως ὁ δι-

κτάτωρ προέβη στη λύση Μαρκεζίνη ακριβώς διότι είχε τέτοιες πληροφορίες; Ο Μαρκεζίνης δέχθηκε ενθαρρυντικά μηνύματα από πολιτικούς, ακόμη και της άριστερας. Υπέρ της λύσεως Μαρκεζίνη είχαν ταχθεί άριστεροί πολιτικοί όπως ο Ήλιος Ήλιου και ο Αντώνης Μπριλλάκης.

Η σύνθεση της κυβέρνησης του Μαρκεζίνη ήταν ενδεικτική για τον συμβιβασμό που έκανε και την ενδοτικότητα του έναντι της χούντας: για να καθησυχάσει τον Παπαδόπουλο ή, πιθανώς, από ανησυχία μήπως αυτός μετανιώσει, ο Μαρκεζίνης σχημάτισε στις 8 Οκτωβρίου 1973 μία κυβέρνηση στην οποία οι οκτώ από τους είκοσι υπουργούς ήταν μέλη των προηγούμενων δικτατορικών κυβερνήσεων. Οι υπόλοιποι ήταν ως επί το πλείστον παλαιοί συνεργάτες του Μαρκεζίνη από το Κόμμα των Προοδευτικών ή υπηρεσιακοί παράγοντες. Στις Αναμνήσεις του⁴⁵ παραδέχεται ότι διόρισε υπουργό Γεωργίας τον καθηγητή Γ. Κουτσουμάρη επειδή του τον υπέδειξαν «ίσχυροί εκπρόσωποι του βιομηχανικού κόσμου, εις την γνώμη των οποίων είχαν και διατηρώ εμπιστοσύνη».

Σέ όλη τη διάρκεια της βραχύβιας διακυβέρνησώς του, πίεζε συνεχώς τον Παπαδόπουλο για εκλογές. Άλλά ήταν έντελως πειθήνιος στα κελεύσματά του. Έτσι, ο ίδιος γράφει ότι επισκέφθηκε τον Παπαδόπουλο για να υποβάλει τον τελικό κατάλογο των υπουργών και ότι του έθεσε υπ' όψιν τό κείμενο των προγραμματικών δηλώσεων⁴⁶. Άλλοι γράφει ότι ο Παπαδόπουλος τον «παρεκάλεσε» να αναστείλει τις προγραμματισμένες συνεντεύξεις του⁴⁷. Στην ουσία, ο Μαρκεζίνης, συνδιαλεγόμενος μέ υποτέλεια προς τή χούντα, απέτυχε να προκαλέσει αλλαγή ψυχικών καταστάσεων, υπόβαθρο απαραίτητο για κάθε ουσιαστική μεταβολή. Στην πρώτη του συνέντευξη, πού έδωσε στον Eric Rouleau της εφημερίδας *Le Monde*, μόλις έγινε πρωθυπουργός, ο Μαρκεζίνης αναφέρει ότι σέ περίπτωση πού αποτύγχανε θά τον διαδεχόταν «Έλληνας Καντάφι χωρίς πετρέλαια». Καί σέ αυτό δικαιώθηκε, όπως και σέ όλες τις άλλες προδλέψεις του.

Ο Μαρκεζίνης ήθελε να πραγματοποιήσει μία πολιτικοποίηση μέ περιορισμένη εμβέλεια: «Ουδείς θά ήμποδίετο να συμμετάσχει», γράφει⁴⁸, «έκτός εάν απέβλεπε εις τήν ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος». Στη συνάντησή του μέ τον Rouleau δήλωσε όμως ότι, εάν εξαρτάτο μόνον από αυτόν, θά νομιμοποιούσε άμέσως τό ΚΚΕ. Πάντως, ο ξένος τύπος και οι ΗΠΑ αν-

τιμετώπισαν μάλλον ευμενώς τήν πρωθυπουργοποίηση του Μαρκεζίνη.

Κύριος στόχος του Μαρκεζίνη ήταν οι εκλογές. Μέσω αυτών ήλπιζε να εξουδετερώσει τή χούντα, κατανοώντας ότι μέχρι τότε θά ήταν όμηρος του Παπαδόπουλου και των στρατιωτικών. Οι εκλογές όμως, εάν γίνονταν, θά δημιουργούσαν άμέσως διαφορετικό κλίμα. Στην *Spiegel* δήλωσε ότι θά διεξήγαγε εκλογές χωρίς στρατιωτικό νόμο, μέ ελεύθερο ραδιόφωνο και τηλεόραση, ελευθεροτυπία, ελεύθερες συγκεντρώσεις, χρηματοδότηση των κομμάτων κλπ.

Είχε όρίσει συνέντευξη τύπου για τις 17 Νοεμβρίου, στην οποία θά ανακοίνωνε τή διεξαγωγή εκλογών στις αρχές του 1974. Ο ίδιος υποπεύεται μήπως τό πραξικόπημα του Ίωαννίδη έγινε ακριβώς για να αποτραπεί ή εξαγγελία των εκλογών, πού θά δρομολογούσε εξέλιξεις και θά άλλαζε τό κλίμα. Είχε πληροφορίες άλλωστε ότι υπήρχαν ομάδες αδιάλλακτων νέων αξιωματικών, πού φοβόντουσαν ότι ή πολιτικοποίηση Μαρκεζίνη θά οδηγούσε σέ επιστροφή στο παλαιοκομματικό παρελθόν.

Ο Μαρκεζίνης ουσιαστικά δέν πρόλαβε να ασκήσει κυβερνητική εξουσία, διότι διετέλεσε πρωθυπουργός επί σαράντα μόνον ήμέρες. Άλλωστε, όπως και ο ίδιος παραδέχεται⁴⁹, ή «χάραξίς ριζοσπαστικής οικονομικής πολιτικής... προϋποθέτει ισχυράν κυβέρνησιν, περιεβλημένην δηλαδή τήν διά τής ψήφου έκφρασθείσαν λαϊκήν εμπιστοσύνην». Ο πληθωρισμός ανέβαινε, ή δραχμή ήταν συνδεδεμένη μέ τό υποτιμημένο δολάριο — «άνευ αποχρώντος λόγου», κατά τον Μαρκεζίνη⁵⁰ — και κατέρρεε. Διατίμηση είχε επιβληθεί, τό «καπέλο» είχε εμφανισθεί, οι εισαγωγές ακρίβαιναν, τό μέλλον διαγραφόταν ζοφερό. Ο Μαρκεζίνης άποσκοπούσε να αντιστρέψει τό οικονομικό κλίμα και τήν ψυχολογία της αγοράς, μέσω τής προοπτικής εκδημοκρατισμού. Δέκα ήμέρες μετά τήν όρκωμοσία του, ο Μαρκεζίνης εξέγγειλε οικονομικά μέτρα επείγοντος χαρακτήρος καθώς και πολιτική λιτότητας και περιστολής των δημοσίων δαπανών. Θεωρούσε άπαράδεκτο ταμπού τό δόγμα της ανελαστικότητας των δημοσίων δαπανών, ακόμη και των δαπανών κοινωνικής πρόνοιας.

Η κυβέρνηση Μαρκεζίνη αποφάσισε επίσης να προσαρμόσει τις τιμές των αγροτικών προϊόντων στα επίπεδα της ΕΟΚ, κατήργησε τό σύστημα έλέγχου των τιμών, μέ ελάχιστες εξαιρέσεις, και άφησε να λειτουργήσει φυσιολογικά ο νόμος προσφοράς και ζήτησης, έθεσε θέμα αυ-

στηρότερης εφαρμογής των πιστωτικών περιορισμών και καθιέρωσε προθεσμιακή αγορά συναλλαγμάτων. Παράλληλα, έλαβε μέτρα για την αντιμετώπιση της πετρελαϊκής κρίσης. Είχε δώσει εντολή να τεθεί σε εφαρμογή το δελτίο βενζίνης από τις 10 Ιανουαρίου 1974, πράγμα που δεν έγινε λόγω της ανατροπής του. Ο Μαρκεζίνης επίσης προσπάθησε να προσεταιρισθεί το στράτευμα, προτείνοντας στον αρχηγό ενόπλων δυνάμεων πενταετές εξοπλιστικό πρόγραμμα, ύψους δισεκατομμυρίου δολαρίων. Έτσι προτίθετο να χρησιμοποιήσει στην ουσία την οικονομική εξουσία που του παραχώρησε η χούντα για να παρέμβει στο στράτευμα.

Όλη όμως η δραστηριότητα του Μαρκεζίνη, πράγματι υπερβολική για το ελάχιστο χρονικό διάστημα που παρέμεινε στην πρωθυπουργία, κινείται περισσότερο στη σφαίρα των προθέσεων. Η Ιστορία ακολουθήσε τον δικό της, τραγικό για την Ελλάδα, δρόμο, επιβεβαιώνοντας τη χειρότερη δυνατή έκδοχή. Και αγνοώντας τις προσπάθειες του Μαρκεζίνη. Ο ίδιος ο Μαρκεζίνης ανέφερε σε κάθε ευκαιρία — γραπτώς και προφορικώς — ότι η κύρια αιτία της ανατροπής του υπήρξε το γεγονός ότι αρνήθηκε να παραχωρήσει τη βάση της Σούδας στην αμερικανική αεροπορία κατά τη διάρκεια του αραβοϊσραηλινού πολέμου. Η ανάλυση του Μαρκεζίνη πάσχει στο εξής σημείο: αν αυτή ήταν η αιτία, ο υπεύθυνος δεν ήταν ο Μαρκεζίνης αλλά ο Παπαδόπουλος, ο πανίσχυρος δικτάτωρ. Αυτός ήλεγχε, και όχι ο Μαρκεζίνης, την εξωτερική και την άμυντική πολιτική της Ελλάδος. Η πτώση του Παπαδόπουλου ήταν ο στόχος — εάν ήταν — αυτών που εξοργίσθηκαν με τη στάση της Ελλάδος στον αραβοϊσραηλινό πόλεμο του 1973 και η πτώση αυτή συμπάρεσε και τη δοτή κυβέρνηση Μαρκεζίνη.

Ο Μαρκεζίνης εκτιμά⁵¹ ότι τα γεγονότα του Πολυτεχνείου άρχισαν ως φοιτητική διαμαρτυρία και κατέληξαν τακτική επιχείρηση εξυπηρετούσα άλλους σκοπούς, έντελως αντίθετους προς αυτούς των φοιτητών. Την έκτροπή αυτή των σκοπών του Πολυτεχνείου οργάνωσαν και αξιοποίησαν, κατά τον Μαρκεζίνη⁵², οι σκληροπυρηνικοί της χούντας, οι οποίοι θεωρούσαν την πολιτικοποίηση που επιχειρούσε να κάνει ο Μαρκεζίνης ως απόδειξη χρεωκοπίας της 21ης Απριλίου. Ο Μαρκεζίνης, που ήταν ο πρώτος αστός πολιτικός που οργάνωσε πολιτική νεολαία τη δεκαετία του '50, συμφώνησε με την αναβολή των φοιτητικών εκλογών διότι θεωρούσε ότι έπρεπε

να προηγηθούν οι εθνικές εκλογές. Η αναβολή αυτή εξαγρίωσε τον φοιτητικό κόσμο και δρομολόγησε τα γεγονότα του Πολυτεχνείου.

Κατά τη διάρκεια της τραγικής εβδομάδας που προηγήθηκε της 17ης Νοεμβρίου 1973, φάνηκε η αδυναμία, η μοναξιά και η όμηρεια του Μαρκεζίνη, που παρακολουθούσε ανήμπορος τις εξελίξεις. Δεν παραιτήθηκε, πράγμα που θα διέσωζε τουλάχιστον την πολιτική του οντότητα. Δεν διαχώρισε καν τη θέση του από τη χούντα, και στά άπομνημονεύματά του βρίσκεται στη δυσάρεστη θέση να δικαιολογήσει τη στάση των οργάνων της χούντας έναντι των φοιτητών, ισχυριζόμενος ότι δεν υπήρξαν θύματα κλπ. Ήταν μακριά από το λαό, πολιτικά απομονωμένος, οι πληροφορίες του έφθαναν από υπηρεσιακά όργανα της χούντας, διπλωμάτες και ηλικιωμένους πρώην πολιτικούς, εκπροσώπους άλλων εποχών. Δεν είχε συλλάβει τον ρυθμό των καιρών, αν και ιστορικός, και μάλιστα πάντα πρωτοποριακός και άλλοτε μπροστά από την εποχή του.

«Έσπερούμην πληροφοριών», γράφει ο ίδιος⁵³. Έενος ανταποκριτής⁵⁴ του τηλεφώνησε για να μάθει τί συμβαίνει. «Εκείνος έτηλεφώνει εις μέε διά να πληροφορηθί και έγώ τον ήρώτων τί συνέβαινε». Και ήταν ο Πρωθυπουργός της χώρας. Εκτιμά μάλιστα ότι «ή εις τό Πολυτεχνείον έκτραχυνσις εις τοῦτο άπεσκόπει, να προλάβη την συνέντευξιν τύπου». Και αν ακόμα ήταν έτσι, ο Μαρκεζίνης άδυνατούσε να καταλάβει τό βασικό αποτέλεσμα του Πολυτεχνείου: την πλήρη άποκοπή της χούντας από κάθε λαϊκό έρεισμα, την άνοδο των «κανταφικών» στοιχείων και του μοιραίου για την Ελλάδα ανθρώπου, του Ίωαννίδη.

Γιά να αντιληφθεί κανείς την έξωπραγματική συμπεριφορά του Μαρκεζίνη, αρκεί να διαβάσει τη σελίδα 417 των άπομνημονευμάτων του, όπου γράφει ότι τό πρωθυπουργικό γραφείο του χρησιμοποιήθηκε για σύσκεψη υπό τον Παπαδόπουλο. Ο ίδιος είχε ήδη κανόνισει κάποιες άκροάσεις στην Αίθουσα των Τροπαίων και μπαινόβγαινε μεταξύ των άκροάσεων στο πρωθυπουργικό γραφείο του, άδυνατώντας — ο ίδιος γράφει — να παρακολουθήσει τη συνέχεια της σύσκεψης. Άλλά — τό χαρακτηριστικώτερο — γράφει στην ίδια σελίδα: «Η λαμπρή Αίθουσα των Τροπαίων έχρησιμοποιείτο διά δακτυλογράφους του Συμβουλίου της Έπικρατείας. Επί των ήμερών μου εύπρεπίσθη και έπρόκειτο να άποκατασταθί πλήρως εις την άρχικήν της μορφή, μέ άντικειμενικόν σκοπόν να χρησιμεύη εις

ἐπισήμους δεξιώσεις τῆς Βουλῆς». Αὐτή ἦταν προφανῶς καί ἡ σημαντικώτερη ἀρμοδιότητα τοῦ Μαρκεζίνη, «ἐπί τῶν ἡμερῶν του».

Κι ἂν ἀκόμα ὅλα αὐτά ἔγιναν λόγῳ τῆς ἀντιμερικανικῆς στάσης τῆς χούντας στόν ἀραβοϊσραηλινό πόλεμο, τότε βάσει ποίας λογικῆς ὁ Μαρκεζίνης ἀφηγεῖται ὅτι «ἐπιστρέφας ἀμέσως εἰς τό γραφεῖον μου συνειργάσθην μέ τούς συνεργάτας μου καί τό μόνον τό ὅποιον ἐματαίωσα ἦτο ἐπίσκεψις Ἀμερικανῶν βουλευτῶν, οἱ ὅποιοι μεταβαίνοντες εἰς τό Ἰσραήλ εἶχον διακῶφι ἐπ' ὀλίγον εἰς τάς Ἀθήνας»⁵⁵; Ὁ πάπας τοῦ ρεαλισμοῦ, ὁ ὑπέρμαχος τῶν συνομιλιῶν Μαρκεζίνης, ἀγνόησε ἔτσι ἐπιδεικτικά τήν ὑπερδύναμη;

Εἶναι ἐκτός πραγματικότητος καί μία ἄλλη ἀναφορά τοῦ Μαρκεζίνη⁵⁶. «Τό Πολυτεχνεῖον δηλαδή καί ἂν εἶχε μείνει ἀπλῶς φοιτητική ὑπόθεσις δέν μπορούσε νά ρίψει δικτατορίαν. Διότι ὅταν ἔγινε δέν ὑπῆρχε δικτατορία. Ἦμουν πρωθυπουργός ἐγώ, ὁ ὅποιος ἐπροχώρου ὀπισθῶς πρὸς ἐκλογάς».

Παρά τόν τραγικό τερματισμό τῶν γεγονότων μέ τήν εἰσβολή τῶν τάνκ στό Πολυτεχνεῖο καί τή «νίκη» τους ἐναντίον ἄοπλων παιδιῶν — τῶν ἴδιων τάνκ πού δέν τόλμησαν νά ἀντιμετωπίσουν τήν τουρκική εἰσβολή στήν Κύπρο, λίγους μῆνες ἀργότερα — ὁ Μαρκεζίνης ἐπέμενε πεισματικά στίς θέσεις του, ὅταν ὅλα γύρω του κατέρρεαν. Προγραμμάτισε νέα συνέντευξη τύπου γιά τίς 28 Νοεμβρίου, ὅπου ἐπρόκειτο νά ἐξαγγεῖλει ἐκλογές γιά τίς 10 Φεβρουαρίου 1974. Δέν εἶχε ἀντιληφθεῖ τή μεταβολή τῶν συσχετισμῶν, οὔτε τίς πολιτικές καί ψυχολογικές συνέπειες τοῦ Πολυτεχνείου. Ὑπέβαλε τό κείμενο τῆς συνέντευξης τύπου στόν Παπαδόπουλο⁵⁷, ὁ ὅποιος τό προσυπέγραψε καί «διέγραψε μόνον μίαν φράσιν ἀνευ σημασίας, ἀλλά κάπως δυναμένη νά τόν θιξῆ». Ὁ Μαρκεζίνης, δηλαδή, ἂν καί πρωθυπουργός, δέν εἶχε οὔτε τό δικαίωμα τοῦ ἐλεύθερου λόγου. Μάλιστα, τά πολυγραφημένα ἀντίγραφα τῆς συνέντευξης ἀνέλαβε νά ἐκδώσει ὁ ὑπασπιστής τοῦ Παπαδόπουλου. Ἔτσι, ἡ τυπική ἀπόλυση τοῦ Μαρκεζίνη ἀπό τήν πρωθυπουργία, ἀπό τή νέα χούντα τοῦ Ἰωαννίδη, τελικῶς στερεῖται οὐσιαστικῆς σημασίας.

Μετά τή Μεταπολίτευση, ὁ Μαρκεζίνης ἐκλήθη σέ ἀπολογία. Ἀπάντησε μέ μακροσκελές ἀπαντητικό ὑπόμνημα καί ἀπαλλάχθηκε. Ἀσχολήθηκε μέ τή συνέχεια τῆς *Πολιτικῆς Ἱστορίας* του, ἀλλά δέν εἶχε πάψει νά πιστεύει στό ἄστρο του. Ἀποπειράθηκε ξανά νά πολιτευθεῖ τό 1981 καί τό 1985, στήν πρώτη μάλιστα περίπτωση

ἐξέλεξε καί ἕναν εὐρωβουλευτή. Ἀλλά τό ποσοστό του ἦταν ἐλάχιστο, ἡ δέ ἐλληνική κοινωνία τόν ἀντιμετώπισε μέ ἀντιπάθεια καί εἰρωνεία, ἐχοντάς τον ταυτίσει καί μέ τή Δικτατορία. Στίς Ἀναμνήσεις του ἔγραψε μέ πικρία ὅτι «ὀφείλω δέ ἐπί τῆ εὐκαιρία νά ἀναγνωρίσω ὅτι πολλά ὀφείλω εἰς τούς γελοιογράφους, οἱ ὅποιοι, ἀποτελεσματικώτερον ἴσως παντός ἄλλου, συνειργήσαν ὥστε νά γίνω πασίγνωστος καί εἰς τήν τελευταίαν ἄκρην τῆς Ἑλλάδος»⁵⁸. Τό 1983 ἐξεδήλωσε στόν γράφοντα τήν ἀκράδαντη πεποίθησή του ὅτι ἡ ὥρα του νομοτελειακά πλησίαζε, ἐφ' ὅσον ἡ Νέα Δημοκρατία εἶχε ἀποτύχει καί ἡττηθεῖ, ἐνώ τό ΠΑΣΟΚ κατέρρεε.

Ὅπως πάντα, οἱ προβλέψεις πού ἔκανε γιά τόν ἑαυτό του διαψεύδονταν, σέ ἀντίθεση μέ τίς προβλέψεις πού ἔκανε γιά τόν κόσμον καί τήν Ἑλλάδα, πού ἐπαληθεύονταν μέ ἐντυπωσιακή ἀκρίβεια. Εἶχε προβλέψει τήν πετρελαϊκή κρίση ἀπό τό 1971 καί εἶχε μάλιστα προτείνει τήν ἔνωση τῶν χωρῶν-καταναλωτῶν τοῦ πετρελαίου σέ Ὄργανισμό ἀντίστοιχο μέ τόν ΟΠΕΚ. Εἶχε προβλέψει τήν ἀνατροπή του τό 1973 ἀπό «Ἑλληνα Καντάφι». Τό 1983, σέ ἀνύποπτο χρόνο, εἶχε προβλέψει στόν γράφοντα ὅτι «τά Βαλκάνια θά λιβανοποιηθοῦν». Εἶχε γράψει ἄλλωστε στίς Ἀναμνήσεις του γιά «... τάς ἀγνώστους, ἐπικίνδυνους ἐξελίξεις διά τήν Ἑλλάδα, αἱ ὅποια θά ἀκολουθήσουν τόν θάνατο τοῦ Τίτο»⁵⁹. Τό δέ 1990 εἶχε προφητεύσει, πάλι στόν γράφοντα, μεγάλα γεωπολιτικά δεινά γιά τήν ἴδια τήν Ἑλλάδα, τά ὅποια — εὐτυχῶς — δέν ἐπαληθεύθησαν, τουλάχιστον μέχρι σήμερα (2001).

Ὡς προσωπικότητα, ὁ Σπύρος Μαρκεζίνης, ὅπως τόν γνώρισε ὁ γράφων ἀλλά καί παλαιότεροι, ἦταν ἕνας βραχύσωμος ἄνθρωπος, μέ χαρακτηριστική δυσμορφία, ὑπερκινητικός, μέ πανέξυπνο βλέμμα, ἀκατάσχετα φλύαρος. Ἐξέπεμπε ὑπερβολική αὐτοπεποίθησι καί ἀπόλυτη — ἐξωπραγματική — πίστη στό ἄστρο του. Μπορούσε νά μιλά συνεχῶς, μονολογώντας· ὁ διάλογος δέν ἦταν τό δυνατό του σημεῖο. Εἶχε ἐκπληκτική μνήμη, γνώσεις, χιούμορ καί εὐφράδεια. Ἀλλά ἔπρεπε κανείς νά διαθέτει ἀπέραντη ὑπομονή καί χρόνο γιά νά τόν ἀκούει. Τά γνωρίσματα αὐτά τῆς μορφῆς καί τοῦ χαρακτήρα του σίγουρα δέν βοήθησαν τόν Μαρκεζίνη στήν πολιτική του καριέρα. Τό τεράστιο «ἐγώ» του κυριαρχοῦσε σέ κάθε ἐκδήλωση καί κίνησή του καί ἡ μεγαλοστομία του ἀπωθοῦσε τόν συνηθισμένο συνομιλητή — ἡ μᾶλλον ἀχροατή του.

Ἀντιστάθμιζε ὁμως αὐτά τά μειονεκτήματά

του μέ τή γλωσσομάθεια, τήν κοινωνική άνεση και κυρίως τίς τεράστιες ιστορικές του γνώσεις, μέ τίς όποιες διάνθιζε διαρκώς τούς μονολόγους του. Ἐπό κάθε «συζήτηση» μέ τόν Μαρκεζίνη ἔβγαινε κανείς σοφότερος. Ἄλλά «πολυμαθῆ νόον οὐκ ἔγνω» κατά τούς ἀρχαίους. Οἱ γνώσεις του, οἱ κρίσεις του, ἡ εὐρυμάθειά του δέν ἐμπόδισαν τόν Μαρκεζίνη ἀπό τό νά διαπραξεί ὀλέθρια πολιτικά σφάλματα, σφάλματα πού ὁ κοινός νοῦς θά εἶχε ἀποτρέψει. Σφάλματα πού πλήρωσε ὁ ἴδιος μέ τήν καριέρα του, ἀλλά και ἡ Ἑλλάδα, τήν ὁποία κυβέρνησαν τελικῶς μετριότητες — και σέ αὐτές ἀσφαλῶς ὁ Μαρκεζίνη δέν συγκαταλέγεται.

Πολιτική σκέψη και φιλοσοφία

Ὁ Μαρκεζίνη διαφέρει ἀπό τόν φυσικό, κοινωνικό και πολιτικό του χῶρο, δηλαδή τή δεξιά, διότι ἀπαρνείται τήν ὑπανάπτυξη, τόν συντηρητισμό και τήν πνιγηρή στασιμότητα τοῦ ἑλληνικοῦ ὑποαστισμοῦ. Προτείνει ἀπεναντίας τήν ἐξυγίανση και τή ριζική ἀναδιοργάνωση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας και οἰκονομίας σύμφωνα μέ τό γνήσιο δυτικό πρότυπο. Ἐφ' ὅσον ἡ Ἑλλάδα «θέλει νά ἀνήκει εἰς τήν Δύσιν», πρέπει νά υιοθετήσει και τίς δυτικές κοινωνικές δομές, ὥστε ἀπό ὑπανάπτυκτη ἀποικία νά καταστῆ ἰσότιμος ἐταῖρος. Γι' αὐτό και τήν ξένη βοήθεια ἔβλεπε ὡς μοχλό δημιουργίας δομῶν οἰκονομικῆς αὐτοτέλειας⁶⁰.

Στά πλαίσια αὐτά, ὁ Μαρκεζίνη κατήγγελε πάντοτε τή φαυλότητα και τήν ὑπανάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς ὀλιγαρχίας τῶν «ἐκατό οἰκογενειῶν πού κατοικοῦν στό τρίγωνο μεταξύ Ἄνακτόρων, πλατείας Κολωνακίου και Συντάγματος», ὅπως ὁ ἴδιος συνήθιζε νά λέει, «αὐτοί οἱ ὀλίγοι πού δημιουργοῦν τήν αἰσχράν και ἀτίθασον και δύστροπον και διεφθαρμένην ὀλιγαρχία τῶν Ἀθηνῶν»⁶¹. Αὐτοί συνιστοῦν, κατά τόν Μαρκεζίνη, τήν κυριώτερη αἰτία τῆς κακοδαιμονίας τοῦ τόπου και τό οὐσιαστικό ὑπόβαθρο τῆς πολιτικῆς του ὑπανάπτυξης. Αὐτοί οἱ «κακοὶ βιομήχανοι» ἐπιβιώνουν οἰκονομικά λόγω τῆς κρατικῆς ὑποστήριξης και ὄχι λόγω τῆς ἀξίας τους· δηλαδή εἰς βάρος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Μία πολιτική πραγματικά ἐλεύθερης ἀγορᾶς θά ἐκκαθάριζε τήν κόπρον τοῦ Αὐγείου και θά ὑποχρέωνε τίς ἑλληνικές βιομηχανίες ἢ νά γίνουν πραγματικά ἀνταγωνιστικές, ἰσχυροποιώντας ἔτσι τήν ἑλληνική οἰκονομία ἄρα και πολιτική παρουσία σέ διεθνές ἐπίπεδο, ἢ νά κλείσουν. Κάτι δηλαδή σάν τή

«δημιουργική καταστροφή» τοῦ σύγχρονου management. Ὑπό τό πρῆσμα αὐτό, ὁ Μαρκεζίνη ὑποστήριζε τή θέσπιση διαγωνισμῶν γιά τή σύναψη συμβάσεων μεταξύ τοῦ κράτους και τῶν ἐπιχειρήσεων, ἀντί τῶν διαβλητῶν και εὐνοιοκρατικῶν ἀναθέσεων.

Ἄλλωστε, μόνον ἔτσι θά μπορούσε ἡ Ἑλλάς νά ἐνταχθεῖ δημιουργικά στοὺς θεσμούς τοῦ δυτικοῦ κόσμου, ὅπως στήν ΕΟΚ. Ὁ Μαρκεζίνη ὑποστήριζε μάλιστα, ἀπό τή δεκαετία τοῦ '50, τήν ἐνταξη τῆς Ἑλλάδος ὡς ἰδρυτικοῦ μέλους τῆς Κοινῆς Ἀγορᾶς. Προκειμένου ὅμως ἡ χώρα μας νά μήν καταστῆ «ρωμαϊκή ἐπαρχία» τῆς ΕΟΚ, κατά τήν ἐκφρασή του, ὄφειλε νά προβεῖ σέ ριζικές ἀνακατατάξεις, γιά νά μπορέσει νά ἐπιβιώσει στό ἀνταγωνιστικό περιβάλλον τῶν ἀνεπτυγμένων δυτικῶν χωρῶν.

Ὁ Μαρκεζίνη ἀντιλαμβάνοταν τήν πολιτική διαδικασία σέ ρητῆ ἀναφορά στό διεθνές πλαίσιο και ἐντός τῶν παγκοσμίων ἐξελίξεων⁶², ἰδιότητα σπάνια στόν ἐπαρχιωτισμό τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς. Ὁ ἴδιος ὁ Μαρκεζίνη εἶχε πάντοτε τήν τάση νά συνδιαλέγεται ὡς ἴσος πρὸς ἴσον μέ τούς ξένους συνομιλητές του, γεγονός πού ἄλλοτε προκαλοῦσε σεβασμό, ἄλλοτε ὅμως ἀντιδράσεις και εἰς βάρος του συνέπειες.

Ἄλλωστε, και τούς προβληματικούς πολιτικούς θεσμούς τῆς μεταπολεμικῆς Ἑλλάδος, πού εἶχαν συσταθεῖ γιά νά καταπολεμηθεῖ ὁ κομμουνισμός, ὁ Μαρκεζίνη θεωροῦσε δεῖγμα γενικώτερης ὑπανάπτυξης. Τό 1949, σέ ἄρθρο του στό *Βῆμα* και στήν *Ἐστία*, τά ὁποία ἀναδημοσιεύθηκαν σέ βιβλίο μέ τίτλο *Ἀπό τόν Πόλεμον εἰς τήν Εἰρήνην*⁶³, ὑποστήριζε τή λήθη τοῦ πρόσφατου ἐμφυλιοπολεμικοῦ παρελθόντος, τήν ἐθνική συμφιλίωση, τήν πλήρη ἀμνηστία, τήν προστασία τοῦ κράτους «ἀπό τήν συνομοτικότητα και τās ἀνατρεπτικές μεθόδους τās ὁποίας πρεσβεύει ὁ κομμουνισμός, ὡς και πᾶν ἄλλο ὀλοκληρωτικόν κόμμα» και τήν «ἐκρίζωσιν τῶν κοινωνικῶν ἀφορμῶν τοῦ κομμουνισμοῦ», τό ὁποῖο ἦταν και τό σπουδαιότερο. «Μόνον ὅταν ἀντιληφθῶμεν ὅτι ὁ κομμουνισμός δέν πολεμεῖται μέ τόν ἀντικομμουνισμόν, ἀλλά μέ θετικόν πρόγραμμα τῆς συγχρόνου νέας κοινωνίας, τότε μόνον θά εἰμεθα ἐγγύς εἰς τήν ριζικήν ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλήματος». Μέ τήν πολιτική αὐτή θά ἔπαυε νά ὑπάρχει ἡ βασική θεμελιώδης αἰτία τῆς «ἐσωτερικῆς συνειδήσεως διαφορισμοῦ», πού ἀποτελοῦσε «ἰσχυρότατον ἀνατρεπτικόν συντελεστήν»⁶⁴. Ἄλλωστε, «ἡ μεγαλοψυχία πάντοτε ὠφελεῖ τούς κυβερνήτας»⁶⁵. Ἐξάλλου, «ἔξ μέτρα

ἀμνηστευτικά ἢ λήθης ἐλάβαμεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ οὐδέποτε κυβέρνησις ἐλληνική μετενόησε δι' αὐτό. Εἶναι ὁ καλύτερος, ὁ μόνος τρόπος ἀποτελεσματικοῦ ἀφοπλισμοῦ, ἀντιμετωπίσεως δημιουργικῆς τοῦ μέλλοντος»⁶⁶. Σταθερά ἐξάλλου ὁ Μαρκεζίνης, ἀπὸ τὸ 1946 ὡς τὸ 1974, ζητοῦσε τὴ νομιμοποίηση τοῦ ΚΚΕ.

Πράγματι, ὁ Μαρκεζίνης, ποτέ, σέ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς σταδιοδρομίας του μέχρι τὸ 1967, δέν ἀποπειράθηκε νά χρησιμοποιήσει τὸν στρατό γιὰ τὴν πολιτικὴ του ἀνοδο, ὅπως τόσο ἄλλοι ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του. Ἀλλὰ καὶ τὸ 1973 δέν ἐπεδίωξε νά κυβερνήσει δικτατορικά, ἀλλὰ νά ἀποτελέσει τὴν ὁμαλὴ διέξοδο ἀπὸ ἓνα καθεστῶς πού εἶχε ἐγκλωβιστεῖ σέ ἐθνικῶς ἐπικίνδυνα ἀδιέξοδα. Ἀπεναντίας, ὁ Μαρκεζίνης ὑποστήριζε τὴ δημιουργία σύγχρονου κράτους, διηρημένου σέ διοικητικὲς περιφέρειες μέ εὐρεία αὐτονομία καὶ αὐτοτελεῖς πόρους. Ἦταν θιασώτης τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ βρετανικοῦ τύπου, μέ κόμματα ἀρχῶν. Ὡς ὑπερουργός τοῦ Συναγερμοῦ, ὁ Μαρκεζίνης κατήρτισε τὸν Νόμο 2800 (7/4/1954) «περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τῆς περὶ ἐκλογῆς βουλευτῶν νομοθεσίας», ὁ ὁποῖος προέβλεπε τὴν εὐρεία ἐκλογικὴ περιφέρεια (14 σέ ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα) πού ἀποσκοποῦσε στὴν ἐξουδετέρωση τοῦ τοπικοῦ κομματάρχη καὶ τοῦ πελατειακοῦ συστήματος. Τὸ νομοσχέδιο αὐτὸ καταργήθηκε ἀπὸ τὴν πρώτη κυβέρνηση Καραμανλῆ, ἡ ὁποία ψήφισε παλαιοκομματικὸ ἐκλογικὸ νόμο «μίας χρήσεως»⁶⁷.

Τὸ 1960 ὁ Μαρκεζίνης πρότεινε, στὴ συζήτηση περὶ ἀναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος, συνταγματικὴ ἀναγνώριση καὶ διαφανῆ ἐπιχορήγηση ἀπὸ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμό τῶν κομμάτων. Πρότεινε ἐπίσης τὸν θεσμό τοῦ δημοψηφίσματος γιὰ τὰ κρίσιμα ἐθνικὰ θέματα καὶ συνταγματικὰ δικαιώματα. «Τὸ ἔχει ἡ μοῖρα μου νά προτρέχω τῶν ἄλλων καὶ μάλιστα κατὰ πολλὰ ἔτη», ἔγραψε αὐτάρεσκα στὶς Ἀναμνήσεις του⁶⁸.

Ὁ Μαρκεζίνης πίστευε στὴ νεολαία καὶ ἦταν ὁ πρῶτος ἀστὸς πολιτικός πού ἐπεχείρησε νά ὀργανώσει κομματικὴ νεολαία, μέ σχολὴ στελεχῶν, ἰδεολογικὴ καθοδήγηση καὶ ἐπιμόρφωση, μηνιαία θεωρητικὴ ἔκδοση — τὴν Προοπτικὴ — κλπ. Ὁ Μαρκεζίνης δέν εἶχε κατ' ἀρχὴν φοβία γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ τῆς νέας γενιάς, τὴν ὁποία ἀπεναντίας θεωροῦσε πολύτιμο δημιουργικὸ κεφάλαιο⁶⁹. «Ἡ Πολιτεία», ἔλεγε, «δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ συνθηκολόγους καὶ yesmen νέους, ἀλλὰ ἀπὸ “ἀσυμμορφώτους”»⁷⁰. Ὁταν ἴδρυσε τὴν Προο-

δευτικὴ Ἑνωσὴ Νέων, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1955, πίστευε στὴν πολιτικοποίηση τῆς νέας γενιάς καὶ στὴν πολιτικὴ τῆς ὀριμότητας. Στὴ Νεολαία του δημιούργησε Σχολὴ Στελεχῶν, στὴν ὁποία δέν εἶχε πρόβλημα νά προσκαλέσει καὶ διανοούμενους ἄλλων ἰδεολογικῶν καὶ πολιτικῶν χώρων, ὅπως τὸν Ἄ. Ἀγγελόπουλο, τὸν Ε. Παπανοῦτσο ἢ τὸν Ἄ. Κανελλόπουλο. Ἐδιδάσκοντο μαθήματα ὅπως Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, Ἱστορία τοῦ Κόμματος τῶν Προοδευτικῶν, Δημοσιονομικὴ Πολιτικὴ τῶν Προοδευτικῶν, Προβολὴ καὶ Προπαγάνδα κλπ.

Ἡ Προοδευτικὴ Νεολαία ὀργάνωσε ἐπίσης τρία πανελλήνια συνέδρια καὶ ἀρκετὰ περιφερειακά. Στὸ περιοδικὸ τῆς νεολαίας τοῦ Μαρκεζίνη, τὴν Προοπτικὴ, πού κυκλοφόρησε 60 τεύχη, ἀπὸ τὸ 1960 ὡς τὸ 1967, συνεργάστηκαν διανοούμενοι ὅλου τοῦ ἰδεολογικοῦ φάσματος, ἀπὸ τὸν μαρξιστὴ Νίκο Πουλαντζᾶ ὡς τὸν ἀναρχικὸ Ρένο Ἀποστολίδη. Ἐγραψε ἐπίσης ὁ κομμουνιστὴς Λευτέρης Ἀποστόλου καὶ δημοσιεύτηκαν κείμενα τῶν Ρ. Ἀρόν, Τ. Ἀντόρνο, Γκ. Λούκατς ἀλλὰ καὶ Μπρεζίνσκυ, Ὁππενχάιμερ, Σλέσινγκερ καὶ πολλῶν ἄλλων. Αὐτὰ ἦταν, φυσικά, πολὺ προχωρημένα γιὰ τὴν ἀρτηριοσκληρωτικὴ νοστροπία τοῦ κατεστημένου τῆς ἐποχῆς, πού εἶχε π.χ. ἀπαγορεύσει τὴν κυκλοφορία τῶν βιβλίων τοῦ Ἀποστολίδη σέ δημόσιες ὑπηρεσίες, στρατόπεδα κλπ. Ἡ Νεολαία τῶν Προοδευτικῶν ἀνοίξε ἐπίσης δημόσιο διάλογο μέ τίς ἄλλες κομματικὲς νεολαίες, σπάζοντας τὸ φράγμα τῆς ἀπομόνωσης τῆς ἀριστερᾶς.

Ἀλλὰ ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ Μαρκεζίνη στὴ νεολαία εἶχε τὰ ὅριά της. Ὁ Μαρκεζίνης ἀπαγόρευσε στὴ νεολαία του νά συμπήξει μέτωπο ἐναντίον τῆς ΕΠΕΝ (νεολαίας τῆς ΕΡΕ) καὶ γενικά νά ἀποδοθεῖ σε μαζικούς πολιτικούς ἀγῶνες. «Ἀκόμα καὶ ὅταν σᾶς καλοῦν εἰς τὰ πλεον ἐλκυστικὰ πολιτικὰ συνθήματα καὶ κηρύγματα, ἐσεῖς θά συγκρατεῖσθε. Ἄν ἔλθῃ ἡ ὥρα νά κληθῆτε εἰς τὸ πεζοδρόμιον, θά σᾶς καλέσω ἐγὼ καὶ θά τεθῶ ἐπὶ κεφαλῆς σας». Ὁ Μαρκεζίνης δέν ἤθελε ὁ ριζοσπαστισμὸς τῆς νεολαίας νά ὑπερβῆ τὸ ὄριο τῆς κοινωνικῆς εὐταξίας, οὔτε ὁ ἴδιος νά χάσει τὸν ἐλεγχό της. Ἔτσι, ἦταν δεδομένο ὅτι τὸ ἀστικὸ πλαίσιο καὶ συμπεριφορὰ ἀποτελοῦσε τὸ ἀνυπέβλητο φράγμα ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἡ προοδευτικὴ νεολαία θά ἔπρεπε νά κινηθεῖ.

Ἀπὸ τὸ 1958, ὁ Μαρκεζίνης πρότεινε τὴν ψῆφο στὰ 18, πολὺ πρὶν αὐτὴ θεσμοθετηθεῖ στὴν ἴδια τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Εἶναι εἰρωνεῖα τῆς τύ-

χης ότι ο Μαρκεζίνης ανετράπη από εξέγερση που ξεκίνησε η νεολαία στο Πολυτεχνείο.

Ο Μαρκεζίνης θεωρεί τη Δημοκρατία ως τό καλύτερο των πολιτευμάτων. Τήν εξετάζει πρακτικά και όχι ιδεαλιστικά⁷¹. Πιστεύει και στήν κοινοτική της διάσταση: «... ο εκ παναρχαίων χρόνων χαρακτήρ της ελληνικής δημοκρατίας, ή οποία ήτο κοινοτική δημοκρατία»⁷². Πιστεύει ότι είναι τό πολίτευμα των μετριοτήτων στις όμαλές εποχές, ενώ στις δύσκολες περιστάσεις αναδεικνύει εξέχουσες φυσιογνωμίες. Προϋποθέτει τή μεσότητα και τήν αποβολή των άκροτήτων. Άποκαλούσε δέ τή μεταρρυθμιστική του προσπάθεια «ειρηνική επανάσταση»⁷³. Η προτίμηση όμως του Μαρκεζίνη προς τή Δημοκρατία πάσχει και από αντιφάσεις. Μία πρόχειρη κριτική θά του καταλόγιζε αυτό που έχει καταλογισθεί στον Ίωάννη Μεταξά: ότι, επειδή ή έκλογική του ανταπόκριση ήταν ελάχιστη, απέριψε τελικώς τις δημοκρατικές διαδικασίες και απογοητευμένος επέλεξε τή λύση τής έκτροπής. Άλλά ο Μεταξάς ήταν αντικοινοβουλευτικός από τή νεότητά του, και ήταν μάλιστα επηρεασμένος από τον πρωσικό άπολυταρχισμό και τον μεσοπολεμικό φασισμό. Τό 1936 ήταν για τον Μεταξά ή ευόδωση των αντικοινοβουλευτικών του σχεδιασμών. Ο Μαρκεζίνης, αντίθετα, ανέλαβε τό 1973 τήν πρωθυπουργία όχι για να κυβερνήσει δικτατορικά, αλλά για να διεξαγάγει εκλογές. Γι' αυτό και πίεζε καθημερινώς τον Παπαδόπουλο προς τήν κατεύθυνση αυτή.

Πιο ουσιαστική θά ήταν μία διαφορετική κριτική στον Μαρκεζίνη: στά άπομνημονεύματά του⁷⁴ δέν φαίνεται ή παραμικρή σχέση και ενδιαφέρον του για τον λαό. Οί ήμέρες του ήταν γεμάτες από επαφές με ξένους διπλωμάτες, με διάφορα πρόσωπα του κατεστημένου, πολιτικούς, αλικούς, γηραιές πριγκήπισσες κλπ. Ο Μαρκεζίνης διατηρούσε πάντα ανοιχτούς διαύλους επικοινωνίας με τις ξένες υπηρεσίες, τους όποιους δέν διστάζει να κατονομάσει, όπως π.χ. στις Άναμνήσεις του (σελ. 57, 76 και άλλου). Στο ίδιο έργο (σελ. 252) γράφει ότι μόλις έγινε πρωθυπουργός, τό 1973, έλαβε «ιδιόχειρον εγκάρδιον επιστολήν» του Bickam Sweet Escott, «έκλεκτού φίλου διαπρέψαντος επικεφαλής μυστικών υπηρεσιών κατά τήν διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου». Η διάσταση «λαός» άπουσιάζει παντελώς από τή ζωή του και τον όρίζοντα των ενδιαφερόντων του, όπως άπουσιάζει και ά-

πό τό ιστορικό του έργο. Μαλλον θεωρεί τον λαό ευμετάβλητη μάζα στα χέρια του μακιαβελικού ήγέτη ή τής εκάστοτε κυβερνώσης έλίτ.

Στις προεκλογικές του όμιλίες έντυπωσιάζει τό ύψηλό αλλά και δυσνόητο επίπεδο του λόγου του, που περισσότερο μοιάζει να άπευθύνεται σε λέσχη εκλεκτών παρά σε μάζα βιοπαλαιστών, υπαλλήλων και μικροαστών, που άποτελοϋσαν μεταπολεμικά τήν πληθώρα του ελληνικού λαού. Πιστεύει άλλωστε ότι ο ήγέτης πρέπει να είναι όδηγός, να καθοδηγεί τον λαό προς τή σωστή κατεύθυνση. Άλλά μοιάζει να άγνοεί ότι ο ήγέτης πρέπει, προκειμένου να είναι όδηγός, να μπορεί να επικοινωνεί άποτελεσματικά με τον λαό. Έτσι, ο Μαρκεζίνης κινείται μεταξύ άστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας βρετανικού τύπου και πεφωτισμένης δεσποτείας. Αυτά τά ύβρίδια τής πολιτικής φιλοσοφίας ευδοκίμουν άλλωστε στις περιφερειακές έξαρτημένες χώρες, όπως ή Έλλάδα, που δέν έχουν τή γεωπολιτική δυνατότητα να διαμορφώνουν αυτοβούλως τους πολιτικούς θεσμούς τους και όπου οί διεθνείς επιρροές είναι ισχυρότερες από τους έσωτερικούς κοινωνιολογικούς προσδιορισμούς.

Ο Μαρκεζίνης εξαιρεί τήν αρχή τής προσαρμοστικότητας. Βάσει αυτής, πιστεύει, επεβίωσε και αναπτύχθηκε ο Έλληνισμός, και υπό τή ρωμαϊκή και υπό τήν όθωμανική κατοχή. Άρκει ή προσαρμοστικότητα να έχει ήθικά έλατήρια⁷⁵, φροντίζει να συμπληρώσει. «Είς τήν πολιτικήν δέν λέγουν ποτέ!», σημειώνει⁷⁶.

Βασικός άξονας στην πολιτική σκέψη του Μαρκεζίνη ήταν ο ρεαλισμός. «Ο πολιτικός», έγραφε κάποτε, «δέν είναι ιεροκήρυξ, ο όποιος χάρασσει δεοντολογία, ούτε καθηγητής, ο όποιος διδάσκει θεωρίαν, αλλά πρόσωπον τό όποιον χάρασσει πολιτικήν. Οπερ σημαίνει ότι ζή όχι μόνον έν γνώσει τής πραγματικότητας, αλλά και έντός τής πραγματικότητας»⁷⁷. Και συμπληρώνει: «Η πολιτική δέν είναι ήθικολογία, αλλά αυτό δέν σημαίνει ότι είναι και άνηθικολογία»⁷⁸. Ο ρεαλισμός του Μαρκεζίνη θα μπορούσε να ήταν πολύτιμος, εάν αυτός κυβερνούσε, αλλά τελικά τον όδήγησε σε άλλεπάλληλους συμβιβασμούς με τήν πεζή πολιτική πραγματικότητα τής μεταπολεμικής Έλλάδας. Συμμάχησε κατά σειράν με όλες τις πολιτικές παρατάξεις, τή Δεξιά, τό Κέντρο, άκόμη και τήν Άριστερά, άποποιήθηκε και μετά ύποστήριξε τήν Άποστασία, αντιμετώπισε «με ρεαλισμό» τή Χούντα όταν όλο τό πολιτικό φάσμα τήν είχε άπορρίψει. Και τελικά, σε

πείσμα του ίδιου του ρεαλισμού του, δέν άντελήφθη μετά τή Μεταπολίτευση ότι είχε έρθει τό άμετάκλητο πολιτικό του τέλος.

Σωστά λοιπόν έπισημαίνει ένας από τούς βιογράφους του⁷⁹ ότι τελικώς ελάχιστα καθόρισε ό ίδιος τή δική του πορεία. Καί οϋτε μπόρεσε νά υπερικήσει τά τεράστια εμπόδια πού όρθώθηκαν μπροστά του. Υποτίμησε τούς αντιπάλους του, αλλά και τούς ίδιους τούς συμμάχους του, και οϋτε ποτέ διδάχθηκε από τίς άλλεπάλληλες εκλογικές του άποτυχίες, παραμένοντας άθεράπευτα και έξωπραγματικά αισιόδοξος.

Η οικονομική σκέψη του Μαρκεζίνη δέχεται τήν οικονομία τής αγοράς, όχι όμως μέ τά βαλκάνια υπανάπτυκτα πλέγματα τής άθέμιτης κρατικής προστασίας και τών ποικίλων διαπλοκών, αλλά υπό τήν ύγιή της ανταγωνιστική έννοια. Ταυτόχρονα δέχεται τή διορθωτική παρέμβαση του κράτους, όπου αϋτή είναι απαραίτητη: «... εις τήν οικονομικήν πολιτικήν κηρύσσομεν τόν κοινωνικόν φιλελευθερισμόν»⁸⁰. Η έννοια «κοινωνικός φιλελευθερισμός», πού θυμίζει τόν «ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό» του Κωνσταντίνου Καραμανλή, έμπεριέχει ως όρος τίς έπιφυλάξεις τής ελληνικής δεξιās έναντι του καθαρού άγγλοσαξωνικού φιλελεύθερου μοντέλου, πρακτικά άνεφάρμοστου στην ιδιότυπη ελληνική κοινωνία και οικονομία. Μόνον πού ό μαρκεζινικός όρος δέν παραπέμπει σέ ένα πατερναλιστικό, πελατειακό κράτος, μέ ισχυρά διαπλεκόμενα συμφέροντα, αλλά σέ μία οικονομία απαλλαγμένη από τόν παρασιτισμό και τά πελατειακά συμφέροντα.

«Δέν άνήκω εις τήν άκραν άριστεράν, οϋτε εις τόν κομμουνισμόν», ειπε κάποτε ό Μαρκεζίνης⁸¹, «τόν όποϊον θεωρώ και ξεπερασμένο ως κοινωνικόν σύστημα. Δέν είμαι οϋτε καν σοσιαλιστής. Άλλά παραμένω συγχρονισμένος προοδευτικός φιλελεύθερος». Άλλού αϋτοπροσδιορίζεται ως «... μή σοσιαλιστής, αλλά προοδευτικός φιλελεύθερος, ή μάλλον συγχρονισμένος φιλελεύθερος, ήμουν όμως και παραμένω έχθρός του κρατικού παρεμβατισμού, τόν όποϊο και δέν άνέχομαι παρά μόνον όπου έσχάτη και μόνον έσχάτη ανάγκη τό επιβάλλει»⁸². Καί: «... άνήκω εις τούς αντιπάλους του κρατικού παρεμβατισμού και οϋδέποτε υπήρξα σοσιαλιστής»⁸³.

Γι' αϋτό και έλαβε, ως ύπουργός Συντονισμού τό 1952-54, μέτρα για τήν κατάργηση του «κράτους μπακάλη» τής έμφυλιακής και μετεμφυλιακής Ελλάδας, δηλαδή του πλέγματος κρατικισμού-μαυραγοριτισμού. Ταυτόχρονα περιέκο-

ψε τίς κρατικές δαπάνες και συνήψε τό πρώτο μεταπολεμικό έσωτερικό δάνειο. Έπεδίωξε τήν άπελευθέρωση τής ελληνικής οικονομίας από τό πλέγμα τής κρατικής προστασίας, πού εμπόδιζε τούς κανόνες του υγιούς άνταγωνισμού νά εξυγιάνουν τή βιομηχανία. Θέσπισε τόν νόμο 2687/53, τόν γνωστό νόμο προσελκύσεως ξένων κεφαλαίων, πού ίσχυσε τά έπόμενα 25 χρόνια και πού κατηγορήθηκε από τήν άριστερά ως «άποικιακός», γιατί έδινε ισχυρά πλεονεκτήματα στους ξένους επενδυτές. Ο Μαρκεζίνης όμως επεδίωκε έτσι νά ρίξει τήν ελληνική οικονομία στον διεθνή άνταγωνισμό επί ίσοις όροις και νά συμβάλει στην μείωση τής άνεργίας και στην αύξηση τής παραγωγικότητας.

Στήν οϋσία, ό Μαρκεζίνης, βουλευσιαρχικός ασφαλώς, κατανοούσε ότι τό δυτικό πρότυπο, στο όποϊο πίστευε, απαιτούσε ικανή και έμπνευσμένη ήγεσία, ριζικές καινοτομίες, σκληρή προσπάθεια από τόν λαό και σύγκρουση μέ τό πολιτικο-οικονομικό πλέγμα συμφερόντων (σήμερα άποκαλείται «διαπλεκόμενα») πού κυριαρχεί στην ελληνική κοινωνία. Έφ' όσον δέν υφίσταται ισχυρή ελληνική αστική τάξη, αλλά μόνον μία όλιγαρχία τριτοκοσμικού τύπου, τό κράτος πρέπει νά αναλάβει τήν πρωτοβουλία τής αστικής εξυγιάνσης και ανασυγκρότησης. Ο έμπνευσμένος ήγέτης, δηλαδή ό ίδιος, θά είναι ό όδηγός. Ο λαός πρέπει νά υποστεί θυσίες: «Δέν υποσχόμεθα έξάωρα, αλλά σκληρόν μόχθον. Αί γενεαί πού μεγαλουργούν δέν απολαμβάνουν τό έργον των. Η γενεά πού έκαμε τήν Πίνδον πρέπει νά μοχθήσει διά νά αξιοποιήσει τό έργον της. Θά τό απολαύσουν αί έπερχόμενοι γενεαί...»⁸⁴.

Έμπόδιο σέ κάθε προσπάθεια εξυγιάνσης είναι φυσικά «αϋτοί οι όλίγοι πού δημιουργούν τήν αισχράν και άτίθασον και δύστροπον και διεφθαρμένην όλιγαρχίαν των Άθηνών»⁸⁵. Αϋτοί έπρεπε, κατά τόν Μαρκεζίνη, νά πειθαρχήσουν και νά υποταχθούν στην πολιτική έξουσία, χάριν του γενικού καλού. «Έλέχθη πώς κυβερνοϋν 500 οικογένεια, κυρίως εύρισκόμενα μέσα εις τάς Άθήνας. Τό καθ' ήμās δέν είναι οϋτε καν 500. Διακόσιοι είναι οι παράσιτοι αϋτοί — και μάλιστα όχι όλοι κατ' ανάγκην κεφαλαιοκράται. Υπάρχουσιν εις διαφόρους τομείς. Προπαντός υπάρχει ή άτμόσφαιρά των. Καί αϋτή είναι ανάγκη νά εκλείψει, έστω και άν τήν λήθην του παρελθόντος θα χρειασθῆ νά διαδεχθῆ μία Ίκαρία για αϋτούς»⁸⁶.

Ο Μαρκεζίνης θεωρεί τόν βασιλικό θεσμό στην Ελλάδα βαλκανικού τύπου, άν και ή δυνα-

στεία είχε δανική προέλευση. Τό 1965 κατήγγειλε ότι τό κοινοβούλιο αποτελεί θεσμό επικύρωσης ήδη ειλημμένων αποφάσεων⁸⁷. Η σχέση του μέ τά Ἀνάκτορα ξεκίνησε πολύ θερμά, τό 1935-47, πέρασε από μιά φάση σύγκρουσης, τό 1951-55, καί κατέληξε σέ μακρά περίοδο ψυχρότητος, από τό 1955 ἔως τό τυπικό τέλος τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ στήν Ἑλλάδα, τό 1974. Μετά τή Μεταπολίτευση, ο Μαρκεζίνης ἐκφραζόταν ἀρνητικώτατα καί ὑποτιμητικώτατα γιά τήν πρώην βασιλική οἰκογένεια.

Θεωροῦσε τόν σοσιαλισμό πολυτέλεια οικονομικά ἀνεπτυγμένων κρατῶν. Τό κράτος τό θεωροῦσε περισσότερο μοχλό ἀνάπτυξης⁸⁸. Η ἀνάπτυξη αὐτή θά εἶχε ἀνοικτό χαρακτήρα, δηλαδή θά γινόταν σέ ἐπικοινωνία μέ τίς οικονομίες τῶν ἄλλων χωρῶν, καί ὄχι κλειστή στά ἐθνικά ὄρια. Τό κράτος θά ἦταν ὑπεύθυνο γιά τόν προσδιορισμό τῶν κανόνων τῆς οικονομικῆς ζωῆς. Ὁ Μαρκεζίνης ἐτάσσετο ὑπέρ τῆς δραστηκῆς μείωσης τῆς φορολογίας⁸⁹, πού θά ἀποτελοῦσε κίνητρο γιά τήν αὔξηση τῶν παραγωγικῶν ἐπενδύσεων⁹⁰, καθώς καί ὑπέρ τῆς δραστηκῆς μείωσης τῶν κρατικῶν δαπανῶν⁹¹.

Ὁ Μαρκεζίνης ἀνήκει σέ μιά γενεά πού, ὀλόκληρη, ἔθεσε τήν οικονομική ἀνάπτυξη ὡς συλλογικό στόχο, στή θέση τῶν ἐθνικῶν ὁραμάτων τῆς γενεᾶς τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Ἀλλά κάθε πολιτικός, κάθε στοχαστής καί κάθε οικονομικός παράγων σέ αὐτήν τή χώρα εἶδε τήν οικονομική ἀνάπτυξη ὑπό ἐντελῶς διαφορετικό πρίσμα: ἄλλος τήν εἶδε στά πλαίσια τῆς φιλελεύθερης παγκόσμιας οικονομικῆς ἀνάπτυξης τοῦ δυτικοῦ καπιταλισμοῦ, ἄλλος ὡς προϊόν κρατικοῦ προγραμματισμοῦ καί σοσιαλισμοῦ, ἄλλοι τήν ἀντιμετώπισαν στά πλαίσια τῶν στόχων τῆς ἐθνικῆς αὐτονομίας καί αὐτάρκειας, ἄλλοι τήν ἤθελαν σέ συνάρτηση μέ τίς παραδοσιακές ἀξίες καί τούς κοινοτικούς θεσμούς. Πολλοί, ἴσως οἱ περισσότεροι, ἦσαν αὐτοί πού ἀπλῶς ἐπωφελήθηκαν ἀπό αὐτήν, μέ τρόπο ἀτομικιστικό, τυχοδιωκτικό καί καιροσκοπικό, χωρίς καμία αἴσθησή κοινωνικῆς εὐθύνης ἢ μακρόπνοης προοπτικῆς, μέ τή νοοτροπία τῆς ἀδηφαγίας, τῆς ἐπιδειξιμανίας καί τῆς βραχυπρόθεσμης ἀπόλαυσης στόν μάταιο αὐτό κόσμο.

Ὁ Μαρκεζίνης εἶδε συγκριτικά τίς παγκόσμιες συνθήκες καί τήν ἐλληνική ὑπανάπτυξη καί διέγινωσεν ὀρθά τίς ριζικές καινοτομίες πού ἀπαιτοῦνταν, γιά νά ἀκολουθήσει ἡ Ἑλλάδα τίς ἐξελίξεις καί νά μήν βρεθεῖ γιά ἄλλη μιά φορά οὐραγός. Δέν διακατεχόταν ἀπό τό βαθύ κόμπλεξ κα-

τωτερότητας ἔναντι τῆς Δύσης, τό ὁποῖο μᾶς κληροδότησε ἡ τουρκοκρατία καί ἡ δυτική ἀποικιοκρατία πού τήν ἀκολούθησε. Πίστευε ὅτι, μέ τήν κατάλληλη ἡγεσία, ὁ ἐλληνικός λαός, πού πραγματοποίησε τό θαῦμα τοῦ 1910-20 καί αὐτό τοῦ 1940, θά μπορούσε νά πραγματοποιήσει ἕνα νέο θαῦμα, οικονομικό αὐτήν τή φορά. Τήν αἰσιοδοξία του τή στήριζε στήν αὐτοπεποίθησή του καί στόν ἱστορικό ρόλο πού πίστευε ὅτι ἐπεφύλασσε στούς τολμηροῦς ἢ μοῖρα, σέ συνδυασμό μέ τά προηγούμενα. Ὁ ἴδιος μιλοῦσε ὡς ἴσος πρός ἴσον μέ τούς ἰσχυροῦς ξένους, παραγωνρίζοντας τό γεγονός ὅτι δέν ἐκπροσωποῦσε ἕνα ἰσχυρό κράτος, οὔτε μιά ἰσχυρή οικονομία, ἀλλά οὔτε καί ἕνα ἀποφασισμένο γιά ὅλα, κλειστό, ἐθνικό κράτος τύπου Ἰσραήλ ἢ ἔστω Ἀλβανίας. Μάλιστα κατηγόρησε ἀργότερα τούς Ἀμερικανούς ὅτι ἀντιτίθεντο στήν οικονομική ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδος, διότι αὐτό θά μείωνε τήν ἐπιρροή τους ἀλλά καί θά ἔβλαπτε τά συμφέροντά τους⁹². Ὁ Μαρκεζίνης καθιστοῦσε σαφές στούς ξένους ὅτι ἡ Ἑλλάς διαπραγματευόταν τή φιλία τῆς πρὸς τή Δύση καί ὅτι τίποτε δέν ἦταν δεδομένο⁹³. Ἀλλά ἔτσι ὑποτιμοῦσε τόν ξένο παράγοντα, χωρίς ὁ ἴδιος νά στηρίζεται σέ ἕνα ἰσχυρό λαϊκό κίνημα.

Αὐτή ἦταν ἡ ἀντίφαση τοῦ Μαρκεζίνης: προῖόν ὁ ἴδιος τοῦ ἀγγλοτραφοῦς μεσοπολεμικοῦ κατεστημένου, προσπαθοῦσε νά αὐτονομηθεῖ καί νά χειραφετηθεῖ ἀπό αὐτό καί νά τό ἀντιμετωπίσει ἐπί ἴσοις ὅροις. Γι' αὐτό, οὔτε οἱ Ἀμερικανοί ἀνταποκρίθηκαν στίς ἀπαιτήσεις καί τά αἰτήματά του, σέ ἐποχή πού ἡ ἀμερικανική βοήθεια πρός τίς εὐρωπαϊκές χώρες ἦδη ἔφθινε, οὔτε πολιτικά ὠφέλη ἀποκόμισε ἀπό τό ταξίδι του στίς ΗΠΑ τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1953.

Ἀλλά καί στό ἐσωτερικό μέτωπο ὑπονομεύθηκε ἀπό αὐτούς πού ἐθίγοντο ἀπό τήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἐμπορίου, τήν ὁποία προωθοῦσε ὁ Μαρκεζίνης. Διάφοροι δασμοβίωτοι βιομήχανοι καί κρατικοδίαιτοι ἐπιχειρηματίες, στενά ἀλληλεξαρτώμενοι μέ τό παλάτι, τούς ξένους καί τόν πολιτικό κόσμο, μέ ποικίλους προσωπικούς καί ὕλικούς δεσμούς, θεωροῦσαν τόν Μαρκεζίνην ἐπικίνδυνο. Τό κατεστημένο αὐτό κρατοῦσε τήν Ἑλλάδα σέ οὐσιαστική οικονομική καί κοινωνική ὑπανάπτυξη, πηγῆ πολιτικῆς ὑποτέλειας καί ἐξάρτησης ἀπό τούς ξένους πάτρωνες. Αὐτό τό πλέγμα ἀποσκοποῦσε νά σπάσει ὁ Μαρκεζίνης. Ἡ Ἑλλάδα ἔπρεπε νά γίνει σάν τίς σύγχρονες δυτικές χώρες, ὄχι ἀπό πιθηκισμό, ἀλλά γιά νά μπορεῖ νά συνυπάρχει ἰσότιμα μέ αὐτές. Ὅσο ἡ Ἑλλάδα παρέμενε τριτοκοσμική χώρα, τόσο πα-

ρέμενε καθηλωμένη στά δεσμά τῆς ἀποικιοκρατίας. Γιά τόν Μαρκεζίνη, αὐτή ἡ ἐξάρτηση σήμαινε ὅτι ὅποιαδήποτε πολιτική «θά ἐπρόκειτο ἀπλῶς καί μόνον περί καλῆς ἢ κακῆς ἐκτέλεσης τῶν ἐξωθεν ἐντολῶν»⁹⁴.

Πίστευε στίς δυνατότητες τῆς Ἑλλάδας, δέν ἦταν μοιρολάτρης. «Ὁ τόπος μας», ἔλεγε, «δέν εἶναι πτωχός, εἶναι ἀνεκμετάλλευτος»⁹⁵. Καί στίς ἰκανότητες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐπίσης πίστευε. Τό πρόβλημα, κατά τήν ἀποψη Μαρκεζίνη, δέν ἦταν οἱ δυνατότητες πού ὑπῆρχαν, ἀλλά οἱ ἐκλεκτοί ἡγέτες, πού δέν ὑπῆρξαν συχνοί. Πίστευε ὅτι ἡ πρόσφατη ἱστορία μας εἶναι ἱστορία μερικῶν τετραετιῶν, πού μετριοῦνται στά δάκτυλα: τοῦ Καποδίστρια, τοῦ Τρικούπη, τοῦ Βενιζέλου⁹⁶. Ὁ ἴδιος προφανῶς θεωροῦσε ὅτι θά εἶναι ὁ ἐπόμενος. Παρά τό γεγονός ὅτι τό συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος τοῦ πολιτικοῦ του βίου ὁ Μαρκεζίνης βρισκόταν εἴτε στήν ἀντιπολίτευση εἴτε στό περιθώριο, δέν ὑπῆρξε ποτέ οὔτε δημαγωγός οὔτε ὕβριστής. Ἐπεδείκνυε ὑπευθυνότητα πολιτικοῦ ἀνδρός ἔτοιμου νά ἀναλάβει ἀνά πᾶσα στιγμή πολιτικά καθήκοντα καί διαμόρφωνε πάντα προτάσεις διακυβέρνησης, συνήθως πρωτότυπες καί εὐρηματικές.

Μέ τή ρεαλιστική φιλοσοφία πού τόν διακατεῖχε, ἀντελήφθη τόν νομοτελειακό χαρακτήρα τῆς ἀστυφιλίας καί τό μάταιο ὅποιασδήποτε ἀπόπειρας ἀνακοπῆς τῆς. Ἄλλά ἀναζήτησε λύσεις γιά τήν ὀμαλή καί δημιουργική ἀφομοίωση τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν στήν ἀστική ζωή. Σέ αὐτήν τή λογική, ὁ Μαρκεζίνης συνέλαβε τήν ἰδέα τῶν «ἀγροτοπόλεων», πού θά ἀποτελοῦσαν μία ἐνδιάμεση λύση μεταξύ τῆς ἀθρόας μετανάστευσης ἀγροτικῶν πληθυσμῶν στήν Ἀθήνα καί τῆς ἀδύνατης, οὔτως ἢ ἄλλως, καθήλωσης στίς παραδοσιακές τους ἐστίες. Οἱ ἀγροτοπόλεις θά προσέφεραν στούς κατοίκους τους τά πλεονεκτήματα τῆς μεγαλόπολης, ἐνῶ αὐτοί θά ἐξακολουθοῦσαν νά ἀσχολοῦνται μέ τίς παραδοσιακές τους ἀγροτικές δραστηριότητες. Ἔτσι, θά μπορούσαν νά δημιουργηθοῦν ἐξ ἀρχῆς νέες ἀγροτοπόλεις, μέ πολεοδομικό σχέδιο, ὅπου θά συγκεντρώνονταν οἱ κάτοικοι προβληματικῶν καί ὑπανάπτυκτων οἰκισμῶν, ἢ θά ἦταν δυνατόν νά ἐξελιχθοῦν σέ ἀγροτοπόλεις ἤδη ὑπάρχουσες ἐπαρχιακές κωμοπόλεις. Ἔτσι, οἱ ἀγρότες θά μπορούσαν νά κατοικοῦν στίς ἀγροτοπόλεις καί νά ἀπολαμβάνουν τά ἀγαθὰ τῆς μεγαλόπολης (νοσοκομειακή περίθαλψη, διασκέδαση, ἐκπαίδευση κλπ.) καί ταυτόχρονα νά διατηρήσουν τίς ἀγρο-

τικές δραστηριότητές τους στά χωράφια τους, πού θά βρίσκονταν σέ εὐλογία ἀπόστασης⁹⁷.

Ταυτόχρονα, ἡ δημιουργία τῶν ἀγροτοπόλεων θά συντελοῦσε καίρια στήν κατάργηση τῶν ποικίλων μεσαζόντων καί τῶν κομματαρχῶν. Αὐτό θά ὀδηγοῦσε μέ τή σειρά του στήν αὔξηση τῆς οικονομικῆς εὐημερίας καί τῆς πολιτικῆς ὀριμότητας τῶν ἀγροτῶν. Παράλληλα, ὁ Μαρκεζίνης, πού περιφρονοῦσε τά ἡμίμετρα⁹⁸, πρότεινε νά διατηρηθοῦν τά χωριά πού ἔχουν ἰδιαίτερη ἐθνική, ἀγροτική, ἱστορική ἢ τουριστική σημασία καί νά μεταβληθοῦν σέ πρότυπους οἰκισμούς, καθῶς καί νά δημιουργηθοῦν γύρω ἀπό τήν Ἀθήνα καί τή Θεσσαλονίκη πόλεις-δορυφόροι, πού νά κατακρατοῦν τή μεταναστευτική ροή.

Ἡ ἰδέα αὐτή τοῦ Μαρκεζίνης, πού ἀντανάκλωσε ὅ,τι πῖο σύγχρονο ὑπῆρχε τήν ἐποχὴ ἐκείνη (1960) στόν διεθνή πολεοδομικό προβληματισμό, ὄχι μόνον δέν συζητήθηκε σοβαρά, ἀλλά ἔγινε καί ἀντικείμενο χλευασμοῦ ἀπό τοὺς πολιτικούς του ἀντιπάλους καί τήν ἑλληνική κοινωνία. Παρά ταῦτα, παρόμοιες ἰδέες ἐπανῆλθαν ἀργότερα, ὑπό ἄλλη μορφή, στή συζήτηση γύρω ἀπό τό θέμα, ἀλλά ἡ δύναμη τῆς ἀδράνειας καί ἡ κρατική παραλυσία παρεμπόδισαν κάθε περὶ πτωση ἐφαρμογῆς τους.

Στά θέματα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ὁ Μαρκεζίνης ἦταν ἐκτός τοῦ ψυχροπολεμικοῦ κλίματος τῆς ἐποχῆς. Βεβαίως, ἡ διατήρηση τῶν ψυχροπολεμικῶν ψυχώσεων καί τοῦ (ὑπάρχοντος) κομμουνιστικοῦ κινδύνου ἐξυπηρετοῦσε τήν ἑλληνική δεξιὰ. Ὁ Μαρκεζίνης θεωροῦσε αὐτήν τήν πολιτική «ψυχική παράκρουση»⁹⁹. Πίστευε σέ μία ἐξωτερική πολιτική βασισμένη στά ἑλληνικά συμφέροντα, μέ τήν πρακτική ἔννοια, στήν ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος ὅτι καί οἱ ξένες δυνάμεις βασίζονται στήν ἐξωτερική τους πολιτική στά συμφέροντά τους, στή σημασία καί στή ἀναγκαιότητα τοῦ συμβιβασμοῦ, ἀλλά καί στήν ἀρχὴ ὅτι καί οἱ μικρές χώρες ἔχουν ἀξία γιά τίς μεγάλες, τήν ὅποια μποροῦν καί πρέπει νά διαπραγματευθοῦν.

Ἦταν θαυμαστής τῆς βρεταννικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, πού χαρακτηρίζεται ἀπό ρεαλισμό καί συνέχεια. Ἀπωθοῦσε τόν ἀπατηλό καί παραπλανητικό ρόλο τῆς ἰδεολογίας στήν ἐξωτερική πολιτική. Κατήγγελλε τήν πολιτική ὑποτέλειας καί τήν ψυχολογία τοῦ ραγιαδισμού, τίς φοβίες ἀλλά καί τόν ρομαντισμό τῶν ἑλληνικῶν κυβερνήσεων ἐναντι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Πίστευε στή δυνατότητα ἀνάληψης πρωτοβουλιῶν

από τις μικρές χώρες. Ρεαλιστικά θεωρούσε ότι «... ή ουδέτερότης είναι δυσκολωτέρα πολιτική, διότι κυρία προϋπόθεσις της είναι ο πλήρης εξοπλισμός της χώρας»¹⁰⁰. Ο Μαρκεζίνης απέκλειε τά ολοκαυτώματα και πίστευε στήν πολιτική των μικρότερων δυνατών θυσιών¹⁰¹.

Τό 1957 υποστήριξε τήν είσοδο της Ελλάδος στήν Κοινή Ἀγορά, ως ιδρυτικοῦ μέλους, πράγμα πού θά ἔπρεπε φυσικά νά συνοδευθεῖ ἀπό τά ἀναγκαῖα ριζικά μέτρα προσαρμογῆς. Τήν υπόθεση της Κοινῆς Ἀγορᾶς εἶδε περισσότερο ως πολιτικό παρά ως οικονομικό ζήτημα καί, ἰδιαίτερα γιά τήν Ελλάδα, ως ζήτημα διατήρησης τοῦ εὐρωπαϊκοῦ της χαρακτήρα. Ὁ Μαρκεζίνης ἀπέκρουσε τήν ἀπλή σύνδεση μέ τήν Ε-ΟΚ, διότι αὐτή θά καθιστοῦσε τήν Ελλάδα χώρα δευτέρας κατηγορίας καί, κατά τήν ἔκφραση τοῦ ἴδιου, «ρωμαϊκή ἐπαρχία». Κάλεσε μάλιστα τόν πρωθυπουργό Καραμανλῆ νά κάνει δημοψήφισμα, ἀλλά ὁ τελευταῖος ἀπάντησε ὅτι «δέν εἶναι σοβαρά πράγματα αὐτά»¹⁰².

Ὁ Μαρκεζίνης πίστευε στήν εἰρήνη καί στή δημιουργική της ροπή. Ἄρνεῖτο τόν πόλεμο, ως χρεωκοπία της πολιτικῆς¹⁰³. Τόν συμβιβασμό, ὅταν εἶναι γνήσιος, θεωροῦσε ὡς τήν πιό μακροπρόθεσμη λύση, ἀφοῦ ἐξουδετερώνει τόν κίνδυνο ἀντεκδίκησης. Θεωροῦσε ὅτι ἀπαιτεῖται, γιά τή χάραξη σοβαρῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, βαθειά γνώση της ἱστορίας. Συζητοῦσε τά πάντα, ἀφοῦ ἦταν σχετικιστής. Ἀπέκλειε τούς συναισθηματισμούς, τούς ρομαντισμούς καί τίς αὐταπάτες στή χάραξη της ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Πίστευε ὅτι, σέ ἐποχές ταραχῶν, κανείς δέν εἶναι τόσο μεγάλος γιά νά ἀδιαφορήσει ἀπέναντι σέ ὅποιον-δήποτε μικρό, ὅπως καί κανείς δέν εἶναι τόσο μικρός ὥστε νά εἶναι ἐντελῶς ἀχρηστος σέ ἕναν μεγάλο¹⁰⁴.

Οἱ ἡγέτες, υποστήριξε, πρέπει νά ἔχουν ἔμπνευση καί δημιουργική φαντασία, γιά νά ταραζοῦν τά νερά ὅταν αὐτά τελματώνουν. Ἡ Ἱστορία διδάσκει, ἀλλά στίς μεταβατικές περιόδους ἀπαιτεῖται φαντασία καί ἔμπνευση. Μέ τήν ἀνάπτυξη της τεχνολογίας ἀλλάζουν τά γεωπολιτικά δεδομένα, ὅπως π.χ. μέ τή δημιουργία της ἀεροπορίας. Ἐπίσης, ἡ ἐξωτερική πολιτική πρέπει νά βασίζεται σέ ἰσχυρή κοινωνία καί οικονομία, γι' αὐτό καί οἱ δαπάνες ἐπενδύσεων εἶναι ἐξίσου σημαντικές μέ τίς δαπάνες γιά τούς ἐξοπλισμούς¹⁰⁵.

Ὁ Μαρκεζίνης υποστήριξε ἔτσι τή μέθοδο της «προωθημένης διπλωματίας», δηλαδή τήν ἀνάληψη πρωτοβουλιῶν ἀπό τίς μικρές χώρες,

μέ θεμέλια τόν ρεαλισμό καί τά κοινά συμφέροντα. «Ἡ προσφυγή στό ἔλεος τῶν ξένων δυνάμεων ἀποτελεῖ ἴδιον ἐποχῶν παρακμῆς», πίστευε¹⁰⁶. «Ἡ Ἑλλάς δέν ἔχει ἀνάγκη φιλελλήνων καί φιλανθρώπων. Ἔχει ἀνάγκη ἰσοτίμων φίλων καί ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι βοηθοῦν διότι ἔχουν συμφέρον εἰς τοῦτο»¹⁰⁷. Κατά τή μακραιώνη ἱστορία της, πίστευε, ἡ Ἑλλάδα ἀντιμετώπιζε μονίμως κρίσιμες περιστάσεις. Ἐπρεπε συνεχῶς νά μάχεται ἢ νά ἀκροβατεῖ γιά νά διατηρεῖ τήν ἀνεξαρτησία της καί ποτέ δέν ἔμαθε νά προφυλάσσεται ἀπό ἐκείνους οἱ ὁποῖοι παρουσιάζονται σάν φίλοι¹⁰⁸. Ἄλλωστε, «καλύτερα νά σέ κατηγοροῦν ὡς ἄτακτο παρά νά σέ συγχαίρουν διότι εἶσαι καλό παιδί», πίστευε¹⁰⁹.

Ὁ Μαρκεζίνης θεωροῦσε ὅτι οἱ μικρές χώρες μποροῦν νά ἀναλαμβάνουν μεγάλες πρωτοβουλίες. Ἐνα σχέδιό του ἦταν ἡ δημιουργία της ἀπύραυλης Βαλκανικῆς, μέ ἐγγύηση τῶν ΗΠΑ καί της Σοβιετικῆς Ἐνώσεως, τῶν δύο μεγάλων δυνάμεων τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου, χωρίς νά θίγονται οἱ συμμαχίες τῶν βαλκανικῶν κρατῶν. Τό σχέδιο αὐτό θά ἦταν πρότυπο καί γιά εὐρύτερα παρόμοια σχέδια.

Πίστευε πώς ἡ Ἑλλάδα μποροῦσε νά ἐπιτύχει τήν Ἐνωση μέ τήν Κύπρο. Αὐτό προϋπέθετε ὅτι ἡ Ἑλλάδα, καί ὄχι ἡ Κύπρος, θά ἔπρεπε νά κατευθύνει τήν ἐξωτερική πολιτική καί θά ἔπρεπε νά προσφερθοῦν στήν Τουρκία μὴ ἐδαφικά ἀνταλλάγματα. Κανείς δέν πρέπει νά ἀποκλείει λύσεις εὐνοϊκές γιά τήν Ἑλλάδα, διότι «τά μεγάλα γεγονότα τά ὁποῖα ἔκρινον τήν Παγκόσμιον Ἱστορίαν ὑπῆρξαν σχεδόν κατά κανόνα συμπτώσεις ἀσημάντων δεδομένων... αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἐκ τῶν προτέρων ἄοριστία, ἡ ἀποκλείουσα τήν βεβαιότητα, καθιστᾷ τόν θεωρητικῶς ἀδύνατον παράγοντα ὑπό ὠρισμένες προϋποθέσεις σημαντικόν, ἂν ὄχι ἀποφασιστικόν»¹¹⁰. Κατηγόρησε ὁμως τόν Καραμανλῆ ὅτι εἶχε ἔλθει στήν ἐξουσία γιά νά κλείσει τό Κυπριακό¹¹¹. Θεωροῦσε δέ τή Συμφωνία της Ζυρίχης κατασκευάσμα ἐκ τῶν προτέρων¹¹².

Στό ζήτημα τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων, ὁ Μαρκεζίνης ἀναφερόταν διαρκῶς στήν κοινή ἱστορική ἐμπειρία τῶν δύο λαῶν. Ὅχι ὁμως μέ τήν ἔννοια της παρελθοντολογίας, ἡ ὁποία ὠφελεῖ τήν ἱστορική ἐπιστήμη ἀλλά βλάπτει τήν πολιτική¹¹³. Ἦταν ἀνέκαθεν ἐνθερμος υποστηρικτής τῶν διμερῶν διαπραγματεύσεων καί φίλος τῶν συμβιβασμῶν¹¹⁴. Γνώριζε ἐπίσης τήν ἰσχὺ τῶν μεγάλων δυνάμεων, πού μποροῦν ἀνά πάσα

στιγμή νά ανακινούν μειονοτικά ζητήματα κλπ., γιά νά αποσταθεροποιούν τίς ἀπειθαρχές χώρες. Γι' αὐτό καί θεωροῦσε ἀπαραίτητο ὄρο ἐπιτυχίας μιᾶς ἐλληνοτουρκικῆς συμφωνίας τό νά γίνει μακριά ἀπό ὀποιαδήποτε ξένη ἐπιρροή καί παρέμβαση¹¹⁵. Θεωροῦσε ἀκόμη ὅτι ὁ πόλεμος περιπλέκει καί δέν ἐπιλύει τά προβλήματα, γι' αὐτό καί πίστευε ὅτι Ἕλληνες καί Τούρκοι ἔπρεπε νά λησμονήσουν τό παρελθόν καί νά δοῦν τό μέλλον.

Ἔτσι, ὁ Μαρκεζίνης κατέληξε στό συμπέρασμα ὅτι χρειαζόταν μιά νέα Συνθήκη τῆς Λωζάννης μεταξύ Ἑλλάδος καί Τουρκίας, τήν ὁποία ὀνόμαζε «μίνι Λωζάννη». Φυσικά, κατά τή δεκαετία τοῦ '60, πού ὁ Μαρκεζίνης ὑποστήριζε αὐτές τίς ἀπόψεις, ὁ συσχετισμός δυνάμεων μεταξύ Ἑλλάδος καί Τουρκίας ἦταν πολύ εὐμενέστερος ἀπ' ὅ,τι 20 ἢ 30 χρόνια ἀργότερα, ὥστε μιά συνολική ἢ μερική διαπραγματεύση τῶν ἐλληνοτουρκικῶν διαφορῶν, καί ἰδίως τοῦ Κυπριακοῦ, μέ ἐκπρόσωπο τῆς ἐλληνικῆς πλευρᾶς ἔναν ἐυφυῆ πολιτικό τύπου Μαρκεζίνη, θά μπορούσε ἐνδεχομένως νά λύσει πολλά προβλήματα. Ὁ ἴδιος ὁ Μαρκεζίνης ἐξομολογήθηκε στόν γράφοντα, πολλά χρόνια ἀργότερα¹¹⁶, ὅτι δέν εἶχε καμία ἀναστολή νά προχωρήσει σέ συζήτηση ἐφ' ὅλης τῆς ὕλης, καθώς εἶχε τήν πρόθεση νά ἀντισταθμίσει τυχόν τουρκικές διεκδικήσεις ἐπί ἐλληνικῶν ἐδαφῶν (π.χ. Θράκης ἢ Αἰγαίου) μέ ἐλληνικές διεκδικήσεις σέ προαιώνια ἐλληνικά ἐδάφη, ὅπως ἡ Ἰωνία, ἡ Κωνσταντινούπολη ἢ ὁ Πόντος. Μιά τέτοια συνολική συζήτηση θά εἶχε φυσικά μεγάλο ρίσκο, ἀλλά ὁ Μαρκεζίνης δέν φοβόταν νά ρισκάρει.

Παρά ταῦτα, ὁ Μαρκεζίνης πίστευε ὅτι τό ἐλληνικό μέλλον δέν βρισκόταν στή Μεγάλη Ἰδέα, ἀλλά στή συνεργασία μέ τήν Τουρκία¹¹⁷. Πίστευε στή ματαιότητα τοῦ ρομαντισμοῦ καί στήν ἀξία τοῦ ρεαλισμοῦ, ὅπως αὐτός φυσικά τόν προσδιόριζε. Οἱ σχέσεις μεταξύ τῶν χωρῶν στηρίζονται, πίστευε, πολύ λιγότερο στόν ρομαντισμό ἢ σέ συναισθηματισμούς, καί πολύ περισσότερο, ἂν ὄχι ἀποκλειστικά, στό κοινό συμφέρον¹¹⁸. Τέτοιες οὐτοπίες ὀδηγοῦν τελικά στήν ἀποδυνάμωση καί στή μεταβολή μιᾶς χώρας σέ ρωμαϊκή ἐπαρχία σύγχρονης ἐκδοχῆς.

Ἄ ἱστορικός

Ἡ ἱστορική ἔρευνα καί συγγραφή ἔπαιξε πάντα καθοριστικό ρόλο στήν πολιτική σκέψη τοῦ Μαρκεζίνη. Σέ ὅλη του τή σταδιοδρομία προσπαθοῦσε νά ἀναγάγει τίς πράξεις του σέ ἄλλες,

παλαιότερες, ἄλλων προσώπων, ἐπισημαίνοντας τίς ἀναλογίες καί τίς διαφορές. Γι' αὐτόν ἡ ἱστορία ὑπῆρξε ὄχι μόνον ἐπιστημονική ἐνασχόληση, ἀλλά καί μεθοδολογία πολιτικῶν ἀποφάσεων. Ἀναζητοῦσε στήν Ἱστορία πρότυπα, τρόπους πρόβλεψης καί δικαίωση.

Ἀκόμα καί στίς κρίσιμες στιγμές τῆς σταδιοδρομίας του, ὁ Μαρκεζίνης ἐργαζόταν ὡς ἱστορικός. Ἐκμεταλλεῖτο μάλιστα τίς πολιτικές του ἐπαφές γιά νά ἀποσπᾷ ἱστορικές μαρτυρίες, ὅπως ὅταν, σέ ἐπίσκεψή του στήν Τουρκία, συζήτησε μέ τόν σφαγέα τῆς Σμύρνης Τζελάλ Μπαγιάρ γιά τά αἷτια τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς¹¹⁹. Ὁ Μαρκεζίνης συνέγραψε τήν πολυτομή *Πολιτική Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, πού καλύπτει τήν περίοδο ἀπό τό 1828 ὡς τό 1920. Ἡ σειρά αὐτή κυκλοφόρησε σέ πολυτελῆ ἐκδόση μέ πολλές φωτογραφίες κλπ., ἀλλά καί σέ βιβλία τσέπης, πού γνώρισαν μεγάλη κυκλοφοριακή ἐπιτυχία. Στή συνέχεια δημοσίευσε τή δευτέρα σειρά του, μέ τίτλο *Ἡ Σύγχρονος Ἑλλάς*, πού καλύπτει τήν περίοδο 1920-36. Τέλος, σέ προβεβηκυῖα ἡλικία, ὀλοκλήρωσε καί ἐξέδωσε (πάντα μέ τόν Πάπυρο) τό 1994 τήν τρίτομη *Σύγχρονη Πολιτική Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, πού καλύπτει τήν περίοδο 1936-75.

Ἡ Ἱστορία τοῦ Μαρκεζίνη ἔχει πλεονεκτήματα καί μειονεκτήματα, πού σχετίζονται μέ τήν ἴδια τήν προσωπικότητα καί τόν χαρακτήρα του. Διαθέτει ὅπωςδήποτε τεράστιο πλῆθος πληροφοριῶν καί ντοκουμέντων, καθώς καί ὀξύτατες ἱστορικές κρίσεις, ἐπιτυχημένες συγκρίσεις καί ἱσοροπημένες ἀποτιμήσεις. Ὁ Μαρκεζίνης χρησιμοποίησε τό πολῦτιμο ἀρχεῖο του, καθώς καί τήν προσωπική ἐμπειρία του ἀπό μιά ὀλόκληρη ἐποχή, κατά τήν ὁποία ἔπαιξε καί ὁ ἴδιος ρόλο — συνήθως δευτεραγωνιστικό, πλὴν τοῦ 1952-54 καί κάποιων ἡμερῶν τοῦ 1973, πού πρωταγωνίστησε. Ἐκτός αὐτοῦ, ὁ Μαρκεζίνης εἶχε πάντα πρόσβαση σέ δυσπρόσιτες πηγές πληροφοριῶν καί εἶχε συνομιλήσει μέ πολλές ξένες προσωπικότητες γιά ἱστορικά ζητήματα. Ἄλλωστε, ὡς συγγραφέας διαθέτει γλαφυρή πέννα καί διαθέτει εὐχάριστα.

Παρά ταῦτα, ἔχει καί σοβαρά μειονεκτήματα: ὁ Μαρκεζίνης δέν συνθέτει τήν Ἱστορία του μέ τίς ἀναγκαῖες ἀφαιρέσεις. Πολλές φορές τό ἀχανές κείμενό του μοιάζει περισσότερο μέ ὕλικό γιά νά γράφει κανεῖς Ἱστορία, παρά μέ Ἱστορία καθ' ἑαυτήν. Δεύτερον, ὑπερδιογκώνει τόν δικό του ρόλο. Δέν χάνει εὐκαιρία νά ἀναφέρει τόν ἑαυτό του, ἀκόμη καί σέ σχεδόν ἄσχετες περι-

πτώσεις. Τά ὅρια μεταξύ ἱστορίας καί αὐτοβιογραφίας εἶναι δυσδιάκριτα στό ἔργο του.

Στήν ἱστορία τοῦ Μαρκεζίνη ρόλο παίζουν κυρίως τά πρόσωπα, οἱ ἡγέτες, οἱ ἰδιωτικές συνομιλίες, τά παρασκήνια, οἱ Μεγάλες Δυνάμεις, καί λιγότερο ἢ καθόλου οἱ κοινωνικές δομές καί τά ιδεολογικά ρεύματα. Αὐτό ἀντανακλᾷ φυσικά τόν δικό του τρόπο σκέψης καί δράσης. Ἄνῃκει στή σχολή τοῦ Carlyle¹²⁰ καί σέ αὐτό συγγενεῦει ἐπιστημολογικά μέ τόν Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Ἀλλά, ἐνῶ ὁ Κανελλόπουλος ἐξυμνεῖ τόν ἰδεαλιστή καί μοναχικό ἥρωα, πού κινούμενος ἀπό πνευματικά, ἠθικά ἢ αἰσθητικά κίνητρα ἐκστρατεύει ἐναντίον τῆς θολῆς πραγματικότητας, ὁ μαρκεζινικός πρωταγωνιστής τοῦ ἱστορικοῦ γίνεται μοιάζει περισσότερο μέ τό μακιαβελικό πρότυπο. Ὁ Μαρκεζίνης συνέγραψε ἄλλωστε καί τό ἔργο *Ὁ Μακιαβέλι καί ἡ ἐποχή μας*.

Οἱ Ἀναμνήσεις (1972-74) του ἀποτελοῦν ἐνα ἔργο τρομακτικά ἐνδιαφέρον ὡς ἱστορική πηγή, ἀλλά κουραστικό ἔως προβληματικό ὡς κεί-

μενο. Ἀπουσιάζουν οἱ ἀρετές τοῦ λογοτέχνη, ἀλλά καί αὐτές τοῦ ἱστορικοῦ συγγραφέα. Κυριαρχοῦν ἡ ἀμετροπέπεια, ἡ ἀσημαντολογία, ἡ συνεχῆ παράθεση ἀνούσιων λεπτομερειῶν, παρενθέσεων, γενεαλογικῶν ἀναφορῶν, ὑπερβολῶν κλπ. Ἀπό τίς σελίδες τῶν Ἀναμνήσεων του προκύπτει μία συνεχῆ δραστηριότητα παρασκηνακῶν ἐπαφῶν, γευμάτων, προγευμάτων, τηλεφωνικῶν συνομιλιῶν, γραμμένων συνειρμικά καί ἐνίοτε παραληρηματικά. Οἱ Ἀναμνήσεις τοῦ Μαρκεζίνη χαρακτηρίζονται καί αὐτές ἀπό τό γνώρισμα πού χαρακτηρίζει καί τήν *Ἱστορία του*: ἀποτελοῦν περισσότερο ὕλικό γιά *Ἱστορία*, παρά *Ἱστορία* ἄφ' ἑαυτή.

Ἐπάρχουν ὅπωςδήποτε καί ἄλλα πλεονεκτήματα καί μειονεκτήματα, ὅπως σέ κάθε ἐκτεταμένο ἔργο. Αὐτά εἶναι τά πιό ἐμφανῆ. Ἀλλά δέν ὑπάρχουν ἄλλες νεοελληνικές πολιτικές ἱστορίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα πού νά μποροῦν νά παραβληθοῦν μέ αὐτή τοῦ Μαρκεζίνη — οἱ ὑπόλοιπες εἶναι δημοσιογραφικές ἢ δογματικές μαρξιστικές.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Συνομιλίες τοῦ συγγραφέα μέ τόν Σπύρο Μαρκεζίνη τήν περίοδο 1983-99.

Μ. Ἀνδρεάδης, *Σκιαγραφία ἐνός πολιτικοῦ: Σπύρος Μαρκεζίνης — Μῦθος καί Πραγματικότητα*, Ἀθήνα, 1977.

Σπ. Ζουρνατζῆ, *Ἡ πολιτική τῶν ἐπιμηθέων καί ἡ περίπτωσις Μαρκεζίνη*, Ἀθήνα, 1979.

Σπ. Λιναρδάτου, *Ἀπό τόν Ἐμφύλιο στήν Χούντα*, Παπαζήσης, Ἀθήνα 1978, κ.έ. (5 τόμοι).

Σπ. Μαρκεζίνης, *Ἀπό τόν Πόλεμον εἰς τήν Εἰρήνην*, Ἀθήνα, 1950.

Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Ἀναμνήσεις: 1972-1974*, Ἀθήνα, 1979.

Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, Πάπυρος, Ἀθήνα 1966 (12 τόμοι).

Σπ. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, Σύγχρονος Ἑλλάς, Πάπυρος, Ἀθήνα 1973 (4 τόμοι).

Σπ. Μαρκεζίνη, *Σύγχρονος Πολιτική Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (1936-1975)*, Πάπυρος, Ἀθήνα 1994 (3 τόμοι).

Μελέτη Μελετόπουλου, «Κριτική τῆς Πολιτικῆς Ἱστορίας τοῦ Σπ. Μαρκεζίνης», *Νέα Κοινωνιολογία*, τεύχος 20.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Τό *Διαζῦγιον*, 1931, Ὁ Ἀνώτατος Ἄρχων εἰς τά Σύγχρονα Δημοκρατικά Πολιτεύματα, 1935. Ὁ Βασιλεὺς εἰς τό *Ἰδιωτικόν Δίκαιον*, 1936, Ὁ Βασιλεὺς ὡς Διεθνῆς Παραστάτης, 1937.

2. Ἀναμνήσεις, ἔ.ἀ., σ. 128.

3. Ἀνδρεάδης, ἔ.ἀ., σ. 403.

4. Ζουρνατζῆς, ἔ.ἀ., σ. 15, *Μαυφέστο Μαρκεζίνη*, 1947.

5. 1ος τόμος.

6. Ἀνδρεάδης, ἔ.ἀ., σ. 185.

7. Ζουρνατζῆς, ἔ.ἀ., σ. 42.

8. Ζουρνατζῆς, ἔ.ἀ., σ. 44-45.

9. Ἀνδρεάδης, ἔ.ἀ., σ. 188.

10. Ἀφήγηση στόν γράφοντα.

11. *Σύγχρονη Πολιτική Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος: 1936-1975*, τόμος Γ', σελ. 41.

12. Ἀνδρεάδης, ἔ.ἀ., σ. 140.

13. Ὁ Σπ. Λιναρδάτος ἀναφέρει ὅτι τήν ἀπόφαση γιά τήν ὑποτίμηση γνώριζαν πολλοί, ἀλλά τό ποσοστό τῆς καί

τήν ἀκριβῆ ἡμερομηνία ἤξεραν μόνον ὁ ἴδιος ὁ Μαρκεζίνης, ὁ ὑπουργός Ἐμπορίου Καψάλης, ὁ διοικητής τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος Μαντζαβίνος καί δύο σύμβουλοι τῆς Ἀμερικανικῆς Πρεσβείας. Βλ. Ἀπό τόν Ἐμφύλιο στήν Χούντα, τόμος Β', 1952-1955, ἐκδ. Παπαζήσης, Ἀθήνα, 1978, σ. 62.

14. Λιναρδάτος, Ἀπό τόν Ἐμφύλιο στήν Χούντα, τόμος Β', 1952-1955, ἐκδ. Παπαζήσης, Ἀθήνα 1978, σελ. 161.

15. *Σκιαγραφία ἐνός πολιτικοῦ: Σπ. Μαρκεζίνης — μῦθος καί πραγματικότητα*, Ἀθήνα 1977, σελ. 345.

16. ἔ.ἀ.

17. Ἀνδρεάδης, ἔ.ἀ., σ. 227.

18. Λιναρδάτος, ἔ.ἀ., σ. 158.

19. ἔ.ἀ., σελ. 42 κ.έ.

20. Ἀποψη Κων. Καλλία.

21. Τό ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Μαρκεζίνης στά ἀπομνημονεύματά του, ἔ.ἀ., σελ. 202.

22. Λιναρδάτος, ἔ.ἀ., σ. 236

23. Σε δήλωσή του στον γράφοντα.
 24. σελ. 351.
 25. Ζουρνατζής, έ.ά., σ. 25.
 26. Ζουρνατζής, έ.ά., σ. 48-49.
 27. έ.ά.
 28. έ.ά., σ. 52-53.
 28α. έ.ά., σ. 56-57.
 29. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 105.
 30. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 122.
 31. Βλέπε και Άνδρεάδη, έ.ά., σελ. 197.
 32. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 465, και άλλου.
 33. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 1973-1974, Άθήνα 1974.
 34. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 27.
 35. σ. 32
 36. έ.ά.
 37. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 378.
 38. Έλληνική έκδοση, *Η Δικτατορία των Συνταγματάρχων: Κοινωνία, Ίδεολογία, Οικονομία*, εκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1996.
 39. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 163.
 40. Σχετικά με τις προθέσεις του βλέπε Άναμνήσεις, έ.ά., σελ. 367, 383 και άλλου.
 41. έ.ά., σ. 257.
 42. σ. 197.
 43. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 194.
 44. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 225.
 45. σ. 225.
 46. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 218.
 47. σ. 274.
 48. σ. 233.
 49. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 339-340.
 50. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 340.
 51. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 385.
 52. σ. 385-386.
 53. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 413.
 54. σ. 424.
 55. σ. 431.
 56. σ. 440.
 57. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 410.
 58. σ. 263.
 59. σ. 193.
 60. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 225.
 61. Άνδρεάδης, έ.ά., σελ. 339.
 62. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 111.
 63. Άθήνα, 1950.
 64. Ζουρνατζής, έ.ά., σ. 43-45.
 65. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 333.
 66. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 333.
 67. Ζουρνατζής, έ.ά., σ. 84.
 68. σ. 344.
 69. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 251-273 και Ζουρνατζής, έ.ά., σ. 89-96.
 70. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 254.
 71. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 75.
 72. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 277.
 73. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 73.
 74. Άναμνήσεις 1972-1974, Άθήνα 1979.
 75. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 119.
 76. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 128.
 77. Άπό τον Πόλεμον εις τήν Ειρήνην, σελ. 44, Ζουρνατζής, έ.ά., σ. 20.
 78. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 178.
 79. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 59.
 80. Πορεία προς τον Λαόν, στο Ζουρνατζής, έ.ά., σ. 21.
 81. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 280.
 82. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 349.
 83. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 366.
 84. *Μανιφέστο 1947*, Ζουρνατζής, έ.ά., σ. 16
 85. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 339.
 86. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 340.
 87. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 397-399.
 88. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 290-291.
 89. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 372.
 90. έ.ά.
 91. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 373.
 92. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 334.
 93. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 335.
 94. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 341.
 95. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 341.
 96. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 323.
 97. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 364-368, Ζουρνατζής, έ.ά., σ. 61-77.
 98. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 368.
 99. Άπό τον Πόλεμον εις τήν Ειρήνην, έ.ά., σ. 45 κ.έ.
 100. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 358.
 101. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 111.
 102. Ζουρνατζής, έ.ά., σ. 130.
 103. Ζουρνατζής, έ.ά., σ. 114 και Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 233.
 104. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 201.
 105. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 14.
 106. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 215.
 107. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 211.
 108. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 260.
 109. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 220.
 110. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 221.
 111. Άνδρεάδης, έ.ά., σ. 230.
 112. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 52.
 113. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 51.
 114. έ.ά., σ. 14.
 115. έ.ά., σ. 61.
 116. 1987
 117. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 34.
 118. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 87.
 119. Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 173.
 120. «... ιστορία χωρίς ήρωας δεν γράφεται», Άναμνήσεις, έ.ά., σ. 57.



Κ.Γ. Καρυωτάκης

Ὁ ποιητής τῆς νοσταλγίας καί τῆς ἄρνησης

Ἡ νοσταλγία τοῦ ὄντολογικοῦ καί ἡ ἄρνηση τοῦ ὄντικοῦ ὡς θεμελιακές συνιστώσες τῆς ἀπολυτότητας στήν ποίηση τοῦ Κ.Γ. Καρυωτάκη

Χρῆστος Παΐζης

«Φύγε, ἡ καρδιά μου νοσταλγεῖ τήν ἄπειρη γαλήνη!»

«Ἐλεγεῖα», σειρά Α΄

«Μᾶς διώχνουνε τά πράγματα...»

«Οἱ ὀρίζοντες θά μ' ἔχουν πνίξει...»

«Σάτιρες»

«Μέ τό Μηδέν καί τό Ἄπειρο νά συμφιλιωθοῦμε»

Κ.Γ. Καρυωτάκης

Πρόλογος

Διαβάζοντας κανείς Καρυωτάκη παρατηρεῖ πώς ἡ ποίησή του — ὅπως καί τοῦ Καβάφη — στρέφεται γύρω ἀπό κάποια «κέντρα» πού συνεχῶς ἐπαναλαμβάνονται. Ἀμφότεροι εἶναι ποιητές «σταθερῶν μοτίβων», ἀποφεύγουν τίς ἐναλλαγές, τά ἄλματα, τά «ἀνοιγματα», ἀλλά παραμένουν στούς ἄξονες πού εἶναι γι' αὐτούς οἱ καθοριστικοί. Τό γεγονός, αὐτό, νομίζω, δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο. Καί οἱ δύο ποιητές εἶναι ποιητές ἐσωτερικότητας, ποιητές «δωματίου» (ὅπως γιά τόν Καβάφη ἔχει εἰπωθεῖ) καί ὄχι τοῦ «ἀνοιχτοῦ ὀρίζοντα». Γι' αὐτό ἄλλωστε καί ἡ Φύση στό ἔργο τους εἶτε δέν ὑπάρχει, εἶτε, ὅταν παρουσιάζεται, εἶναι ἀπό ἐχθρική (Καρυωτάκης) ὡς «ἀδιάφορη» (Καβάφης).

Ὅντας λοιπόν καί οἱ δύο ποιητές τῆς ἐσωτερικότητας, χωρίς νά «ἀντλοῦν» ἀπ' ἔξω ἀλλά, ἀντιθέτως, ἐξωτερικεύοντας τό «μέσα», εἶναι φυσικό νά μονολογοῦν μιᾶς καί ἡ δυνατότητα τοῦ διαλόγου εἶναι — ἐξ ἀρχῆς — ἀκυρωμένη. Ὁ «μονόλογος» αὐτός εἶναι σάν τά λόγια τῶν ἠλικιωμένων, ὅταν κι αὐτοί μονολογοῦν: μιλοῦν, ἀλλά δέν περιμένουν κανέναν νά τοῦς ἀκούσει, δέν ἔχουν τέτοια ἀξίωση, ἤ, ἔστω, δέν τοῦς ἐνδιαφέρει. Ὁ Καρυωτάκης κι ὁ Καβάφης ἔτσι «μονολογοῦν»: γιατί «ἂν δέ μιλήσουν θά σκάσουν» ἢ ἀνάγκη γιά συνομιλία δέν εἶναι καθόλου ἀπαραί-

τητη (τό ἀντίθετο), ἡ ἀνάγκη ὅμως γιά ὀμιλία, θέμα ζωῆς ἢ θανάτου. Ἡ ἰδιότυπη αὐτή «λογοθεραπεία» εἶναι τελικά καί «φάρμακο», «καταφύγιο» καί, γι' αὐτό, ἀξιοποιεῖται ὡς τέτοιο. Ἡ ἰδιότυπη αὐτή «λογοθεραπεία» εἶναι, τελικά, τό ποίημα.

Ἐπειδή, λοιπόν, καί οἱ δύο τους μιλοῦν γιατί «πρέπει» (ἀναγκαστικό-λογικό, ὄχι ἠθικό-δεοντολογικό) νά μιλήσουν, παρόλο πού εἶναι ποιητές πού δέν «ὑπάρχουν, ὅταν συνομιλοῦν», γι' αὐτόν τόν λόγο ἡ ποίησή τους εἶναι ἀποτέλεσμα «φορτικῆς» ἀνάγκης. Κάνοντας, λοιπόν, ποίηση εἶναι φυσικό νά ἐπαναλαμβάνουν αὐτά τά θέματα πού τοῦς «καίνε», αὐτά πού, σέ τελευταία ἀνάλυση, τοῦς ἀνάγκασαν νά κάνουν ποίηση. Κι αὐτά τά θέματα πρέπει νά εἶναι γι' αὐτούς «ἐμμονες ἰδέες», γι' αὐτό καί συνέχεια ἐπαναλαμβάνονται, γι' αὐτό καί μιλοῦν μόνο γι' αὐτά, γι' αὐτό δέν «ἀνανεώνονται», γι' αὐτό κιόλας, ἂν θέλετε, δέν ἔχουν νά παρουσιάσουν «πολύτομο» ἔργο, δέν εἶναι δηλαδή Παλαμάδες ἢ Ρίτσοι. Στόν βαθμό πού τά θέματα αὐτά ἐμφανίζονται σέ ὅλο τους τό ἔργο (σέ κάθε ποίημα, θά τολμούσαμε νά ποῦμε), ἔπεται πώς αὐτά εἶναι γιά τοῦς ποιητές τόσο ἰσχυρά βιωμένα (οἱ «ἐμμονες ἰδέες» πού λέγαμε), ὑπάρχουν μόνο αὐτά καί μιλοῦν μόνο γι' αὐτά, ὥστε νά εἶναι τό «φετίχ», τό «ἀπόλυτό» τους. Αὐτό τό «Ἀπόλυτο», βιωμένο ἀπόλυτα, ἐκφράζεται ἀπόλυτα: δηλαδή δέν ἐκφράζεται παρά μόνον αὐτό, τίποτε ἄλλο δέν ὑπάρχει καί, ἐπίσης, ἐκφράζεται «κοφτά», χωρίς ὑπονοούμενα καί ἀμφισημίες. Οἱ δύο ποιητές λοιπόν, γιά τοῦς λόγους πού ἀναφέραμε, παρουσιάζουν τό φαινόμενο τῶν «ἀναλλοίωτων θεματικῶν πυρήνων», γύρω ἀπό τοῦς ὁποίους ἀναπτύσσεται ὅλο τους τό ἔργο. Χαρακτηριστικό αὐτῶν τῶν «πυρήνων» εἶναι ἡ ἀπολυτότητά τους: ὅ,τι ἄλλο τό ἐντάσσουν στό δικό τους «ἄλλο», ἔτσι ὥστε νά μήν μπο-

ρεϊ νά υπάρξει τίποτε άλλο εκτός από αυτούς τους ίδιους. Είναι δηλαδή σαφώς «όλοκληρωτικοί», «απόλυτοι» και «μονομερείς»: όπως οι περισότεροι ποιητές.

Στόν Καρυωτάκη οι θεματικοί αυτοί «πυρήνες», τά «κέντρα» τής ποίησής του είναι δύο: ή πραγματικότητα και τό βάρος της («κάθε πραγματικότητα», όχι μιὰ συγκεκριμένη), καθώς και ή ανάγκη φυγής απ' αυτήν (αφού, όμως, αρνείται τήν πραγματικότητα συνολικά, τότε ή άρνησή της και, κατ' επέκταση, ή φυγή, θά είναι κι αυτές «συνολικά» διατυπωμένες και πραγματοποιημένες). Η ποίηση του Καρυωτάκη δέν είναι μιὰ ποίηση πού αρνείται κάτι ή δυσανασχετεί γιά κάτι στό όνομα κάποιου άλλου, δέν αρνείται κάτι «μερικό» γιά ένα άλλο «μερικό», αλλά αρνείται ολικά ένα όλο γιά κάτι «άλλο» πού, όμως, θά είναι ή πλήρης άρνηση αυτού του όλου. Θά είναι δηλαδή τό Μηδέν ή τό Άπειρο, γιατί μόνον αυτά —ώς μη έπιδεχόμενα προσδιορισμούς, απόλυτα άπροσδιόριστα— είναι οι «απόλυτες» άρνήσεις μιὰς απόλυτα «πηγμένης» πραγματικότητας. Η τέτοια άρνηση τής πραγματικότητας από τόν Καρυωτάκη είναι σοπεναουερικής ύφης και απ' ό,τι ξέρουμε, δέν έχει ξαναπαρουσιαστεί —τουλάχιστον τόσο ξεκάθαρα— στή νεώτερη ποίησή μας. Ο Καρυωτάκης, άρνητής του «όλου», αναζητά τό «όλον πού δέν είναι τά μέρη του διαχωρισμένα», ένα «όλον» όντολογικό και όχι «όντικό». Η ποίηση λοιπόν του Καρυωτάκη είναι άρνηση τής όντικότητας και νοσταλγία τής «όντολογικότητας» τής «άτρεμους καρδιάς» και οι δύο αυτές — άρνηση και αναζήτηση, όντικότητα-όντολογικότητα— είναι απόλυτες και γι' αυτό «συγκρούονται» σέ όλο του τό έργο, κυρίως στήν «Έλεγεία και Σάτιρες» — σέ κάθε του σχεδόν ποίημα.

Μέ τήν έργασία λοιπόν αυτή θά προσπαθήσουμε νά «δοϋμε» τόν Καρυωτάκη μέσα από μιὰ άλλη όπτική γωνία: όχι σάν εκφραστή τής γενιάς του μεσοπολέμου, δυσारेσστημένο μικροαστό (ναί, ναί, μή γελατε, είπώθηκε κι αυτό!!!) ή εκφραστή κάποιας «παρακμής», αλλά ως ποιητή «τής νοσταλγίας και τής άρνησης». Απ' αυτήν τή σκοπιά, ή όποια «ψυχολογίστικη» προσέγγιση τής ποίησής του είναι έξω από τή δική μας προβληματική και ενδιαφερόμαστε μόνο γιά τό «όντολογικό» μέρος τής ποίησής του, τήν όντολογική αλήθεια πού κουβαλά και πού, πιστεύουμε, είναι αυτό πού κάνει τήν ποίηση «Ύψηλή», σύμφωνα μέ τόν Heidegger. «Έχεινο όμως πού μένει, τό ίδρύουν οι ποιητές», έλεγε άλλωστε ο

Hörderlin. Έτσι καταλαβαίνω τήν εκφραση «μεγάλος ποιητής», όπως αυτή αναφέρεται στό ακόλουθο δίστιχο:

«Τό έχω πει και θά τό πώ πολλάκις
ήτο μεγάλος ποιητής ο Κώστας Καρυωτάκης».

Άνδρέας Έμπειρίκος

Η πραγματικότητα ως όλότητα

«Όλότητα», κατά τήν κλασική Φιλοσοφία, είναι ή «σύνθεση τής ενότητας μέσα στήν πολυπλοπότητα», δηλαδή αυτό πού υπάρχει ως «κοινό» σέ όλα τά μέρη ενός Όλου, γιά τό όποιο όλα τά μέρη «λειτουργούν» και αυτό πού «παράγει» όλα τά μέρη και τά κάνει «νά είναι» μέρη. Στήν όλότητα τό «μέρος» γίνεται κατανοητό μόνο αν εξεταστεί από τήν προοπτική του Όλου και τό Όλο πραγματώνεται μέσα από τά μέρη. Η άρνηση του μέρους ως μέρους δέν έχει νόημα, αν δέν συνοδεύεται από άρνηση αυτού πού παράγει τό μέρος: του όλου. Ο Schopenhauer, σοφά σκεπτόμενος, άρνήθηκε τήν αυτοκτονία, γιατί μ' αυτήν ο αυτόχειρας δέν αρνείται τόν κόσμο συνολικά (άρα και τή βούληση, πού παράγει τόν κόσμο πού είναι ο «κόσμος ως καθ' έαυτό», «die Welt an sich») αλλά μιὰ «μορφή» του κόσμου στό όνομα κάποιας άλλης πού δέν τήν έχει. Αυτοκτονεί δηλαδή όχι επειδή αρνείται τήν πραγματικότητα συνολικά, αλλά επειδή δέν έχει κάποιο τμήμα της ή επειδή έχει κάποιο τμήμα της πού δέν θά ήθελε νά έχει. Ο αυτόχειρας δηλαδή, κατά τόν Schopenhauer, έχει «ψεύτικη συνείδηση» γιά τόν πόνο του: νομίζει πως αίτία του πόνου του είναι κάποια μορφή πραγματικότητας, ενώ αίτία του πόνου του είναι ή ίδια ή πραγματικότητα και ή βούληση, πού είναι άλλωστε και τό Όλο. Μέ τήν πράξη του πάλι ο αυτόχειρας δέν άναιρεί τό «Όλο» (Βούληση, Πραγματικότητα) αλλά ένα άπειροελάχιστο τμήμα (τό «Έγώ» του), πράξη άναποτελεσματική, αν πάρουμε υπ' όψιν τήν επίδραση του Schopenhauer από τή βουδιστική-ίνδική διδασκαλία των μετενσαρκώσεων (δηλαδή ή αυτοκτονία είναι χωρίς νόημα, αφού θά υπάρξει ή Έπιστροφή, μέ άλλη βέβαια μορφή, αλλά πάντως επιστροφή). Γι' αυτό ο ίδιος έλεγε πως μόνο ή «νέκρωση τής βούλησης» είναι ή «via regia» γιά υπέρβαση τής όλότητας τής βούλησης και τής πραγματικότητας και θαύμαζε όσους τό είχαν καταφέρει.

Ο Καρυωτάκης δέν βλέπει τήν πραγματικότητα «άποσπασματικά» αλλά συνολικά. «Κάθε πραγματικότητα μου είναι άποκρουστική»,



γράφει στο «σημείωμα» πριν από την αυτοκτονία, «αίσθάνομαι τήν πραγματικότητα μέ σωματικό πόνο», γράφει στή «Φυγή». Δέν υπάρχει κάποια «πραγματικότητα» τήν όποία νά επιθυμεί (αυτό πού μοιάζει νά θέλει θά φανεί παρακάτω πώς δέν έχει καμιά σχέση μέ τήν «πραγματικότητα»), ή όποία νά «του λείπει» και τήν όποία νά «οραματίζεται». Ὁ Καβάφης μιλά γιά κάποιες «ἄλλες ἐποχές» πιό ἐλεύθερες και φαίνεται νά τίς περιμένει ἔστω κι ἂν αὐτός δέν θά ζεῖ, ὁ Βάρναλης στό «ἕνας-ὄλοι» «γλυτώνει» ἀπό τόν «ἄπατο γκερμό» και τήν «πέτρα στό λαιμό», ὅταν ἐμφανίζεται «ή κεντρική φλόγα», ή «Ἰδέα», και τοῦ δείχνει τή λύση. Ἀντίθετα, ὁ Καρυωτάκης δέν περιμένει «τίποτα» ἀπό τήν «πραγματικότητα». Τί περιλαμβάνει, ὅμως, αὐτή ή «πραγματικότητα»;
 α. ἄνθρωποι: οἱ ἄνθρωποι παρουσιάζονται ἐχθρικά· εἶναι ή «ἀπειλή», ὁ «κίνδυνος» γιατί:

*ὅταν οἱ ἄνθρωποι θέλουν νά πονεῖς,
 μποροῦνε μέ χίλιους τρόπους
 Ρίξε τό ὄπλο και σωριάσου πρηγής,
 ὅταν ἀκούσεις ἄνθρώπους.*

Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ὄχι κάποια κατηγορία· ὄλοι διαφιλονικοῦν «τή σάρκα σου και τό αἷμα». Ὁ ποιητής, «παράξενο παιδάκι γερασμένο», ἐ-

πειδή «ἔχει μιά παιδική καρδιά και δέν ἔχει ἕνα φίλο», «κίβει» κάθε σχέση μέ τούς ἄνθρώπους: «βάζει βέρα στό κλαδιά / στή μπουτονιέρα του φύλλο» («Ἵποθῆκαι») (ἄς προσεχθεῖ ή «δαιμονική» ὁμοιοκαταληξία φίλο-φύλλο: οἱ «φίλοι» εἶναι σάν τά «φύλλα»: ἔρχονται-παρέρχονται· ἀπό τέτοιες ὁμοιοκαταληξίες «βρίθει» τό ἔργο τοῦ Καρυωτάκη). Ὅταν δέν παρουσιάζονται ἐχθρικά, παρουσιάζονται ὑποτιμητικά, σκωπτικά, ἐκμηδενιστικά. Ἀπόλυτα ἐπικίνδunami ή ἀπόλυτα ἀηδιαστικοί. Ἡ «μισανθρωπία» αὐτή τοῦ Καρυωτάκη φαίνεται καθαρά στό ποίημα «Ἀποστροφή», ὅπου ὅμως φαίνεται και κάτι ἄλλο: ὁ φθόνος τοῦ ποιητή γιά ὅσους δέν εἶναι σάν αὐτόν, γιά ὅσους δηλαδή ή γνώση τῆς πραγματικότητας ὡς ὀλότητας δέν ὑπάρχει, γιά ὅσους «ή κακιά ὦρα» δέν εἶναι μέσα τους. Γράφει: «Ἀτίθασα μέλη, διαφανή ροῦχα / γλοιώδη στόματα ὑποκριτικά / ἀνυποψίαστα, μηδενικά / πλάσματα, και γι' αὐτό προνομιοῦχα» («Ἀποστροφή»). Ὁ ποιητής θεωρεῖ πρόνομο τήν «ὑποψία», τήν ὑποψία τῆς «ὄντικῆς πλησμονῆς», δηλαδή τῆς κυριαρχίας μιᾶς δύναμης πού μᾶς «ἄγει και μᾶς φέρει» χωρίς νά μᾶς ρωτᾶ, ή ὁποία «στερεῖ» ἀπό τόν ποιητή «τήν ἄπειρη Γαλήνη» («Φύγε, ή καρδιά μου νοσταλγεῖ»), τήν «αἰώνια παράδοση τοῦ κάλλους και πηγῆ» («ἜΩ Βενετία...»). Οἱ «γυναῖκες» και τά «παιδιά» δέν ἔχουν αὐτήν τήν ὑποψία («Εὐτυχιζώ σέ σένα... τήν ἄγνοια πού εἶχες», «Ἐὐδῆ σ' ἕνα παιδάκι»). Τίς γυναῖκες τίς «μαστιγώνει» σκληρά, δείχνει τήν περιφρόνηση και τόν φθόνου· τά παιδιά τά «εὐτυχιζει», ἴσως γιατί αὐτά τοῦ θυμίζουν ξέγνοιαστο «ὑπνο» παιδικῆς ἡλικίας («Γλυκά θά κοιμηθοῦμε σάν παιδάκια» και «ὄλη τή μέρα ἐκλάψαν και ἀποστάσαν», «Ἵπνος»), ἴσως γιατί σ' αὐτή «συγκεκριμενοποιεῖται» ή «νεότης» πού εἶναι «ἔννοια ἀφρημένη» («Ἀνδρέικελα»). Γενικά: ὁ ποιητής τούς ἄνθρώπους:

1. συνολικά τούς βλέπει ἐχθρικά
2. τίς γυναῖκες εἰδικά — ἀλλά ὅλες — ὑποτιμητικά και φθονερά
3. τά παιδιά μέ ἀγάπη (ἄρα, ὁ ὅρος «ἄνθρωποι» μποροῦμε νά ὑποθέσουμε πώς περιλαμβάνει κυρίως τούς ἄνδρες). Τό πρῶτο βασικό στοιχεῖο τοῦ «ὄλου» τῆς πραγματικότητας — οἱ ἄνθρωποι — εἶτε εἶναι «ἐχθρικό», εἶτε «ἀηδιαστικό» εἶτε «ξένο» («ή ἐλπίδα και ή νεότης ἔννοια ἀφρημένη»).

β. τή Φύση: ὅπως εἶπαμε και παραπάνω, ή Φύση εἶτε δέν ὑπάρχει καθόλου εἶτε, ὅταν παρουσιάζεται, εἶναι ἀπό ἀδιάφορη μέχρι και ἐχθρική. Ἡ Φύση «χρειάζεται τό θάνατό μας», ὁ Ἡ-

λιος «θάνατος μέσα στους θανάτους», πού «τό λαμπερό του φῶς» «καρτερεῖ τό θάνατό μας».

γ. τά ὅποια «ιδανικά»: ἡ «Λευτεριά» ἐξευτελίζεται, οἱ ἰδεολόγοι «Δόν Κιχῶτες» ἢ «νεκροί πού ἡ καθιέρωσις τούς λείπει». Βλέπε καί τό ποίημα τοῦ Griffin «N'est-il une chose», πού ὁ ἴδιος ὁ Καρυωτάκης μετέφρασε.

δ. τήν ἐργασία: μιά ματιά στά ποιήματα «Δημόσιοι Ὑπάλληλοι», «Μίσθια δουλειά» κ.ἄ. τό δείχνει ξεκάθαρα.

ε. τή διασκέδαση: Τά ποιήματα «Σάββατο βράδυ», «Μιά σκιά», «Κυριακή».

στ. τήν «καριέρα»: τό «Ὅλοι μαζί», τό «Αἰσιοδοξία», τήν «Ὑστεροφημία» (πρό πάντων!).

ζ. τήν Ποίηση, τήν Τέχνη (βλ. «Εἶμαστε κάτι...»)

η. τόν Χρόνο (βλ. «Χρόνος»).

θ. τή Φθορά.

ι. τή Ματαιότητα.

Γενικά: ὁ κόσμος περιλαμβάνει ὄντα πού τόν «πνίγουν», τίποτα δέν τόν εὐχαριστεῖ. Νοιώθει τόν χρόνο σάν φθορά, νοιώθει «τόν μάταιο ἐρχομό» καί ἀναζητᾷ κάποια «βούληση Θεοῦ» πού μᾶς κυβερνᾷ, δέν «συντρίβει» ἀλλά «τιμωρεῖ, κι ἀδιάκοπα πιέζει». Ἡ παροντικότητα, ἡ διαρκῆς ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου μέ ἄλλες μορφές, ἡ ἔλλειψη πίστεως κι ἐλπίδας σ' ὅ,τιδήποτε, αὐτά ὅλα τόν κάνουν νά ἀρνεῖται ὅλη τήν πραγματικότητα. Μέ ὄρους ψυχολογικούς μιλώντας θά λέγαμε πώς τό ὅλο τῆς πραγματικότητας τόν ἀπωθεῖ, γιατί «κρύβει ἐξορία» μέσα του, κι ἂν αὐτή δέν ὑπῆρχε δέν θά ὑπῆρχε τό πρόβλημα. Μέ ὄρους ὅμως διαφορετικούς τό πρόβλημα τοῦ Καρυωτάκη δέν ἦταν «ψυχολογικό» ἀλλά «ὄντολογικό»: «ψυχολογικό» ἦταν στόν βαθμό πού τό βίωνε κάποιος ἄνθρωπος, ὁ Καρυωτάκης, «ὄντολογικό» ὅμως στόν βαθμό πού τό πρόβλημα αὐτό ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἂν κάποιος τό βιώνει ἢ ὄχι: τό πρόβλημα τοῦ νοήματος. Ἐάν ὅλος αὐτός ὁ κόσμος, Ἐγώ ὁ ἴδιος μέσα σ' αὐτόν, ἄγομαι εἴτε ἀπό μιά «θέληση Θεοῦ», εἴτε ἀπό σύμπτωση, τίποτα δέν ἔχει νόημα. «Γιατί νά ὑπάρχουν τά ὄντα κι ὄχι τό Μηδέν;» («Warum sind überhaupt Seiendes und nicht vielmehr Nichts?», Leibniz): τό ἐρώτημα (καί ὄχι μόνον) πού τίθεται σέ «σπάνιες στιγμές» (Heidegger) καί ὄχι σέ ὅλους τούς ἀνθρώπους, ὁδηγεῖ ἀπό τό «ὄντικό» στό «ὄντολογικό» καί ἡ ἀλλαγὴ «πρίσματος», ὁ φακός τοῦ «ὄντολογικοῦ» εἶναι πολύ αὐστηρός σέ τί θά ἀφήσει νά εἰδῶθεῖ. Αὐτόν τόν «φακό», πιστεύουμε, εἶχε ὁ Καρυωτάκης.

Ἡ ὁλότητα τῆς ἀρνήσεως

Ἡ πραγματικότητα, ὄντας Ὅλο, ἐπιβάλλεται συνολικά. Αὐτός πού θέλει νά τήν ἀρνηθεῖ, ἀναγκαστικά θά τήν ἀρνηθεῖ συνολικά. Αὐτό ἀκριβῶς κάνει κι ὁ Καρυωτάκης. Μόνον πού ἐπειδὴ ἦταν «μέρος», ἔχοντας πιά νιώσει τό «ἀντικείμενο» ὡς Ὅλο, τό ἀρνιόταν συνολικά βέβαια, ἀλλά «ἡ μάχη ἦταν χαμένη». Ὅταν ὁ κόσμος βιώνεται ὡς «ὁλότητα», τότε «πρέπει καί τό ὕποκείμενο νά εἶναι ὁλότητα: καί τέτοιες ὁλότητες στήν ἐποχή μας εἶναι μόνον οἱ τάξεις», ἔγραφε ὁ Lukacs καί εἶχε δίκιο ἀπό τή σκοπιά του, τή σκοπιά ἐκείνη πού δέν γυρεύει ἀπλά νά «ἐρμηνεύσει» ἀλλά ν' «ἀλλάξει» τόν κόσμο. Ὁ Καρυωτάκης ὅμως, ἔχοντας «τῆ δίψα τοῦ φαουστικού», δέν ἐπαναπαύεται σέ θεωρήσεις σάν τίς παραπάνω, γιατί τό «μικρόβιο» τοῦ «γιατί» καί «πρός τί» ἔχει μπεῖ γιά τά καλά μέσα του. «Πραγματοποιώντας» ἐγκεφαλικά ὅ,τιδήποτε, βλέπει τή ματαιότητά του καί ἀδιαφορεῖ γι' αὐτό. Γιά παράδειγμα, τό «Ὅλοι μαζί»: Ἐδῶ ὁ ποιητής φαντάζεται πώς δέν αὐτοκτονεῖ καί σκέφτεται τί μπορεῖ νά συμβεῖ: νά «ἀναγνωριστεῖ» ὡς ποιητής, νάχουν «τά λόγια του οὐσία καί ἡ σιωπή του μιά σημασία», ἀλλά, μένοντας, «πατᾷ» σάν ρόδο τήν καρδιά του, ἡ ὁποία «νοσταλγεῖ τήν ἄπειρη γαλήνη!» («Φύγε, ἡ καρδιά μου νοσταλγεῖ»). Γιά τόν Καρυωτάκη δηλαδή δέν ἔμπαινε θέμα «ἀλλαγῆς» τοῦ κόσμου, ἀλλαγῆς, ἂν θέλετε, τῆς ζωῆς του, ἰκανοποίησης, ἂν ἐπιμένετε, «κρυφῶν» ἐπιθυμιῶν του. Πάντα θά ἔμπαινε αὐτό τό «ἐ! καί;», αὐτό τό «γιατί». Πάντα θά ἔμπαινε ὁ Χρόνος, ἡ Φθορά, ἡ αἰσθησιμότητα τοῦ μάταιου ἐρχομοῦ. Γι' αὐτό ὁ Καρυωτάκης ἀρνεῖται συνολικά τήν πραγματικότητα, κι ἀπ' αὐτήν τήν ἀποψη εἶναι «ριζοσπαστικός» κι ἀπόλυτος. Ἀρνεῖται:

α. τή «Δόξα» («Ὅλοι μαζί»)

β. τά ἰδανικά («Αἰσιοδοξία»).

γ. τήν ἡρεμὴ ζωή («Κυριακή», «Σάββατο βράδυ»)

δ. τόν Ἐρωτα («Φύγε, ἡ καρδιά μου νοσταλγεῖ», «Ὁχρὰ Σπειροχαίτη»).

ε. τήν Ποίηση («Εἶμαστε κάτι...»)

στ. τή Λογική («Ὁχρὰ Σπειροχαίτη» κ.ἄ.)

ζ. τή Φύση («Πρέβεζα», «Σάν δέσμη ἀπὸ τριαντάφυλλα», «Ὑστεροφημία»)

η. ὅλη τήν πραγματικότητα («Φυγή»)

θ. τήν ἀνία, τή συμβατικότητα («Μίσθια δουλειά», «Πρέβεζα», «Ὅλοι μαζί»)

ι. κάθε ὑποκατάστατο φυγῆς.

Φύγε, ή καρδιά μου νοσταλγει...**Ἀποστροφή πρὸς κάποια μοιραία γυναίκα**

Φύγε κι ἄσε με μοναχό, πού βλέπω νά πληθαίνει
ἀπάνω ή νύχτα, και βαθιά νά γίνονται τά χάη.
Οὔτε τοῦ πόνου ή θύμηση σέ λίγο πιά δέ μένει,
κι εἶμαι ἄνθος πού φυλλορροεῖ στό χέρι σου και πάει.

Φύγε καθώς τά χρόνια κείνα ἐφύγανε, πού μόνον
μιά λέξη σου ἦταν, στή ζωή, γιά μένα σάν παιάνας.
Τώρα τά χεῖλη μου διψοῦν τό φίλημα τῆς μάνας,
τῆς μάνας γῆς, και ἀνοίγονται στό γέλιο τῶν αἰώνων.

Φύγε, ή καρδιά μου νοσταλγει τήν ἄπειρη γαλήνη!
Ταράζει και ή ἀνάσα σου τά μαῦρα τῆς Στυγῆς
νερά, πού μέ πηγαίνουν, ὅπως εἶμαι ναυαγός,
ἐκεῖ, στό ἀπόλυτο Μηδέν, στήν Ἀπεραντοσύνη.

Αὐτή του ή «ρήξη» μέ τήν πραγματικότητα τόν ἔκανε νά νοιώθει «πώς γύρω δέν ὑπάρχει ἀτμόσφαιρα, ἀλλά τείχη πού στενεύουν διαρκῶς περισσότερο» («Φυγή»). Μόνο «ὄπλο»: ὁ «ἀνοιχτός πόλεμος» μ' αὐτήν: ὁ πόλεμος αὐτός ἦταν «οἱ Σάτιρες»: «Ὅλοι οἱ ὁρόμοι ὀδηγοῦν τόν Καρυωτάκη στή “Σάτιρα”», ἔγραψε ὁ Τέλος Ἄγρας, τονίζοντας πώς «ὅσοι ἔφθασαν στό βυθό τῆς πίκρας, ἂν θέλουν νά ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν ὑπάρχει ή Σάτιρα». Ὁ Καρυωτάκης, «διωγμένος ἀπ' τά πράγματα» («Εἶμαστε κάτι...»), καταφεύγει στό «καταφύγιο πού φθονεῖ»: τήν ποίηση. Τή «φθονεῖ» ὄχι γιατί δέν νιώθει «καταξιωμένος» ποιητής, ἀλλά «ἄδοξος»: γι' αὐτό και ή ἐπίθεση στόν Μαλακάση. Μήπως λοιπόν, πει κάποιος, ὑπάρχει ἕνα στοιχείο τῆς πραγματικότητας πού δέν τό ἀρνεῖται; Ἡ ἀναγνώριση. Καί στήν Πρέβεζα διορισμένος, νιώθοντας πώς χάνεται γιά πάντα μιά τέτοια δυνατότητα, ἔχοντας τήν «προδιάθεση» αὐτοκτόνησε (πάλι ή ψυχολογική ἐρμηγεία). Θά τό τονίσουμε: Ὁ Καρυωτάκης, γράφοντας τό «Σταδιοδρομία» δείχνει πώς και αὐτός δέν πιστεύει στή «μεγάλη» ἀναγνώριση· σίγουρα τόν «ἔκαιγε» ή μή ἀναγνώριση του. Ὅμως, ἂν αὐτή πραγματοποιοῦνταν, τότε τό «ἔ! και;» δέν θάμπαινε πάλι; Θά εἰπωθεῖ πώς κάνουμε μιάν ὑπόθεση, ἀλλά και οἱ ὁπαδοί τῆς «ψυχολογικῆς ἐρμηγείας» βασίζονται σέ μιάν ὑπόθεση. Ἐμεῖς, βλέποντας τό ἔργο συνολικά, βλέποντας πώς ή «ὑστεροφημία» τόν ἀφήνει ἀδιάφορο, ἀκούγοντας τόν ἴδιο νά μιλά γιά «κακιά ὥρα ποῦχει μέσα του», δέν μπορούμε παρά νά

συμφωνήσουμε — σχεδόν ἀπόλυτα! — μέ τόν Ἄγρα: «ή ζωή τοῦ Καρυωτάκη ἔφερε τήν μελαγχολία του. Ἡ μελαγχολία του, τήν ταραγμένη φαντασία· τή δίψα τοῦ ἀντι-λογικοῦ, τοῦ φασιστικοῦ. Ἡ φαντασία ἔφερε τίς “Ἐλεγείες”. Οἱ “Ἐλεγείες” ἔφεραν τίς “Σάτιρες”. Οἱ “Σάτιρες” τήν αὐτοκτονία. Ἀλλιῶς δέν μπορούσε νά γίνει». Ἡ ἔνστασή μας εἶναι στήν πρώτη πρόταση· ἐκτός ἂν στόν ὄρο «ζωή» περιλάβουμε και τίς προδιαθέσεις μας, ὅλο μας τό εἶναι. Δέν προχωράμε, γιατί, ὅμως, θά κάνουμε κι ἐμεῖς «ψυχολογική» ἐρμηγεία!

Πάντως, γιά νά κλείσουμε τό θέμα, ποιητής πού νιώθει νά «τόν πνίγουν οἱ ὀρίζοντες», πώς «γύρω δέν ὑπάρχει ἀτμόσφαιρα», τή «ματαιότητα τοῦ χρόνου» («Χρόνος»), πού ἀκούει, στό τελευταῖο του, μόνο τήν «ἔσωτερική φωνή» του («Φυγή»), μᾶλλον εἶναι ἀδύνατο νά «ἡρεμοῦσε» ἀπό τήν... καταξίωση. Ὅσο ἡρέμησε ἕνας ἄλλος «ἔραστής τοῦ Ἀπόλυτου», ὁ Μαγιακόφσκυ, πού τίναξε τό μυαλό του στόν ἀέρα ή ὁ Ρεμπώ, πού, στό ἀπόγειο τῆς δόξας του, ἔφυγε γιά νά γίνει λαθρέμπορος.

Ἄνακεφαιώνοντας, ή «δολότητα τῆς πραγματικότητας» ἔφερε τήν «δολότητα τῆς ἀρνησης». Ἡ ἀρνηση αὐτή ὅμως εἶχε και ἕνα «θετικό» μέρος, μιά κατάφαση. Αὐτήν τήν «κατάφαση» θά δοῦμε στό ἐπόμενο μέρος.

Ἡ νοσταλγία τοῦ ὄντολογικοῦ

Ὁ Καρυωτάκης, ὅμως, δέν «ἀρνιόταν» μόνο τό ὅλο τῆς πραγματικότητας. «Γύρευε» και κάτι ἄλλο πού βρίσκεται «ἐξω» ἀπ' αὐτήν. Τί ἦταν, ὅμως, αὐτό τό «ἄλλο»;

α. ἕνα «ἄλαργινό καράβι», πού θά τόν ὀδηγήσει «στοῦ ἀπείρου και στῆς νυχτός τήν ἀγκαλιά» («Τελευταῖο ταξίδι»). Ἡ «ἀγκαλιά τοῦ ἀπείρου», τοῦ μή-πεπερασμένου, αὐτοῦ πού, σύμφωνα μέ τόν Ἀναξίμανδρο, κάθε «ὄν» εἶναι δημιουργήμα. Ἄς σκεφτοῦμε πώς ὁ Heidegger, στό κείμενό του «Der Sprung von Anaximander», θεωρεῖ τόν Ἀναξίμανδρο ὡς πρῶτο στοχαστή πού διέκρινε σαφῶς «εἶναι» και «ὄντα». Πράγματι τό ἄ-πειρο διαφορίζει ὅλα τά πεπερασμένα χωρίς τό ἴδιο νά εἶναι πεπερασμένο. Εἶναι τό «ἕτερόν τι», αὐτό πού ὁ ποιητής «νοσταλγεῖ». Ὅμως, ἄς προσεχθεῖ πώς «θέλει» και «τῆς νύχτας τήν ἀγκαλιά» και πώς μόνα φῶτα, «χρυσά» μάλιστα, εἶναι τά φῶτα τοῦ καραβιοῦ. Ἄς συνδυάσουμε τά παραπάνω μέ τήν ἀρνητική ἐμπειρία τοῦ ἡλίου («θάνατος» μέσα στους θα-

νάτους, «Πρέβεζα»: «τό θάνατό μας καρτερεί τό λαμπρό φῶς τοῦ ἡλίου», «Ύστεροφημία») καί θά καταλάβουμε ἀμέσως γιατί ὁ ποιητής δέν θέλει τόν ἡλιο: γιατί ἀποκαλύπτει τήν ὄντικότητα σ' ὄλο της τό μεγαλεῖο. Στό ποίημα αὐτό ὁ ποιητής νοιώθει πῶς «τό τελευταῖο ταξίδι» θά εἶναι ἕνα ταξίδι πού «ἡ τρικυμία... στή ζωή παύει», ἡ «αἰώνια θλίψη του» λικνίζεται, ἕνα «ταξίδι» σέ μέρη ἀγνωστα, ἀλλά ἀφοῦ τό καράβι εἶναι τόσο ὠραῖο (καί σίγουρα ὄχι «τοῦ κόσμου τούτου»), τότε καί ὁ προορισμός θά εἶναι θαυμάσιος. Ἄς θυμηθοῦμε τόν «τόπο» τῶν Μυστικῶν ἢ τήν Gelesenheit («Γαλήνη») τοῦ Heidegger.

β. «Κάποιοι οὐρανοί» πού νοσταλγεῖ («Ἐπιστροφή») καί πού νοιώθει πῶς ποτέ δέν θά τοὺς δεῖ.

γ. ἡ «ἄμετρη» φύση ὠραιοποιεῖται ὅταν γίνετα «μυστικιά» ἢ φωνή της («Ἐπιστροφή») ἢ ὅταν γίνετα «τάφος» («Δικαίωσις», «Ἐπιστροφή»).

δ. ἡ «ἄπειρη γαλήνη», τό «ἀπόλυτο Μηδέν», ἡ «Ἀπεραντοσύνη» («Φύγε, ἡ καρδιά μου νοσταλγεῖ...»).

ε. ἕνας τόπος «ἀγνώριστος καί νέος», ὅπου ὁ ἴδιος θά εἶναι «χρυσή σκόνη» καί, κατ' ἐπέκταση, «ἀπλό στοιχεῖο, ἐλεύθερο, γενναῖο» («Θέλω νά φύγω πιά ἀπό δῶ»): σ' αὐτόν τόν «τόπο δέν ὑπάρχει τίποτε»: ἀλλά, στό ἴδιο ποίημα, ἀμέσως μετά, μάς λέει πῶς μένει «λίγη χαρά καί ικανοποίηση» καί ὑπάρχουν κι ἄλλοι, οἱ «πεθαμένοι». Σαφῶς ὁ «τόπος» αὐτός, τό Ἀπόλυτο Μηδέν, «ἔχει κάτι», ἀπλά «δέν ὑπάρχει τίποτε» πού νά θυμίζει πραγματικότητα, τίποτε πού νά μπορεῖ ἡ γλῶσσα νά περιγράψει (γι' αὐτό: «ὄλοι πῶς εἶναι τάχα πεθαμένοι»).

στ. ἡ «Βενετία», πού, ὅμως, τοῦ θυμίζει τή «μικρότητα» τῶν ἐγκοσμίων μέ τήν ὁμορφιά της καί εἶναι «αἰωνία παράδοση τοῦ κάλλους καί πηγῆ!».

ζ. ἡ «ἡσυχία» («Τάφοι»).

η. ἡ «γαλήνη» («Ἐπίκλησις»).

Βλέπουμε πῶς ὅλα ὅσα νοσταλγεῖ ἔχουν νά κάνουν μέ ὅ,τι δέν βρῖσκει σ' αὐτήν τή ζωή. Κοινό θέμα: ἡ ἡρεμία — τρόπος ἀπόκτησης: ἡ ὀριστική φυγή ἀπό τήν ὁλότητα τῆς πραγματικότητας. Αὐτό μόνο μέ τόν θάνατο κατορθώνεται. Ἡ «ἄλλη» αὐτή πραγματικότητα «ζητεῖται» ἀλλά δέν βρῖσκεται. Στήν «ἄλλη» αὐτή πραγματικότητα δέν θά ὑπάρχει τίποτε ἀπό τήν «ὑπάρχουσα». Ὁ Τ. Ἄγρας ἔγραψε: «αὐτό λοιπόν εἶναι πού τόν κατατρώγει: ἡ ἀπουσία τῶν ὠραίων πραγμάτων, ἡ ἀπουσία τῶν σπανίων, τῶν μεγά-

Θέλω νά φύγω πιά ἀπό δῶ...

Θέλω νά φύγω πιά ἀπό δῶ, θέλω νά φύγω πέρα,
σέ κάποιο τόπο ἀγνώριστο καί νέο,
θέλω νά γίνω μιά χρυσή σκόνη μέσ στόν αἰθέρα,
ἀπλό στοιχεῖο, ἐλεύθερο, γενναῖο.

Σάν ὄνειρο νά φαίνονται ἀπαλό καί νά μιλοῦνε
ἕως τήν ψυχή τά πράγματα τοῦ κόσμου,
ὠραῖα νά ἴναι τά πρόσωπα καί νά χαμογελοῦνε,
ὠραῖος ἀκόμη ὁ ἴδιος ἑαυτός μου.

Σκοτάδι τόσο ἐκεῖ μπορεῖ νά μήν ὑπάρχει, Θεέ μου,
στή νύχτα, στήν ἀπόγνωση τῶν τόπων,
στό φοβερό στερέωμα, στήν ὠρυγή τοῦ ἀνέμου,
στά βλέμματα, στά λόγια τῶν ἀνθρώπων.

Νά μήν ὑπάρχει τίποτε, τίποτε πιά, μιά λίγη
χαρά καί ικανοποίησις νά μένει,
κι ὄλοι νά λένε τάχα πῶς ἔχουν γιά πάντα φύγει,
ὄλοι πῶς εἶναι τάχα πεθαμένοι.

λων, τῶν τραγικῶν. Ἡ μονοτονία κι ἡ πεζότης τῆς ζωῆς. Μ' ἄλλους λόγους: ρομαντικός. Ἐφαντάσθηκε τήν ἀλήθεια, τήν ὁμορφιά, τήν καθ' αὐτό πραγματικότητα, ἔξω ἀπό τή ζωή. Πέρα ἀπό τή ζωή. Ἀφρημένην. Ἀλλά ὑπάρχουν τάχα, ὑπῆρξαν τάχα ποτέ ἀντικειμενικά, τά ὠραῖα, τά σπάνια, τά τραγικά; Αὐτό πῶς τάχα τό ξέρε; Πῶς τό περιμένει; Καί ἀπό ποῦ, γενικῶς, πηγάζει ἡ μυστηριώδης αὐτή πεποίθηση περί τοῦ καλύτερου, πού κάνει τοὺς ρομαντικούς ἀδιαλλάκτους μέ τό παρόν; «Πηγάζει ἀπό τόν ἰδεαλισμό», ἀπό τόν Descartes ὡς τόν Ροε θ' ἀκούσουμε τήν ἀπάντηση. Ἐγῶ δέν ξέρω. Γιά νά εἶμεθα γραμματολογικώτεροι, ἄς περιορισθοῦμε νά ποῦμε ὅτι γιά τόν Καρυωτάκη ἐπήγασε ἀπό τήν ἀνατροφή του, ἀπό τή μνήμη του, τά ἀναγνωσμάτα του... ὁ ρομαντισμός τῆς φαντασίας — πού μισεῖ τό ρεαλισμό τῆς λογικῆς». Ὁ Ἄγρας ἐντοπίζει τήν «ἀναζήτηση» τοῦ Καρυωτάκη. Ὁ Heidegger κάποτε, σέ μιά παράδοσή του, ξεκίνησε ἀπό ἕναν στίχο τοῦ Novalis, πού ἔλεγε πῶς «ἡ φιλοσοφία στήν οὐσία της εἶναι νοσταλγία», καί εἶπε τά ἐξῆς: «Οἱ πανεπιστημιακοί δέν θά ἐνοήσουν ποτέ αὐτό πού εἶπε ὁ Novalis. Δέν εἶναι ἕνα μάθημα πού μπορεῖ νά μαθευτεῖ. Οἱ ἐπιστήμες εἶναι ἀπλά ὑπερέτριες σέ σχέση μ' αὐτή. Ἀλλά ἡ Τέχνη καί ἡ Θρησκεία εἶναι ἀδελφές της. Αὐτός πού δέν γνωρίζει τί σημαίνει νοσταλ-

γία δέν μπορεί νά φιλοσοφεῖ. Μποροῦμε νά φιλοσοφοῦμε μόνο ὅταν νοιώθουμε ἐκπατρισμένοι ἀπό παντοῦ, διότι ἀκατάπαυστα ὠθοῦμαστε πρὸς τὸ εἶναι, πρὸς αὐτὸ πού εἶναι τὸ Ὅλο καὶ τὸ οὐσιώδες, διότι πουθενά δέν νοιώθουμε ὅτι εἴμαστε σπῖτι μας παρά μόνο ὅταν εἴμαστε καθ' ὁδὸν πρὸς τὸ ὅλο καὶ τὸ οὐσιώδες. Εἴμαστε χωρίς πατρίδα καὶ εἴμαστε ἡ ἴδια ἡ ἐν-ἰκανοποίηση, ζοῦμε ἀνήσυχοι. Καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ μᾶς εἶναι ἀπαραίτητο νά φιλοσοφοῦμε». Καὶ θά προσθέταμε: «νά κάνουμε ποίηση»: ἀφοῦ μάλιστα αὐτὴ εἶναι «ἀδελφή» τῆς Φιλοσοφίας.

Αὐτὴ εἶναι ἡ ποίηση τοῦ Καρυωτάκη: ποίηση πού ρωτιέται «τί νά ἔχουμε, τί νά ἔχω / πού σβήγουμε ὅλοι, φεύγουμε ἔτσι νέοι, σχεδὸν παιδιά» («Ἐ, νέοι πού φτάσαμε ἐδῶ»). Ὁ ποιητὴς «νοσταλγεῖ» κάτι πού δέν ξέρει τί. «Δέ γυρεύω ξένο / δέ ρωτῶ κρυφὸ / δέ γυρεύω χάρι / Κάτι μόχουν πάρει μές ἀπ' τὴν ψυχὴ / κάτι μόχουν πάρει» (Χατζόπουλος). Μόνο πού στὸν Χατζόπουλο καὶ σέ ἄλλους ποιητὲς αὐτὸ τὸ «κάτι», ἂν καὶ ἀόριστο (γιὰ τίς «ἀνάγκες» τοῦ συμβολισμοῦ), ὅμως «ἐγγράφεται» στὴν ὄντικη περιοχὴ, ἐνῶ ὁ Καρυωτάκης οὔτε γιὰ μιὰ στιγμή δέν σκέφτεται νά τὸ ἀναζητήσῃ σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ. Ἡ «ἀπόλυτη πραγματικότητα» φέρνει τὴν «ἀπόλυτη ἄρνηση». Ἡ ἀπόλυτη ἄρνηση τὴν «ἀπόλυτη νοσταλγία». Ὁ νοσταλγὸς ποιητὴς, «πνιγμένος ἀπὸ τοὺς ὀρίζοντες», καταφάσκει τὴν «ἄλλη» πραγματικότητα αὐτοκτονώντας. Σίγουρα, ἐπαναλαμβάνουμε, «ψυχολογικά» αἷτια ὑπάρχουν. Τὸ ζήτημα εἶναι πῶς ὁ Καρυωτάκης μέσα ἀπὸ τὰ ποιήματά του ζητοῦσε τὸ Ὅλο ἐκεῖνο πού θά ἦταν ἡ ἄρνηση τοῦ ὄντιοῦ Ὅλου. Ἀναζητώντας το, ἐκ τῶν πραγμάτων, τὸ ἀναζητᾶ σέ σφαῖρες ὀντολογικῆς, ἔστω κι ἂν δέν ἔχει συναίσθηση πῶς ὀνομάζονται ἔτσι. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀποψη εἶναι ἕνας πραγματικὰ «ὀντολογικὸς» ποιητὴς καὶ μέσα ἀπ' αὐτὸ τὸ πρῖσμα νομίζουμε γίνεται καταννητὴ ἡ ποίησή του. Πράγματι σέ ὅποιοδὴποτε ποίημα τοῦ Καρυωτάκη καὶ ἂν πάρουμε, θά δοῦμε νά ὑπάρχει:

- α. ἡ πλησμονὴ ἢ ὄντικη
- β. ἡ ἄρνησή της (ἀκόμα καὶ στίς «Σάτιρες»)
- γ. ἡ ἀνάγκη φυγῆς ἀπ' αὐτὴν.

Ἀκόμα κι ὅταν ὑπάρχει ἡ ἐξωτερικὴ ἡρεμία, ἔρχεται ὁ θάνατος. Ὁ Καρυωτάκης πέτυχε αὐτὸ πού δέν πέτυχε ὁ Σολωμός, ἀλλὰ ἀπὸ «ἄλλο δρόμο». Ὁ Σολωμός ἤθελε νά δείξει τὴν ἀντίσταση στὴν ὁμορφιὰ τῆς Φύσης, ὁ Καρυωτάκης τὴ ματαιότητά τοῦ κάθε ὄντιοῦ.

Ἡρωικὴ Τριλογία

Διάκος

Μέρα τοῦ Ἀπρίλη,
Πράσινο λάμπος,
γελοῦσε ὁ κάμπος
μὲ τὸ τριφύλλι.

Ὡς τὴν ἐφίλει
τὸ πρωινὸ θάμπος,
ἢ φύση σάμπως
γλυκά νά ὀμίλει.

Ἐκελαδοῦσαν
πουλιά, πετώντας
ὄλο πῖο πάνω.

Τ' ἄνθη εὐωδοῦσαν.
Κι εἶπε ἀπορώντας:
«Πῶς νά πεθάνω;»

Κανάρης

Κάποιοι δαιμόνοι
τόν εἶχαν στείλει.
Ἐγινε ἀχείλι
κόσμου πού ἐπώνει.

(Ἡρωες χρόνοι!)
Καὶ πῶς ἐμίλει
μὲ τὸ φυτόλι,
μὲ τὸ τρομπόν!

Τὸ πέρασμά του,
μῆνυμα κρύο
μαύρου θανάτου.

Κι εἶχε τὸ θεῖο
χέρι πού φλόγα
κράταε κι εὐλόγα.

Ὁ «Κανάρης» τινάζει στὸν ἄερα σάν «μαῦρος θάνατος». Τὸ ποίημα αὐτὸ δείχνει τὴν ἀνάγκη ὑπέρβασης μιᾶς κατάστασης ἔστω καὶ μέ βία. Ὁ κόσμος τῆς ὄντικότητας εἶναι «ὁ κόσμος πού ἐπώνει», «ἡ νοσταλγία τοῦ Ἄλλου» («Ἡρωες χρόνοι» καὶ ὁ «τόπος» προέλευσης τοῦ Κανάρη «κάποιοι δαιμόνοι», «θεῖο χέρι») ἢ ἄρνηση: ἡ «φλόγα».

Ἐπαναλαμβάνουμε: μέσα ἀπ' αὐτὸ τὸ σχῆμα «διαβάζεται» ὀλόκληρος ὁ Καρυωτάκης. Στὴν «ὄντικότητα» ὑπάρχει ἡ φθορά, ἡ ἀνία, ἡ πλήξη, ὁ πόνος, ἡ ματαιότητα, ὁ χρόνος, οἱ ἄνθρωποι.

Στὴν «ἄλλη» περιοχὴ: ἡ γαλήνη, ἡ ἡρεμία. Κατ' ἐξοχὴν «πέραςμα»: ὁ θάνατος. Ὁ Κ.Γ. Καρυωτάκης θεώρησε τὸν θάνατο ὡς μέσο ὑπέρβασης τῆς ὄντικότητας. Αὐτὸ καθ' αὐτὸ δέν τὸ ἐξετάζουμε. Ἄς προσέξουμε, ὅμως, πῶς «ὁ θάνατος δέν εἶναι συμβάν τῆς ζωῆς — τὸ θάνατο δέν τὸν ζοῦμε» (Wittgenstein) καὶ γι' αὐτὸ τὸν εἰλκυσε: γιατί δέν «εἶναι συμβάν τῆς ζωῆς» καὶ εἶναι τὸ μόνο στὴ ζωὴ πού δέν εἶναι «τοῦ κόσμου τούτου». Καὶ ἡ θανατολογία του, τυπικά, ἐγγράφεται στὰ πλαίσια τῆς ἀναζήτησης γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Τὰ ποιήματα τοῦ Κ.Γ. Καρυωτάκη πού ἀναφέρονται ἔδω νά τὰ βρεῖ ὅποιος ἐνδιαφέρεται στὴ συλλογὴ «Ποιήματα καὶ πεζά», ἐκδ. Ἑρμῆς, σέ ἐπιμέλεια Γ.Π. Σαββίδη, στὴ σειρά «Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη».

Ἡ δυναμική τῶν θεωρητικῶν συγκλίσεων στήν κοινωνιολογική ἐπιστήμη καί ἡ σύγχρονη Ἀριστερά

Φίλιππος Νικολόπουλος

Τό ζήτημα τῶν θεωρητικῶν συγκλίσεων στήν κοινωνιολογία εἶχε ἤδη ἀρχίσει νά τίθεται στό δεύτερο τέταρτο τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἂν καί σέ πολιτικό ἐπίπεδο οἱ ἀκρότητες τῶν ὀλοκληρωτισμῶν, ἐμπνεόμενων ἀπό δογματικές ἢ ρατσιστικές κοινωνικές θεωρήσεις, ὡς γνωστόν, ὁδήγησαν τήν ἀνθρωπότητα σέ φρικώδεις παραβιάσεις τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καί σέ ἀνυπολόγιστες μαζικές καταστροφές. Δυστυχῶς, εἶναι πολλαπλῶς παρατηρημένο ὅτι οἱ πρακτικές πού υἰοθετοῦνται κατὰ καιρούς ἀπό κόμματα, μαζικούς φορεῖς καί ἡγέτες (καί φυσικά κοινωνικές δυνάμεις πού τούς στηρίζουν) παρουσιάζουν σοβαρή ἀπόκλιση ἀπό τή δυναμική πού ἀναπτύσσει ὁ θεωρητικός λόγος.

Ἦδη κοινωνιολόγοι ὅπως ὁ M. Weber, κοινωνικοί φιλόσοφοι καί ἐπιστήμονες, ὅπως ἐκεῖνοι τῆς λεγόμενης Σχολῆς τῆς Φρανκφούρτης (Marcuse, Adorno, Horkheimer κ.ἄ.), μεταφροῦδικοί ἀναλυτικοί κοινωνικοί ψυχολόγοι (Reich, Fromm κ.ἄ.) διαμόρφωσαν θεωρητικές ἀναζητήσεις, στίς ὁποῖες κάθε ἄλλο παρά θά διαπιστώσει κανεῖς ἐμμονές σέ μονομερεῖς «ἀδιαπραγμάτευτες» θέσεις, ὅπως γιά παράδειγμα παρατηρεῖτο μέ τίς λεγόμενες κοινωνιολογικές σχολές τοῦ «μοναδικοῦ παράγοντα» τοῦ 19ου αἰῶνα. Θεωρῶ ὅτι σ' αὐτό τό ἀνοιγμα τῆς κοινωνιολογικῆς σκέψης ἡ συνεισφορά τοῦ M. Weber καί τοῦ E. Durkheim ἦταν σημαντικές, ὅπως σημαντικές — ἀπό τή δική τους σκοπιά πάντα — ὑπῆρξαν οἱ συμβολές τῶν ἐπιμέρους νεομαρξιστικῶν σχολῶν, πού τόλμησαν μίαν ἄλλη «ἀνάγνωση» τοῦ μαρξικοῦ κειμένου πέρα ἀπό τήν ἀγκυλωτική ὀρθοδοξία τῆς καθιερωμένης — καί μεταφρασμένης σέ ἐξουσιαστικά σχήματα — μαρξιστικῆς ἀποψης, ἡ συνδύασαν αὐτήν τήν «ἀνάγνωση» μέ ἄλλον τύπο ἀναλύσεων προερχομένων ἀπό ἄλλες σχολές ἐπιστημονικῆς σκέψης (π.χ. συνάντηση φροῦδικῶν καί μαρξιστικῶν θέσεων).

Μέχρι τό 1960 περίπου στόν χῶρο τῆς δυναμικῆς ἀκαδημαϊκῆς κοινωνιολογίας κυριαρχοῦσε, ὡς γνωστό, τό δομολειτουργιστικό παράδειγμα (μέ πηγῆ ἐμπνευσης τόν T. Parsons) ἡ εὐρύτερα ἀκόμη — καί σέ συνδυασμό μέ τό παραπάνω — ἕνα πνεῦμα νεοθετικισμοῦ (ἡ κυβερνητική πρώτης τάξης τῆς γραμμῆς τοῦ Wiener θά μπορούσε νά ἐνταχθεῖ σ' αὐτό τό πλαίσιο). Ἡ ἔννοια τῆς ἀλλαγῆς δέν εἶχε ἐξοβελιστεῖ, ἀλλά γινόταν δεκτὴ μέσα σ' αὐτό τό λειτουργιστικό πλαίσιο ὡς ἀλλαγή «ρυθμισμένη», «βαθμιαία» καί «ταξινομημένη». Διαφορετικά ἐπρόκειτο γιά ἀποτέλεσμα «παθογένειας», γιά διαδικασίες «ἐκτροπῆς»! Βέβαια δέν μπορούμε νά θεωρήσουμε τυχαῖο ὅτι στήν ἴδια περίοδο τό βάρος τῆς Ἀμερικανικῆς ὑπερδύναμης στόν λεγόμενο «ἐλεύθερο κόσμος» ἦταν συντριπτικό καί ἀναπόφευκτο, ἐφ' ὅσον ὁ ψυχρὸς πόλεμος ἦταν σέ ἐξέλιξη («κοινωνιολογία» τῆς κοινωνιολογίας: θεωρητική πόλωση σ' ἀντιστοιχία μέ τήν παγκόσμια πολιτική πόλωση).

Ἦδη ὅμως ἀπό τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '50 ἡ «εἰδυλλιακή στατικότητα» καί ἡ συστηματική ταξινομητική ὑποτιθέμενη τελειότητα τοῦ παρσονικοῦ σχήματος ἄρχισε ν' ἀμφισβητεῖται (περίφημο ὡς πρὸς αὐτό τό σημεῖο τό βιβλίο του Dahrendorf γιά τήν ταξικὴ σύγκρουση στή βιομηχανικὴ κοινωνία). Ἀκολούθησε ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς νεοσυγκρουσιακῆς σχολῆς, ἐν πολλοῖς νεομαρξιστικῆς ἀφετηρίας, πού δέν δίσταζε ὅμως νά υἰοθετῆσει θέσεις καί ἀναλύσεις πού προέρχονταν καί ἀπό ἄλλα θεωρητικά ρεύματα καί σχολές (π.χ. ἡ σύζευξη πού ἀποπειράθηκε ὁ L. Althusser ἀνάμεσα στόν μαρξισμό καί τόν στρουκτουραλισμό, ἡ περίπτωση τοῦ P. Bourdieu καί τοῦ γενετικῶν δομισμού). Ἡ κοινωνία θεᾶται ὅχι ὡς ἕνα συνεχτικὸ σύνολο ἀτόμων-κατόχων ρόλων καί θεσμῶν, πού ἐνοποιοῦνται μέσφ μιᾶς αὐθόρμητης συναινετικῆς διαδικασίας σ' ἐπίπεδο ἀξιακῶν ἐ-

— Ὁ Φίλιππος Νικολόπουλος εἶναι Ἐπίκουρος Καθηγητὴς Κοινωνιολογίας στό Πανεπιστήμιο Κρήτης.

πιλογῶν καὶ πολιτισμοῦ, ἀλλ' ὡς πεδίο ἀνταγωνιστικῶν συμφερόντων καὶ δυναμικῶν ἀναμετρήσεων, πού ἀντανακλῶνται στό ἐπίπεδο τῶν θεσμικῶν διαμορφώσεων καὶ τῆς ιδεολογικῆς ἡγεμονίας. Τό ζήτημα ἦταν νά βρεθεῖ ἓνας ἀνοιχτός καὶ ἐπιστημονικά ἀνανεωμένος τρόπος ἐξήγησης καὶ κατανόησης τῶν συγκρουσιακῶν καταστάσεων, πού ν' ἀνταποκρίνεται στήν πολυπλοκότητα καὶ τή ρευστότητα τῆς σύγχρονης ιδιαίτερα πραγματικότητας, μακριά ἀπό θεωρητικές μονομέρειες καὶ δογματικές ἀγκυλώσεις.

Ἡ ἐπιστημολογική στροφή τῶν δεκαετιῶν '60 καὶ '70 (ιδιαίτερα, θά ἔλεγα, ἡ σκέψη τοῦ P. Feurbend) ἦταν ἀποφασιστική καί, κατὰ τή γνώμη μου, συνέβαλε στό πνεῦμα τῆς ἀναζητήσεως θεωρητικῶν συνθέσεων, ἀκόμη καὶ μεταξύ ρευμάτων σκέψης καὶ τρόπων ἀνάλυσης πού καταρχήν βρισκόντουσαν σ' «ἀντίπαλα στρατόπεδα». Γιά παράδειγμα ὁ καθηγητής J. Alexander καὶ ἄλλοι ὁμοϊδεάτες του ἀναπτύσσουν τίς νεολεειτουργιστικές τους ἀπόψεις, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τή διαδικασία τῶν ἀλλαγῶν καὶ τῶν συγκρούσεων μ' ἓναν τρόπο, πού δείχνει ἐπηρεασμό ἀπό τήν λεγόμενη συγκρουσιακή θεωρία. Ὁ ὑποφαινόμενος φρονεῖ ὅτι ἀκόμη κι ὁ δομολεειτουργισμός μπορεῖ νά συγκεκριαστεῖ μέ στοιχεῖα μαρξιστικῆς θεώρησης, ἀπό τή στιγμή πού ὅ,τι καλεῖται «κοινωνικό περιβάλλον» θά συλληφθεῖ ὄχι στατικά ἀλλ' ὡς πεδίο ἀντιπαραθέσεων καὶ συγκρούσεων μέ συγκεκριμένες ἱστορικές ὀρίζουσες καὶ πιέσεις ἐπὶ τοῦ μηχανισμοῦ ἀποφάσεων τοῦ πολιτικοῦ συστήματος καὶ γενικώτερα τῆς διαμόρφωσης τῶν θεσμῶν ὡς μεταβαλλόμενων κοινωνικῶν ἀποκρυσταλλώσεων.

Παράλληλα, ἀπό τή δεκαετία τοῦ '70 καί μετά, τό πνεῦμα τοῦ ποσοτισμοῦ καὶ τῆς νεοθετικιστικῆς προσέγγισης παρουσιάζει μιὰ σαφῆ ὑποχώρηση. Θεωρητικά ρεύματα (π.χ. κοινωνική φαινομενολογία, ἐθνομεθοδολογία), πού συνδέονται ἄλλα περισσότερο καὶ ἄλλα λιγότερο μέ τή λεγόμενη σχολή τῆς συμβολικῆς ἀλληλεπίδρασης, ἔδωσαν προτεραιότητα στίς καταστάσεις τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης καὶ στίς ἀνθρώπινες δυνατότητες νοητικῶν κατασκευῶν μέσα ἀπό τίς ὁποῖες συλλαμβάνουμε, χρωματίζουμε κι ἐρμηνεύουμε τήν πραγματικότητα. Ἔτσι τό ὑποκείμενο, ὡς μονάδα δράσης, ἀναδεικνύεται περισσότερο καὶ ἀναγνωρίζεται ὡς συν-διαμορφωτής ἓνός συγκεκριμένου ἐπιπέδου κοινωνικῆς πραγματικότητας (σ' αὐτό τό σημεῖο μᾶλλον συγκλίνουν τά θεωρητικά σχήματα τοῦ Bourdieu, τοῦ Giddens καὶ τοῦ Habermas).

Ἄλλ' ἂν τά ὅσα παραπάνω εἶπαμε ἐνισχύουν ὅ,τι μπορεῖ νά ἀποκληθεῖ «πολυπαραδειγματική» ὀπτική τῆς σύγχρονης κοινωνιολογίας, δέν συνηγοροῦν ταυτόχρονα καὶ ὑπέρ ἓνός εἶδους ἀσπόνδου ἐκλεκτισμοῦ. Ὁ κάθε κοινωνιολόγος, πού ἀσχολεῖται μέ θεωρητικά ζητήματα, εἶναι σκόπιμο νά συγκροτεῖ τή σκέψη του μέ βάση ἓναν κεντρικό ἄξονα θεωρητικοῦ λόγου (π.χ. κριτική-συγκρουσιακή κατεύθυνση) καὶ στή συνέχεια νά ἐμπλουτίζει καὶ «ν' ἀνοίγει» αὐτόν τόν λόγο, ἀντλώντας στοιχεῖα καὶ ιδέες ἀπό τό εὐρύτερο πεδίο τῶν θεωρητικῶν ζυμώσεων τοῦ κλάδου του. Σύνθεση καὶ σύγκλιση δέν σημαίνουν ἀναγκαστικά ἔλλειψη «διέπουσας γραμμῆς». Ἀντίθετα τό ἀνοιχτό πνεῦμα τῆς σύγκλισης καὶ ὁ θεωρητικός ἐμπλουτισμός μποροῦν νά ἐνισχύσουν τήν ποιότητα αὐτῆς τῆς κεντρικῆς θεωρητικῆς γραμμῆς (πού τελικά «σπονδύλωνει» τό σύνολο τῶν ἐπεξεργασιῶν καὶ ἀναλύσεων του) καὶ νά τήν καταστήσουν πιό πειστική.

Δέν κρύβω ὅτι τά ὅσα ἀνέπτυξα παραπάνω σχετίζονται μέ τόν προβληματισμό μου σχετικά μέ τίς θεωρητικές ἀναζητήσεις τῆς σύγχρονης ἀριστεράς. Ἡ σύγχρονη ἀριστερά πρέπει νά εἶναι ἀνοιχτή σέ νέους θεωρητικούς ὀρίζοντες, ἀποφεύγοντας δογματικές ἀγκυλώσεις καὶ παρωχημένες προσκολλήσεις σέ θεωρητικές μονομέρειες. Πρέπει νά κατανοήσει τήν ἀνάγκη τῶν θεωρητικῶν συγκλίσεων, ὡς ἀνάγκη πού ἀνταποκρίνεται στή σύγχρονη πολυπλοκή κοινωνική πραγματικότητα.

Ἡ κριτική καὶ ριζοσπαστική κοινωνιολογική θεώρηση, πού μπορεῖ νά ὑποβαθρῶναι τή σύγχρονη ἀριστερά, δέν ἔχει νά χάσει σέ τίποτε ἂν ἐμπλουτισθεῖ καὶ διευρυνθεῖ μέ στοιχεῖα καὶ ἄλλων θεωρήσεων. Ἡ σύγκλιση δέν ἀκυρώνει τή ριζοσπαστικότητα καὶ τήν αἰχμηρότητα τοῦ κοινωνιολογικοῦ λόγου. Ἰσα-ἴσα, τόν καθιστᾷ πιό πλούσιο καὶ πιό πολυδιάστατο.

Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι κι ὁ ἴδιος ὁ μαρξισμός, ἂν ἀναλύσει κανεῖς τή συνθετότητα τῆς δομῆς του (ὕλισμός τοῦ Φούερμπαχ, θεωρίες τῶν Γάλλων οὐτοπικῶν σοσιαλιστῶν, διαλεκτική μέθοδος τοῦ Χέγκελ, ἐξελικτική θεωρία, ἀναλύσεις Ἀγγλων οἰκονομολόγων — Smith, Ricardo, κ.ἄ. —), ὡς θεωρητική κατασκευή συνιστᾷ ἓνα ἀποτέλεσμα σύγκλισης στοιχείων ἀπό ἐπιμέρους θεωρίες, σύγκλισης ὅμως πού δέν «καταντᾷ ἀσπόνδουλος ἐκλεκτισμός», ἀλλά πού διατηρεῖ ἀκέραιη μιὰ συνεπῆ διέπουσα γραμμὴ συγκρουσιακοῦ περιεχομένου.

Τό ἄν μιά κοινωνιολογική καί πολιτική θεώρηση διατηρεῖ αἰχμηρότητα, ριζοσπαστικότητα καί ἀπόφαση ἀμφισβήτησης ἢ καί ρήξης ἀκόμη, ἀπό ἄλλα σημεῖα θά κριθεῖ καί ὄχι ἀπό τό ἄν περιέχει σύγκλιση ἐπιμέρους θεωρητικῶν στοιχείων.

Ἀκόμη θά θέλαμε νά υπογραμμίσουμε ὅτι ἡ αἰχμηρότητα κι ἡ συγκρουσιακή ἔνταση στό κοινωνικό καί πολιτικό πεδίο δέν κρίνεται τόσο σέ θεωρητικό ἐπίπεδο ὅσο σέ ἐπίπεδο δράσης. Μπορεῖ θεωρητικά νά δηλώνεις ἀκόμη καί «ὀρθόδοξος» μαρξιστής, ἀλλά στό ἐπίπεδο τῆς καθημερινῆς συμπεριφορᾶς καί πράξης σου μπορεῖ νά διαφαίνεται ὅτι εἶσαι κάθε ἄλλο παρὰ ἐκφραστής τοῦ πνεύματος τῆς ἐπαναστατικῆς ρήξης. Στίς ἡμέρες μας ἡ σχιζοειδῆς διάσταση λόγων καί πράξεων ἀποτελεῖ σημαντικό αὐτοτελές ζήτημα, πού ρίχνει ὅμως τή

σκιά του καί σέ προβληματικές ὅπως ἡ παραπάνω.

Τελικά τό ζητούμενο εἶναι κατά πόσον εἶσαι διατεθειμένος (ἀτομικός ἢ συλλογικός φορέας δράσης) νά ἔρθεις σέ συνειδητή σύγκρουση μέ κατεστημένα συμφέροντα καί ὁμάδες ἐξουσίας στό ὄνομα κάποιων ἀρχῶν, στάσεων καί ἐπιλογῶν ζωῆς ἀδιαφορώντας γιά τίς παραπέρα συνέπειες. Σ' αὐτήν τή συνειδητή σύγκρουση, κάποια κοινωνιολογική θεώρηση μπορεῖ νά καλύπτει θεωρητικά πολλά ἀπό τά σημεῖα τῶν ἐπιλογῶν σου, χωρίς νά εἶναι οὔτε μονοδιάστατη οὔτε νά περιορίζεται ἀποκλειστικά σέ «ὀρθόδοξες» ἀναλύσεις μαρξιστικῆς ἀφετηρίας. Ἡ θεωρητική κάλυψη τῶν ἐπιλογῶν σου μπορεῖ νά εἶναι πολύ εὐρύτερη καί παράλληλα νά πλαισιώνεται ἀπό ἓνα βαθύτερο οὐμανιστικό πνεῦμα.



Ἡ Ἀτλαντική Τάξη σάν δευτεροβάθμια ἐξίσωση

Ἱστορικά παραλειπόμενα καί παραλληλισμοί

Δημήτριος Πουλᾶκος

Ἡ ἀνάλυση αὐτή ἀναφέρεται σέ διάφορες ἐφαρμογές τῆς θεωρίας τοῦ Γ. Ντυμεζίλ περί τῆς τριμεροῦς διάκρισης πολιτιστικῶν σχηματισμῶν. Ἡ τριμερής διάκριση γίνεται σέ ἐπίπεδο ἱερατείου, πολεμιστῶν καί καλλιεργητῶν καί τό σχῆμα αὐτό προβάλλεται ἐπίσης στόν χῶρο τῆς θρησκείας, μέ ἀντίστοιχες διακρίσεις μεταξύ τῶν θεοτήτων. Μέχρι πρότινος δέν ὑπῆρχαν ἐλληνικές μεταφράσεις τοῦ ὀγκώδους ἔργου τοῦ Γ. Ντυμεζίλ (βλ. Herve Coutau-Begarie, *Les Oeuvres de Georges Dumézil*, Catalogue Raisonné, p. 210, 1998, πού περιλαμβάνει 540 τίτλους). Ἡ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Ἰνστιτούτου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν (2001) δέν ἀγνόησε τό θέμα καί παραθέτει βιβλιογραφία 30 τίτλων γιά τόν Ἰνδοευρωπαϊκό πολιτισμό, μεταξύ τῶν ὁποίων ἕνας τοῦ Γ. Ντυμεζίλ καί ἕνας στά ἀγγλικά, τοῦ Ν. Ευροτύρη (1980). Ἐκτός ἀπό τήν εἰσαγωγή τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου Ἀ.Φ. Χριστίδη, τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου, στήν ὁποία ἐκφράζει τίς ἐπιφυλάξεις του γιά τήν «τριμερῆ» θεωρία, ἡ ἔκδοση τοῦ Κέντρου περιλαμβάνει τρία ἄρθρα ξένων καθηγητῶν, δύο Ἀγγλων καί ἑνός Ἀμερικάνου, μέ θέματα τίς γλωσσικές μαρτυρίες, τό ἱστορικό ζήτημα καί τόν πολιτισμό τῶν Ἰνδοευρωπαίων. Κανένα ἀπό τά ἄρθρα αὐτά, ὅμως, δέν ἀπορρίπτει ὀλοκληρωτικά τή θεωρία, ἀν καί ἡ ἀγγλοσαξωνική ἐπιστήμη, λόγῳ προτεσταντικοῦ «δουῖσμοῦ» (βλ. κατωτέρω), ἐξ αἰτίας τοῦ παραδοσιακοῦ βρετανικοῦ καί ἀμερικανικοῦ ἀπομονωτισμοῦ, λόγῳ τῆς βιβλικῆς ἀντίληψης περί ἐκλεκτοῦ λαοῦ καί λόγῳ τῶν ἀποστάσεων πού οἱ Ἀγγλοσάξωνες τηροῦν ἀπέναντι στόν ὑπόλοιπο κόσμο, εἶναι οὐραγός, στήν ἀποδοχή τῆς θεωρίας πού στό γλωσσικό πεδίο, ἄλλωστε, ἔχει γίνει γενικώτερα ἀποδεκτή. Ἀλλά καί ἀπό δικαϊκή ἀποψη, ἡ ἀγγλοσαξωνική σκέψη διστάζει νά δεχθεῖ τήν ἐπίπτωση τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας τοῦ Γ. Ντυμεζίλ γιά τήν

προέλευση τῆς σύγχρονης συνταγματικῆς ἐννοίας τῶν τριῶν ἐξουσιῶν (Trois Etats). Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπό τίς αἰτίες τῶν ἐπιφυλάξεων αὐτῶν, ἐπιβάλλονται προβληματισμοί σχετικά μέ τόν ἀκριβῆ χῶρο καί χρόνο τῆς διαμόρφωσης τῶν πρωτοσασκρικῶν πολιτισμῶν καί τά λεξικοστατιστικά δεδομένα, ἀν μάλιστα στή θεωρία δέν ἀποδοθεῖ, ὅπως ἄλλωστε δέν πράττει καί ὁ Γ. Ντυμεζίλ, κοινωνική ἀλλά ἐννοιολογική διάσταση.

Εἰδικώτερα, προκειμένου περί τῆς ἀνάγκης περισσοτέρων ἀποδείξεων τῆς ἀρχαιολογίας, πρέπει κανεῖς νά ἐπισημάνει τοὺς ἐγγενεῖς ἀποδεικτικούς περιορισμούς τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς, πού γι' αὐτό δέν πρέπει νά διεκδικεῖ ἀποκλειστικότητα πηγῶν, ἀποδεχόμενη διαπειθαρχικές προσεγγίσεις. Μιά εἰδική μεταχείριση, κυρίως ἐναντι τῆς γλωσσολογίας, θά καθιστοῦσε τόν ἀρχαιολογοκεντρισμό μέρος τοῦ γνωστικοῦ προβλήματος. Πρέπει ἐπίσης νά ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ πρόσφατη διατύπωση τῆς «νοστρατικῆς ὑπόθεσης», εὐρύτερης, μαζί μέ τήν Ἰνδοευρωπαϊκή καί τήν εὐρασιατική διάκριση, ἐννοίας γλωσσικῆς ὑπεροικογένειας, ἐξασθενεῖ ἐκ τῶν προτέρων τήν ἔνσταση, πού ἄλλωστε ἔχει ἤδη ἀπαντηθεῖ, περί ὑπαρξῆς τριαδικῶν κατηγοριῶν καί σέ μή Ἰνδοευρωπαϊκοὺς πολιτισμούς καί ταυτόχρονα ἀπαντᾶ στό ἐρώτημα γιά τό εἶδος τῶν προ-Ἰνδοευρωπαϊκῶν πληθυσμῶν. Τέλος, ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ τριλειτουργική θεωρία ὄχι μόνον θεμελιώνει ἱστορικά τήν προέλευση τῶν τριῶν συγχρόνων συνταγματικῶν ἐξουσιῶν, ἀλλά καί εἶναι ἀντίθετη μέ τόν ναζιστικό ψευδοεπιστημονισμό περί ἀνωτερότητας τῆς ἀρείας φυλῆς, δεδομένου ὅτι ἀποκαλύπτει πῶς κατά τή διάδοσή της ἡ Ἰνδοευρωπαϊκή σκέψη ἐξ ἀρχῆς παρέκαμψε καί ἀγνόησε τόν γερμανικό χῶρο, ἐπιρρεπῆ σέ δυαδικότητα λόγῳ τῆς ἄριας αἵρεσης ἀλλά καί τῶν προτεσταντικῶν παρεκλίσεων (βλ. Didier Eribon, *Faut-il Bruler Dumézil?*, p. 345, 1989).

— Ὁ Δημήτριος Πουλᾶκος διευθύνει τήν ἐπιθεώρηση *Eurobalkans and East European Quarterly*.

Ὁ καθηγητής Γ. Ντυμεζίλ ἀφιέρωσε τή ζωή του στή συγκριτική μελέτη τῶν μύθων τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν λαῶν καί τῆς ἐπικῆς τους ποίησης. Ἀνακάλυψε τήν ὑπαρξή ἐνός προτύπου τοῦ κοινωνικοῦ τους φαντασιακοῦ, τό ὁποῖο εἶναι κοινό στους Σκανδιναυούς, Κέλτες, Ἑλλήνες, Ρωμαίους, Ἰρανοῦς, Ἰνδο-αρείους, Γερμανούς καί Σλαῦους. Διέκρινε στήν ἰδεολογία τους τρεῖς λειτουργίες, ἀναπτυγμένες σέ διαφορετικό βαθμό, τή στρατιωτική, τήν οἰκονομική καί τήν ἱερατική, ἀπό τίς ὁποῖες προῆλθαν, κατά τόν Μεσαίωνα, οἱ κατηγορίες τῶν bellatores, laboratores καί oratores. Στήν ἀρχαία Ἑλλάδα ἡ διάκριση αὐτή ἀναφέρεται στους ἱεροποιοῦς, πού τά καθήκοντά τους ἀσκοῦσαν παλαιότερα οἱ ἀριστοκρατικές οἰκογένειες, τούς φύλακες καί τούς γεωργούς (τούς πλατωνικούς δημιουργούς). Τό 1946, ὁ Wright Mills περιέγραψε τό ἀμερικανικό κατεστημένο ὡς σύνθεση ἀπό στρατιωτικές οἰκονομικές καί πολιτικές τάξεις καί ὁ P. Birnbaum, ἀναλύοντας τή γαλλική νομενκλατούρα, διαπίστωσε τήν ὑπαρξή τῶν ἴδιων κοινωνικῶν ἱεραρχιῶν. Ὁ Μάξ Βέμπερ καί οἱ μαρξιστές εἶχαν κάνει ἀνάλογες διακρίσεις ἀναφερόμενοι στά γραφειοκρατικά καί συνταγματικά συστήματα τῆς Δύσης, πού ἄλλωστε ἀνταποκρίνονται στους κοσμογονικούς μύθους τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν πού ἔχουν γι' αὐτές σημασία θεμελιακοῦ ἰδρυτικοῦ συνταγματικοῦ καί καταστατικοῦ χάρτη. Ἄν καί ὁ Γ. Ντυμεζίλ ἐξάιρεσε ἀπό τήν τριλειτουργική του δομική μορφολογία τούς μὴ Ἰνδοευρωπαϊκούς πολιτισμούς, φαίνεται ὅτι τριαδικά χαρακτηριστικά παρατηροῦνται σέ ὀρισμένες φάσεις τοῦ κινεζικοῦ, αἰγυπτιακοῦ καί οὐραλο-ἀλταϊκοῦ κόσμου, πού ἤλθαν σέ ἐπαφή μέ τόν Ἰνδοευρωπαϊκό πολιτισμό.

Πέρα ἀπό τό μεθοδολογικό της ἐνδιαφέρον, ἡ θεωρία αὐτή διχοτομεῖ τίς κοινωνίες σέ Ἰνδοευρωπαϊκούς καί μὴ πολιτισμικούς κύκλους ἀπό τούς ὁποίους οἱ πρῶτοι ἔχουν τριλειτουργικές ἐννοιολογικές δομές καί οἱ ἄλλοι δυαδικές δομές καί λειτουργίες. Τά χαρακτηριστικά αὐτά ὑπάγονται σέ διαχρονικές καί διαστρωματικές διακρίσεις. Πολύ συχνά, πράγμα πού δέν περιλαμβάνεται στίς συνηθισμένες ἀναλύσεις τῶν συγκρούσεων τῶν πολιτισμῶν, χιλιαστικές προσδοκίες ἀναπτύχθηκαν καί διαψεύσθηκαν ὅπως στήν περίπτωση τῶν σοβιετικῶν προφητειῶν γιά τήν κατάργηση τοῦ κράτους καί τήν οἰκονομική ἰσότητα. Διάφορες ἐσχατολογίες, ὅπως ἡ ἀτλαντική ἰδεολογία, περιέλαβαν στόν κατάλογο τῶν κοινωνιῶν πού ξεπεράσθηκαν ἱστορικά τόν ὀρθόδοξο χρι-

στιανισμό καί τά ἔθνη κράτη. Ὁ θεολογικός καί μεταφυσικός χαρακτήρας τῶν θεωριῶν αὐτῶν δέν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τίς γεωπολιτιστικές παραμέτρους, πού ὑπάγονται ἐπίσης σέ σημειολογικές καί ἐπικοινωνιακές διαδικασίες, κατά τίς ὁποῖες οἱ τριλειτουργικές δομές ἐπαιξαν ἐνοποιητικό γλωσσικό καί σημαντολογικό ρόλο στή διαμόρφωση τοῦ πολιτισμικοῦ συνεχοῦς πού ἐκτείνεται ἀπό τήν Ἰνδία μέχρι τήν Ἰσλανδία καί πού χρησιμοποιεῖ τήν ἴδια πρωτο-διάλεκτο, τή σανσκριτική, υἱοθετώντας ἐντυπωσιακά ὁμογενοποιημένους θεσμούς, τρόπους σκέψης, θρησκευτικά συστήματα καί ἰδεολογικές δομές.

Ἀπό τό Ξενοδοχεῖο τῆς Αἴγινας ΝΑΥΣΙΚΑ, ὅπου συγγράφεται αὐτό τό κείμενο, εἶναι ὁρατά τά ἐρείπια τριῶν πολιτισμῶν. Βλέπουμε στοιχεῖα τῆς μινωϊκῆς θαλασσοκρατίας ὅπου ἀνήκε ἄλλοτε τό νησί αὐτό, ὅταν πρῶτο εἰσήγαγε στήν Εὐρώπη τή νομισματική οἰκονομία. Ἀντικρῶζουμε ἀπέναντι τήν ἀκτὴ τῶν Δωριέων καί Μυκηναίων πρωτο-ἐλλήνων καί τῶν Ἐπιδαύριων ἀναλυτῶν τοῦ ἀσκληπιακοῦ ψυχοδράματος. Ἐπίσης, διακρίνουμε τήν Ἀκρόπολη τοῦ δαιμόνιου κράτους τῶν Ἀθηνῶν, πού ἦταν ταυτόχρονα προ-ἐλληνικό, πελασγικό, ἰωνικό, ἀττικό, πανελλήνιο, πανιώνιο καί, μέ τήν κοινή, ἐλληνιστικό γιά νά καταστῆ διφορούμενα ἐλληνικό καί νεο-ἐλληνικό. Λατρευτικά καί τελετουργικά κατάλοιπα προ-Ἰνδοευρωπαϊκῶν πρωτο-θρησκευμάτων στοιχειώνουν, μέ τά περιπλανόμενα φάσματά τους, τό τρίγωνο αὐτό πού εἶναι ἡ εἴσοδος τοῦ λυρικοῦ ἀρχιπελάγους. Ὅμως, ἡ συνέχεια δέν εἶναι νοητή, σάν τόν ἥλιο τοῦ Ἐλύτη, ὑπάρχει ἀλλά ἀπλῶς δέν μᾶς μεταδόθηκε, διότι μόνοι μας διακόψαμε τίς διαδοχές τῶν γενεῶν. Τό ἐρώτημα εἶναι πῶς ἀποκαθιστοῦμε τή συνέχεια αὐτή. Ὅπως στό κέντρο τοῦ βιβλικοῦ τριγώνου βρίσκεται ὁ ὀφθαλμός «ὅς τά πάνθ' ὄρα», ἔτσι καί σ' αὐτό τό περιστρεφόμενο ἐπίπεδο ἀνάμεσα στίς τρεῖς ἡπείρους δημιουργοῦμε ἕνα μαγικό σημεῖο λυρισμοῦ, στόν ὁποῖο διαπρέπουμε, τό Ἄλεφ, πού συνθέτει συμβολικά ὅλα τά σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα καί ὅλες τίς προοπτικές καί ἀπ' ὅπου μπορεῖ κανεῖς νά ἔχει τήν ἐποπτεία τῶν πάντων χωρίς νά μετακινήθῃ. Ἀπό αὐτήν τή διαχρονική καί συγχρονική θεώρηση, τά ἱστορικά ἀόρατα εἶναι πολιτικά ὁρατά καί οἱ συνθέσεις γίνονται χωρίς νά προαπαιτεῖται ἀνάλυση. Φαίνεται καθαρά ὅτι ἡ ἐλληνική παιδεία ἦταν ἕνα ἐπίστρωμα ἀπό Ἰνδοευρωπαϊκές ἐννοιολογικές τριλειτουργικότητες πάνω σέ πρωτο-μεσογειακά ἰδεολογικά ὑπόβα-

θρα. Οί Έλληνες ἦταν πολὺ ἔξυπνοι γιὰ νὰ εἶναι ἰνδοευρωπαϊοί, συμπεραίνει ὁ Γ. Ντυμεζιλ. Ἡ πέμπτη, σύγχρονη αἰολο-ἰωνική διάλεκτός τους, ἡ καθαρεύουσα, εἶναι ἓνα ψέμμα καὶ ἡ δημοτική τους ἓνα νόσημα, συμπλήρωσε ὁ Ἴων Δραγοῦμης. Καὶ καταλήγει, ἡ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας, στὸ κεφάλαιο «Ἐξ ἑλληνικῆς εἰς τὴν ἡμῶν κοινήν γλῶσσαν», σελ. 971: «Δυσκολίες δὲν παρουσιάζει τὸ “μετοχεῦσαι” ἀλλὰ ἐκεῖνο τὸ “ἐξ ἑλληνικῆς”. Γιατί ἀντιπαρατίθεται στὴν “ἡμῶν κοινήν γλῶσσαν”».

Ἡ ἀλφαβητική γραφή τῆς κοινῆς ἦταν μιὰ ἐννοιολογική ὑπερ-διάλεκτος, πού θά συνένωνε τοὺς ἰνδο-ἱρανοὺς Εὐρωπαίους μέ τοὺς μὴ ἰνδοευρωπαϊκοὺς λαοὺς, ἐνῶ ἡ συμβολική lingua franca τῶν τριλειτουργικῶν δομῶν καὶ ἡ χαμιτο-σημιτική συλλαβική γραφή εἶχαν μεταξύ τους τὴν ἀπόσταση τῆς σημερινῆς ἀγγλικῆς ἀπὸ τὴν αὐριανὴ ἠλεκτρονική σημειολογία.

Στὴν ἀπόπειρα αὐτὴ τῆς συγκριτικῆς ἀντιπαραβολῆς ἰνδοευρωπαϊκῶν καὶ μὴ ἰνδο-εὐρωπαϊκῶν μορφωμάτων σέ τρόπο ὥστε τὰ μὲν νὰ ἀποτελοῦν ἰδεολογικά πρότυπα τῶν ἄλλων, ὥστε νὰ καταγράφονται σάν πολιτιστικές τους ἀποκλίσεις, πρέπει κανεὶς νὰ ἀναφέρει ὅτι ἂν καὶ ὁ Γ. Ντυμεζιλ δὲν διεκδικεῖ γιὰ τὴ θεωρία του τὴν κύρωση ἱστορικῆς καὶ πολιτικῆς ἐφαρμογῆς, αὐτὴ ἀντέχει δοκιμασίες γλωσσολογικές, θρησκευολογικές, φιλολογικές καὶ ἀρχαιολογικές. Τὰ ἔργα τῆς Μ. Τζιμπούτας βάσιμα ὑποστηρίζουν ὅτι, σέ μιὰ περίοδο παλαιο-εὐρωπαϊκή, πού συμπίπτει μέ τὴν κατὰ τὸν Γκρόρντον Τσάιλντ νεολιθική ἀγροτική ἐπανάσταση, οἱ τάφοι καὶ τὰ εὐρήματα ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ λαῶν πού ἀπὸ τὴ στέππα εἰσῆγαγαν στὴ Δύση πρότυπα τριαδικοῦ πολιτισμοῦ πού διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὴ συνάντηση νομαδικῶν μέ εὐρωπαϊκοὺς πολιτισμοὺς. Αὐτὴ ὑπαγόρευσε τὴν ἀνάγκη τοῦ σχηματισμοῦ μιᾶς τρίτης, διαμεσολαβητικῆς λειτουργίας, τοῦ ἱερατείου, ομάδας τοῦ νέου πληθυσμοῦ πού προσέκυψε, μέ ἀποστολὴ τὴ διαχείριση, γιὰ χάρη τῆς κοινῆς ἐπιβίωσης, τῶν θρησκευτικῶν ἀξιών, ἐπιβάλλοντας κοινωνικοὺς κώδικες καὶ ἀναστολές. Ἐάν γλωσσολόγοι ὅπως ὁ Κ. Ρένφριου, πού πρῶτα καταπολέμησε τὴ τριλειτουργική λειτουργία γιὰ νὰ τὴν υἱοθετήσει στὴ συνέχεια, τοποθετοῦν τὸ σημεῖο διάδοσης τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ στὴν Ἀνατολία, ἀπὸ ὅπου μπορεῖ νὰ ἐπεκτάθη κε πρὸς τὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἰνδία ἢ ἂν ἡ ἐστία αὐτῆς τῆς πολιτιστικῆς ἐπανάστασης βρισκόταν ὄχι στὴν Ἀ. Εὐρώπη, κατὰ τὴ Μ. Τζιμ-

πούτας, ἀλλὰ στὸν Καύκασο, ὅπως συμπεραίνουν οἱ Τ. Γκαμκρελιτζέ καὶ Β. Ἰβάνωφ καὶ ἀπ' ὅπου τριχάσθηκε πρὸς τὴ Μεσόγειο, τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ τὴν κεντρικὴ Ἀσία, ἡ βασικὴ ὑπόθεση παραμένει ἡ ἴδια καὶ, ἀκόμη καὶ ἂν εἶναι μαχητὴ ἀπὸ ἀποψη ἱστορικῆς ἐπιστήμης, δὲν ἀνατρέπεται ἀπὸ ἀποψη θεωρίας τῶν ἰδεῶν. Οὔτε ἀλλάζει ἡ ἔννοια τῆς θεωρίας αὐτῆς ἂν ἡ ἐπέκταση τῶν νεολιθικῶν σέ βάρος προηγούμενων πολιτισμῶν ἔγινε μέ κατακτήσεις, πρόσκληση τῶν αὐτόχθονων πληθυσμῶν, διείσδυση, ὄσμωση, συγκρητισμὸς, μίμηση τεχνικῶν, μείζονα ἐπικοινωνιακὴ ἐμβέλεια ἐννοιολογικῶν ἢ γλωσσικῶν συμβόλων ἢ διαφορικῶν ποσοστῶν ἀναπαραγωγικότητας.

Ἡ ἰνδοευρωπαϊκὴ, ἀγροτικὴ ἐπανάσταση εἰσέδουσε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά στὸν εὐρωπαϊκὸ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὸν ἰνδο-ἱρανικὸ χῶρο, ἀκολουθώντας γνωστὲς γεω-μορφολογίες, ποταμοὺς καὶ ἀκτές, ἐνῶ στίς ὄρεινές περιοχές στά Πυρηναία, τίς Ἑλβετικές καὶ Διναρικές Ἄλπεις, στά νησιά, τὸν Καύκασο καὶ τὰ Ἰμαλαία διασώζονται θύλακες ἀμιγῶν παλαιολιθικῶν ἢ μεσολιθικῶν πληθυσμῶν, οἱ Βάσκοι, οἱ ἀλβανικὲς φυλές, περιορισμένης σανσκριτικῆς διείσδυσης καὶ μέ ἔντονα δανειακὰ πρωτο-μεσογειακὰ θεσμικά κατὰλοιπα, οἱ πληθυσμοὶ τῆς Ἀνατολίας καὶ τοῦ Καυκάσου μέ πρωτο-ἰνδοευρωπαϊκὲς διαστρωματώσεις, οἱ Τσετσένοι καὶ ἄλλοι παλαιο-καυκάσιοι, οἱ προ-δραβιδιανοὶ καὶ πρωτο-ἰμαλαϊακοὶ λαοὶ πού μιλοῦν προ-ἰνδοευρωπαϊκὰ ἰδιώματα ἀρχαιότερα ἀπὸ τὴ σανσκριτικὴ. Ὅλη ἡ λογοτεχνία, φιλολογία, ἡ ποίηση καὶ ἡ κοινωνικὴ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας ἀποτελοῦνται ἀπὸ δραματοποιήσεις ἀποτροπαϊκῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων ἐναντίον κάθε ὑπερ-στρωματικῆς πρόσμιξης. Οἱ ἐπιγαμίες ἐξορκίζονται μέ συστήματα ἐνδογαμίας καὶ οἱ κάστες, τάξεις καὶ στάτους φυλετικῆς, ἠθικῆς καὶ θρησκευτικῆς καθαρότητας ἀπομονώνονται μέ ἀπειραρίθμους ἀτομικοὺς περιορισμοὺς ἢ πρακτικὲς ἐξαγνισμοῦ πού ἡ περιγραφή τους ἀποτελεῖ τὸ κύριο πολιτιστικὸ θέμα καλλιτεχνικῆς ἐκφρασης κάθε πολιτισμοῦ. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι περιέργο ὅτι ἡ γενετικὴ καὶ βιολογικὴ ἐπαλήθευση τῆς θεωρίας περὶ ἰνδοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ μέ βάση τὴν ἀνάλυση τοῦ DNA (ἔρευνες Sykes-Luigi-Cavalli-Sforza) ὑποστηρίζει ὅτι, παρ' ὅλες τίς ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς μεταναστεύσεις, οἱ εὐρωπαϊκοὶ πληθυσμοὶ εἶναι κατὰ τὰ τέσσαρα πέμπτα γονιδιακὰ αὐτόχθονες καὶ μόνο κατὰ τὸ ἓνα πέμπτο ἀπόγονοι κατὰ καιροὺς

μεμονωμένων ή μαζικών μεταναστεύσεων. Περισσότερο από πληθυσμιακές, οι κοινωνικές αλλαγές είχαν λοιπόν τον χαρακτήρα πολιτισμικής ανανέωσης και «έκσυγχρονισμού», όπως σε μικρογραφία γίνεται τώρα στην Ελλάδα, ενώ η γλωσσική διάδοση της πρωτοσανσκριτικής έγινε σε μεγάλη έκταση, χωρίς όμως να θιγούν τα υποστρώματα που εξακολουθούσαν, κυρίως στο φωνητικό και διαισθητικό πεδίο, στον άμεσο ποιητικό αν όχι στον συνειδητό λόγο (γενεά του 1930), να επαναφέρουν στην επιφάνεια στοιχειά πρωτο-μικρασιατικών ή προ-έλληνικών κατάλοιπων εξωλογικής συμπεριφοράς και παρορμητισμού. (βλ. Dodds, *The Greeks and the irrational*. Επίσης, Δ. Πουλάκου, «Οι Συμπληγάδες του Έλληνισμού», *Νέα Κοινωνιολογία*, τ. II, άνοιξη 1991).

Στά πρωτο-πολιτιστικά υποστρώματα επιβιώνουν, ταυτόχρονα με τα σύγχρονα τριλειτουργικά έννοιολογικά επιστρώματα, αρχαϊκά δυαδικά κατάλοιπα μανιχαϊκής αντιμετώπισης του κόσμου. Τα μανιχαϊκά χαρακτηριστικά αναβιώνουν έντονα κάτω από διαδικασίες κοινωνικής άνωσης και οι ανερχόμενες διαστρωματώσεις αμφισβητούν τα ινδοευρωπαϊκά πρότυπα με τη μορφή μυστικών εταιρειών και κυρίως θρησκευτικών αίρέσεων. Η Βαλκανική ήταν μία από τις πρώτες περιοχές όπου η τρι-λειτουργική ινδοευρωπαϊκή κοσμοθεώρηση, αν και ενισχύθηκε με τις τριαδικές δογματικές μεταρρυθμίσεις των Συνόδων της Ορθοδοξίας, συγκρούστηκε με τις λαϊκές αυτόχθονες λατρείες και αυτήν τη συνάντηση την έρμηνεύουμε συνήθως ως παθολογική έγγενή αποσταθεροποίηση, που εκδηλώνεται κυρίως ως αδυναμία ομογενοποίησης και ως μία ευρείας έκτασης διάβρωση του σανσκριτογενούς πολιτισμού από προ-έλληνικά και προ-ινδοευρωπαϊκά υποστρώματα. Στην ελληνική περίπτωση τη διάβρωση διευκόλυναν συνεχείς ανασυνθέσεις του ελληνικού πολιτισμού με εξωελληνικά πρότυπα, που προκαλούν αλληπάλληλες κρίσεις και φυγοκεντρικές διαδικασίες προς ευρύτερες ιστορικές πραγματικότητες που δεν έπαρκοῦσε πάντοτε να διαφυλάξει. Ένα τυπικό προηγούμενο τέτοιας εκ των κάτω πίεσης λαϊκής θρησκείας είναι η θρακική προβολή της Διονυσιακής λατρείας, που τελευταία συμπλήρωσε προηγούμενους μητριαρχικούς ανασχηματισμούς του ελληνικού πανθέου. Τέτοια ήταν και η Βογομιλική, χιλιετής θρακική αντεπανάσταση στην ιδέα της χριστιανικής κοινοπολιτείας, που όμως κράτησε

πολλαπλάσιο διάστημα, αν υπολογίσουμε τις προελληνικές, Διονυσιακές και Όρφικες μεταρρυθμίσεις. Οι άνοδικές αυτές ανταρσίες θυμίζουν πρόσφατες διαδικασίες ήγemonίας των μεσοστρωματικών πλημμυρίδων έναντι των άνωτέρων στρωμάτων της νεοελληνικής κοινωνίας, (βλ. *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, σελ. 970), που επικράτησαν σταδιακά κατά γενεές κατά την περίοδο 1920-80 και είναι προ-παρακμιακές διαστρωματικές αλλαγές, που συχνά συγκαλύπτονται πλασματικά σαν προσπάθεια ποσοτικής βελτίωσης του πολιτιστικού επιπέδου. Ακόμη και οι μεγάλες κλασσικές πλατωνικές ανατάσεις ήταν, κατά βάθος, εξιδανικεύσεις, προσπάθειες απόκρυψης μιας έναγωνίας προαίσθησης και κατάθλιψης που έχει συνήθως δημογραφικά αίτια, την πολλαπλασιαστική γεννητικότητα των λαϊκών τάξεων.

Έξάλλου, δεν υπάρχει δημιούργημα που να μην είναι ταυτόχρονα προαίσθηση, αυτοθυσία ή έξορκισμός άποτυχίας. Το έργο του Όμηρου εξυμνεί μία Τροία που είναι ταυτόχρονα προ-ελληνική, φρυγική, δαρδανική, θρακική και λυδική (σήμερα θα λέγαμε σχετικά με την Τροία-Αθήνα ό,τι είπε και ο Δ. Μοσχοπολίτης: «Άλβανοί, Βλάχοι, Άλλόγλωσσοι χαρήτε, έτοιμασθείτε όλοι σας Ρωμαίοι να γενείτε». Μέσω της Δαρδανίας, που είναι τό σημερινό Κόσοβο, τό Ίλιο συνδεόταν με την Έτρουρία, την Τοσκάνη των Τόσκων, όπου οι ήττημένοι Τρῶες ζήτησαν καταφύγιο στους συγγενείς Ιταλιωτικούς πληθυσμούς ενώ ταυτόχρονα ή νέμεση κτυπούσε τον νόστο των νικητών. Ούτε χρειάζοταν ο θάνατος του Σωκράτη με την κατηγορία της δαιμονολογικής αίρεσης για να φανερωθεί ότι τό θαυμάσιο πλατωνικό ιδεαλιστικό έποικοδόμημα στηριζόταν και αυτό σε διαδικασίες, *occulatio* και *simulatio*, για τή συγκαλύψη μιας άλλης πραγματικότητας, της άγωνίας του ελληνικού κατεστημένου εμπρός στην πληθυσμιακή του επικάλυψη από δούλους, αυτόχθονες, περιόικους και μέτοικους, πλημμυρίδα που τό ελληνικό πνεύμα, παροικώντας στό κατ' έξοχήν όριακό παγκόσμιο *typhenfront*, μάταια προσπάθησε να άφομοιώσει, έγκαταλείποντας την ιωνική δημοκρατική ιδέα για χάρη μιας επιστροφής στα αντιδραστικά πρότυπα μιας δωρικής Κρήτης, που ενώ ήταν ένα από τά προπύργια της μινωικής προ-έλληνικότητας, έγινε σύμβολο επιστροφής στην «ουτοπία» της τριαδικής ινδοευρωπαϊκής πλατωνικής Πολιτείας. Αναρωτιέται κανείς αν ένας πολιτισμός δεν είναι τόσο μεγαλύτερος όσο

πιό διαφορούμενος είναι, τόσο δημοκρατικότερος όσο ισχυρότερα είναι μέσα του τά στοιχεία της διάλυσης, αυταπάτης και διαμαρτυρίας, της μεταμφίεσης της πραγματικότητας, της αδυναμίας έκφρασης των πολιτών που αφού δύο φορές, τό 1821-29 και τό 1941-49 απελευθέρωσαν τή χώρα, υποβιβάστηκαν σε πολίτες δεύτερης κατηγορίας, χωρίς νά μπορούν νά τό συνειδητοποιήσουν ή νά διαμαρτυρηθούν.

Ἄλλά ἄς ξαναγυρίσουμε στήν ἐποχή τῆς μεγάλης ἀνθελληνικῆς καί ἀντιχριστιανικῆς ἐπανάστασης στά Βαλκάνια. Ὅλο τόν καιρό τοῦ βυζαντινοῦ μεγαλείου, ὁ πολιτισμός δέν ὑποσκαπτόταν μόνο ἐσωτερικά, ἀπό τή φθορά τῆς ἐκονομαχικῆς καί ἡσυχαστικῆς ἀμφισβήτησης, ἀλλά καί ἀπό τά νέο-παυλικιανά δυαδικά κινήματα τῶν εὐχρητικῶν καί βογομιλικῶν αἱρέσεων, πού ἄρχισαν σάν ἀναβιώσεις προ-ἑλληνικῆς αὐτόχθονης θρακικῆς ἀντίστασης, σταδιοδρόμησαν διαλύοντας ἐπί χίλια χρόνια τήν ψευδαίσθηση τῆς ἐνοποιητικῆς ἐπιβράττησης τῆς τριαδικῆς Ὁρθόδοξης κοινοπολιτείας καί τελικά ἐξάχθησαν στήν Δύση, μέ τή μορφή μετατροπῆς τῆς πρωτο-βαλκανικῆς σε πρωτο-εὐρωπαϊκή ἀντεπανάσταση, πού ἀναρρίπησε τά ἐναύσματα τῶν κοιμισμένων θεῶν, τῶν χουσιτικῶν, βαλδουσιανῶν πουριτανικῶν, ἀλβιγενσιανῶν καί εὐσεβιστικῶν αἱρέσεων ἀντι-ἰνδοευρωπαϊκοῦ ἀλυτρωτισμοῦ. Ἡ ἀμφισβήτηση, πρῶτα στή Βαλκανική καί ἔπειτα στή Δυτική Εὐρώπη, τῶν τριαδικῶν καί χριστιανικῶν προτύπων, ἀπό τοπικά ὑποστρώματα ἀναλόγων προ-χριστιανικῶν καί ἀνθελληνικῶν αἱρέσεων τῆς Μ. Ἀνατολῆς, τῶν νεο-πλατωνικῶν γνωστικιστῶν, τῶν Μοντανιστῶν, τῶν Μακρουνιστῶν, τῶν Νεστοριανῶν, τῶν Ντονατιστῶν ἢ Μονοφυσιτῶν, ἦταν ἡ ἀπαρχή τῶν θρησκευτικῶν πολέμων πού ἄρχισαν μέ τή γερμανική καί ἀγγλική προτεσταντική μεταρρύθμιση, ἄριες δυαδικές ἀναβιώσεις πού περιόρισαν τά δικαιώματα τῆς ἱερατικῆς λειτουργικότητας, οὐσιαστικά καταργώντας τίς διαδικασίες τῶν τριλειουργικῶν δομῶν καί θεσμῶν. Ἡ ἐπαναστατικότητα τοῦ καλβινισμοῦ καί τοῦ λουθηρανικοῦ πρωτο-kultur-protestantismus, ἀφοῦ ἀπέτυχε νά ἐξελιχθεῖ σε ἕνα εἶδος Διαμαρτυρομένης Διεθνούς, ἤρθε διέξοδος σε μίαν ἀρνητική ἐπιλογή μετανάστευσης στόν Νέο Κόσμο, ὅπου ἴδρυσε μιά κοινωνία μέ βάση τήν ἐπιστροφή σε πρωτοχριστιανικά πρότυπα.

Ἡ ἐντύπωση περί τῆς ὕπαρξης ἑνός λανθάνοντος ἀμερικανο-εὐρωπαϊκοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἔ-

χει, κατά συνέπεια, πέραν τῆς οἰκονομικῆς βάσης, τήν ἔννοια μιᾶς ἀντιπαράθεσης ἀνάμεσα σε μιά τριαδική ἰδεολογία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης καί σε μιά λανθάνουσα νέο-μανιχαϊκή, δυαδική ταυτότητα, ἀνάμεσα στή μίμηση ἀμερικανικοῦ πολιτιστικοῦ ἐποικοδομήματος καί μιά ἐπίδραση προϊστορικῶν ὑποστρωμάτων, πού σε ὀρισμένα κινήματα περιφερειακῆς διεκδίκησης αὐτοδιοίκησης ἢ αὐτονομίας προβάλλουν σάν κορυφές ὑποβρυχίου παγόβουνου. Αὐτοί οἱ τοπικιστικοί βασκιοί, πρωτοβρετανικοί θύλακες, πρωτοκελτικοί, πρωτο-ἰταλικοί, παλαιο-βαλκανικοί, καυκάσιοι «ρεζιοναλισμοί» καί οἱ μικροεθνοότητες, οἱ ἀναφομοίωτες κοινότητες, ἂν δέν γίνονται συνειδητά ὄργανα ἑνός ἀτλαντικοῦ, προτεσταντικῆς ἐμπνευσης πολιτισμοῦ, μέ τόν ὁποῖο ἔχουν κοινή προέλευση, ἀποτελοῦν οὐσιαστικά τά στέρεα προγεφυρώματα τῆς ἀτλαντικῆς τάξης καί ἂν δέν ἀμφισβητοῦν ἀνοικτά, ὅπως δὲποτε παρεμποδίζουν τίς διαδικασίες εὐρωπαϊκῆς ὁλοκλήρωσης.

Ἄλλοτε, οἱ τομές στά κοινωνικά σώματα προσδιορίζονταν σάν μαρξιστικές τάξεις, παραδοσιακές κάστες, φυλετικά κατάλοιπα, ἐθνοτικές διαστρωματώσεις. Οἱ διαιρέσεις αὐτές, ὅμως, εἶναι διάφορες μορφές τῆς κοινῆς σανσκριτικῆς ὑπεροικογένειας, στήν ὁποία ἡ ἐξασθένηση τῆς τριλειουργικῆς θεσμοθέτησης δημιουργεῖ ἀνισόρροπα καί ἀντικοινωνικά φαινόμενα. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, ἡ ἐνίσχυση στήν Ἀνατολική Γερμανία τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας καί στή Δυτική τῆς τάξης τῶν χωρικῶν καί τῶν παραγωγῶν, ἐπέφερε τήν κατάρρευση τοῦ ἱερατείου καί τήν ἐξασθένηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς λουθηρανικῆς ὀργάνωσης, μέ ἀποτέλεσμα τή δυσλειτουργία τῆς δημοκρατικῆς φύσης τῶν τριῶν ἐξουσιῶν καί τά γνωστά αὐταρχικά φαινόμενα τῆς γερμανικῆς κοινωνίας. Ἀπό τό πρῶτο καί ὁ Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ἦταν μιά διεκδίκηση ἀπό τά δύο μεγάλα διαμαρτυρόμενα κράτη, τή Γερμανία καί τίς ΗΠΑ, τοῦ ἐλέγχου ἐπάνω στήν τρίτη προτεσταντική δύναμη, τήν Ἀγγλία, πού ἀκόμη ὑφίσταται τόν πειρασμό νά μετᾶσχει στήν ἀμερικανική συμπολιτεία.

Ἀνάλογο κρίσιμο ρόλο ἔπαιξαν οἱ δυσλειτουργίες τῆς τριαδικότητας στόν ἰσλαμικό κόσμο. Περιφερειακοί αὐτονομισμοί ἐκδηλώνονται παντοῦ. Ὄταν οἱ ἰσλαμικοί πολεμιστές κατακτητές ὑποκατάστησαν τοὺς Ἰνδοὺς μαχαραγιάδες, ὁ ἰνδουϊσμός τῶν κοινοτήτων παρέμεινε ἀνέπαφος, διατηρώντας ἕνα ἀντιπροσωπευτικό, δια-καστικό

σώμα τοπικής αυτοδιοίκησης. Όπου όμως προ-
 ύπτηρχαν κινέζικοι διάδικοι θύλακες τά μετέπει-
 τα σουννιτικά ισλαμικά επιστρώματα μέ τή σει-
 ρά τους υποκαταστάθηκαν από αυτόχθονες τρια-
 δικές δομές, πού δέν είχαν άφομοιωθεί και επιβί-
 ωναν σάν τοπικισμοί επιδιώκοντας χειραφέτηση.

Τελικά, μέ τίς αλταϊκές εισβολές, τό σαν-
 σκριτικό εύρω-ιρανο-ινδικό συνεχές, πού κατε-
 λάμβανε μεγάλο μέρος του εύρω-άσιατικού χώ-
 ρου, κατάρρευσε έξ αίτίας τής υποχώρησης του
 κεντρικού ιρανικού επιπέδου στίς συνεχείς επι-
 δρομές τής γειτονικής στέππας και μετάλλαξης
 τής άχαιμενικής πατροπαράδοτης θρησκείας σέ
 ζωροαστρικό πνεύμα παθητικής αντίστασης. Σή-
 μερα γνωρίζουμε, λόγω ίσογλωσσών πού διακρί-
 νουμε ανάμεσα στή σανσκριτική και ούραλο-άλ-
 ταϊκή υπερ-οικογένεια, ότι ήδη κατά τό διάστη-
 μα τής νεολιθικής επέκτασης του ίνδοευρωπαϊ-
 κού πολιτισμού έγιναν σημαντικές προσπάθειες
 γλωσσικής διείσδυσης πρός φιννο-ούγγρική κα-
 τεύθυνση, πού ακόμα επιβιώνει μέ τήν αντιπα-
 ράθεση των βαλτικών χωρών, τίς όποιες διαμοι-
 ράστηκαν διαλεκτολογικά οί δύο αυτές υπερ-οι-
 κογένειες. Η αδυναμία του ιρανικού χώρου νά
 διατηρήσει τήν έπαφή του μέ τά δύο ιδεολογικά
 άκρα του σανσκριτικού συνεχούς είχε σάν απο-
 τέλεσμα τήν αποξένωση του εύρωπαϊκού πολιτι-
 σμού από τό θεσμικό όμολόγό του, τήν Ίνδία,
 τήν έκαστέρωθεν εξασθένηση και τή μερική κατά-
 ληψη και των δύο πλευρών, στά Βαλκάνια, τόν
 Καύκασο και τό Κασμίρ, από τόν εξισλαμισμό
 αυτόχθονων. Στο Ίράν, σημείο τής μεγαλύτερης
 πίεσης από τή σύγκλιση τής αλταϊκής στέππας
 μέ τόν ισλαμισμό τής έρήμου, ή συνάντηση των
 δύο αυτών εισβολέων δέν μπόρεσε νά καταστρέ-
 ψει τελείως τόν άρχαίο περσικό πολιτισμό, αλλά
 άπλώς επέβαλε μιά μεταμόρφωση, μέ βάση τήν
 ανάγκη τής simulatio και occulatio πού συνέρ-
 γησαν άνασυνθετικά, δημιουργώντας τήν σχιτι-
 κή μετάλλαξη. Έτσι, όταν στήν άνάλυση των
 πολιτισμών και στή μελέτη των διαδικασιών
 σύγκρουσής τους εξομοιώνεται ό σχιτισμός, πού
 διατήρησε τά τριαδικά του στοιχεία σάν αντισώ-
 ματα αντίστασης στον σουννιτισμό, μέ τόν τε-
 λευταίο αυτό, πού είναι δυαδικός διότι στερείται
 ισχυρού οργανωμένου ιερατείου, ένας τέτοιος
 συλλογισμός πάσχει από υπεραπλούστευση. Α-
 ποτέλεσμα είναι ή σύγχυση, άλληλοεπικάλυψη ή

άλληλοανάιρεση των θεωριών πού αναφέρονται
 στή σύγκρουση των πολιτισμών στήν κεντρική
 Άσία μέ εκείνες πού επαναφέρουν παλαιά σχέ-
 δια τής κεντρικής Ευρώπης, όπως ή χρησιμο-
 ποίηση τής άλβανικής παραμέτρου για τόν έλεγ-
 χο τής Βαλκανικής. Στρατιωτικά τμήματα από
 τήν ισλαμική κεντρική Άσία, πού βοήθησαν
 στήν ήττα σερβικών και ρωσικών δυνάμεων στή
 Βαλκανική και τήν κεντρική Άσία, όχι μόνο βρί-
 σκονται αντιμετώπια μέ δυνάμεις πού μέχρι πρό-
 σφατα ήταν σύμμαχοι και άρωγοί, αλλά, όπως
 δέχεται και ό Σ. Χάντιγκτον στο βιβλίο του, ύ-
 πάρχει κίνδυνος ακόμη και νά χάσουν οί ΗΠΑ
 έναν ένδεχόμενο τρίτο παγκόσμιο πόλεμο, σέ πε-
 ρίπτωση άρνησης των βαλκανικών ισλαμικών
 κρατών, πού δημιουργήθηκαν μέ τήν υποστήρι-
 ξή τους, νά προσφέρουν τίς βάσεις τους σέ περι-
 πτωση πολέμου έναντίον του παγκόσμιου ισλα-
 μισμού. Στο βιβλίο του Κ. Νικολαΐδη για τήν
 Ίστορία του Έλληνισμού μέ κέντρο και βάση τή
 Μακεδονία (1923), ό συγγραφέας, πού ήταν
 σύμβουλος τής Αυστριακής Αύλης, υποστηρίζει
 ότι ή στενή άλληλοεξάρτηση ανάμεσα στή Μα-
 κεδονία, πού έλέγχει στρατηγικά τήν Κεντρική
 Ευρώπη, και τό Άφγανιστάν, πού έλέγχει τήν
 Κεντρική Άσία, απαιτεί τόν ταυτόχρονο έλεγχο
 των δύο αυτών περιστρεφόμενων επιπέδων. Και
 όμως, όχι μόνον ή σχέση ανάμεσα στίς περιοχές
 αυτές υποβαθμίζεται, άφού ό συγγραφέας δη-
 μιουργεί μιά νέα Βαλκανική στήν Κασπία, αλλά
 και ή σπουδαιότητα γεω-πολιτιστικών σταθερών
 στίς δύο αυτές περιοχές παραβλέπεται, άφού ή
 Όρθοδοξία δέν θεωρείται τμήμα του δυτικού χρι-
 στιανικού πολιτισμού, ό σχιτισμός ταυτίζεται μέ
 τόν σουννιτισμό ένψ είναι ή διαλεκτική του άν-
 τίθεση, ό δυτικός πολιτισμός ταυτίζεται μέ τόν
 εύρωπαϊκό ένψ αντίστοιχα, από εύρωπαϊκή άπο-
 ψη, παραβλέπεται ή σύγκρουση των τοπικι-
 στικών αυτονομιστικών κινήματων και ή δυνα-
 τότητα ματαίωσης, για τόν λόγο αυτόν, τής δυ-
 ναμικής τής εύρωπαϊκής ένοποίησης. Τέλος, και
 από τήν άτλαντική αλλά και από τήν εύρωπαϊ-
 κή πλευρά, παραβλέπεται ότι τόσο ό Όρθόδοξος
 όσο και ό ινδικός κόσμος συνδέονται μέ ισχυρούς
 διαστρωματικούς δεσμούς μέ τήν Ευρώπη. Θα έ-
 λεγε κανείς ότι τό σύνολο των διεθνών σχέσεων
 αντιμετωπίζεται άντι-ίστορικά, κάτω από παρα-
 μορφωτικούς φακούς και μέ ισχυρούς συντελε-
 στές διάθλασης.

Ἡ ἐπιβράδυνση τῆς ἐπαγγελματικῆς ἔνταξης τῶν νέων καί ἡ κρίση τῆς κοινωνικῆς κατηγορίας τῆς νεότητος

Σμαράγδα Χρηστίδου

Ἡ ὁροθέτηση τῆς ἔννοιας τῆς νεότητος

Τά κριτήρια μέ βάση τά ὁποῖα ὀρίζουμε ἐπισημονικά τήν κατηγορία τῆς νεότητος εἶναι ποικίλα. Ἄλλοτε εἶναι ἀντικειμενικά, ποσοτικά, μετρήσιμα, ὅπως ἡ ἡλικία, καί ἄλλοτε ὑποκειμενικά πού ἀναπέμπουν στίς κοινωνικές ἀναπαραστάσεις περί νεότητος — ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι «ἡ νεότης δέν εἶναι παρά μία λέξη» καί ἄρα εἶναι ἀνύπαρκτη ἀντικειμενικά¹.

Ἄλλοτε ἡ νεότης ὀρίζεται ὡς μία ἐνοποιημένη ὁμάδα, ἕνα συνολικό ὑποκείμενο, πού ἐνεργεῖ καί θέλει, καί ἄλλοτε ὡς μία ἑτερογενῆς κατηγορία, πού περιλαμβάνει στούς κόλπους της διαφορετικές ὑπό-ὁμάδες.

Γενικά, τρεῖς εἶναι οἱ κύριες ἐπισημονικές χρήσεις τῆς κατηγορίας τῆς νεότητος, οἱ ὁποῖες παραπέμπουν σέ τρεῖς ἀντίστοιχους κύριους ἄξονες:²

1. Στόν διαχωρισμό ἀνάμεσα σέ νέους καί γέροντες. Πρόκειται γιά ἕναν διαχωρισμό πού θέτει τό ζήτημα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐξουσίας καί ἀντανάκλα τήν κοινωνική ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ κατόχους (ἀγαθῶν, ἐξουσίας, θέσεων) καί ἀπαιτητές. Ὑπό αὐτούς τούς ὅρους, τά σύνορα ἀνάμεσα στίς ἡλικίες καί τά συστήματα ταξινόμησης πού τίς προσδιορίζουν εἶναι περισσότερο ὄργανα ἐξουσίας παρά γνώσης³. Ἀπό αὐτήν τήν ἀποψη λοιπόν, ἡ νεότης καί τά γηρατειά εἶναι κοινωνικά κατασκευασμένες κατηγορίες, πού προκύπτουν μέσα ἀπό τήν πάλη γιά τήν ἐξουσία καί τήν πάλη τῶν γενεῶν — ἀπό τή δεκαετία τοῦ '60 μέ τά φοιτητικά κινήματα ἔρχεται στό προσκήνιο ἡ ἀντιπαράθεση τῶν γενεῶν τόσο στό κοινωνικό ὅσο καί στό πολιτικό πεδίο, καθώς ἡ νεολαία διεκδικεῖ τήν ἀναγνώριση τοῦ ὀνόματός της καί τῶν δικαιωμάτων της.

2. Στήν ὁροθέτηση ἡλικιῶν, βάσει τῆς ὁ-

ποίας ἡ νεότης ἀντιμετωπίζεται ὡς ἡλικιακή κατηγορία. Στό πλαίσιο αὐτό, ὁ ὀρισμός τῆς κατηγορίας «νεότης» συνίσταται στόν καθορισμό ἑνός ἀνώτατου καί ἑνός κατώτατου ὀρίου στόν ἄξονα τοῦ χρόνου. Πάνω στόν χρονικό ἄξονα, ψυχολόγοι, δημογράφοι, κοινωνιολόγοι τοποθετοῦν γεγονότα πού ἀποτελοῦν σημαντικούς χρονολογικούς σταθμούς ἀπό βιολογική, ψυχολογική, δημογραφική καί κοινωνιολογική ἀποψη. Οἱ κοινωνιολόγοι, γιά παράδειγμα, τοποθετοῦν στόν χρονικό ἄξονα τή διαδοχή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τοῦ ἀτόμου (π.χ. ἀπό τή γέννηση ἕως τήν εἴσοδο στό σχολεῖο τοποθετεῖται ἡ πρώτη παιδική ἡλικία, ἀπό τήν εἴσοδο ἕως καί τήν ἔξοδο ἀπό τό σχολεῖο ὀριοθετεῖται ἡ παιδική καί ἐφηβική ἡλικία, κ.ο.κ.).

3. Στόν προσδιορισμό τῶν γενεῶν. Ὑπό τό πρίσμα αὐτό, ἡ νεότης προσεγγίζεται ὡς γενεά. Γιά τή δημογραφία, ἡ γενεά εἶναι «ἕνα ἰδιαίτερο πλῆθος, ἀποτελούμενο ἀπό τό σύνολο τῶν ἀτόμων πού γεννήθηκαν σέ μία ὀρισμένη χρονική περίοδο»⁴ — ὁμάδα ἡλικίας καί γενεά συχνά συγχέονται⁵.

Ἄν περιοριστοῦμε στούς δύο τελευταίους ἄξονες, μπορούμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι, γενικά, ἡ νεότης παραπέμπει στό κλάσμα ἐκεῖνο τῆς ζωῆς ἑνός ἀτόμου πού λειτουργεῖ ὡς ὄριο ἀνάμεσα στήν παιδική ἡλικία καί τήν ὀριμότητα. Πρόκειται γιά μία περίοδο πού ἀρχίζει «μέ τήν ὀλοκλήρωση τῆς σωματικῆς ὀρίμανσης καί τελειώνει μέ τήν ἀπόκτηση τῆς κοινωνικῆς ὀριμότητας, δηλαδή, τήν ἀνάληψη τῶν κοινωνικῶν, σεξουαλικῶν, ὀικονομικῶν καί νομικῶν ὀποχρεώσεων καί δικαιωμάτων τῶν ἐνηλίκων»⁶.

Βέβαια, ὁ παραπάνω ὀρισμός δέν εἶναι διαχρονικός, δεδομένου ὅτι ἡ νεότης δέν ἀποτελοῦσε πάντοτε μία ἰδιαίτερη κατηγορία πλῆθους πού διακρίνεται ἀπό τήν παιδική ἡλικία καί τήν

— Ἡ Σμαράγδα Χρηστίδου, κλινικός ψυχολόγος-ψυχοπαθολόγος, ἐργάζεται στό Ἐθνικό Κέντρο Ἄμεσης Κοινωνικῆς Βοήθειας. Ἐκανε πτυχιακές καί μεταπτυχιακές σπουδές ψυχολογίας στή Γαλλία καί εἶναι ὑποψήφια διδάκτωρ κοινωνικῆς ψυχολογίας στό Πάντειο Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

ἐνηλικίωση οὔτε τὰ χρονικά της ὄρια συνέπιπταν σέ ὅλες τίς κοινωνίες και τίς κοινωνικές τάξεις.

Ἡ νεανική ιδιότητα, σύμφωνα μέ ιστορικούς⁷, ἀποτελεῖ προϊόν μιᾶς σύμπτωσης δημογραφικῶν, κοινωνικῶν και πολιτισμικῶν μεταβολῶν πού ὀλοκληρώθηκαν στή Δυτική Εὐρώπη στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα και στίς ἀρχές τοῦ 20ου. Ἔτσι, ἡ κοινωνική κατηγορία τῆς νεότητας ἔκανε τό ντεμποῦτο της στήν Εὐρώπη και στήν Ἀμερική, στά τέλη τοῦ 18ου και στόν 19ο αἰῶνα, μέ τίς ἀστικές ἐπαναστάσεις, τή δημιουργία ἐθνικῶν κρατῶν και τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ.

Μέχρι τότε, δύο ἦταν οἱ ἡλικιακές κατηγορίες: τὰ παιδιὰ και οἱ ἐνήλικες⁸. Στήν Ἑλλάδα γιά παράδειγμα, ἀπό τή μικρο-δημογραφική προσέγγιση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Λευκάδας, στό πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα⁹, φαίνεται ὅτι ἡ νεότητα δέν ὑπῆρχε οὔτε ὡς δομική κοινωνική κατηγορία οὔτε ὡς δημογραφική. Στήν ἀπογραφή τῆς Ἑπτανήσου τοῦ 1824 ἀναφέρονταν τρεῖς ὁμάδες ἡλικιῶν: 0-15, 16-50 και ἄνω τῶν 50 ἐτῶν. Τήν ἐποχή ἐκεῖνη, δέν ἦταν σπάνια ἡ περίπτωση ἕνα ἄτομο νά γνωρίζει πρῖν ἀπό τὰ 18 του χρόνια γάμο, χηρεία, δεύτερο γάμο, τεκνοποιία, θάνατο συγγενῶν και φίλων και τόν δικό του θάνατο ἀκόμη. Ἐπιβαλλόταν δηλαδή, κοινωνικά ἡ πρόωρη ὠρίμανση. Τά ὄρια ἀνάμεσα στίς γενεές ἦταν ἀσαφῆ.

Ἡ ἐπαγγελματική ἐνταξη ὡς κριτήριο προσδιορισμοῦ τῆς μετάβασης ἀπό τή νεότητα στήν ἐνήλικη ζωή

Στίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰῶνα, μέ τήν ἔλευση τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς, ἡ κοινωνική κατηγορία τῆς νεότητας ἐδραιώθηκε. Ἡ ἐπιμήκυνση τῆς ἐκπαίδευσης, ἡ συρρίκνωση τῆς οἰκογένειας και ἡ ἀπομόνωσή της ἀπό τήν παραγωγική διαδικασία, ἡ ἀπομάκρυνση τῶν παιδιῶν ἀπό τήν ἀγορά ἐργασίας, ἡ αὐξημένη ζήτηση ἐξειδικευμένου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση και ἡ ἐπέκτασή της σέ χρόνο και σέ μεγαλύτερες μάζες, ἀλλά και ἡ σταδιακή ἀνάπτυξη ἐπιστημῶν, θεσμῶν και ἐπαγγελμάτων σχετικῶν μέ τήν ἐκπαίδευση, τήν κοινωνική προστασία και τήν ψυχολογία τοῦ νέου ἦταν μερικοί ἀπό τούς βασικούς παράγοντες πού συνετέλεσαν στήν κοινωνική κατασκευή τῆς κατηγορίας αὐτῆς.

Ἄν και ἡ ἐλληνική κοινωνία δέν εἶχε διέλθει



ἀπό τούς μετασχηματισμούς πού στή Δυτική Εὐρώπη εἶχε προκαλέσει ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση, ὡστόσο ὀρισμένες τάσεις ἦταν ὁμόρροπες μέ ἐκεῖνες πού προσδιόρισαν στίς βιομηχανικές κοινωνίες τόν σχηματισμό τῆς νεολαίας. Στή δημογραφική ἐξέλιξη, ὁ περιορισμός τῆς θνησιμότητας και συνακόλουθα ἡ μείωση τῶν παιδιῶν στήν οἰκογένεια ἦταν γεγονός. Ἡ κατά ἡλικία δομή τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ δέν ἐμφάνιζε σημαντικές διαφοροποιήσεις ἀπό τήν ἀντίστοιχη διάθροση τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν χωρῶν. Ἡ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση διαδόθηκε στήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα μέ ἐξαιρετική ταχύτητα¹⁰.

Στή χώρα μας λοιπόν, τό ἐνδιαφέρον γιά τή νεολαία ἐφανίστηκε ἀρκετά ὠρίς. Μποροῦμε νά θεωρήσουμε τό ἔτος 1910 ὡς μιά ἀφετηρία. Τή χρονιά ἐκεῖνη ἰδρύθηκε τό Σῶμα τῶν Προσκόπων, ἡ Σοσιαλιστική Νεολαία Θεσσαλονίκης και στερεώθηκε μετά ἀπό διάφορες προσπάθειες ὁ θεσμός τοῦ κατηχητικοῦ σχολείου¹¹. Στά χρόνια αὐτά ἀρχίζει νά διαφαίνεται ἡ ἀνάγκη τῆς προστασίας τῆς παιδικῆς ἡλικίας στήν ἐργασία. Ἔτσι, τό 1912 θεσπίστηκε νόμος πού ἀπαγόρευε σέ παιδιά κάτω τῶν 12 και ὡς 13 ἐτῶν νά χρησιμοποιοῦνται στή διαλογή τῶν μεταλλευμάτων ἂν δέν εἶχαν τελειώσει τό σχολεῖο. Λίγο ἀργότερα, στά 1919 ψηφίστηκαν νόμοι περί ἀληθείας και ἐπαιτείας και ἔγιναν ἀπόπειρες ἰδρύσεως δικαστηρίου ἀνηλίκων και ὀργάνωσης τῶν ἀναμορφωτικῶν σχολείων.

Ὡστόσο, ἡ φτώχεια πού ἐπικρατοῦσε στό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ἦταν ὁ σπουδαιότερος παράγων πού προσδιόριζε τή διαφορά ἀνάμεσα στόν νέο τῶν μεσαιῶν τάξεων και στήν παραδοσιακή εἰκόνα τοῦ «παιδιοῦ-ἐνήλικα». Στίς λαϊκές τάξεις και στήν ὑπαιθρο συν-

τηρήθηκε ή νοοτροπία που επικρατούσε στον μεσαίωνα και στην αρχή των νεωτέρων χρόνων και στην όποια τα παιδιά συγγέρονταν με τους μεγάλους, μόλις από τα επτά τους χρόνια. Στο πλαίσιο αυτό, δεν υπήρχε κανείς περιορισμός για την απασχόληση των παιδιών στις αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες. Στις πόλεις, παρά τη θέσπιση περιορισμών για την παιδική εργασία, υπήρχε ή παρουσία των παιδιών ανάμεσα στους εργάτες των εργοστασίων, ενώ δεν υπήρχε κανείς περιορισμός στην εργασία των παιδιών στο λιανικό εμπόριο, στα παιχνίδια επαγγέλματα κλπ.¹²

Στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, επίσης, ή φτώχεια, που επιδεινώθηκε με την κρίση του 1929-32 και τις συνθήκες του πολέμου, συνετέλεσε στη διατήρηση της σύγχυσης μεταξύ παιδιού και ενήλικα. Έτσι παρεμποδίστηκε ή ταύτιση του συνόλου των ανηλίκων με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που απέδιδαν στους νέους οι μεσαιές τάξεις και τα ανώτερα στρώματα της εργατικής τάξης. Όμως, παρά το γεγονός ότι δεν υπήρχε μία οργανική ενότητα ανάμεσα στις κοινωνικές συνθήκες από τη μία και στην αντίληψη και την ιδιαίτερη κουλτούρα της νεολαίας για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού από την άλλη, ή εικόνα που οι άλλοι είχαν για τους νέους ή οι ίδιοι απέκτησαν για τον εαυτό τους δημοκρατικοποιήθηκε και επεκτάθηκε σε όλα τα κοινωνικά στρώματα¹³.

Από τη βιομηχανική κοινωνία, λοιπόν, και έντεθεν, ή νεότητα αποτελεί μία ιδιαίτερη πληθυσμιακή κατηγορία μεταξύ των παιδιών και των ενήλικων. Στο πλαίσιο αυτό, ή εργασία και ειδικά ή μισθωτή απασχόληση, ως επικρατούσα σχέση εργασίας των ανεπτυγμένων δυτικών κοινωνιών, αποτέλεσε έναν από τους βασικούς μηχανισμούς κοινωνικής ενσωμάτωσης των νέων, με την έννοια ότι σηματοδοτούσε τη μετάβαση των νέων στην ενήλικη ζωή. Άλλως ειπεῖν, ή επαγγελματική ένταξη θεωρήθηκε ως μία από τις βασικές προϋποθέσεις ενήλικιωσης των νέων, δηλαδή της οικονομικής αυτονομισής τους, της χειραφέτησής τους από την οικογένεια προέλευσης, της ατομικής τους ελευθερίας, της θετικής εικόνας του έγώ, της μεταγαμήλιας δημιουργίας οικογένειας¹⁴.

Στη σύγχρονη εποχή, από τα μέσα της δεκαετίας του '70, τό οικονομικό αδιέξοδο (δύο πετρελαϊκές κρίσεις), οι αλλαγές στην οργάνωση της παραγωγής και της απασχόλησης, ή ραγδαία αύξηση της ανεργίας με κύρια θύματα τους νέους και τις γυναίκες, αλλά και ή επιμήκυνση

της εκπαίδευσης των νέων¹⁵ συνέβαλαν στην επιβράδυνση της εισόδου των νέων στην παραγωγική διαδικασία και την επιμήκυνση της κοινωνικοποίησής τους¹⁶. Έτσι, ή μετάβαση από την οικογένεια στο σχολείο και από εκεί στην εργασία δεν ακολουθεί πλέον την κλασική χρονική πορεία. Η διαδικασία της επαγγελματικής ένταξης περιλαμβάνει περιόδους ανεργίας και αναγκαστικής αναδιπλώσης στην οικογένεια, αλλά και επαγγελματικούς ή/και εκπαιδευτικούς πειραματισμούς¹⁷.

Η επιβράδυνση της επαγγελματικής ένταξης των νέων στην παραγωγική διαδικασία: στατιστικές όψεις

Από τη δεκαετία του '80, τόσο στην τότε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) όσο και στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.), ή επιβράδυνση της ένταξης των νέων στην παραγωγική διαδικασία είναι γεγονός.

Ειδικότερα, τό 1987 τό 50% των νέων ηλικίας 18 χρόνων είχε εισέλθει στην αγορά εργασίας είτε ως πλήρως είτε ως μερικώς απασχολούμενο. Από τό 1996, τό ίδιο ποσοστό προσχώρησε στην αγορά εργασίας μετά την ηλικία των 20 χρόνων. Βέβαια, αυτά τα ηλικιακά όρια εισόδου στην αγορά εργασίας διαφοροποιούνται από χώρα σε χώρα. Στη Δανία, για παράδειγμα, οι μισοί από τους νέους είχαν μία πρώτη επαφή με την αγορά εργασίας από την ηλικία των 16 χρόνων, ενώ στην Ελλάδα, τό Βέλγιο, την Ισπανία, τη Γαλλία, την Ιταλία και τό Λουξεμβούργο τό 50% των νέων εντάχθηκε για πρώτη φορά στην αγορά εργασίας μετά την ηλικία των 20 χρόνων¹⁸. Γενικότερα πάντως, σε όλη την Ε.Ε., παρατηρείται μία αύξηση του μέσου όρου ηλικίας του εργατικού δυναμικού. Από 36 χρόνων που ήταν τό 1986, άγγιξε την ηλικία των 38 χρόνων τό 1996.

Ενώ τό 1996, στην Ε.Ε., τα άτομα που βρίσκονταν στην παραγωγική ηλικία ήταν περίπου 249,1 εκατομμύρια, τό 2005 προβλέπεται ότι θα είναι κατά 1,5 έως 5,5 εκατομμύρια περισσότερα. Ωστόσο, ή εσωτερική δομή της ομάδας αυτής θα γνωρίσει βαθιές αλλαγές. Ειδικότερα, για τό 2005, οι νέοι 15-19 χρόνων θα μειωθούν κατά 1 εκατομμύριο (περίπου — 5%) και τα άτομα ηλικίας 20-29 χρόνων κατά 9 εκατομμύρια (— 17%). Αντίθετα, ο αριθμός των ατόμων ηλικίας 30-49 προβλέπεται να αυξηθεί

κατά 7,5 εκατομμύρια (+7%), εκείνων που ανήκουν στην ηλικιακή κλάση των 50-59 κατά 5,5 εκατομμύρια (+12%) και εκείνων ηλικίας 60-64 ετών κατά ένα εκατομμύριο¹⁹. Η τάση αυτή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το λεγόμενο δημογραφικό πρόβλημα της Ευρώπης, δηλαδή τη γήρανση της κοινωνίας²⁰.

Ειδικά, όσον αφορά στις προβλέψεις για το εργατικό δυναμικό ηλικίας 15-24 χρόνων, αναμένεται ότι στην Ευρώπη των 15, από 24% που ήταν τό 1995, θά μειωθεί στο 23,1% τό 2025²¹. Στή χώρα μας, τό 1996 τά άτομα ηλικίας 15-64 ετών ήταν 6,4 εκατομμύρια και τό ποσοστό συμμετοχής τους στο εργατικό δυναμικό ήταν 62%. Τό 2025 προβλέπεται ότι (μέ τό ίδιο ποσοστό συμμετοχής) τό εργατικό δυναμικό θά είναι μειωμένο κατά 465.000 άτομα. Η μείωση αυτή, σέ σύγκριση μέ τό 1990, αποτελεί τό 11,7% του εργατικού δυναμικού²².

Μιά άλλη όψη της καθυστερημένης ένταξης των νέων στην παραγωγική διαδικασία της Ε.Ε. είναι ή δραματική αύξηση του μεγέθους των νεοεισερχομένων ανέργων και των ανέργων ηλικίας έως 25 ετών. Συγκεκριμένα, τό 1995 πάνω από τούς μισούς ανέργους που εισήλθαν για πρώτη φορά στην αγορά εργασίας (51,5% άνδρες και 54% γυναίκες) παρέμειναν άνεργοι πάνω από έναν χρόνο, ενώ τό 1/3 περίπου των νέων ανέργων, που είχαν επαγγελματική προϋπηρεσία, ήταν άνεργοι για πάνω από έναν χρόνο. Όσο για τό ποσοστό των ανέργων ηλικίας έως 25 ετών στην Ευρώπη των 15, αν και ύψηλό, παρουσίασε μείωση τά τελευταία χρόνια (τό 1993 ήταν 21%, ενώ τό 1998 μειώθηκε στο 19,6%)²³. Η χώρα μας ειδικά, τόν Ιούνιο του 1998, κατέλαβε τήν τρίτη θέση στην Ευρώπη των 15, μετά τήν Ισπανία και τήν Ιταλία, μέ ποσοστό ανέργων ηλικίας έως 25 ετών 30% έναντι 40% και 33% αντίστοιχα. Η κατάσταση είναι ακόμη χειρότερη στις άνεργες γυναίκες κάτω των 25 ετών. Ενώ τό 1995 ή χώρα μας κατείχε τήν τρίτη θέση σέ ποσοστό ανεργίας γυναικών κάτω των 25 ετών (38%) μετά τήν Ισπανία (49%) και τήν Ιταλία (39%), τόν Ιούνιο του 1998, αναρριχήθηκε στή δεύτερη θέση (39%) μετά τήν Ισπανία (43%)²⁴.

Γενικά, τό μέσο ποσοστό ανεργίας των νέων κάτω των 25 ετών παραμένει πάνω από δύο φορές μεγαλύτερο από τό μέσο ποσοστό ανεργίας για τά άτομα 25 ετών και άνω²⁵.

Όσο για τό μέγεθος των νεοεισερχομένων νέων ανέργων ηλικίας 15-24 χρόνων στο σύνο-

λο των ανέργων της χώρας μας, διευρύνεται συνεχώς από τή δεκαετία του '80. Συγκεκριμένα, από 29% που ήταν τό 1981, έφτασε στο 52,3% τό 1991. Τό 1993 ήταν 63,5%, τό 1994 και 1995 61,6%, τό 1996 58,7% και τό 1997 58,2%. Όσο για τή διάρκεια της ανεργίας, ολοένα και μεγαλώνει. Τό ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων (άνω των 12 μηνών) ήταν τό 1981 21% και τό 1991 46,6%²⁶.

Μιά από τίς επιπτώσεις της καθυστέρησης της επαγγελματικής ένταξης των νέων στην κοινωνία της αγοράς, είναι ή παρατεταμένη συγκατοίκηση μέ τούς γονείς τους. Από τή δεκαετία του '80 ακόμη, στην τότε επονομαζόμενη ΕΟΚ, τό ποσοστό των νέων ηλικίας 15-24 χρόνων που ζει μαζί μέ τούς γονείς του αυξήθηκε. Ενώ τό 1982 ήταν 70%, τό 1990 άγγιξε τό 75%. Τό ποσοστό αυτών που ζουν σαν ζευγάρι ή είναι παντρεμένοι μειώθηκε από 13% τό 1982 σέ 6% τό 1990²⁷. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Ελλάδα παρατηρείται μείωση της γαμηλιότητας (8% τό 1970, 7,3% τό 1981 και 5,6% τό 1986) που επηρεάζεται σέ σημαντικό βαθμό από τήν ανεργία των νέων²⁸.

Μακροχρόνια έρευνα που πραγματοποιήθηκε σέ δείγμα 2000 νέων ηλικίας 17, 20, 25 και 28 ετών στή Νορβηγία²⁹ τά έτη 1985, 1987, 1989 και 1993, έδειξε μεταξύ άλλων ότι οι νέοι άνεργοι έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα νά ζήσουν μαζί μέ τούς γονείς τους σέ σύγκριση μέ τούς εργαζόμενους νέους ή τούς σπουδαστές³⁰.

Η επιμήκυνση της συγκατοίκησης μέ τούς γονείς συμβαδίζει μέ τήν παρατεταμένη οικονομική εξάρτηση των νέων από τούς γονείς τους. Πρόσφατη πολυετής μελέτη³¹ της οικονομικής εξάρτησης των νέων ηλικίας 15-24 χρόνων στην Αυστραλία, έδειξε ότι σέ διάστημα 14 χρόνων (1982-94), τό ποσοστό των νέων που στηρίζονταν οικονομικά στους γονείς τους αυξήθηκε κατά 12%. Ιδιαίτερα έντονο ήταν τό φαινόμενο αυτό στους νέους άνω των 21 χρόνων. Τά κύρια αίτια του φαινομένου αυτού έντοπίστηκαν: 1. στην επιμήκυνση της εκπαίδευσης και 2. στην μείωση του εισοδήματος των πλήρως άπασχολούμενων νέων.

Κρίση της νεότητας - Καινούργια νεότητα;

Είναι πρόδηλο από τά προαναφερθέντα στοιχεία ότι τό σκηνικό της ένηλικίωσης των νέων έχει αλλάξει. Η επιβράδυνση της επαγγελματικής ένταξης των νέων έχει προκαλέσει τή με-

τατόπιση του όριου μετάβασής τους στην ενήλικη ζωή, δεδομένου ότι έχει συντελέσει στην παρατεταμένη οικονομική τους εξάρτηση από τους γονείς, που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την καθυστέρηση σύστασης νοικοκυριού, σύναψης γάμου, μεταγαμής δημιουργίας οικογένειας. Η απορρύθμιση των παραπάνω πάγιων, μέχρι πρότινος, κριτηρίων κοινωνικής δόμησης της κατηγορίας της νεότητας υποδηλώνει τον επαναπροσδιορισμό της θέσης της κατηγορίας αυτής στην κοινωνία.

Η οικονομική κρίση, ή αλλαγή της μορφής και του περιεχομένου της εργασίας αποτελούν τά βασικά αίτια εξήγησης του φαινομένου που αποκαλείται από τους μελετητές³² «κρίση της νεότητας». Η κρίση αυτή «συνίσταται κυρίως στην αυξανόμενη ασάφεια και τον επαναπροσδιορισμό αυτής της κοινωνικής κατηγορίας, στο πλαίσιο του οργανωμένου συστήματος...»³³.

Στο πλαίσιο αυτό, η διαδικασία σχηματισμού της νεότητας φαίνεται να επαναπροσδιορίζεται στις μέρες μας, σε συνάρτηση με την πόλωση αυτής της κοινωνικής ομάδας γύρω από δύο διαφορετικές κοινωνικές διαδρομές: 1. την «κανονική», που συνάδει με την κανονική εκπαίδευση, τη μόνιμη απασχόληση, τό σίγουρο επάγγελμα και 2. την «περιθωριοποιημένη», που συνδέεται με την ασυνεχή συμμετοχή στο εκπαιδευτικό σύστημα, την ανεργία, τά επιδόματα κοινωνικής πρόνοιας, δηλαδή με την απουσία ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας.

Οι δύο αυτές καταστάσεις αντανακλούν την αύξηση των ανισοτήτων μέσα στους κόλπους της κοινωνικής κατηγορίας των νέων. Βέβαια, κοινωνικές ανισότητες υπήρξαν πάντα στους κόλπους της νεολαίας, όμως τώρα θρυσκόμαστε μπροστά σε ένα νέο φαινόμενο, που είναι ή αδυναμία εξόδου από τη νεότητα και εισόδου στην ενήλικη ζωή. Δηλαδή, ή παρατεινόμενη κρίση της αγοράς εργασίας συνοδεύεται από τη μονιμότητα του αποκλεισμού των νέων από την αγορά εργασίας, αλλά και από την ύπαρξη χαμηλών εισοδημάτων για ένα τμήμα των απασχολούμενων νέων, που διαρρηγνύουν τον προσωρινό χαρακτήρα της ασάφειας που χαρακτηρίζει τη νεότητα.

Υπό αυτές τις συνθήκες, ή νεολαία εμφανίζεται πλέον ως ένα πρόβλημα για την κοινωνία. «Μιά αυξανόμενη μερίδα του πληθυσμού είναι καταδικασμένη να παραμείνει νέα και να υποστεί την κοινωνική και επαγγελματική ασάφεια που συνοδεύει αυτόν τον κύκλο της ζωής, για μία

χρονική περίοδο που τείνει, εφεξής, να παρατείνεται»³⁴.

Η θεώρηση της νεολαίας ως ενός μελλοντικού δυναμικού της κοινωνίας, την ανάπτυξη του οποίου πρέπει να εξασφαλίσουμε, επισκιάζεται ολοένα και περισσότερο από την αντίληψη της νεολαίας ως ενός εν δυνάμει κινδύνου τον οποίο πρέπει να αντιμετωπίσουμε.

Έτσι, συνυπάρχουν δύο διαφορετικές και διαμετρικά αντίθετες αναπαραστάσεις της νεότητας. Η μία αντιστοιχεί στην κοινωνικά ενταγμένη νεολαία, που αντιπροσωπεύει τό μέλλον της κοινωνίας, ενώ ή άλλη αποτυπώνει την περιθωριοποιημένη νεολαία, που αποτελεί άπειλή για τη συνοχή της κοινωνίας. Πρίν από την άμβλυση του χάσματος μεταξύ προνομιούχων και μη προνομιούχων νέων, τά σύνορα που χώριζαν για παράδειγμα τους άστους φοιτητές από τους νέους εργάτες ήταν άσαφη. Ένας από τους κύριους παράγοντες που συνέβαλλε στην ασάφεια αυτή ήταν ή επιμήκυνση της εκπαίδευσης. Με αυτήν την έννοια, μία μερίδα νέων της εργατικής τάξης, που δέν βίωνε τη φάση της εφηβείας, λόγω της πρόωρης ένταξής της στην αγορά εργασίας, μπόρεσε να τη βιώσει χάρη στην επιμήκυνση της εκπαίδευσης³⁵.

Αν, λοιπόν, ύπάρχει επαναπροσδιορισμός της νεότητας, αυτό δέν όφείλεται σε μία συλλογική δράση ανασύστασης ενός κοινωνικού και ιστορικού δρώντος υποκειμένου, αλλά σε μία επιβαλλόμενη αλλαγή, που παίρνει τη μορφή αποκλεισμού μεγάλου τμήματος νέων από την ενεργό κοινωνική δράση, εξ αίτιας κυρίως της δύσκολης επαγγελματικής τους ένταξης. Η άποψη ό-τι οι περιθωριοποιημένοι νέοι που αποτελούν ομάδα-στόχο της κοινωνικής πολιτικής των ανεπτυγμένων κοινωνιών θά αυτονομηθούν μέσα από τη σύγκρουση και θά γίνουν ενεργά κοινωνικά μέλη³⁶, στην πράξη, δέν έχει επιβεβαιωθεί, μέχρι τώρα τουλάχιστον. Πιθανώς, ή έτερογένεια των αποκλεισμένων ατόμων και ομάδων να καθιστά αδύνατη τη συνεργασία τους και την οργάνωση κοινωνικών κινημάτων. Συχνά άλλωστε οι αποκλεισμένοι αναγκάζονται να ακολουθούν πορείες αλληλοεξόντωσης στην απελπισμένη μάχη εξασφάλισης ή διατήρησης μιάς θέσης στην αγορά εργασίας και στη ζωή³⁷.

Μήπως, λοιπόν, αυτό που αποκαλείται «κρίση της νεότητας» δέν είναι παρά ένα από τά συμπτώματα της παθολογίας της αγοράς εργασίας; Μήπως ή παράταση της νεότητας είναι στην ουσία ή αντανάκλαση της λεγόμενης «κρίσης της

έργασίας»³⁸, δηλαδή, τῆς ἀλλαγῆς τῆς μορφῆς, τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς δομῆς τῆς ἀπασχόλησης; Ἴσως ἢ ἀντιμετώπιση τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν νέων ἀπὸ τὴν ἀγορὰ ἐργασίας ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐξομαλυνθεῖ ἡ κοινωνικο-ἐπαγγελματικὴ τους ἔνταξη;

Ἐπίμετρο

Ὁ ὅρος «κοινωνικός ἀποκλεισμός» χρησιμοποιήθηκε σέ κοινοτικό κείμενο γιὰ πρώτη φορά τό 1989. Ἀναφέρεται δέ στίς καινούργιες πολυδιάστατες μορφές ἀποστέρησης σημαντικοῦ τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τόν τρόπο ζωῆς πού ἀπολαμβάνουν οἱ πολλοί (π.χ. ἐκπαίδευση, ἀπασχόληση, στέγαση) καί ἀπειλεῖ τὴν ἐπίτευξη τῆς μεγαλύτερης οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς συνοχῆς πού ἐπιδιώκεται στό πλαίσιο τῆς ἀνάπτυξης τῆς Ἐνιαίας Ἀγορᾶς³⁹. Πρόκειται γιὰ ἓνα πολύπλοκο φαινόμενο, πού διαμορφώνεται σέ τρία διαφορετικὰ ἐπίπεδα αὐτόνομα καί, συνάμα, ἀλληλένδετα: 1. τό οικονομικό (ἐργασιακὴ ἀπασχόληση, ἔνταξη στὴν παραγωγικὴ διαδικασία, συμμετοχὴ στὴν καταναλωτικὴ κοινωνία), 2. τό κοινωνικό (ἔνταξη σέ ποικίλα κοινωνικά δίκτυα ὅπως οἰκογενειακά, φιλικὰ, σχολικά κλπ.), 3. τό συμβολικό (ἀφομοίωση κοινωνικῶν ἀξιών καί κανόνων)⁴⁰.

Μία ἀπὸ τίς βασικὲς διαδικασίες, στίς ὁποῖες ἀποδίδεται ἡ ἐμφάνιση καινούργιων μορφῶν ἀποστέρησης, εἶναι ἡ οικονομικὴ κρίση πού προκάλεσε τὴν ἀνεργία καί οἱ ἀλλαγές στὰ μισθολογικά δεδομένα. Σέ συνέχεια, ἄλλες οικονομικές, τεχνολογικὲς καὶ κοινωνικὲς μεταβολές (μετανάστευση, χαλαρὴ συνοχὴ τῆς οἰκογένειας καί ἄλλων διαπροσωπικῶν δικτύων ὅπως οἱ φίλοι καί οἱ γείτονες) ὀδήγησαν σέ νέες μορφές φτώχειας καί περιθωριοποίησης.

Ἀπὸ τό 1989 λοιπόν, ἡ καταπολέμηση τοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ ἦταν ἀντικείμενο καί τῆς Ἀπόφασης τοῦ Συμβουλίου τῶν Ὑπουργῶν Κοινωνικῶν Ὑποθέσεων καί τῆς δήλωσης τῶν Ἐπικεφαλῆς Κρατῶν ἢ Κυβερνήσεων πού υἱοθέτησαν τόν Κοινωνικό Χάρτη.

Ἔτσι, μετὰ ἀπὸ ἀπόφαση τοῦ Συμβουλίου, ἰδρύθηκε τό 1990 τό Παρατηρητήριο γιὰ τίς Πολιτικὲς Καταπολέμησης τοῦ Κοινωνικοῦ Ἀποκλεισμοῦ, τό ὁποῖο σέ συνεργασία μέ ἄλλα Παρατηρητήρια ὅπως αὐτό τῆς Ἀπασχόλησης (Missep) στοχεύει στὴν ἀνίχνευση διαφόρων παραγόντων πού ἐπηρεάζουν τίς συνθήκες ζωῆς τῶν πιὸ εὐάλωτων κοινωνικῶν ομάδων — τό

κοινοτικό πρόγραμμα «Φτώχεια 3» εἶναι τό πιὸ γνωστό πρόγραμμα τῆς Κοινότητος γιὰ τὴν καταπολέμηση τοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ.

Ἐκτοτε ἔχει καταρτισθεῖ πλῆθος προγραμμάτων ἀντιμετώπισης τοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ σέ ὅλα τὰ κράτη-μέλη τῆς Ε.Ε., πού ἀφορᾶ ὄχι μόνο τοὺς φτωχοὺς, τοὺς ἀνέργους, τοὺς μετανάστες ἢ τοὺς ἀναλφάβητους, ἀλλὰ καί νέες κοινωνικὲς κατηγορίες, ὅπως ἄτομα μέ εἰδικὲς ἀνάγκες, χρῆστες ναρκωτικῶν, φορεῖς τοῦ AIDS.

Εἰδικά, ὅσον ἀφορᾶ στὰ προγράμματα γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς ἀνεργίας τῶν νέων (π.χ., Youthstart, Ergo, Now), μέγας ὄγκος τους ἐπικεντρώνεται στὴν ἐπιδοτούμενη ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση, στὴν ἐπιδότηση τῆς ἀπασχόλησης ἀνέργων, ἀλλὰ καί στὴ στήριξη τῆς αὐτοαπασχόλησης. Ὡστόσο, τὰ ἀποτελέσματα τῶν προγραμμάτων αὐτῶν δέν εἶναι τὰ ἀναμενόμενα⁴¹.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα πού ἐγείρει ἡ ἀναποτελεσματικότητά αὐτὴ εἶναι: μήπως ἡ ἐπικέντρωση τῶν κοινοτικῶν πρωτοβουλιῶν στίς δυσκολίες ἐπαγγελματικῆς ἔνταξης τῶν νέων καί ἡ προσπάθεια ἀντιμετώπισης τοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ τους προδίδει ἓναν τρόπο ἀποφυγῆς τῆς σκληρῆς πραγματικότητος καί τοῦ γεγονότος ὅτι μιά μερίδα νέων δέν πρόκειται νὰ βρεῖ ποτέ ἀπασχόληση; Μήπως, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἀδυναμία τῆς κοινοτικῆς δράσης νὰ ρυθμίσει καί νὰ ἐπιλύσει τό πρόβλημα τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν νέων ἀπὸ τὴν ἀγορὰ ἐργασίας καταδεικνύει τὴ μονομερῆ οικονομικὴ ἀντιμετώπιση ἑνός προβλήματος πού δέν εἶναι ἀμιγῶς οικονομικό, ἀλλὰ εὐρύτερα κοινωνικό; Μήπως, δηλαδή, ἡ κοινωνία δέν εἶναι σέ θέση ἀκόμη νὰ συλλάβει ἓναν νέο τρόπο ὀργάνωσης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς πού δέν θά περιστρέφεται, ὅπως μέχρι πρότινος, ἀποκλειστικά καί μόνο γύρω ἀπὸ τόν ἄξονα τῆς ἐργασίας;

Ἐπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἐργασία παύει σταδιακά νὰ ἀποτελεῖ τόν βασικό, θεμελιώδη ἄξονα γύρω ἀπὸ τόν ὁποῖο περιστρέφεται ἡ ζωὴ τοῦ ἀτόμου⁴². Ἡ οἰκογένεια, οἱ φίλοι, ὁ ἐλεύθερος χρόνος ἀποτελοῦν, ἐξίσου μέ τὴν ἐργασία, σημαντικούς τομεῖς τῆς ζωῆς του.

Τό φαινόμενο αὐτό παρατηρήθηκε στοὺς νέους τῆς Εὐρώπης ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '70. Σχετικὲς ἐρευνες⁴³ ἔδειξαν ὅτι οἱ νέοι, σέ ἀντίθεση μέ τίς προηγούμενες γενιές, ὀλοένα καί περισσότερο ἀπομυθοποιοῦν τὴν ἐργασία, μέ τὴν ἔννοια ὅτι δέν τὴ θεωροῦν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἀτόμου καί ἄξια νὰ ἀπορροφᾶ ὀλοκληρωτικά τὴ ζωὴ του. Δηλαδή, ἀναδύεται μιά νέα ἐργασιακὴ ἠθικὴ, ἀπογυμνωμένη ἀπὸ τὴν

ιδέα του καθήκοντος ή της προσωπικής ανάπτυξης, ή όποια προσανατολίζει τους νέους προς τόν εργαλειώδη χαρακτήρα της εργασίας (επίτευξη υλιστικών επιδιώξεων). Ό,τιδήποτε σχετίζεται με τήν κοινωνική καταξίωση του ανθρώπου, μέσα από τήν επαγγελματική του δραστηριότητα, τείνει να παραγκωνίζεται.

Ό βασικός παράγων που συνετέλεσε στην διαμόρφωση της πρωτόφαντης αυτής νοοτροπίας είναι, χωρίς αμφιβολία, ή ανεργία. Έρευντές⁴⁴ έχουν επισημάνει ότι, εξ αιτίας κυρίως της ραγδαίας αύξησης της ανεργίας, οι νέοι συνειδητοποιούν πλέον ότι οι θέσεις στην αγορά εργασίας είναι περιορισμένες, με αποτέλεσμα οι απαιτήσεις τους σε σχέση με τήν απασχόληση να αλλάζουν. Αποδέχονται, για παράδειγμα, τήν προοπτική μιας περιστασιακής ή κατώτερης των προσόντων τους απασχόλησης.

Αυτή ή διαφαινόμενη τάση αλλαγής της στάσης των νέων απέναντι στην εργασία προοιωνίζει άραγε τήν αλλαγή της λειτουργίας της εργασίας ως μέσου κοινωνικής ένταξης; Τό μέλλον θά δείξει. Προς τό παρόν, ή εργασία εξακολουθεί να λειτουργεί ως ό θεμελιώδης παράγων των επιμέρους κοινωνικών εντάξεων του ατόμου τόσο σε πρωτογενείς ομάδες (οικογένεια, φίλοι, γειτονιά κλπ.), όσο και σε ευρύτερα κοινωνικά δίκτυα και θεσμούς (σχολείο, γάμος, κοινωνικές οργανώσεις κλπ.).

Επομένως, επανερχόμενοι στό ζήτημα της κρίσης της νεότητας, μπορούμε να αναρωτηθούμε αν ή κρίση αυτή δύναται να υπερκερασθεί όσο διαρκεί ό αποκλεισμός μεγάλου τμήματος των νέων από τήν αγορά εργασίας και όσο ή εργασία συνεχίζει να λειτουργεί ως τό κύριο μέσο μετάβασης στην ενήλικη ζωή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Bourdieu, P., (1984), «La jeunesse n'est qu' un mot», in *Questions de sociologie*, Paris, Editions Le Minuit, σ. 144.

2. Βλ. Mauger, G., «Eléments pour une réflexion critique sur la catégorie de jeunesse». Έλλην. μτφρ., A. Guillot, «Η κατηγορία της νεότητας: προσπάθειες δόμησης κοινωνιολογικών αντικειμένων». Στά Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου με θέμα: *Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, (Αθήνα 1-5 Οκτωβρίου 1984), τ. Α', Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Έλληνικής Νεολαίας, ΓΓΝΓ, 1986, σσ. 130-146.

3. Bourdieu, P., *La distinction*, Paris. Editions Le Minuit, 1979.

4. Πρόκειται για έναν όρισμό της γενεάς που επικρατεί στους κόλπους των δημογράφων (Mauger, ό.π.).

5. Τό σύνολο των ατόμων που απαρτίζουν μία γενεά δέν είναι μόνον άτομα που ανήκουν στην ίδια ομάδα ηλικίας αλλά που, επιπλέον, έχουν βιώσει ταυτόχρονα μία σειρά από γεγονότα (πόλεμοι, συγκεκριμένες οικονομικές καταστάσεις, συγκεκριμένα εκπαιδευτικά συστήματα...). Βλ. αναλυτικότερα στο Rosenmayr, L. «Introduction: nouvelles orientations théoriques de la sociologie de la jeunesse». *Revue Internationale des Sciences Sociales*, vol. XXIV, 2, 1972, σσ. 227-271.

6. Buhler, C., *Der menschliche Lebenslauf als psychologische Problem*, Verlagf. Psych, Gottingen, 1933, αναφέρεται στο Χρηστάκης Ν. «Νεανική κουλτούρα: τάσεις και εντάσεις στην έρευνα». *Νέα Κοινωνιολογία*, τ. 3, 1990, σ. 27.

7. Ariés, P., *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Paris, 1960 & Gillis, J. *Youth and History*, N. York, 1974 όπως αναφέρονται στα Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου με θέμα: *Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας...*, ό.π., σσ. 593.

8. Χρηστάκης Ν., «Για μία ανθρωπολογία της νεότητας». *Νέα Κοινωνιολογία*, 18, 1993-94, σσ. 22-30.

9. Τομαρά—Σιδέρη, Μ., Σιδέρης, Ν., *Συγκρότηση*

και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Η δημογραφική τύχη της νεότητας, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Έλληνικής Νεολαίας, ΓΓΝΓ, 1986.

10. Βλ. π.χ. στο Τσουκαλάς, Κ. *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ό κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977.

11. Για τήν εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων στην Ελλάδα, βλ. αναλυτικότερα στα Πρακτικά..., ό.π., σσ. 593-619.

12. Για μία ανάλυση των μορφών παιδικής εργασίας στην ελληνική βιομηχανία-βιοτεχνία στο μεσοπόλεμο, βλ. π.χ. στο Ρηγινός, Μ. «Μορφές παιδικής εργασίας στην ελληνική βιομηχανία-βιοτεχνία. 1909-1936», στα Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου με θέμα: *Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας...*, ό.π., σσ. 417-423.

13. Gillis, ό.π., σ. 599.

14. Βλ., σχετικά στο Laville, J.-L. «Jeunesse, travail et identité sociale». *Sociologie et Sociétés*, vol. XXVIII, I, 1996, σσ. 63-71, και στο Deniger, M.A., «Crise de la jeunesse et transformations des politiques en contexte de mutation structurale». *Sociologie et Sociétés*, vol. XXVIII, I, 1996, σσ. 73-88.

15. Στην ΕΟΚ τά ποσοστά συμμετοχής στην εκπαίδευση γενικά και στην ανώτατη εκπαίδευση ειδικά, αυξάνονται σταθερά από τό 1983 και κυρίως από τό 1989 στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ειδικότερα, ή συμμετοχή στην ανώτατη εκπαίδευση είναι αυξημένη ακόμη και σε σύγκριση με τίς Ηνωμένες Πολιτείες τόσο στο επίπεδο της ηλικίας των 18 ετών όσο και στο επίπεδο της ηλικίας των 22 ετών. Βλ. στο Emploi et Affaires Sociales: *La stratégie européenne de l'emploi*, Commission Européenne, 1999, σσ. 22-23. Στην Ελλάδα, από τή μεταπολεμική περίοδο και έντεύθεν, ή συμμετοχή στην εκπαίδευση αυξήθηκε θεαματικά. Στην μεταπολεμική περίοδο (1961-81) είχαμε αύξηση της τάξης του 250% των φοιτητών ΑΕΙ. Από τό 1981 έως τό 1991, τό ποσοστό

των μαθητών γενικού λυκείου αυξήθηκε κατά 15%, των μαθητών τεχνικού λυκείου κατά 50%, των φοιτητών Α-ΕΙ κατά 35% και των σπουδαστών ΤΕΙ κατά 170%. Βλ. στο Μπαλουρδός Δ., Χρυσάκης Σ., Σούλης Σ. *Κοινωνικές ανισότητες στην εκπαίδευση και στη διανομή εισοδήματος*. Ανακοίνωση στο 6ο επιστημονικό συνέδριο με τίτλο: «Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός», (Θεσσαλονίκη 27-30 Νοεμβρίου 1996), Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Πανεπιστήμιο Μακεδονία.

16. Για μία αναλυτικότερη προσέγγιση του ζητήματος της παράτασης της νεότητας και της επιβράδυνσης της κοινωνικής ένταξης των νέων τα τελευταία χρόνια, βλ. π.χ. στο Cavalli Al., Galland Ol. (Sous la direction de), *L'allongement de la jeunesse*, Poitiers, Actes Sud, 1993.

17. Δέν θά ήταν άσκοπο νά παραπέμψει κανείς εδώ στο άρθρο του Thévenot L. «Une jeunesse difficile. Les fonctions sociales du flou et de la rigueur dans les classements». *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 26/27, Mars-Avril, 1979, σσ. 3-18, πού πραγματεύεται τή δυσκολία στατιστικής ταξινόμησης και αναπαράστασης των νέων ως άπρόοια, άφ' ενός, τού πολλαπλασιασμού των δραστηριοτήτων πού βρίσκονται άνάμεσα στην άπασχόληση και τήν άεργία (στρατιώτες, φοιτητές, μαθητές, άνεργοι, ύποαπασχολούμενοι), άφ' έτέρου τής ταυτόχρονης ένταξης των νέων σέ διάφορες κοινωνικές κατηγορίες.

18. Πηγή: Eurostat Yearbook: *A statistical eye on Europe. Data 1988-1998*, Luxembourg, European Communities, 2000.

19. Πηγή: *Emploi et Affaires Sociales...*, ό.π., σ. 21.
20. Τό 2025 προβλέπεται ότι ό πληθυσμός τής Ε.Ε. θά μειωθεί κατά 2% σέ σύγκριση μέ τό 1987 πού ήταν 323 έκαστ. άτομα. Η μείωση ατή όφείλεται, κατά κύριο λόγο, στην πτώση τού δείκτη γονιμότητας (μέσος αριθμός γεννήσεων ζωντανών παιδιών ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας 15-49 ετών) σέ όλες σχεδόν τίς κοινοτικές χώρες, ό όποιος είναι μικρότερος άπό 2,1 παιδιά ανά γυναίκα, επίπεδο πού εξασφαλίζει τήν άντικατάσταση των γενεών και συμβάλλει στή διατήρηση τού Κοινοτικού πληθυσμού. Στην Ελλάδα, ό δείκτης γονιμότητας άπό 2,1 τό 1980 μειώθηκε στο 1,48 (1991), μέ άποτέλεσμα ό ρυθμός μείωσης τού συγκριμένου δείκτη νά είναι ταχύτερος άπ' αυτόν των άλλων χωρών τής Κοινότητας. Βλ. Ρομπόλης Σ., Χλέτσος Μ. «Δημογραφικές εξελίξεις και συνέπειες τής γήρανσης», στο *Γήρανση και Κοινωνία*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1996, σσ. 304-305.

21. Πηγή: *Eurostat-Labour Market*, Luxembourg, European Communities, 1997.

22. Ρομπόλης Σ., Χλέτσος Μ., ό.π., σσ. 307-308.

23. Πηγή: Eurostat Yearbook: *A statistical eye on Europe...*, ό.π.

24. Πηγή: *Eurostat, 10*, Luxembourg, European Communities, 1999.

25. Κατσορίδας Δ., «Η άνεργία των νέων στην Ελλάδα». *Ενημέρωση*, 59, Μάιος, 2000, σσ. 19-22.

26. Βλ. σχετικά τίς έρευνες εργατικού δυναμικού τής ΕΣΥΕ για τά αντίστοιχα έτη. Για τά στοιχεία των ετών 1981 και 1991 βλ. Μπούζας Ν., Χρυσάκης Μ. «Οί εξελίξεις στην ελληνική άγορά εργασίας. Μία πρώτη άποτίμηση των άναγκών για κατάρτιση», στο Παπαθεοδοσίου Θ., (έπιμ.), *Άγορά εργασίας: έλλείψεις ειδικοτήτων και επαγγελματική κατάρτιση*. Πρακτικά ήμερίδας (Αθήνα 8

Ίουνίου 1993), ΤΕΙ Αθηνών, ΟΑΕΔ, SYSDM, 1993, σσ. 11-35.

27. Σύνοψη έρευνών πού πραγματοποιήθηκαν κατά τά έτη: 1982, 1987, 1990 άπό τό Eurobarometer & Eurostat και αναφέρονται άπό τήν Chosholm L. «L'Europe, l'europeanisation et les jeunes», tr. fr. στο Cavalli, Al., Galland, Ol., (Sous la direction de), *L'allongement de la jeunesse*, Poitiers, Actes Sud, 1993, σσ. 181-205.

28. Ρομπόλης Σ., Χλέτσος Μ., ό.π., σ. 306.

29. Hammer T., «Consequences of unemployment in the transition from youth to adulthood in a life course perspective» *Youth and Society*, vol. 27, 4, June, 1996, σσ. 450-468.

30. Όστόσο όπως σημειώνει ή Chisholm (ό.π.), οί νέοι πού προέρχονται άπό προνομιούχα κοινωνικά στρώματα μένουν στο πατρικό τους σπίτι για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα συγκριτικά μέ τούς νέους πού άνήκουν σέ ύποβαμισμένα κοινωνικά στρώματα και έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες νά τό εγκαταλείψουν πρόωρα.

31. Schneider J., «The increasing financial dependency of young people on their parents», *Journal of Youth Studies*, 3(1), 2000, σσ. 5-20.

32. Deniger, ό.π.

33. Deniger, ό.π., σ. 75.

34. Deniger, ό.π., σ. 81.

35. Bourdieu, ό.π., σσ. 145-146.

36. Πρβλ. Dubet F. *La galère: jeunes en survie*, Paris, Fayard, 1987.

37. Πρβλ. Κορωναίου, Α. «Κοινωνικός αποκλεισμός. Η κοινωνιοψυχολογική δυναμική ενός πολύπλοκου φαινομένου». *Νέα Κοινωνιολογία*, 32, 2001, σσ. 140-141.

38. Τό ζήτημα αυτό είναι τεράστιο και δέν μπορεί νά μάς άπασχολήσει εδώ. Η σχετική βιβλιογραφία είναι πλούσια. Ένδεικτικά παραπέμπουμε στο Riffkin J. *The end of the work*, 1994, έλλην. μτφρ. Γ. Κοβαλένκο, Τό τέλος τής εργασίας και τό μέλλον τής, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1996 και στο Gorz A., *Misère du présent, richesse du possible*, Paris, Galilée, voll. Débat, 1997.

39. Άπό εκείνη τή χρονιά, παρατηρείται μία ραγδαία αύξηση τής χρήσης τού κοινωνικού αποκλεισμού, τόσο ως όρου σέ κοινοτικά κείμενα όσο και ως κατηγορίας προγραμμάτων πού ενισχύονται οικονομικά άπό τήν Κοινότητα. Όστόσο, άν και ή χρήση τού όρου τού κοινωνικού αποκλεισμού είναι εύρεια, εκκρεμεί ό ακριβής όρισμός του. Βλ. αναλυτικότερα Καβουνίδη Τζ. «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική έμπειρία και διλήμματα πολιτικής». *Διαστάσεις τού Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τ. Α', Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1996, σσ. 47-79.

40. Για μία αναλυτική προσέγγιση των τριών επιπέδων τού κοινωνικού αποκλεισμού βλ. στο Κορωναίου Α., ό.π., σσ. 135-136.

41. Για μία άποτίμηση των πολιτικών μέτρων και δράσεων άντιμετώπισης τού κοινωνικού αποκλεισμού των νέων στην Ελλάδα βλ. π.χ. στο Μπακαλοπούλου Φ., Παπαδοπούλου Φ., Τοψιώτη Σ., Χρηστίδου Σ., «Κοινωνική Πολιτική Τοπικής Αύτοδιοίκησης για Νέους. Η περίπτωση τού Πολεοδομικού Συγκροτήματος Θεσσαλονίκης», *Τόπος: Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών*, 3, 1996, 145-155. Για μία συνολική αξιολόγηση των προγραμμάτων άντιμετώπισης τού κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, βλ. π.χ. στο Karantinos,

Cavounidis, Ioannou, *European Community Observatory on Policies to Combat Social Exclusion: Agencies, Institutions and Programmes: their interrelationships and coordination in the Administration of Social Exclusion in Greece*, Athens Institute of Educational and Vocational Guidance, 1993.

42. Από τις άρχές του 20ού αιώνα μέχρι τή δεκαετία του '50, ό άνθρωπος των βιομηχανοποιημένων κοινωνιών όρίζεται όντολογικά ως ένα «όν του καθήκοντος» προς τήν εργασία. Μετέπειτα, μέ τήν οικονομική άνθηση και τήν ευημερία τής περιόδου 1950-75, ό «παραγωγικός άνθρωπος» τής προηγούμενης περιόδου μετατρέπεται σε «καταναλωτικό όν» και ή εργασία γίνεται τό μέσο συμμετοχής στην καταναλωτική κοινωνία. Σ' αυτό τό πλαίσιο, ό προορισμός

του ανθρώπου δέν είναι πλέον ή εργασία αλλά ή ευτυχία, ή προσωπική ανάπτυξη. Για μία συνοπτική περιγραφή του μετασχηματισμού τής θέσης τής εργασίας στις δυτικές κοινωνίες κατά τον 20ό αιώνα, βλ. π.χ., στο Χρηστίδου Σ., «Ή εργασία: έννοιολογικοί προσδιορισμοί και επαναπροσδιορισμοί. Μία ψυχοκοινωνιολογική προσέγγιση» *ΕΛΕ-ΣΥΠ*, 56-57, Μαρτ.-Ίούν., 2001, σσ. 42-52.

43. Rousselet J., «Attitude des jeunes face au travail et au non travail», στο Lévy-Lebouer, C., Spérandio J.-C. (Eds). *Traité de psychologie du travail*, Paris, PUF, 1987, σσ. 57-76.

44. Lidvan P. «Chômage et représentations sociales», στο Lévy-Lebouer C., Spérandio J.-C. (Eds)..., ό.π., σσ. 771-788.



Εἰσαγωγή στή μελέτη τῶν πλατωνικῶν διαλόγων

τοῦ Friedrich Nietzsche

Μετάφραση, σχόλια:
Βαγγέλης Δουβαλέρης

Ἐπίδραση ἀπό τόν Σωκράτη

Ὁ Πλάτων κατέληξε στά ἐξῆς: 1. Τό γίνεσθαι καί ἡ μεταβολή δέν μποροῦν ποτέ ν' ἀποδοθοῦν στήν ἀληθινή οὐσία τῶν πραγμάτων, ἄν βέβαια ἔτσι ἔχουν τά πράγματα κι ὑπάρχει πράγματι μιὰ τέτοια οὐσία. Διότι τό εἶναι πρέπει πάντα νά ὁμοιοῦν μέ τόν ἑαυτό του καί νά μήν αὐτο-αντιφάσκει. 2. Ἡ πλάνη καί τό φαινόμενο δέν μετέχουν στήν οὐσία τῶν πραγμάτων. Ἐνα πρᾶγμα, σχετικά μέ τό ὅποιο μποροῦν νά διατυπωθοῦν γνώμες πολύ διαφορετικές — ὅπως, ἐπί παραδείγματι, ἡ φύση στό σύνολό της — δέν εἶναι δυνατόν νά ἀποτελεῖ τήν οὐσία τῶν πραγμάτων. Ἡ λοιπόν τό εἰδέναι μετέχει στό εἶναι, κι ἄρα δέν μπορεῖ παρά νά ἔναι ἀληθές, ἢ μετέχει στό γίνεσθαι καί στό φαίνεσθαι, κι ἄρα δέν μπορεῖ παρά νά ἔναι μεταβλητό καί πλαστό. Κατ' ἀνάγκη, ἡ ἀληθινή γνώση ἀποβλέπει στό ἀναλλοίωτο, καί εἶναι ὡς ἐκ τούτου κι αὐτή σταθερή κι ἀκλόνητη. Ὑπάρχει μιὰ τέτοια γνώση; Ὁ Κρατύλος λέει ὄχι: ἀληθινή οὐσία τῶν πραγμάτων δέν ὑφίσταται γι' αὐτόν ἢ κι ἄν ὑφίσταται, βρίσκεται ὅπωςδῆποτε πέρα ἀπό τά ὅρια τῆς ἀντιληψῆς μας καί οὐδόπως μᾶς ἀφορᾷ. Συνεπῶς, εἴμαστε καταδικασμένοι νά ζοῦμε σ' ἕναν κόσμον ὀλωσδιόλου μάταιο, πάντοτε ἐναντιότροπο, στή φαινομενικότητα καί στό σκότος τῆς ἀγνοίας¹. Ὁ Σωκράτης ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων ζεῖ κατ' αὐτόν τόν τρόπο — πρῶτοι καί καλύτεροι οἱ μεγάλοι κι οἱ τρανοί: στά δεσμά τῆς αὐταπάτης· ἐκεῖ στηρίζεται καί τό τάχα μεγαλεῖο τους, στήν αὐταπάτη, ὄχι στή γνώση — γι' αὐτό καί δέν ἔχει καμία ἀξία. Ὁ Σωκράτης ἐπισυνάπτει στήν περιφρόνηση τῆς ὁρατῆς πραγματικότητας τήν περιφρόνηση τῶν ἀνθρώπων κι ἀπαλλάσσει ἔτσι τόν Πλάτωνα ἀπό τίς ἀλύσους τοῦ σεβασμοῦ. Μέσα σ' ἕναν κόσμον φαινομένων, μέσα σ'

ἕναν κόσμον αἰσθήσεων, μονάχα φαινομενικά μεγαλεῖα ὑπάρχουν (Ὁμηρος, Περικλῆς κλπ.).

Ἡ μάχη κατά τοῦ αἰσθητοῦ

Ἡ περιφρόνηση καί τό μῖσος πού ἐξαπολύει ὁ Σωκράτης κατά τῆς πραγματικότητας ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα μιὰ μάχη κατά τῆς πύθ ἀμεσης, πύθ χειροπιαστῆς πραγματικότητας — τῆς πραγματικότητας πού βαρύνει τό στοχαστή — μιὰ μάχη κατά τῆς σάρκας καί τοῦ αἵματος, κατά τοῦ θυμοῦ, τοῦ πάθους, τῆς τρυφῆς, τοῦ μίσους: σύμφωνα μέ τή μαρτυρία τοῦ Ζόφυρου, ὁ Σωκράτης εἶχε ἰσχυρή προδιάθεση γιά ὅλ' αὐτά, καί ἡ προδιάθεσή του αὐτή θριάμβευε ἐν προκειμένῳ. Αὐτό τό μῖσος γιά τά αἰσθητά τό μετέφερε στόν Πλάτωνα: ἡ ὅσο τό δυνατόν μεγαλύτερη ἀποδέσμευση ἀπ' τόν ζυγό τῶν αἰσθήσεων γίνεται τώρα ἠθικό καθῆκον. Οἱ αἰσθήσεις: παραξίες τῆς ψυχικῆς γαλήνης τοῦ ἠθικοῦ ἀνθρώπου, παραξίες τῆς ψυχικῆς ἠρεμίας τοῦ στοχαστή. Λυτρώσου ὅσο μπορεῖς περισσότερο ἀπό δαῦτες: τότε θά ἔναι δυνατή ἡ ἀληθινή γνώση. Ἡ δέν ὑπάρχει καμία γνώση ἀνεξάρτητη ἀπό τίς αἰσθήσεις; Ὑπάρχει, ἄραγε, σκέψη πού νά μήν τροφοδοτεῖται ἀπό τίς αἰσθήσεις; Ὁχι πρῶτα in sensu²⁰, ἀλλά εὐθύς ἐξ ἀρχῆς in intellectu³⁰. Βρῆκε κάτι παραπλήσιο.

Οἱ σωκρατικές ἔννοιες

Τί εἶναι τό δίκαιο; Τί εἶναι τό ὠραῖο; Τό δίκαιο δέν τό βλέπουμε, οὔτε καί τό ὠραῖο· ἀρκούμεσθε ὅμως νά ὀνομάζουμε κάποια πράγματα ὠραῖα καί δίκαια. Ἀπό πού τίς ἐξάγουμε αὐτές τίς ἔννοιες; Πάντως ὄχι ἀπό τήν ἐμπειρία. Ἀκόμα περισσότερο: τίς ἐμβάλλουμε ἀρχικά στήν ἐμπειρία καί τίς ἐπιβάλλουμε σ' αὐτήν. Τίς ἔχουμε ἐντός μας·⁴ ἐκεῖ ὑπάρχει κάτι πού δέν εἶναι πρῶ-



τα in sensu⁵ κι έπειτα in intellectu⁶. Κανείς ποτέ δέν έχει δει τό Ώραίο τό καθ' αυτό, τό Πράγμα τό καθ' αυτό κλπ., κλπ.: πώς λοιπόν έχουμε γνώση πράγματός τινος; Έδω προέβαλε τό θεμελιώδες ζήτημα τής καταγωγής τών έννοιών. Πρέπει νά θεωρήσουμε ότι ο Πλάτων άφορμάται από τέτοιες άφηρημένες έννοιες (τό Καλό, τό Ώραίο, τό Δίκαιο) κι όχι, ως πούμε, από τήν έννοια του άλόγου. Άρνιόταν ότι ή άφηρημένη έννοια είναι τάχα προϊόν μιās άφαιρετικής λειτουργίας. Πώς θά μπορούσαμε ποτέ νά εξαγάγουμε κείνο πού μένει πάντοτε όμοιο προς έαυτό από κείνο πού πάντοτε αλλάζει! []

Η διαλεκτική ως μέσο γνώσης του όντος

Πρόσβαση στό όν μπορεί νά δώσει μόνο μιιά έννοια ακριβέστατα διορισμένη, μιιά έννοια άρα άπό κάθε άποψη άρραγής. Πρέπει λοιπόν νά ριχτούμε στό κυνήγι τής έννομίας μέσω τής διαλεκτικής, νά υπερπηδήσουμε κάθε άοριστία στη σκέψη, νά εξαλείψουμε κάθε πλάνη και κάθε άμφιλογία. Είναι τό ύψιστο καθήκον του φιλοσόφου. [] Στην Άκαδημία, όλη ή διδασκαλία άφορᾶ στη διαλεκτική. Ο Πλάτων δέν γνωρίζει τίποτα περί έποπτικής σύλληψης τών Ίδεών — τό μέσον είναι πάντα ή διαλεκτική: σέ μιιά ά-

κριβέστατα διορισμένη έννοια αντίστοιχεί, λοιπόν, κατ' ανάγκην ένα όν, τό όποιο φυσικά χάρις στην έννοια μπορούμε νά αντίληφθούμε. []

Εικόνα του ολοκληρωμένου φιλοσόφου

Ζει έξ ολοκλήρου μέσ στις πιό καθαρές άφαιρέσεις· δέν βλέπει, δέν ακούει ούτ' εκτιμά πλέον τίποτα από κείνα πού οι άνθρωποι βλέπουν, ακούνε κι εκτιμούν· μισεί τόν αισθητό κόσμο και προσπαθει νά διαδώσει τήν περιφρόνησή του. Έχοντας δει τό φώς του επάνω κόσμου και τών άληθινών όντων, ζει σάμπως μέσα σέ μιιά σπηλιά: οι άλλοι αναπόφευκτα θά νομίσουν πώς του σάλεψε ο νοός, σάν τόν ακούσουν νά τούς λέει ότι πρέπει νά μήν πιστεύουν σ' ό,τι βλέπουνε κι ακούνε. Ο πλατωνικός άνθρωπος διαφέρει πολύ άπ' τόν σωκρατικό — ο Σωκράτης λέει (Ξενοφ. Άπομν. ΙΙΙ 9): «Άριστοι και θεοφιλέστατοι ειίν' εκείνοι πού κάνουν άξια τή δουλειά τους — στά γεωργικά, αν ασχολούνται μέ τή γεωργία, στά ιατρικά, αν ασχολούνται μέ τήν ιατρική, στά πολιτειακά ζητήματα, αν ασχολούνται μέ τά πολιτικά. Άλλ' αυτός πού δέν κάνει άξια τή δουλειά του, ούτε χρησιμεύει σέ τίποτα ούτε και τόν αγαπάνε οι θεοί». Ο Σωκράτης ήταν άξιος πολίτης, ο Πλάτων άνάξιος, όπως τόλμησε νά πει ο Niebuhr. Αυτό σημαίνει ότι ο Πλάτων σύναψε μιιά μάχη έως θανάτου ενάντια στην κρατούσα πολιτική κατάσταση· ότι ήταν ένας επαναστάτης, πού επεδίωκε ριζικές μεταβολές. Η ανάγκη διατύπωσης όρθών έννοιών επί παντός επιστητού φαίνεται εκ πρώτης όψεως άβλαβής: αλλά ένας φιλόσοφος πού πιστεύει πώς τίς έχει βρει αυτές τίς έννοιες, όλους τούς άλλους τούς θεωρεί τρελλούς και διεφθαρμένους· θεωρεί όλους τούς θεσμούς τους παράνομες κι εμπόδια τής άληθινής σκέψης. Ο άνθρωπος τών όρθών έννοιών θέλει νά κρίνει και νά κυβερνήσει: ή πεποίθηση ότι κατέχεις τήν άλήθεια σέ κάνει φανατικό. Αυτή ή κοσμοθεωρία άφορμάται από τήν περιφρόνηση τής όρατής πραγματικότητας και τήν περιφρόνηση τών ανθρώπων: σύντομα, εκδηλώνει μιιά τυραννική τάση. Ο Πλάτων — αν βασιστούμε στην Άπολογία του Σωκράτη — μοιάζει νά έχει καταλάβει ποιό κρίσιμο νόημα κρύβεται πίσω από τόν τρόπο μέ τόν όποιο αντιμετωπίζει ο άξιος φιλόσοφος τούς ανθρώπους: σάν γιατρός προς άσθενείς⁷, σάν ένας χαλινός στό σβέρκο τους. Είναι⁸ ο ένδυναμωτής του ιδεώδους και ο συλλήπτωρ τών έννοιών: ή επιστήμη πρέπει νά κυ-

θερνήσει: ὁ εἰδήμων, πού ἔχει ὁ ἐγγύτερος τῶν θεῶν, πρέπει νά γίνει ὁ νομοθέτης κι ὁ θεμελιωτής κάθε πολιτείας. Τά μέσα πού χρησιμοποιεῖ⁹ εἶναι: ἡ σχέση του μέ τούς Πυθαγορείους, ἀπόπειρα πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τῆς θεωρίας του στίς Συρακοῦσες, συγγραφή κι ἀκούραστη μάχη κατά τῆς ἐποχῆς του¹⁰.

Ἡ ἀντίθεση ἐπιστήμης - τέχνης

Ἡ ἐπιστήμη ἀναφέρεται σέ νόμους, στήν ἀλληλουχία τῶν φαινομένων καί στίς αἰτίες τους: μέ τή βοήθεια τῶν ἐννοιῶν φθάνει στό γενικό (Allgemeine)· ἀπό ἐκεῖ παράγει τό εἰδικό (Besondere). [] Ὁλη ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τό πλῆθος τῶν δεδομένων, ἡ ἐναλλαγή τῶν ἐποχῶν, οἱ πολλαπλές μορφές πού ἐνδύεται ὁ ἀνθρώπινος βίος σέ διαφορετικούς τόπους καί χρόνους, ὅλα αὐτά εἶναι ἀπλῶς ἡ τυχαία μορφή πού ἐνδύεται ἡ «ἐμφάνιση» (Erscheinung) τῆς Ἰδέας, κι εἶναι αὐτή¹¹ τόσο ξένη ἀπό τήν Ἰδέα τήν ἴδια, τόσο ἀνούσια κι ἀδιάφορη, ὅσο ξένα εἶν' ἀπό τά σύννεφα τά σχήματα πού μᾶς παρουσιάζονται στόν οὐρανό, ὅσο ξένη ἀπ' τό ρυάκι εἶν' ἡ μορφή (Gestalt) τῆς δίνης του ἢ τό εἶδωλο κάποιων λουλουδιῶν σ' ἕναν καθρέφτη ἀπό τόν ἴδιο τόν καθρέφτη. Τά δεδομένα τοῦ κόσμου, τό ἀντικείμενο τῆς ἐκάστοτε ἐπιστημονικῆς ἔρευνας δέν ἀποτελοῦν παρά χαρακτῆρες, βάσει τῶν ὁποίων ἀποκρυπτογραφεῖται ἡ Ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Ἰδέα ὑπάρχει μέσ στόν κόσμο ὅπως καί μέσ στά δράματα τοῦ Gozzi:¹² ἐμφανίζονται πάντοτε τά ἴδια πρόσωπα, μέ παρόμοιες προθέσεις καί παρόμοια πεπερωμένα. Κι ὅμως: μοιολότι μοτίβα καί δεδομένα ἀσφαλῶς διαφέρουν σέ κάθε του ἔργο, ὡστόσο ὁ Νοῦς τῶν δεδομένων εἶν' ὁ ἴδιος¹³. [] Ὁ κόσμος τῆς μεταβολῆς, τῶν νόμων καί τῶν σχέσεων εἶναι τό ἀντικείμενο τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. [] Ἄντ' αὐτοῦ, ἡ τέχνη, τό ἔργο τῆς μεγαλοφυΐας, δέν ὑπολογίζει παρά τό οὐσιῶδες τοῦ κόσμου, τό θεμέλιο τῶν φαινομένων, ἐπιστρέφει στίς αἰώνιες Ἰδέες πού ἔχει ἤδη συλλάβει ὁ στοχασμός. Ὁ πρῶτος τρόπος θεώρησης εἶναι τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ δεύτερος ἴσως τοῦ Πλάτωνα;¹⁴ Ὁ πρῶτος μοιάζει μέ τίς ἀμέτρητες σταγόνες τίς ὀρηκτικές ἐνός καταρράκτη, πού καταγιστικά πέφτουν χωρίς σταματημό· ὁ δεύτερος μοιάζει μέ τό οὐράνιο τόξο πού γαλήνιο δεσπόζει πάνω ἀπ' αὐτήν τήν ἀγρία ταραχή. Ἡ μεγαλοφυΐα συνίσταται στήν ἰκανότητα τοῦ δρᾶν βάσει τῆς καθαρῆς ἐποπτείας, στήν ὀλοκληρωτική ἀυτολησμοσύνη μέσ στήν καθαρῆ

ἐποπτεία¹⁵. Δέν βλέπει στά πράγματα αὐτό πού μόρφωσε ἐν τέλει ἡ φύση, ἀλλ' αὐτό πού δύναται πάλεψε νά μορφώσει χωρίς καί νά τό ἔχει ἀρτιώσει. Μέσα ἀπό ἀσάφειες κατανοεῖ «τί προσπαθεῖ νά πεῖ» ἡ φύση κι ἐκφράζει λοιπόν αὐτός ὅ,τι ἐκείνη ἀπλά καί μόνο ψέλλισε· λαξεύει σέ σκληρό μάρμαρο τή μορφή τοῦ Κάλλους, πού ἀρτιωμένη δέν τήν ἔδωσε ἡ φύση σέ τόσες μορφές — καί τῆς ἀπαντᾷ: «Ναί, αὐτό ἤθελες νά πεῖς». Μόνον ἔτσι μπόρεσε ὁ Ἕλληνας νά βρεῖ τόν πρωταρχικό τύπο τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς καί νά τόν θέσει ὡς κανόνα τῆς γλυπτικῆς. Μόνο χάρις σέ μιᾶ τέτοια πρόνοια μποροῦμε ὅλοι νά ἀναγνωρίζουμε τό Ὁραῖο, ὅπου τό ἐπέτυχε ἡ φύση. Κι αὐτή ἡ πρόνοια εἶναι τό Ἰδεῶδες. Μέσα στήν τέχνη, ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ προχωρεῖ πέρα ἀπό τή δεδομένη ὁμορφιά τῆς φύσης, κάτι πού θά ἔταν ὡστόσο ἀδύνατο, ἂν ἡ Ἰδέα τοῦ Ὁραίου — πού τήν ὀνομάζουν ἰδεῶδες, καί πού μονάχα ἡ σύγκρισή της μέ τήν ὑπάρχουσα φύση ὀρίζει τί εἶναι ὠραῖο καί τί ὄχι — δέν ἐνυπῆρχε ἤδη στήν ἀνθρώπινη ψυχὴ. Σκοτεινὴ εἶναι ἡ φύση. Κι ὁ καλλιτέχνης πρέπει ν' ἀρχίσει ἐξηγώντας τήν, λέει ὁ K. Hillebrand¹⁶. Ὁποῖος κοιτάζει προσεκτικά ἕναν πίνακα τοῦ Τιτσιάνο¹⁷, θ' ἀνακαλύψει πλῆθος χρωμάτων — ἀποχρώσεις τοῦ μπλέ, κόκκινου, κίτρινου, πράσινου — πού ποτέ δέν εἶχε ἀντιληφθεῖ ἔτσι ἀκριβῶς μέσ στή φύση· τό ἴδιο καί μέ τά περιγράμματα μυῶν καί ὀστέων, πού μᾶς παρουσιάζει ἕνας γλύπτης. Αὐτά τά χρώματα καί τά περιγράμματα δέν τά ἐπινοεῖ ὁ καλλιτέχνης· ὑπάρχουν μέσ στή φύση, ἀλλά ὁ καλλιτέχνης τά καθιστᾷ ὀρατά καί μέ διακριτικότητα τά ὑπογραμμίζει. Τό μάτι μας εἶν' ἀδιάφορο σέ χρώματα καί περιγράμματα· ὅποτε βλέπουμε ἕνα πρόσωπο, δέν σκεφτόμαστε ὅτι ἡ ἐπιδερμίδα ἐμφανίζεται ἀλλιῶς πάνω στά ὀστά, πάνω στό χόνδρο (τῆς μύτης, τῶν αὐτιῶν), πάνω στή σάρκα καί πάνω στά παχιά μέρη τοῦ κορμιοῦ: ὁ καλλιτέχνης μᾶς κάνει ἄμεσα νά τό νιώσουμε.

Ὁ Πλάτων ἀφορμᾶται ἀπό μιάν αἰσθητικὴ Ἰδέα;

Γιὰ κάτι τέτοιο, θά ἔπρεπε ἀπαραιτήτως νά ἔχε ξεκινήσει ἀπό τόν ὀρατό κόσμο. Ὁ Σοπενάουερ βάσει τόν Πλάτωνα νά λέει μπροστά ἀπό ἕνα ζῶο: «Αὐτό τό ζῶο δέν ἔχει ὑπαρξὴ ἀληθινή, παρά φαινομενική, ἕνα ἀτέρμο γίγνεσθαι, ἕνα σχετικὸ ὄψε-εἶναι — θά μπορούσε κάλλιστα νά ὀνομαστῆ Μή-εἶναι παρά Εἶναι. Ἀληθινὴ μπορεῖ νά εἶναι μονάχα ἡ Ἰδέα πού ἀντικατο-

πτρίζεται (abbilden) σ' ἐκεῖνο τό ζῶο, ἢ τό ζῶο καθ' αὐτό, αὐτό τό θηρίον¹⁸, πού δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τίποτα, παρά εἶναι καθ' ἑαυτὸ αἰεὶ ὡσαύτως.¹⁹ πού δέν γίνεται καί δέν τελειώνει, παρά εἶναι πάντοτε ὁμοιοτρόπως αἰεὶ ὄν καί μηδέποτε μῆτε γιγνόμενον μῆτε ἀπολλύμενον²⁰. Στόν βαθμό πού ἀναγνωρίζουμε (erkennen) τήν Ἰδέα αὐτοῦ τοῦ ζώου, εἶν' ὅλως ἀδιάφορο καί ἄνευ σημασίας τό ἄν ἔχουμε αὐτό τό ζῶο τώρα-δὰ μπροστά μας ἢ ἔχουμε τόν πρόγονό του πού ἔζησε πρὶν ἀπό χίλια χρόνια· ἀκόμα περισσότερο ἀδιάφορο εἶναι τό ἄν αὐτό τό ζῶο εἶναι ἐδῶ ἢ σέ κάποια μακρινή χώρα, τό ἄν μᾶς παρουσιάζεται μέ τοῦτον ἢ μέ τόν ἄλλον τρόπο, μέ τούτη ἢ τήν ἄλλη συμπεριφορά ἢ κάνοντας αὐτή ἢ μιάν ἄλλη πράξη· τέλος, εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο ἄν πρόκειται γι' αὐτό ἢ γιά κάποιο ἄλλο τοῦ αὐτοῦ εἶδους: ὅλα τοῦτα εἶναι ἕνα τίποτα καί δέν ἀφοροῦν πα-

ρά τό φαίνεσθαι (Erscheinung): μόνον ἡ Ἰδέα τοῦ ζώου ἔχει ἀληθινή ὑπαρξή καί ἀποτελεῖ ἀντικείμενο μιᾶς οὐσιαστικώτερης γνώσης²¹. Εἶναι ἴσως πιθανό νά ξεκινήσει κανεῖς ἀπό τόν ὄρατό κόσμον καί νά ὑποθέσει ἐντέλει ὅτι ὑπάρχει ἕνας κόσμος Ἰδεῶν: ἀλλά ὁ Πλάτων δέν ἔφτασε στή σύλληψη τῶν Ἰδεῶν ἀπ' αὐτόν τόν δρόμο. Συνέλαβε τό ἐνδεχόμενο ὑπαρξῆς τοῦ ζώου ὡς Ἰδέα, ἀλλά αὐτό πολύ ἀργότερα. Ἡ θεωρία τῶν Ἰδεῶν δέν προέρχεται ἀπό τή θεώρηση τοῦ ὄρατου κόσμου. Συνεπῶς, ἡ καταγωγή της δέν εἶναι αἰσθητική, διότι ἡ αἰσθητική θεώρηση προϋποθέτει ὅτι τό ὀπτικό ἀντικείμενο δύναται νά ὑπάρξει κατὰ τρόπο δυναμικό. Ὁ Πλάτων δέν συνέλαβε τή θεωρία τῶν Ἰδεῶν ὀρμώμενος ἀπό τό ὄρατό, παρά μονάχα ἀπό ἔννοιες μή αἰσθητές, ὅπως τό Δίκαιο, τό Ὡραῖο, τό Ἴσο, τό Καλό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πολ. 518 B.
2. Λατινικά στό κείμενο.
3. Λατινικά στό κείμενο.
4. Βλ. Κάντ, *Κριτική τοῦ καθαρῶ Ἀλόγου*, τ. 1, σ. 134-135, μτφρ. Ἄ. Γιανναράς, ἐκδ. Παπαζήση 1977.
5. Λατινικά στό κείμενο.
6. Λατινικά στό κείμενο.
7. Βλ. καί Πλ. *Γοργίας* 521.
8. Τό *Er* ἐδῶ, ἢ γιά τόν φιλόσοφο ἢ γιά τόν Πλάτωνα.
9. Τ.ε. ὁ Πλάτων.
10. Πρόκειται γιά βασική πεποίθηση πού διέπει τόν Νίτσε. Στόν 2ο *Ἀνεπίκαιρο Στοχασμό* «Περὶ τῶν ἐπιβλαβῶν καί τῶν ἐποφελῶν ἐπιπτώσεων τῆς ἱστορίας στή ζωή», κεφ. 6, σσ. 66-67, διαβάζουμε: «Ἀπλῶστε γύρω σας τόν προστατευτικό φράχτη μιᾶς μεγάλης περιεκτικῆς ἐλπίδας, μιᾶς προσπάθειας γεμάτη ἐλπίδα. Πλᾶστε μέσα σας μιὰ εἰκόνα, στήν ὁποία θά πρέπει νά ἀντιστοιχεῖ τό μέλλον καί ξεχᾶστε τή δεισιδαιμονία πῶς τάχα εἴσαυτε ἐπίγονοι. Ἐχετε πολλά νά συλλογιστεῖτε καί νά ἐπινοήσετε καθῶς θά στοχάζεσθε ἐκεῖνη τήν μελλοντική ζωή, μή ζητᾶτε ὅμως ἀπό τήν ἱστορία νά σᾶς δείξει τό “πῶς” καί τό “μέ τί”; Ἄν ἀπεναντίας ἐμβαθύνετε στήν ἱστορία τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, θά διδαχθεῖτε ἀπό αὐτήν μιάν ὑπέρτατη προσταγή: ὀριμᾶστε καί ξεφύγετε ἀπό τά παραλυτικά δεσμά τῆς σύγχρονης παιδείας, ἢ ὁποία βλέπει πῶς ἔχει συμφέρον νά μή σᾶς ἀφήσει νά ὀριμᾶσετε, ὥστε νά σᾶς ἐξουσιάζει, ἐσᾶς τοὺς ἀνῶριμους, καί νά σᾶς ἐκμεταλλεύεται. Κι ἄν ζητᾶτε βιογραφίες, τότε ὄχι ἐκεῖνες μέ τό στερεοτύπως ἐπαναλαμβανόμενο: “Ὁ κύριος Τάδε καί ἡ ἐποχή του”, ἀλλά βιογραφίες, στῶν ὁποίων τό ἐξώφυλλο θά ἔναι γραμμένο: “Ἐνας ἀγωνιστής ἐνάντια στήν ἐ-

ποχή του”. Χορτᾶστε τήν ψυχή σας μέ τόν Πλούταρχο καί τολμήστε νά πιστέψετε στόν ἑαυτό σας, πιστεύοντας στοὺς ἥρώες του...” (μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, ἐκδ. Γνώση).

11. Ἡ «ἐμφάνιση» τῆς Ἰδέας. [Γιά τή διάκριση μεταξύ τῆς *Erscheinung* (τό φαινόμενο πού ἐντάσσεται στόν ὀρίζοντα τῆς δυνατῆς ἐμπειρίας) καί τοῦ *Schein* (τό φαινόμενο ὡς ἀπατηλή ὄψη, ἐπίφαση, φαινομενικότητα) βλ. Κάντ, ὁ.π., σ. 144].

12. Carlo Gozzi (1720-1806), Ἰταλός λιβελλογράφος καί δραματουργός.

13. Βλ. A. Schopenhauer, *Der Welt als Wille und Vorstellung*, III 35.

14. Βλ. A. Schopenhauer, *Der Welt als Wille und Vorstellung*, III 36. Ἐδῶ ὁ Νίτσε θάζει ἕνα ἐρωτηματικό στή διαπίστωση αὐτῆ τοῦ Σοπενάουερ —κατά πόσο δηλαδή οἱ πλατωνικές Ἰδέες ἔχουν νά κάνουν μέ τή λειτουργία τῆς τέχνης, μέ τήν αἰσθητική δηλαδή θεώρηση τοῦ κόσμου— δεδομένης τῆς ἐχθρικής στάσης πού κράτησε ὁ Πλάτων πρὸς τήν τέχνη ἀκριβῶς. Παρακάτω διερευνᾶται περισσότερο τό ζήτημα αὐτό.

15. Βλ. A. Schopenhauer, *Der Welt als Wille und Vorstellung*, ὁ.π.

16. Karl Hillebrand (1829-1884), συγγραφέας καί ἱστορικός. Βλ. *Ecce Homo*, «Οἱ ἀνεπίκαιρες» 2.

17. Ἰταλός ζωγράφος, μαθητῆς τοῦ Giorgione.

18. Ἑλληνικά στό κείμενο.

19. Ἑλληνικά στό κείμενο.

20. Ἑλληνικά στό κείμενο.

21. Βλ. A. Schopenhauer, *Der Welt als Wille und Vorstellung*, III 31.



Ξαναμελετώντας τήν ιστορία

Δημηγορίες Κλέωνα και Διόδοτου (Θουκυδίδη ΙΙΙ, 37-48)

Μετάφραση, σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης

Μέ αφορμή τά γεγονότα τής 11ης Σεπτεμβρίου 2001, πολύς λόγος ἔγινε γιά τό επίκαιρο τής σκέψης τοῦ Θουκυδίδη. Κρίναμε λοιπόν ἀπαραίτητο νά ξαναθυμηθούμε καί νά ἐμβαθύνουμε σέ καίρια σημεία τῶν Ἱστοριῶν του. Σ' αὐτό τό τεῦχος, παρουσιάζουμε τίς δημηγορίες τοῦ Κλέωνα καί τοῦ Διόδοτου. Τά γεγονότα ἔχουν ὡς ἐξῆς: Οἱ ὀλιγαρχικοί, πού ἦταν ὡς τότε κυρίαρχοι στή Μυτιλήνη, ἀποπειράθηκαν μέ τή βοήθεια Σπαρτιατῶν καί Βοιωτῶν ν' ἀποστατήσουν ἀπ' τήν Ἀθήνα. Δέν τό κατάφεραν. Οἱ Ἀθηναῖοι ὑπερνίκησαν κι αὐτό τό ἐμπόδιο, πού ἦρθε νά προστεθεῖ κοντά σ' ἄλλα προβλήματα τοῦ πολέμου. Ὡστόσο, ὁ φόβος γιά ἀποστασίες ἀπό πλευρᾶς συμμάχων ἦταν μέγας: ψηφίστηκε ἀμέσως ἡ θανάτωση ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν Μυτιληναίων. Τήν ἐπόμενη ἡμέρα — γράφει ὁ Θουκυδίδης — οἱ Ἀθηναῖοι τό μετάνοιωσαν ἀμέσως, γιατί ἀναλογίστηκαν πόσο ὠμή ἦταν ἡ ἀπόφαση πού ἔλαβαν καί σκληρή, νά θανατώσουν ὀλόκληρη τήν πόλη κι ὄχι μόνο τοὺς ὑπεύθυνους. Θά γινόταν λοιπόν νέα διάσκεψη. Ὁ Κλέων ὑποστήριξε μέ πάθος τήν πρώτη ἀπόφαση, ἐνῶ ὁ Διόδοτος συνέστησε μιά πιό νηφάλια στάση.

Ἡ θεματολογία τῶν δημηγοριῶν εἶναι πλουσιώτατη: βασικός προβληματισμός πάνω σέ θέματα ψυχολογίας, ποινικοῦ δικαίου, συγκεκριμένα στήν ἀποτελεσματικότητα τῆς θανατικῆς ποινῆς (προδρομικός τῶν θέσεων τοῦ Beccaria), τήν ἀπονομή δικαιοσύνης (ἢ ἐκδίκησης) ἀπό τήν πλευρά τοῦ κυρίαρχου σέ περίπτωση ἀδικίας ἐναντίον του κλπ. Γενικά ὁ Θουκυδίδης, ἐνῶ περιγράφει — ὑποτίθεται — ἕναν πόλεμο, στήν οὐσία ἀποκωδικοποιεῖ, κάτω ἀπό τίς κυριολεκτικές σημασίες τῶν λέξεων κι ἀπ' τά διάφορα συντακτικά σχήματά του, τήν ἴδια τήν ἀνθρώπινη φύση. Στά πλαίσια αὐτῆς τῆς συναρπαστικῆς ἐ-

ποχῆς ἀπό πλευρᾶς ζυμώσεων στοὺς διάφορους τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δράσης, ἐνδιαφέρον θά ἦταν νά ἐντοπίζαμε τά σπέρματα τοῦ τοτινοῦ «νέου πνεύματος», πού τόσους δρόμους ἀνοίξε στή σκέψη, μά πού προκάλεσε κι ἀρκετή καχυποψία.

Κλέων: Κι ἄλλοτε, πολλές φορές, μοῦ ἐδόθη αφορμή ν' ἀντιληφθῶ ὅτι οἱ δημοκρατίες εἶναι ἀνίκανες νά ἐξουσιάζουν ξένους λαούς, ἀλλά πρό πάντων σήμερα, βλέποντας τή μεταμέλεια σας σχετικά μέ τό ζήτημα τῶν Μυτιληναίων¹. Γιατί ἐσεῖς συνηθίσατε νά ζεῖτε κάθε μέρα ἄφοβα κι ἀνεπιβούλευτα μεταξύ σας καί νομίζετε λοιπόν πώς ὅμοια μπορείτε νά φέρεσθε καί στοὺς συμμάχους σας! Δέν ἔχετε καταλάβει πώς ὅποτε σᾶς ξεγελοῦν αὐτοὶ μέ τά ἐπιχειρήματά τους ἢ σᾶς λυγίζουνε μέ οἶκτο, δείχνεστε ἀνεκτικοὶ ἐσεῖς μέ δικό σας κίνδυνο, κι ὄχι πρὸς ἐξόφληση δικοῦ τους χρέους ἀπέναντί σας! Δέ συλλογίζεσθε ὅτι ἐξουσία δεσποτική εἶναι ἡ ἡγεμονία σας, ὅτι ἀσκεῖται πάνω σ' ἀνθρώπους πού ὑποὺλες διαθέσεις ἔχουν ἀπέναντί σας καί χωρὶς τή θέλησή τους ὑπόκεινται στό ζυγό τῆς κυριαρχίας σας²! Ἡ ὑπακοή τους σέ σᾶς δέν ἀπορρέει οὔτε ἀπ' τίς διάφορες εὐκολίες πού τοὺς παρέχετε, καί πρὸς δική σας πάντως βλάβη, οὔτε τόσο ἀπό τήν εὐνοιά σας: ἀπορρέει ἀπό τή δύναμή σας! Καί τό χειρότερο πού θά μπορούσε νά συμβεῖ εἶναι νά μὴν ἐπικρατήσῃ σταθερότητα στίς ὅποιες τυχόν ἀποφάσεις μας! — νά μὴν καταλάβουμ' ὅλοι καλά ὅτι ἰσχυρότερη εἶν' ἡ πόλη πού 'χει νόμους μέτριους μά ἀπαραβίαστους³, παρά καλοὺς κι ἀνεφάρμοστους⁴! Ὅτι ἡ ἀμάθεια μέ τή μετριοφροσύνη σέ καλύτερο βγάζουν ἀπ' ὅ,τι ἡ πολυμάθεια μέ τήν ἀσυδοσία⁵! Ὅτι οἱ ἀπλοὶ ἄνθρωποι, τέλος, εἶναι συνήθως καλύτεροι πολῖτες ἀπό τοὺς νοήμονες! Γιατί οἱ τελευταῖοι θέλουν ὄχι μόνο νά δείχνονται σοφότεροι

από τούς νόμους, παρά και σέ κάθε διάσκεψη δημοσίων υποθέσεων έννοούν νά περάσουν τίς δικές τους απόψεις, σάν νά μήν επρόκειτο τάχα νά υπάρξει σπουδαιότερη περίσταση νά δείξουν τή σοφία τους⁶!.. Έτσι, οδηγούν, ως επί τό πλείστον, τόν τόπο τους στήν καταστροφή. Ένῳ οί πρώτοι, δύσπιστοι πάντα μένοντας στή δική τους αντίληψη, ξέρουν (χωρίς νά δυσφορούν) πώς εἶναι πύό κάτω ἀπ' τούς νόμους και πώς δέν εἶναι σέ θέση νά ψέξουν αὐτοί τά λόγια ενός ἱκανοῦ ὁμιλητῆ· κι ἀφοῦ λοιπόν κανένα προσωπικό ενδιαφέρον δέν ἔχουν γιά κανέναν ἀπ' αὐτούς και μήτε ἀνταγωνιστές εἶναι, γενικῶς προκόβουν. Τέτοιο πνεῦμα θά ἔπρεπε νά διαπνέει και μᾶς, και νά μήν κομπάζουμε μέ λογῆς εὐφράδειες και διαγωνισμούς εὐφυΐας δίνοντας συμβουλές ἀντίθετες πρὸς τίς πεποιθήσεις μας.

Ὅσο γιά μένα, μένω σταθερός σ' ὅ,τι ἀποφασίστηκε, κι ἀπορῶ μ' αὐτούς πού δῶσαν πάλι τήν ἄδεια γιά ὁμιλίες τώρα περί Μυτιληναίων και προκάλεσαν ὅλη αὐτήν τήν καθυστέρηση, πού — ἂν συμφέρει κάποιους — τούς ἀδικητές βεβαίως συμφέρει! (Γιατί ἔτσι, σάν περνάει καιρός, ἀδυνατίζει ἡ ὀργή τοῦ ἀδικημένου ἀπέναντι στόν δράστη· ἐνῳ συντομότατα μετά τό πάθημα ἂν τεθεῖ ἡ ἀνταπόδοση, σχεδόν ἰσόρροπη καθώς εἶναι τότε, παίρνει πίσω πλήρη τήν ἐκδίκηση.) Κι εἶμαι περιέργος, ἀλήθεια, νά δῶ ποιός θά διαφωνήσει και θ' ἀναλάβει, στά σοβαρά, ν' ἀποδείξει ὅτι τά ἀδικήματα τῶν Μυτιληναίων εἶναι τάχα ὠφέλιμα γιά μᾶς κι ὅτι οἱ ἀτυχίες οἱ δικές μας εἶναι, λέει, βλαβερές γιά τούς συμμάχους! Φανερό εἶναι ὅτι ἕνας τέτοιος εἶτε ἀπό ὑπερβολική ἐμπιστοσύνη στό λέγειν του, θά ἐπιχειροῦσε νά ἀνταποδείξει ὅτι κακῶς πήραμε τήν ἀπόφαση πού πήραμε ἀπό κοινού, ἢ παρασυρμένος ἀπό χρηματικά κέρδη, θ' ἀποπειραθεῖ νά ἐξαπατήσει μέ λογῆς γλαφυρότητες. Σέ τέτοιους ἀγῶνες, ἡ πόλη δίνει σέ ἄλλους τά βραβεῖα και τούς κινδύνους τούς ἐπωμίζεται ἡ ἴδια. Και τό κακό αὐτό ἐσεῖς τό προκαλεῖτε μέ τούς τέτοιους ἀγῶνες πού ὀργανώνετε! Συνηθίσατε νά ἔστε θεατές τῶν λόγων κι ἀκροατές τῶν ἔργων! Τά ὅποια μελλοντικά σχέδια μέ τ' αὐτί τά ζυγιάζετε, ἀνάλογα μέ τό πόσο ἐφικτά ἢ ὄχι σᾶς τά παρουσιάζουν οἱ ὁμιλητές μέ τά ὠραῖα τους λόγια· κι ὅσο γι' αὐτά πού ἤδη ἔγιναν, πύό ἀξιόπιστα γιά τά μάτια σας δέν θεωρεῖτε ἐντέλει κείνα πού πράγματι συνέβησαν παρά ἐκεῖνα πού ἀκούστηκαν ἀπό εὐφραδεῖς ἐπικριτές! Εὐκόλα θύματα καινολογιῶν⁷, ἀπρόθυμοι ν' ἀκολουθήσετε ὅ,τι ἀπ' τήν πείρα δοκιμασμένο· συναρπάζεστε ἀπό τήν κάθε νέα

παραδόξότητα και περιφρονεῖτε τά συνήθη! Ὅ καθέννας ἀπό σᾶς πάνω ἀπ' ὅλα ἐπιθυμεῖ νά ἔναι ὁ ἴδιος πάνω στό βῆμα — εἰδεμή, ἀνταγωνίζεσθε μ' ὅσους ρήτορες λένε τέτοια (γιά νά μή φανεῖ πώς τάχα ὑστερεῖτε σ' εὐστροφία) και μέ τό πού κάνει νά πει κανείς τους κάτι εὐστοχο, τόν ἐπιδοκιμάζετε σεις πρῖν κᾶν τελειώσει τόν λόγο του! — ὅλο προθυμία νά προμαντέψετε αὐτά πού πρόκειται νά εἰπωθοῦν, κι ὀλιγωρία νά προβλέψετε αὐτά πού πρόκειται νά ἐπέλθουν! Ζητούμενο γιά σᾶς, θά ἔλεγε κανείς, εἶναι κάτι ἄλλο ἀπ' αὐτό πού ζοῦμε, ἕνας ἄλλος κόσμος, χωρίς κᾶν νά ἔστε σέ θέση και νά ἐκφέρετε γνώμη γιά ὅσα τώρα συμβαίνουν⁸. Ἐν ὀλίγοις, γίνεσθ' ἔρμια τῆς ἀκοῆς σας και μοιάζετε μ' ἀνθρώπους πού ἔχουν καθίσει και βλέπουν σοφιστές, παρά μ' ἀνθρώπους πού συσκέπτονται γιά τό καλό τῆς πόλης⁹.

Ἀπό τά παράδοξα αὐτά θέλω ἐγώ νά σᾶς ἀποτρέψω, και σᾶς λέω ὅτι οἱ Μυτιληναῖοι σᾶς ἔβλαψαν πράγματι πολύ περισσότερο ἀπό ὅποια-δήποτε ἄλλη πόλη. Τουλάχιστον αὐτοί πού τυχόν ἀποστάτησαν, γιατί δέν μπορούσαν νά σᾶς ἀνεχτοῦν ὡς ἐξουσιαστές ἢ γιατί τούς ἐξώθησαν σέ κάτι τέτοιο οἱ ἐχθροί σας, ἔχουν, κατ' ἐμέ, κάποιο ἐλαφρυντικό. Ὡστόσο ἂν πρόκειται γιά ἀνθρώπους πού κατοικοῦν μιά νῆσο ὀχυρωμένη· πού μόνο ἀπ' τή θάλασσα ἔχουν νά φοβοῦνται ἐπίθεση τῶν ἐχθρῶν μας — ὅπου ἄλλωστε και χωρίς τή δική μας συνδρομή δέν ὑπολείπονταν δά σέ στόλο γιά νά τούς ἀντιμετωπίσουν — ἂν πρόκειται, τέλος, γιά ἀνθρώπους πού ἦταν ἐπιπλέον ἀνεξάρτητοι και ἀπολάμβαναν μέγιστες τιμές ἐκ μέρους μας, ἔ, μιά τέτοια συμπεριφορά τί ἄλλο δείχνει· πώς και συνομώτησαν και ἐπαναστάτησαν (λέω ἐπαναστάτησαν κι ὄχι ἀποστάτησαν¹⁰, διότι ἡ ἀποστασία ἀρμόζει δά σ' ὅποιους δοκιμάζουν καταπίεση!) και ἐνώθηκαν μέ τούς πύό ἄσπονδους ἐχθρούς μας συμπράττοντας ἐντέλει γιά τήν καταστροφή μας! Δηλαδή, καλύτερο θά ἔταν νά σῆκωναν ὅπλα, μόνοι αὐτοί ἐναντίον μας, παρά κάτι τέτοιο! Παράδειγμα δέν τούς ἔγιναν οὔτε αὐτά πού ἔπαθαν ὅσο παλαιότερα ἀποστάτησαν και κατανικήθηκαν¹¹ τελικά ἀπό μᾶς, οὔτε ἡ καλή ζωή πού ἀπολάμβαναν τούς ἔκανε νά διστάσουν νά ριχτοῦνε στούς κινδύνους. Τό ἀντίθετο! Κοίταξαν μέ ἀλαζονεία τό μέλλον, συνέλαβαν ἐλπίδες μεγαλύτερες ἀπ' τίς δυνάμεις τους, ἂν και μικρότερες τῆς φιλοδοξίας τους, και ξεσηκώθηκαν προτιμώντας τή βία ἀπ' τό δίκαιο! Γιατί μέ τό πού νόμισαν ὅτι μπορούσαν τάχα νά ἐπικρατήσουν, μᾶς ἐπιτέθηκαν, ἐνῳ

ἔμεῖς δὲν τοὺς εἶχαμε πειράξει. Συνήθως οἱ πόλεις πού 'τυχε ὑπερβολικά νά εὐτυχήσουν ἀπό συγκυρία ἀπροσδόκητη ξαφνικά, ἐκτρέπονται σ' αὐθάδειες. Ἐνῶ τὰ καλὰ πού ἔρχονται στοὺς ἀνθρώπους μέ λογική καί μέτρο, διαρκοῦν ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον πολύ περισσότερο ἀπό τὰ ἄλλα τ' ἀπροσδόκητα. Εἶναι γενικά πιό εὐκολο ν' ἀπομακρύνουν τή δυστυχία παρά νά διασώσουν τήν εὐτυχία. Δέν ἔπρεπε νά 'χουμε κάνει ἐξαρχῆς καμιά ἀπολύτως διάκριση ἀνάμεσα στοὺς συμμάχους, δείχνοντας τέτοιαν εὐνοια εἰδικά στοὺς Μυτιληναίους, καί δέν θά 'φταναν σέ τέτοιες ἀλαζονεῖες — καί γενικώτερα ἄλλωστε, ὁ ἄνθρωπος ἀπό τή φύση του περιφρονεῖ τόν εὐμενῆ καί θαυμάζει αὐτόν πού πορεύεται χωρίς νά ἐνδίδει. Ἄς τιμωρηθοῦν λοιπόν τώρα ἀνάλογα, καί μήν ἀπαλλάξετε τόν λαό [τοὺς δημοκρατικούς] ρίχνοντας τίς εὐθύνες μόνο στοὺς λίγους [τοὺς ὀλιγαρχικούς]. Ὅλοι τους ἦταν ἐνωμένοι σ' αὐτήν τήν ἐπίθεση ἐναντίον μας! — κι ἂν ἔρχονταν¹² τότε μέ τό μέρος μας (ὅπως βεβαιότατα καί μποροῦσαν), τώρα θά ζοῦσαν ἤσυχα στήν πόλη τους. Ὅμως ἔκριναν ἀσφαλέςτερο νά διακινδυνέψουνε κι αὐτοί μαζί μέ τοὺς ὀλιγαρχικούς — καί ἀποστάτησαν λοιπόν ἀπό κοινοῦ. Σκεφτεῖτε καλά. Ἄν ἐπιβάλετε τήν ἴδια «ποινή»¹³ τόσο σ' ἐκείνους πού ἐξαναγκάστηκαν ἀπ' τοὺς ἐχθρούς, ὅσο καί σ' ἐκείνους πού αὐτόβουλα ἀποστάτησαν: νομίζετε τάχα ὅτι θά βρεθεῖ κανεῖς ἀπό δαύτους, πού νά μήν ἀποστατήσῃ μέ τήν παραμικρή δικαιολογία, ἅμα γνωρίζει πῶς ὅποια καί νά 'ναι ἡ ἔκβαση δέν θά πάθει δά καί τίποτα τό ἀνεπανόρθωτο — πόσο μᾶλλον πού θά ἐλευθερωθεῖ ἂν πετύχει; Ἐνῶ ἔμεῖς, ἀντιμετωπίζοντας τήν κάθε πόλη ξεχωριστά, θά 'χουμε στό μεταξύ ἐκθέσει σέ μέγιστο κίνδυνο τίς περιουσίες καί τίς ζωές μας. Κι ὅσες φορές ἡ ἔκβαση θά 'ναι αἴσια γιά μᾶς, θ' ἀνακτοῦμε μιά πόλη κατεστραμμένη ἀπ' τόν πόλεμο — καί σεῖς θά στερηθεῖτε στό ἐξῆς τὰ μελλοντικά ἔσοδα, πού ἀποτελοῦν καί τήν πηγὴ τῆς δύναμῆς μας. Ὅποτε τυχόν ἀποτύχουμε, νέους ἀντιπάλους θά προσθέτουμε κοντά σ' αὐτοὺς πού ἤδη ἔχουμε, καί τόν χρόνο πού θά διαθέταμε γιά ν' ἀποκρούσουμε τοὺς ἤδη κηρυγμένους ἐχθρούς μας, θά τόν σπαταλοῦμε γιά νά πολεμήσουμε τοὺς συμμάχους μας.

Δέν πρέπει λοιπόν νά τοὺς δώσουμε καμιάν ἐλπίδα, οὔτε μέ λόγια πειστικά οὔτε καί μέ λογῆς ἐξαγορές, ὅτι ὑπάρχει περίπτωση τάχα νά συγχωρεθοῦν λόγῳ τοῦ ὅτι ἔσφαλαν κι αὐτοί σάν ἄνθρωποι. Δέν σᾶς ἐβλαψαν ἀκουσίως! Ἐν γνώσει τους βυσσοδόμησαν ἐναντίον μας! Ἄξιο συγγνώ-



ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

μης εἶναι μόνο τό ἀκούσιο. Αὐτό ὑποστήριξα θερμά καί κατὰ τήν πρώτη συζήτηση χθές, καί σήμερα πάλι ἐπιμένω, ὅτι δέν πρέπει νά ἀνακαλέσετε τήν προηγούμενη ἀπόφασή σας, ἂν θέλετε ν' ἀποφύγετε τοὺς τρεῖς σκοπέλους πού προκαλοῦν σοβαρότατες ζημιές σέ μιάν ἡγεμονία: τόν οἶκτο, τή γοητεία τῆς εὐγλωττίας καί τήν ἐπιείκεια! Γιατί καί ἡ εὐσπλαχνία δίκαιο εἶναι νά ἐπιδεικνύεται σ' ὅσους ἔχουν ὅμοια αἰσθήματα — ὄχι σ' ἐκείνους πού οὔτε τόν οἶκτο ἀνταποδίδουν κι ἀναγκαστικά ἔχουν γίνεῖ μόνιμοι ἐχθροί μας. Ὅσο γιά τοὺς ρήτορες, πού τέρπουν μέ τήν εὐγλωττία τους, θά ἔχουν κι ἄλλοτε τήν εὐκαιρία, γιά ζητήματα ὄχι τόσο κρίσιμα, νά τήν ἐπιδείξουν κι ἄς μήν ἐπιμένουν λοιπόν σέ μιά περίπτωση σάν καί τούτη. Γιατί ἡ πόλη στό ὄνομα μιᾶς εὐχαρίστησης πού λίγο διαρκεῖ βαρειά θά ζημιωθεῖ, ἐνῶ αὐτοί γιά τοὺς ὠραίους λόγους τους τήν ἀμοιβή τους θά τήν πάρουν. Ἐπιείκεια δείχεται περισσότερο σ' ἐκείνους πού θά 'ναι στό μέλλον σύμμαχοι πιστοί, παρά σ' ἐκείνους πού ἴδιοι πάντοτε θά μένουν, μ' ἔχθρα ἀμείωτη! Ἐνα λοιπόν σᾶς λέω τελειώνοντας: ἂν ὑπακούσετε στά λόγια μου, καί τὰ δίκαια πού ἀρμόζουν στοὺς Μυτιληναίους θά κάνετε, καί συγχρόνως τά συμφέροντα γιά σᾶς· ἂν ὅμως ἄλλα ἀποφασίσετε, καί χάρη σ' αὐτοὺς δέν θά κάνετε, καί — πολύ περισσότερο — τοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτοὺς σας θά καταδικάσετε. Διότι ἂν αὐτοί δίκαια ἀποστάτησαν, τότε ἐσεῖς κακῶς κυβερνᾶτε! Ἐνῶ

ἂν μείνετε σταθεροί σ' ὅ,τι ἀποφασίστηκε — εἴτε σᾶς πρέπει εἴτε δέν σᾶς πρέπει ἡ ἡγεμονία, πού ὅμως ἔτσι κι ἀλλιῶς τήν ἔχετε —, ἔστω καί παρά τό δίκαιο καί τό σωστό, αὐτούς κατὰ τό συμφέρον σας πρέπει νά τούς τιμωρεῖτε! Ἄλλιῶς, παραιτηθεῖτε ἀπό τήν ἐξουσία κι ἀσχοληθεῖτε ἀκίνδυνα πιά μέ τίς ἀνδραγαθίες σας... Ἔτσι νά τιμωρήσετε τούς Μυτιληναίους καί μή δειχτεῖτε σεις πού γλιτώσατε τόν κίνδυνο λιγώτερο ἀνάλογητοι ἀπό κείνους πού δόλια τόν σχεδίασαν! Σκεφτεῖτε τί θά ἔταν φυσικό νά κάνουν αὐτοί ἂν μᾶς νικούσαν, ἀφοῦ μάλιστα πρῶτοι μᾶς ἐπιτέθηκαν. Καί βέβαια, ἐκεῖνοι πού βλάπτουν κάποιον δίχως ἀφορμή δέν σταματοῦν ἐκεῖ, μά συνεχίζουν καί τόν καταδιώκουν μέχρι πλήρους ἐξόντωσης¹⁴ ἀπό τήν καχυποψία πού θά τούς κατατρώει ὡς πρὸς τόν κίνδυνο πού καταδοκεῖ, ἂν τυχόν ξεφύγει ὁ ἐχθρός. Κι αὐτό, γιατί ἂν δεχτεῖ κάποιος ἀδικαιολόγητα μιάν ἐπίθεση, καί μείνει ζωντανός, σκληρότερος γίνεται τότε αὐτός ἀπό οἰονδήποτε δικαιολογημένο ἐχθρό. Μή γίνετε λοιπόν προδότες τῶν ἰδίων τῶν ἑαυτῶν σας. Μεταφερθεῖτε μέ τό νοῦ σας ὅσο μπορεῖτε πιό κοντά στή στιγμή τοῦ κακοῦ πού σᾶς ἔγινε, καί μέ τή σκέψη ὅτι θά κάνατε τό πᾶν γιά νά τούς συντριψετε, ἀνταποδώστε τους λοιπόν τώρα τά ἴσα, χωρίς νά σᾶς μαλακῶνει τό παρόν, χωρίς νά ξεχνᾶτε τόν κίνδυνο πού λίγο πρὶν κρεμόταν πάνω ἀπ' τά κεφάλια σας! Τιμωρεῖστε τους λοιπόν ἐπάξια καί παραδειγματικά — νά μάθουν ξεκάθαρα κι οἱ ἄλλοι σύμμαχοι ὅτι γιά κάθε ἀποστασία ἢ τιμωρία εἶναι θάνατος! Αὐτό ἂν καταλάβουν σπανιώτερα θά βρῖσκεστε στήν ἀνάγκη ν' ἀμελεῖτε τούς ἐχθρούς σας καί νά πολεμᾶτε τούς ἴδιους σας τούς συμμάχους!

Διόδοτος: Οὔτε ἐκείνους πού ἔδωσαν πάλι τήν ἄδεια γιά ὀμιλίες σχετικά μέ τούς Μυτιληναίους κατηγορῶ, οὔτε ἐκείνους πού ἐπικρίνουν τίς ἐπανειλημμένες συσκέψεις περί κρισιμωμάτων ἐπαινω. Ἀντίθετα, ἔχω τήν ἀποψη ὅτι δύο πράγματα ἐμποδίζουν τή λήψη μιᾶς σωστῆς ἀπόφασης: ἡ βιασύνη καί ἡ ὀργή. Ἡ μὲν πρώτη ἐκδηλώνεται συνήθως μέ ἀπερισκεψία, κι ἡ δεύτερη μέ ὀμότητα καί στενοκεφαλία. Ὅποιος ἐπιμένει ὅτι οἱ λόγοι [οἱ συζητήσεις] δέν πρέπει νά ἔναι ὁδηγοί τῶν πράξεων, ἢ ἀσύνητος εἶναι ἢ συμφεροντολόγος. Ἀσύνητος, ἂν πιστεύει ὅτι εἶναι στά σοβαρά δυνατό νά φωτισθεῖ ὅ,τι τό μελλοντικό κι ἀφανές ὄχι μέ τόν λόγο παρά μέ ἄλλο τάχα μέσο — καί συμφεροντολόγος μέ τό νά πιστεύει ὅτι μέ ἔντεχνες κακολογίες (ἀφοῦ ὠραία λό-

για, ὅσο νά ἔναι, ξέρει πῶς δέν χωροῦν σέ κάτι μὴ καλό!) θά μπορούσε νά ἐκφοβίσει τούς ἀντιγνωμοῦντες καί τούς ἀκροατές. Ἀκρῶς ἐπικίνδυνοι, ὕστερα, εἶναι κ' ἐκεῖνοι πού διατυπώνουν προκαταβολικά κατηγορίες γιά λογῆς «πληρωμένες» ἐπιδείξεις. Διότι ἂν ἔκαναν λόγο — ἀντί πληρωμῆς — ἀπλά καί μόνο γιά ἀνοησία, ἐκεῖνος πού δέν θά ἔπειθε ἐντέλει, θά ἀποχωροῦσε ἀσυνετώτερος μᾶλλον, παρά ἀνέντιμος. Ἀντιμετωπίζοντας ὅμως τήν κατηγορία τῆς ἀνεντιμότητος, ὁ ρήτορας, ἀκόμα κι ἂν πείσει τελικά, γίνεται ὑποπτος, κι ἂν — ἀκόμα περισσότερο — ἀποτύχει ὄχι μόνο ἀσύνητος, ἀλλά κι ἀνέντιμος μαζί! Κι ἡ πόλη ἐν προκειμένῳ καθόλου κερδισμένη δέν βγαίνει: φόβος κρατεῖ τούς πολιτικούς συμβούλους μακριά ἀπ' τό βῆμα — ἐνῶ πολύ καλύτερο ἐπιτέλους θά ἔταν γιά λογαριασμό τῆς, ἂν μερικοί-μερικοί δέν ἦταν τόσο ἱκανοί στόν λόγο! Διγώτερα λάθη θά γίνονται τότε. Πρέπει, λοιπόν, ὁ πολίτης ὁ ὑπεύθυνος νά μήν ἐκφοβίζει τούς διαφωνοῦντες, παρά νά μιλά σάν ἴσος πρὸς ἴσους — κι ἔτσι νά δείχνει τήν ὑπεροχή του — κι ἡ πόλη, ὕστερα, νά μήν ἐπιδαφιλεύει νέες τιμές σέ κείνον πού οἱ ὑποδείξεις του βγαίνουν, ὡς ἐπί τό πλεῖστον, σωστές, ἀλλά καί νά μήν τοῦ ἀποστερεῖ κιόλας τίς ἤδη ὑπάρχουσες. Ὅσο τώρα γιά κείνον πού οἱ ἀπόψεις του δέν ἐπαληθεύτηκαν, μακρᾶν του νά τόν τιμωρεῖ, οὔτε νά τόν περιφρονεῖ δέν πρέπει! Ἔτσι, οὔτε ἐκεῖνος πού τά σωστά προτείνει, μ' ἀπώτερη φιλοδοξία γιά μεγαλεῖα καί τιμές θά λείει ἄλλην ἀπ' τήν προσωπική του γνώμη γιά ν' ἀρέσει, οὔτε ἐκεῖνος πού ἀπέτυχε στίς δικές του τίς προτάσεις, γιά νά πάρει μέ τό μέρος του τό κοινό, θά ἐπιθυμεῖ ἔτσι διακαῶς νά τό συναρπάσει κάνοντάς του τά ἴδια κι αὐτός χατήρια.

Ἄλλ' ἐμεῖς τά ἀντίθετα ἀκριβῶς κάνουμε! Κι ἐπιπλέον, ἂν τυχόν πέσει κανεῖς θῦμα τῆς παραμικρότερης ὑπόνοιας ὅτι δῆθεν ἀπό προσωπικό του κέρδος μιλάει, ἔστω κι ἂν συμβουλεύει τά ἄριστα, αὐτομάτως ἐμεῖς τόν φθονοῦμε λόγω τῆς ὑποψίας μας — μά πῶς τόσο βεβαίως; — γιά τά ὑποτιθέμενα κέρδη πού τάχα θ' ἀποκομίσει! Ἔτσι, στεροῦμε τήν πόλη ἀπό τό σίγουρο καλό τῆς. Ἐγινε πλέον συνήθεια, δηλαδή, τά σωστά, πού λέγονται μ' εὐθύτητα, νά μήν εἶναι λιγώτερο ὑποπτα ἀπ' τά κακά! Ἔτσι, καί ἐκεῖνος πού θέλει νά παρασύρει τό πλῆθος στήν ὀλέθρια γνώμη του, εἶν' ἀναγκασμένος μέ ἀπατηλά μέσα νά τό κερδίσει, καί ἐκεῖνος πάλι, πού τ' ἄριστα συμβουλεύει, πρέπει μέ ψέμματα νά γίνει πιστευτός! Ἡ Ἀθήνα εἶναι ἡ μόνη πόλη πού ἀπ' τό πολύ

μυαλό κανείς δέν μπορεί εὐθέως νά τῆς κάνει καλό χωρίς νά τήν ἐξαπατήσῃ. Διότι αὐτός πού παρέχει κάποιαν ὠφέλεια, παίρνει γι' ἀνταμοιβή του τήν ὑποψία πώς ὁ ἴδιος θά ἐπωφεληθεῖ ἀπ' αὐτήν! Ὡστόσο, σάν γίνεται λόγος γιά ζητήματα μεγίστης σημασίας, καθώς καί σέ περιστάσεις ὅπως ἡ σημερινή, καλό εἶναι νά ἔχετε κατά νου ὅτι μέ κάποια διορατικότητα λέμε αὐτά πού λέμε σέ σᾶς, πού στενωτέρως πάντως εἶν' ὁ ὀρίζοντάς σας - πόσο μᾶλλον πού ἐμεῖς φέρνουμε εὐθύνη γιά τίς παραινέσεις μας, ἐνῶ ἐσεῖς τίς ἀκούτε ἀπαλλαγμένοι ἀπό κάθε εὐθύνη! Ἄν ὅμοια ζημιωνόταν κείνος πού δίνει τή συμβουλή καί κείνος πού τήν ἀκολουθεῖ, πῶς συγκατακείμενα τότε θά παίρνατε ἀποφάσεις... Ἐνῶ τώρα, μέσα στήν πρώτη ἄψη πού σᾶς κυριεύει, σέ λάθη σκοντάφτετε μερικές φορές — κι ἔπειτα τιμωρεῖτε τή μία γνώμη ἐκείνου πού σᾶς ἔπεισε, κι ὄχι τίς δικές σας πού — μολονότι περισσότερες — τό ἴδιο ἔκαναν λάθος.

Ἐγώ λοιπόν δέν ἀνέβηκα στό βῆμα οὔτε γιά νά διαφωνήσω μέ ὅ,τι ἔχει εἰπωθεῖ σχετικά μέ τούς Μυτιληναίους, οὔτε γιά νά διατυπώσω κατηγορίες. Τό θέμα μας — ἄν θέλουμε νά εἴμαστε σώφρονες — δέν εἶναι τό ἀδίκημα τῶν Μυτιληναίων, ἀλλά ἡ δική μας σωστή κρίση. Διότι κι ἄν ἀκόμα ἀποδείξω ὅτι αὐτοί πράγματι διέπραξαν μεγάλο ἀδίκημα, δέν θά ἀπαιτήσω νά τιμωρηθοῦνε κιόλας μέ θάνατο, ἄν αὐτό δέν μᾶς συμφέρει· κι ἄν πάλι ἀποδείξω ὅτι ἔχουν ἴσως κάποιο ἐλαφρυντικό, δέν θά ἔλεγα νά τούς ἀθώσουμε κιόλας, ἄν δέν ἦταν γιά τό καλό τῆς πόλης. Ἐγώ τήν ἀποψη ὅτι περισσότερο γιά τό μέλλον ἀποφασίζουμε κι ὄχι γιά τό παρόν. Κι ὅσο γι' αὐτό πού μ' ἐπιμονή μᾶς βεβαιώνει ὁ Κλέων, ὅτι δῆθεν δικό μας συμφέρον, γιά νά μήν ἀποπειραθοῦν καί ἄλλοι στό ἐξῆς νά κάνουν τά ἴδια, εἶναι νά ἐπιβάλουμε θάνατο — ἐγώ, ἀπ' τή μεριά μου, γιά νά στεκόμαστε ἐμεῖς καλά στό μέλλον, σᾶς βεβαιώνω μέ τήν ἴδια ἐπιμονή γιά τό ἀκριβῶς ἀντίθετο καί διαφωνῶ μαζί του. Καί θά σᾶς παρακαλέσω νά μήν ἀπωθήσετε λόγω τῆς γλαφυρότητας τοῦ δικοῦ του λόγου τή χρησιμότητα τοῦ δικοῦ μου. Γιατί ὁ λόγος του συμφωνεῖ μέ τούς κανόνες τοῦ αὐστηροῦ δικαίου καί μέ τήν τωρινή σας ὀργή πρὸς τούς Μυτιληναίους, καί ἄνετα, λοιπόν, θά μπορούσε νά σᾶς παρασύρει. Ἀλλά δέν εἴμαστε ἐμεῖς πού δικαζόμαστε ἐνώπιόν τους γιά νά χρειάζομαστε δικαιώματα! — ἐμεῖς συσκεπτόμαστε γιά ν' ἀποφασίσουμε πώς θά ἐξυπηρετήσουν καλύτερα τό δικό μας συμφέρον¹⁵.

Βεβαίως, εἶναι ἀλήθεια ὅτι στίς πόλεις τήν ποινή τοῦ θανάτου τήν καθιέρωσαν γιά πολλά — κι ὄχι γιά ἰσόβαρα τούτου ἐδῶ καὶ — μά γιά ἐλαφρότερα παραπτώματα. Ὅμως ἡ ἐλπίδα παρακινεῖ σέ λογῆς παράτολμα, καί κανείς φυσικά δέν ρίχνεται στόν κίνδυνο, χωρίς νά νιώθει στά σίγουρα πώς καί θά πετύχει. Τό ἴδιο καί μία πόλη: ποιά τάχα δοκίμασε ποτέ ν' ἀποστατήσῃ χωρίς νά ἔχει — κατά τή γνώμη της — προετοιμαστῆ σέ ὅλα; Ἀπ' τή φύση τους ὅλα ρέπουν πρὸς τήν παρανομία· δέν ὑπάρχει νόμος πού νά τό ἐμποδίσει αὐτό. Ἄλλωστε, οἱ ἄνθρωποι διέξῆλθαν ὅλη τήν κλίμακα τῶν ποινῶν, ἐπισείοντας κάθε φορά καί βαρύτερη, μπάς καί μείωναν ἔτσι τά ὅσα πάθαιναν ἀπ' τούς ἐγκληματίες. Πιθανότατα, σέ παλαιότερες ἐποχές, οἱ ποινές τῶν βαρύτερων παραπτωμάτων ἦταν ἐλαφρότερες. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ παραβάσεις δέν σταμάτησαν, μέ τόν καιρό οἱ περισσότερες ποινές φθάνουν ὡς καί τό θάνατο. Κι ὡστόσο, οἱ παραβάσεις συνεχίζονται. Ἐπομένως, ἡ τρομερότερο φόβητρο ἀπό αὐτό πρέπει νά βροῦμε, ἢ νά ὁμολογήσουμε πώς τίποτα δέν ἀποτρέπουμε ἔτσι: ἡ φτώχεια γεννᾷ ἀπό ἀνάγκη τήν τόλμη, ὁ πλοῦτος ἀπό αὐθάδεια κι ἀλαζονεία τήν πλεονεξία, κι ἔπειτα οἱ ἄλλες συντυχίες τῆς ζωῆς, ἀπό πάθη ἀκάθεκτης ὀρμῆς κυριευμένες, σπρώχνουν τόν ἄνθρωπο στά παράτολμα. Ἡ ἐλπίδα καί ὁ ἔρωτας· σέ ὅλα — ἔρωτας ἀρχικά, ἐλπίδα κατόπιν, ὁ μὲν σχεδιάζοντας τήν ἐπιβουλή, ἡ δέ ὑποβάλλοντας τή «σίγουρη» τάχα συνδρομή τῆς τύχης — προκαλοῦν τό μεγαλύτερο κακό, καί ἀόρατα καθώς εἶναι, ξεπερνοῦν ὅποιονδήποτε ὁρατό κίνδυνο. Πέρα ἀπ' αὐτά, βεβαίως, κυριότατα συμβάλλει τό τυχαῖο. Διότι ξεφυτρώνει ἀπροσδόκητα κάποτε, κι ἀπό τίς μικρότερες ἀφορμές σέ κινδύνους ἐξωθεῖ τόν ἄνθρωπο — μά καί τήν πόλη ἐξίσου· καί μάλιστα σέ κινδύνους περί μεγίστων ζητημάτων (τῆς ἐλευθερίας της ἢ τῆς κυριαρχίας της σέ ἄλλους) καί μαζί μ' ὅλους ὁ καθένας εὐκόλα τότε φαντάζεται πώς εἶν' ἓνα σκαλοπάτι πῶς πάνω ἀπ' ὅ,τι εἶναι πραγματικά. Μέ λίγα λόγια εἶναι ἀδύνατο — κι ἀνόητος ὅποιος διαφωνήσῃ — μέ τήν ἀνθρώπινη φύση νά τά βγάλει κανείς πέρα, μέ τήν ὅποια αὐστηρότητα νόμων ἢ μ' ἄλλα φόβητρα, σάν ὁρμᾶ αὐτόβουλη νά δράσει.

Δέν πρέπει λοιπόν οὔτε πιστεύοντας τυφλά στά ἐχέγγυα τῆς θανατικῆς ποινῆς νά πάροουμε ἐσφαλμένη ἀπόφαση, οὔτε ν' ἀφαιρέσουμε ἀπ' τούς ἀποστάτες τήν ἐλπίδα ὅτι δέν θά ἔχουν τή δυνατότητα νά μετανιώσουν καί νά ἐξαλείψουν σέ βραχύτατο χρονικό διάστημα τό σφάλμα τους.

Γιατί σκεφτείτε: βάσει αυτής της απόφασης, μία πόλη που αποστάτησε, αλλά δεν βλέπει πώς θα μπορούσε να επικρατήσει, έχει παρά ταυτα τη δυνατότητα να συνθηκολογήσει, όσο τουλάχιστον μπορεί να πληρώνει τις δαπάνες και να καταβάλλει στο μέλλον τον φόρο υποτέλειας. Ἄλλά μέ τις δικές του τις εισηγήσεις — ποιά πόλη δεν θα προετοιμασθεί καλύτερα απ' ὅ,τι τώρα ἤ δεν θα ὑποστεί τήν πολιορκία μέχρι τελικής ἐξόντωσης, ἂν ἔχει τό ἴδιο ἀποτέλεσμα ἢ καθυστερημένη ἢ ἡ ἐσπευσμένη συνθηκολόγηση; Καί μήπως εἰς βάρος μας δεν θά 'ναι — πῶς ὄχι; — νά συνεχίζουμε τίς δαπάνες μήν καταφέροντας τίποτα μέ τήν πολιορκία, μόνο καί μόνο ἐπειδή αὐτοί ἀρνοῦνται κάθε συμβιβασμό; Κι ἂν πάλι κυριεύσουμε κάποια πόλη — μήπως δεν θά 'ναι βλαπτικό τῶν συμφερόντων μας νά τήν καταλάβουμε κατεστραμμένη, καί νά στερηθοῦμε στό ἐξῆς τά ἔσοδα πού ἀπ' αὐτήν θά εἰσπράτταμε; Καί μεῖς στηρίζουμε τή δύναμή μας ἐναντι τῶν ἐχθρῶν σέ τοῦτα ἀκριβῶς!

Ἵστε δεν πρέπει νά 'μαστε αὐστηροί δικαστές αὐτῶν πού πέφτουνε σέ σφάλματα πρός βλάβη δική μας. Αὐτό πού πρέπει ἐμεῖς νά φροντίσουμε εἶναι νά 'χουμε — τιμωρώντας μ' ἐπιείκεια — τίς πόλεις ἀκμαῖες στό μέλλον ἀπό πλευρᾶς χρημάτων! Κι ἔπειτα, ἄς μήν ἔχουμε πιά τήν ἀξίωση ν' ἀντλούμε τή δική μας ἀσφάλεια ἀπό τήν αὐστηρότητα τῶν νόμων¹⁶, παρά ἀπό τά προληπτικά μέτρα πού ἔμπρακτα παίρνουμε. Ἵστούσο ἐμεῖς ἀντίθετα: τιθασιεύουμε τόν ἐλεύθερο, πού μέ τή βία κυβερνιέται κι ὅπως εἶναι φυσικό ἀποστάτησε γιά νά λευτερωθεῖ¹⁷, καί νομίζουμε πῶς πρέπει αὐστηρά νά τόν τιμωρήσουμε. Ἄλλά τοῦς ἐλεύθερους δεν πρέπει αὐστηρά νά τοῦς τιμωροῦμε σάν ἀποστατοῦν, παρά προτοῦ ν' ἀποστατήσουν αὐστηρά νά τοῦς ἐπιτηροῦμε καί νά τοῦς προλαβαῖνουμε, γιά νά μήν περάσει κἄν ἀπ' τό μυαλό τους κάτι τέτοιο! Κι ὕστερα, ὅταν ὑπερισχύσουμε, τίς κατηγορίες νά τίς ἀποδίδουμε σέ ὅσο τό δυνατόν λιγώτερους.

Ἄλλά σκεφθεῖτε ὅσοι ἀπό σᾶς πεισθεῖτε ἀπ' τόν Κλέωνα, πόσο θά σφάλετε καί στό ἐξῆς: αὐ-

τήν τή στιγμή ὁ λαός [οἱ δημοκρατικοί] μέ τό μέρος τό δικό σας εἶναι καί ἤ δεν μετέχει στίς ἀποστασίες τῶν ὀλίγων [τῶν ὀλιγαρχικῶν] ἢ ἂν τόν ἐξαναγκάσουν, εἶν' ἀπ' τήν ἀρχή ἐχθρός γιά τοῦς ἀποστάτες — κι ἔχοντας λοιπόν ἐσεῖς τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐχθρικής πόλης σύμμαχο δικό σας ἐκστρατεύετε ἐναντίον της. Ἄν λοιπόν ἐξοντώσετε τό λαό τῶν Μυτιληναίων [τοῦς δημοκρατικούς] — πού δεν μετεῖχε στήν ἀποστασία καί πού μέ τή θέλησή του παρέδωσε ἐπιτυχῶς τήν πόλη, μέ τό πού πήρε τά ὄπλα — θ' ἀδικήσετε πρῶτα-πρῶτα τοῦς εὐεργέτες σας, καί θά διευκολύνετε, ἔπειτα, τοῦς ἰσχυροῦς¹⁸. Γιατί θά ξεσηκώνουν αὐτοί τίς πόλεις, καί τό λαό εὐθύς ἐξαρχῆς σύμμαχο θά τόν ἔχουν, ἀφοῦ ἐσεῖς δείξατε ὀλοφάνερα πῶς ἡ ἴδια τιμωρία περιμένει [ἰσχύει] ὅμοια καί τοῦς ἀδικητές καί τοῦς μή ἀδικητές! Ἄρα πρέπει — ἔστω κι ἂν διέπραξαν ἀδικημα — νά προσποιηθεῖτε ἄγνοια, γιά νά μήν κάνομε ἐχθρούς μας τοῦς μόνους ἀκόμη συμμάχους μας. Αὐτό εἶναι — πιστεύω — κατά πολύ συμφερότερο γιά τή διατήρηση τῆς ἐξουσίας, ν' ἀδικήσουμε οἰκειοθελῶς δηλαδή τοῦς ἑαυτούς μας, παρά νά ἐξοντώσουμε βάσει τοῦ αὐστηροῦ δικαίου αὐτούς πού δεν πρέπει. Ἀποδεικνύεται λοιπόν ὅτι δεν μπορεί νά ταυτιστεῖ ἐν προκειμένῳ τό καθ' αὐτό δίκαιο μέ τό συμφέρον, στή συγκεκριμένη ποινή, πού ὑποστηρίζει ὁ Κλέων.

Ἄφοῦ καταλήξετε λοιπόν ὅτι πιό σωστά εἶν' ὅσα μόλις σᾶς εἶπα, χωρίς νά δώσετε περισσότερη σημασία οὔτε σέ οἴκτους οὔτε σέ ἐπιείκειες — ἀφοῦ κι ἐγώ ἐπίσης δεν θά 'θελα νά σᾶς παραπλανοῦν μέ τέτοια —, ἀκοῦστε αὐτές τίς παραινέσεις μου καί βάσει αὐτῶν, χωρίς νά βιάζεσθε, κρίνετε ἔνοχους τοῦς Μυτιληναίους πού ἔστειλε δῶ ὁ Πάχης¹⁹, κι ἀφήστε τοῦς ὑπόλοιπους νά πᾶν ἡσυχοί στά σπίτια τους. Ὅλ' αὐτά τό μέλλον θά τά δείξει σωστά, ἐνῶ γιά τοῦς ἐχθρούς μας εἶναι ἀπό τώρα κιόλας φοβερά! Ὅποιος συνετά ἀποφασίζει, εἶν' ἰσχυρότερος ἀπέναντι στοῦς ἐχθρούς του, κι ὄχι τόσο μέ τό νά ἐπιτίθεται — ἔστω καί μέ ἰσχυρές πράγματι δυνάμεις — ἀπερίσκεπτα ἐναντίον τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ὁ Κλέων διαφωνεῖ δηλαδή μέ τή θέση τοῦ Περικλῆ «δέν πιστεύουμε ὅτι τά λόγια φέρνουν βλάβη στά ἔργα· τό νά μή μᾶς διδάξει ὁ λόγος προτοῦ φτάσουμε νά ἐνεργήσουμε γιά ὅσα πρέπει, αὐτό θαρροῦμε πιό βλαβερό».

2. Βλ. II 63, ὅπου ὁ Περικλῆς: «Ἐξουσία δεσποτική εἶν' ἡ ἡγεμονία σας — καί ἴσως νά φαίνεται ἄδικο τό πῶς τήν ἀποκτήσατε, ἀλλά τό νά παραιτηθεῖτε ἀπ' αὐτήν εἶν'

ἐπικίνδυνο». Δηλαδή, ὁ Κλέων «ἀντιγράφει» πενιχρά τόν Περικλῆ, τοῦ ὁποῖου ἦταν βέβαια κι ἀντίπαλος.

3. Ἐδῶ ὁ Κλέων συγγέει σκόπιμα τά ψηφίσματα (πού ἐπιδέχονται ἀκύρωσης) μέ τοῦς νόμους.

4. Ἐνδιαφέρον εἶναι νά παραβάλλουμε στίς θέσεις αὐτές τοῦ Κλέωνος περί νόμων τίς θέσεις τοῦ Beccaria περί ποινῶν, ὁ ὁποῖος στό ἔργο του *Dei delitti e delle pene* (1764) πρεσβεύει ὅτι ἡ ποινή πρέπει νά 'ναι βέβαιη καί ἀ-

ναπόφευκτη. Διότι βαθύτερα εντυπώνεται στην ανθρώπινη ψυχή ή μέτρια αλλά σίγουρη ποινή, παρά ή αυστηρότερη αλλά αμφίβολη.

5. Βλ. Π 40, 3.

6. Καχυποψία πρὸς τὸν λόγον: χαρακτηριστικό ὄχι τῆς Ἀθήνας, παρά τῆς Σπάρτης, κατὰ τὸν Ἀρχίδαμο (I 84). Συνεπῶς, μιά καχυποψία πρὸς τὴν ἴδια τὴ δημοκρατία καὶ τοὺς ἀργούς ρυθμούς τῆς. Λόγος καὶ δημοκρατία ἐν ἀμφιβόλῳ λοιπόν. Τίς νέες αὐτές ιδέες εἶχε εἰσαγάγει καὶ ἐπεξεργαστεῖ ὁ Εὐριπίδης· μάλιστα στὴν Ἀνδρομάχη (479-485), ἡ ὁποία διδάχτηκε ἐκείνον τὸν καιρὸ, παρουσιάζονται παρόμοια ἐπιχειρήματα. Βλ. J.H. Finley *Θουκυδίδης*, ἐκδ. Παπαδήμα, σελ. 177-178.

7. Μετὰ καινότητος λόγου: κυριολεκτικά σημαίνει «μέ νεωτεριστικά, καινούργια, παράδοξα λόγια». Ἄς μὴν ξεχνᾶμε, ὡστόσο, πῶς γιὰ δημηγορία πρόκειται, δηλαδή προφορικό λόγο — ἄρα τὰ ὁμῆχρα λειτουργοῦν ἐν προκειμένῳ: ἐπομένως τὸ «καινός λόγος» ἀκούγεται καὶ «καινός λόγος».

8. «Νά ἐκφέρετε γνώμη γιὰ τὰ ὅσα συμβαίνουν σ' αὐτὸν ἐδῶ τὸν κόσμον.» Βλ. Ἡράκλειτος Β.2: «Σέ δικό του κόσμον ζεῖ ὁ καθένας, ἔστω καὶ ἂν ὅλοι ἔχουμε κοινὴ νόσηση» καὶ Β.89.

9. Καχυποψία καὶ γιὰ τοὺς σοφιστές πού ἀντιπροσώπευαν τὸ «νέο πνεῦμα» τοῦ καιροῦ. Γέννηση τῆς ὑποψίας ὅτι ἡ πολλὴ συζήτηση δὲν φωτίζει ἀλλὰ συσκοτίζει τὴν πραγματικότητα (βλ. Finley ὅ.π.).

10. Προτιμήθηκε ἐδῶ ἡ ἀπόδοση τοῦ Βενιζέλου, ἡ ὁποία, παρά πού «ἐλευθεριάζει», λειτουργεῖ πιὸ ἄμεσα στὸν σημερινὸ δέκτη. Περιττό νά πούμε πῶς καὶ ἀλλοῦ, ἡ ἀμεσότητα ἀποτελεσε κριτήριο ἀπόδοσης.

11. Ἐχειρώθησαν: τιθασεύτηκαν.

12. Οἱ δημοκρατικοὶ δηλαδή, ὁ λαός.

13. Εἰρωνικά. Ὁ Κλέων χαρακτηρίζει ὡς «ζῆμια» τὴν ἀθώωση τῶν Μυτιληναίων.

14. Ἐξόντωσης τοῦ ἐχθροῦ, βέβαια — αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο νόημα. Ἡ ἀπουσία ὅμως γενικῆς ἀντικειμενικῆς ὑποδηλώνει ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ διώκτης θά ἐξοντωθεῖ ἐντέλει ἐξ αἰτίας τῆς ἴδιας του τῆς καχυποψίας πρὸς τὸν ζωντανὸ ἀκόμη ἐχθρό πού θά τὸν στοιχειώσει· κοινῶς: χάνεται ἀπ' τὸν φόβο του (Poppe). Βλ. ἀναλυτικότερα Γ. Ζηκίδου *Θουκυδίδου Ἱστορία Γ'*, σελ. 99, 2η ἐκδ., Παπαδήμας 1972.

15. «Ὁ Διόδοτος ὅπωςδῆποτε ὑποστήριξε τὸ σωστότερο καὶ τὸν πιὸ ἀνθρωπιστικὸ δρόμο. Ὡστόσο εἶν' αὐτός πού χρησιμοποιεῖ τὰ πιὸ κυνικά ἐπιχειρήματα, καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ πικρὸ σχόλιο γιὰ τίς διαθέσεις τοῦ καιροῦ. Οἱ ἰδεαλιστικοὶ τόνοι τοῦ Ἐπιτάφιου λείπουν τώρα... Ἡ ἄρνηση τῶν ἀνθρώπων ν' ἀκούσουν ἀνώτερα ἐπιχειρήματα φαίνεται πῶς ἀντικατοπτρίζει ἐν μέρει κάποια σύγχυση, ἀλλὰ καὶ ὀργή ὄχι μόνο γιὰ τὰ πολύπλοκα προβλήματα τοῦ καιροῦ, ἀλλ' ἀκόμη περισσότερο γιὰ τοὺς πολλοὺς πιά ἐκλεπτυσμένους ρήτορες, πού εἶχαν μάθει τώρα νά παίζουν μέ τὰ συναισθηματά τους» (Finley, ὅ.π. 182-183).

16. «Ἄς μὴν εἴμαστε τόσο πρόθυμοι νά ὀχυρωνό-

μαστε πίσω ἀπὸ τὴν αυστηρότητα τῶν νόμων»· πρὸβλ. καὶ Ἡράκλειτο (Β.44): «Πρέπει ὁ λαὸς νά μάχεται γιὰ τοὺς νόμους σάν νά ἔταν τὸ τεῖχος του». Δυσπιστία στὸν λόγο (τὴ λογική), στὴ δημοκρατία, καὶ συνεπῶς — ἀφοῦ ἐκδήλωση τοῦ λόγου εἶναι καὶ ὁ νόμος — βγαίνει τὸ ἐξῆς συμπέρασμα, πού εἶναι δηλωτικό τῆς ἐπερχόμενης παρακμῆς καὶ ἀμφισβήτησης τῶν πάντων: «καμία ἀπολύτως ἀσφάλεια δὲν παρέχουν οὔτε οἱ νόμοι, πού εἶναι τὸ ὄχυρό τοῦ ἀδύνατου συνήθως ἀπὸ τὴν κακοπραγία τοῦ ἰσχυροῦ· καμία ἀσφάλεια δὲν παρέχουν οὔτε καὶ οἱ αυστηροὶ ἄξονες τοῦ λόγου (τῆς λογικῆς) ὡς σίγουροι ὁδηγοὶ γιὰ ἔργα!» Κλονίζεται δηλαδή τὸ σταθερὸ ζεύγμα λόγια-ἔργα.

17. ἐλεύθερον καὶ βία ἀρχόμενον εικότως πρὸς αὐτονομίαν ἀποστάντα. Ἄς δοῦμε τί νοήματα προκύπτουν ἀπὸ τὴ συντακτικὴ ἀπλῶς σειρά τῶν λέξεων, ἔτσι ὅπως διαβάζονται στὸ ἀρχαῖο κείμενο, καὶ πού πάλεψε ἡ μετάφραση κάπως νά σώσει:

«Μέ τὴ βία κυβερνιέται ὁ ἐλεύθερος ὅπως εἶναι φυσικό». Δηλαδή, ὅπως καὶ ἂν κυβερνιέται ὁ ἐλεύθερος, μέ ὅποιο πολιτικὸ σύστημα — εἴτε τῆς δημοκρατίας, πού εὐνοεῖ τὸν λαό, τοὺς πολλούς, εἴτε τῆς ὀλιγαρχίας, πού εὐνοεῖ τοὺς ἀριστοκράτες, τοὺς ὀλίγους — κυβερνιέται μέ τὴ βία. Αὐτὴ τούτη εἶναι ἡ φύση τοῦ κυβερνᾶν: ἡ βία. Τὸ πρωτοδιατύπωσε ἄλλωστε ὁ Αἰσχύλος, στὸν *Προμηθεὺς Δεσμώτη* του, τὸν ὁποῖο σέρνουν στὸν Καυκάσιο βράχο ἡ Βία καὶ τὸ Κράτος μαζί.

«Ὅπως εἶναι φυσικό ἀποστατεῖ, θέλει τὴν ἐλευθερία του». Ἡ ἄλλιως, ὅπως ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω: ὄλα ρέπουν στὴν παρανομία. Δηλαδή, εἶναι φυσικό τὸ ἀνθρώπινο κύτταρο, κάτω ἀπὸ τὰ ὅποια φαινόμενα. νά διέπεται πάντα ἀπὸ τὴν τάση ἀποδέσμευσής του ἀπ' ὅ,τιδήποτε βίαια τοῦ ἐπιβάλλεται. Εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του τέτοιο. Τέλος, ἄς σημειώσουμε ἐδῶ, ὅτι τὸ «ὅπως εἶναι φυσικό» (εικότως) — ἂν ἐξαιρέσουμε αὐτὸ τὸ «καί» τῆς μετάφρασης, πού χαλάει κάπως τὰ νοηματικά ζεύγματα — βρίσκειται στὸ μέσον ἀκριβῶς τῆς φράσης, σάν νά ἦταν ἀκριβῶς τὸ κέντρο, γύρω ἀπ' τὸ ὁποῖο περιστρέφονται ὄλα τὰ ἐπιμέρους: ὅτι φυσικό εἶναι καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο, καὶ ὄλα μαζί σ' αὐτὴ τὴ διαδοχὴ τους, μέ ἄξονά τους τὴ φύση, δηλαδή τὴν ἀνάγκη· ὅτι ὄλες αὐτές οἱ δραστηριότητες, οἱ τάσεις, ὅσο ἀπάνθρωπες ἢ εὐγενεῖς ἐκφράσεις καὶ ἂν εἶναι τῆς ἀνθρώπινης βούλησης, ὄλες περιέχονται στὸν ἄνθρωπο. Συνιστοῦν, θά λέγαμε, τὴν αἰώνια ἀνθρώπινη κωμωδία ἢ τραγωδία. Καὶ ἦταν βέβαια καιρῖος ὁ προβληματισμός τῶν σοφιστῶν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη σχετικά μέ τὴν ἀσυμβατότητα τῆς φύσης καὶ τοῦ νόμου.

18. «Τοὺς ἰσχυρούς», δηλ. τοὺς ὀλίγους, τοὺς ἀριστοκράτες, αὐτοὺς πού ἔχουν τὴ δύναμη νά ξεσηκώνουν.

19. Ἀθηναῖος στρατηγός. Αὐτὸς κατέλαβε τὴν ἐπαναστατημένη Μυτιλήνη. Ἀργότερα κατέλαβε καὶ ἄλλες πόλεις τῆς Λέσβου, τὴν Ἐρεσσό, Πύρα καὶ Νότιο. Τὴν ἄλωση τοῦ τελευταίου τὴν πέτυχε μέ δόλο, σκοτώνοντας τὸν ἐκεῖ στρατηγὸ Ἴππία. Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀθήνα κατηγορήθηκε καὶ αὐτοκτόνησε μέ τὸ ξίφος του στὸ βῆμα τοῦ δικαστηρίου.



Π Ρ Ο Σ Κ Λ Η Σ Η

Μέ αφορμή την συμπλήρωση 550 ετών από τον θάνατο του κορυφαίου φιλοσόφου και πολυίστορος του Μυστρά Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος (1355-26 Ιουνίου 1452), ή «**Διεθνής Έταιρεία Πληθωνικών και Βυζαντινών Μελετών**» και τό «**Κοινωφελές Ίδρυμα Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών. Δέησις Παράσχου και Άριστέας Σπέντζα**» οργανώνουν **Διεθνές Συνέδριο στον Μυστρά (26-29 Ιουνίου 2002)**, αφιερωμένο στον **Πλήθωνα και στην εποχή του**.

Ένδεικτικά αναφέρονται θεματικές ενότητες, στις οποίες είναι επιθυμητή ή ένταξη των Άνακοινώσεων:

1. Ή «Θεολογία» του Πλήθωνος
2. Ό Πλήθων και ή Νεοπλατωνική Φιλοσοφία
3. Ό Πλήθων και ή Στωϊκή Φιλοσοφία
4. Οί λόγιοι του Μυστρά και ή θέση του Πλήθωνος
5. Ό Πλήθων ως ιστορικός
6. Ή συμβολή του Πλήθωνος στην Άστρονομία
7. Οί γεωγραφικές γνώσεις του Πλήθωνος
8. Ό Πλήθων και οί κοινωνικοί και οικονομικοί προβληματισμοί
9. Ό Πλήθων και ή Άναγέννηση
10. Ό Πλήθων και τό Ίσλάμ
11. Ό Πλήθων και ή θέση στην νεοελληνική παράδοση.

Παράκληση, όπως οί δηλώσεις μέ τον τίτλο αποστέλλονται στην διεύθυνση:

Δρα Χρήστον Π. Μπαλόγλου

Μεσσηνίας 14

143 42 Νέα Φιλαδέλφεια

έως την 31η Μαρτίου 2002 και ή περίληψη των Άνακοινώσεων (έκτάσεως μέχρι 300 λέξεων) έως την 31η Μαΐου 2002. Ή διάρκεια των ανακοινώσεων δέν θά υπερβαίνει τά 20 λεπτά. Γλώσσες του Συνεδρίου οί σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες.

Τό Συνέδριο θά προσφέρει όλες τίς δαπάνες φιλοξενίας από την άφιξη στο άεροδρόμιο «Έλευθέριος Βενιζέλος» μέχρι την αναχώρηση από την Ελλάδα (έξοδα μετακινήσεως, παραμονή, γεύμα, δείπνο).

βιβλιο- φορίες

Χρήστος Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Πληθώνεια Οικονομικά Μελετήματα, εκδ. Ἐλεύθερη Σκέψις, 2001, 215 σελ.

Ὁ συλλογικός αὐτός τόμος ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τοῦ συγγραφέα, τὰ ὁποῖα εἶχαν κατὰ τὸ παρελθὸν δημοσιευθεῖ σέ περιοδικά εἴτε καί σέ συλλογικούς τόμους. Τὸ βιβλίο ἀποτελεῖται ἀπὸ 11 συνολικά ἀνισομεγέθη κεφάλαια καί δημοσιεύονται στὴν ἀρχική μορφή πού εἶχαν δημοσιευθῆ.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο εἶναι καινούργιο καί παρακολουθεῖ τὴν ἐξέλιξη τῆς οἰκονομικῆς φιλολογίας γιὰ τὸν Πολυῖστορα τοῦ Μυστρά. Μὲ σεβασμὸ ὁ συγγραφέας ἀποτιεῖ τὸν ἀπαιτούμενο φόρο τιμῆς γιὰ τοὺς συγγραφείς-ἐρευνητές, πού προσπάθησαν νὰ ἀναδείξουν τὴν οἰκονομική σκέψη τοῦ Γεμιστοῦ.

Τὸ δεῦτερο κεφάλαιο διερευνᾷ τὴν ὁποιαδήποτε συνάφεια εἴτε σχέση τοῦ Γεμιστοῦ μὲ τὴ Φυσιοκρατική διδασκαλία, ἐνῶ τὸ τρίτο, μὲ ἐνδελεχὴ χρήση τῶν πρωτογενῶν πηγῶν καί τῆς βιβλιογραφίας, ἀναγνωρίζει τὸν Γεμιστὸ ὡς πρόδρομο τῶν τεσσάρων ἀρχῶν φορολογίας τοῦ A. Smith.

Τὰ ἐπόμενα δύο κεφάλαια ἀποτελοῦν διερευνητικὲς ἐργασίες μὲ συγκεκριμένο στόχο: ἐπαναδιατυπώνεται καί ἀποδίδεται μία νέα ἐρμηγεία στὴν διάκριση τοῦ πληθυσμοῦ σέ τρία γένη καί ἀναγνωρίζεται ὁ Ἰππόδαμος ὁ Μιλήσιος ὡς πιθανὸς ἐμπνευστὴς τοῦ σχεδίου καί τῶν προτάσεων τοῦ Γεμιστοῦ. Παράλληλα, ἀναγνωρίζεται καί ὁ ρόλος τοῦ στωικοῦ Σφαίρου, ὡς πρότυπον τοῦ Πλήθωνος.

Τὸ δυσχερίστο καί πλέον πολὺπλοκο θέμα τῆς

κοινωνικῆς διδασκαλίας τοῦ Γεμιστοῦ ἀναγνωρίζεται ἢ περὶ ἰδιοκτησίας τῆς γῆς διδασκαλία του. Ὁ συγγραφέας, μὲ ἐπιμέλεια καί στέρεη γνώση τῶν πηγῶν καί τῆς βιβλιογραφίας, διερευνᾷ κριτικά καί συστηματικά τίς τυχόν ἐπιδράσεις τοῦ Γεμιστοῦ ἀπὸ προγενεστέρους συγγραφείς, ἀλλὰ παράλληλα προβαίνει καί σέ μία διερεύνηση τοῦ βαθμοῦ ἐπιδράσεως τῶν ἰδεῶν του στὴ Δύση (κεφ. 6).

Τὰ δύο ἐπόμενα κεφάλαια, 7, 8, ἀποτελοῦν βιβλιοκριτικά δοκίμια ἐκδόσεων περὶ Πλήθωνος. Τὸ ἕνατο κεφάλαιο διερευνᾷ περιληπτικά τίς κοινωνικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Πολυῖστορος.

Τὸ δέκατο κεφάλαιο γράφτηκε γιὰ πρώτη φορά καί συγκρίνει τίς προτάσεις τοῦ Γεμιστοῦ μὲ τίς ἀντίστοιχες τοῦ Βησσαρίωνος γιὰ τὴν οἰκονομική ἀνασύνταξη τοῦ καταρρέοντος βυζαντινοῦ κράτους.

Τὸ ἐνδέκατο κεφάλαιο καταγράφει μὲ πᾶσα λεπτομέρεια καί ἐπιστημονικὴν τὰ ἔργα τῆς εἰκοσαετίας 1980-2000 πού ἀναφέρονται στὸν Πλήθωνα. Ἀποτελεῖ ὁμολογουμένως μία σημαντικὴ συνεισφορά γιὰ τὸν φιλόστορα ἀναγνώστη καί μελετητὴ τοῦ Πλήθωνος.

Ἀναλυτικὸ εὔρετήριο ὀνομάτων κατακλείει τὴν εὐσύνοπτη καί ἄρτια ἐπιμελημένη αὐτὴ ἔκδοση.

Ἀποτελεῖ τὸ ἔργο αὐτὸ μιά συνεισφορά στὴν πληθώνεια βιβλιογραφία, ὅπως ἄλλωστε καί τὰ προγενέστερα ἔργα τοῦ συγγραφέα, ὅπως ἡ μονογραφία του μὲ τὸν τίτλο Georgios Gemistos-Plethon: ökonomisches Denken in der spätbyzantinischen Geisteswelt (1998), ἔργο πού εἶχε ποικίλες εὐμενεῖς κριτικὲς (βλ. σσ. 190-191).

Εὐστάθιος Χριστόφιλος

Βασίλειος ΦΙΛΙΟΣ, Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλληνικῆς Λογιστικῆς, εκδ. Σύγχρονη Ἐκδοτική, 1998, 280 σελ.

Ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ διδάκτορος Λογιστικῆς Βασιλείου Φιλίου ἐμφανίζεται σέ μιά ἐποχὴ πού

ἔχει γίνει κοινὸ κτῆμα στὸν τόπο μας ὅτι ἀπαιτεῖται μία διερευνητικὴ, συνθετικὴ μελέτη γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν καί τῆς οἰκονομικῆς σκέψεως μετὰ τὸ 1821. Ἦδη ἀρκετὲς μονογραφίες εἴτε διδακτορικὲς διατριβές¹ ἀλλὰ καί διερευνητικὰ ἄρθρα² ἔχουν δεῖ τὸ φῶς τῆς

δημοσιότητα με ενδιαφέροντα για την έρευνα πορίσματα.

Η μονογραφία του Β. Φίλιου λειτουργεί ως συμπλήρωμα των εργασιών αυτών. Λογιστής και ιστορικός της Λογιστικής ο συγγραφέας του βιβλίου κατόρθωσε να πραγματοποιηθεί με πολλή επιτυχία τό θέμα του, όχι άμοιρο και οικονομικών προβλημάτων, μάλιστα ως θέμα όχι μόνον Ιστορίας της Λογιστικής, όπως συνήθίζεται, αλλά και οικονομικής ιστορίας και είναι αξιοσημείωτη η παρηγοσία με την οποία ο συγγραφέας μελετά τις εξελίξεις στη διπλογραφία και λογιστική κατά τους νεωτέρους χρόνους στον ελλαδικό χώρο. Αναγνωρίζει παράλληλα ο συγγραφέας ότι ελλοχεύει ο κίνδυνος από τη μεμονωμένη έρμηνεία των λογιστικών πρακτικών, αν δεν ληφθεί υπ' όψιν και το οικονομολογικό πλαίσιο της εποχής. Έκδηλη στις σελίδες του βιβλίου είναι η πρόθεση να εξαρθεί, και με συγκεκριμένες για καθένα εκτιμήσεις, η συνολική εξέλιξη της Λογιστικής στη Νεώτερη Ελλάδα.

Αν και αναγνωρίζεται ότι η σύγχρονη Λογιστική εκκινεί κατά τους Χρόνους του Μεσαίωνα και της Αναγεννήσεως (κεφ. 2-3), δεν είναι άποπο, νομίζουμε, να προδοῦμε σέ μία διερεύνηση του ὄρου «λογιστική». Πράγματι, σέ διασωθέν απόσπασμα του ἔργου του Ἀρχύτα (367-361 π.Χ.), μέ τόν τίτλο *Διατριβαί*, ἐμφανίζεται ὁ ὄρος «λογιστικόν». Ὁ φιλοσοφημένος αὐτός ἐπιστήμων καί πρωτοπόρος τεχνικός, ἀλλά ἐπίσης ικανώτατος πολιτικός ἡγέτης καί στήν εἰρήνη καί στόν πόλεμο³, ἐφάμιλλος τοῦ Περικλέους καί τοῦ Κίμωνος, χρησιμοποιοῦ τή βαρυσήμαντη λέξη «λογιστικά» στό προκείμενο ἀπόσπασμα: «καί δοκεῖ ἅ λογιστικά ποτὶ τὰν σοφίαν τῶν μὲν ἀλλᾶν τεχνῶν καί πολὺ διαφέρειν, ἀτὰρ καί τὰς γεωμετρικάς ἐναργεστέρω πραγματοποιεῖσθαι ἢ θέλει*** καί ἅ ἐκλείπει αὐτὸ ἅ γεωμετρία καί ἀποδείξεις ἅ λογιστικά ἐπιτελεῖ καί ὁμῶς, εἰ μὲν εἰδῶν, τεὰ πραγματεία, καί τὰ περὶ τοῖς εἶδεσιν...»⁴.

Στίς δύο πρώτες προτάσεις⁵ τοῦ ἀργυτείου ἀποσπάσματος ἐμφανίζεται ὡς παραδεκτὴ γνώμη («δοκεῖν») ὅτι ἡ «λογιστικά» ὑπερέχει κατά πολὺ («καί πολὺ διαφέρειν») ὡς πρός τήν ἐπιστημολογικήν («ποτὶ τὰν σοφίαν») ἀπό τίς ἄλλες ἐπιστήμες ἢ τέχνες — «τῶν μὲν ἀλλᾶν τεχνῶν» — ἀλλά ὅτι ἀκόμη ὑπερέχει καί ἀπό τή γεωμετρία ὡς πρός τήν ἐνάργεια τῆς πραγματείας: «ἀτὰρ καί τὰς γεωμετρικάς ἐναργεστέρω πραγματοποιεῖσθαι ἢ θέλει».

Στίς δύο ἐπόμενες προτάσεις ἐξηγεῖται ἡ πρός τή γεωμετρία ὑπεροχή τῆς «λογιστικῆς». Βεβαίως, αὐτές ὅτι ἡ «λογιστικά» πραγματοποιεῖται, δηλαδή καί θεμελιώνει λογικά, ὅσα ἡ γεωμετρία ἐγκαταλείπει ἀθεμελιώτα: «*** καί ἅ ἐκλείπει αὐτὸ ἅ γεωμετρία»· ὁλοκληρώνει παράλληλα τίς ἀντί-

στοιχες ἀποδείξεις: «καί ἀποδείξεις ἅ λογιστικά ἐπιτελεῖ».

Ὁ ὄρος «λογιστική» ἐμφανίζεται καί σέ ἀρκετά ἔργα τοῦ Πλάτωνος· ἐμφανίζεται καί ὡς παράλληλη ἔκφραση πρός τόν ὄρο «ἀριθμητική»: «λογιστική τε καί ἀριθμητική περὶ ἀριθμόν πάσα»⁷.

Ἄξιζει ὅμως νά ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ λογιστική καί ἡ γεωμετρία βρίσκονται κατά Πλάτωνα σέ θέση παράλληλη καί ἰσοτιμη. Εἰδικώτερα γράφει ὁ Πλάτων γιά τή «λογιστική»: «ἐπὶ λογιστικὴν ἵέναι καί ἀνθάπτεσθαι αὐτῆς μὴ ἰδιωτικῶς, ἀλλ' ἔως ἂν ἐπὶ θεῶν τῆς τῶν ἀριθμῶν φύσεως ἀφίκωνται»⁸, «περὶ τοὺς λογισμοὺς μαθημάτων [...] ἄνω ποι ἄγει τὴν ψυχὴν καί περὶ αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν ἀναγκάζει διαλέγεσθαι»⁹, «προσαναγκάζον αὐτῇ τῇ νοῆσει χρῆσθαι τὴν ψυχὴν ἐπ' αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν»¹⁰. Γιά τή «γεωμετρίαν» γράφει ὁ Πλάτων: «γεωμετρίας... πᾶν τὸ μᾶθημα γνώσεως ἔνεκα ἐπιτηδευσόμενου [...] τοῦ αἰεὶ ὄντος γνώσεως, ἀλλ' οὐ τοῦ ποτέ τι γιγνομένου καί ἀπολλυμένου»¹¹, «ὄλκον ἄρα [...] ψυχῆς πρός ἀλήθειαν [...] καί ἀπεργαστικὸν φιλοσόφου διανοίας πρός τὸ ἄνω σχεῖν ἅ νῦν κάτω οὐ δέον ἔχομεν»¹².

Ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου κατά τρόπο συστηματικὸ παρακολουθεῖ τήν εξέλιξη τῆς Λογιστικῆς ἀπό τοὺς Βυζαντινοὺς Χρόνους (1200) μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Σταθμὸς θεωρεῖται, ἀλλά καί ἀναγνωρίζεται ἡ δημοσίευση τοῦ ἔργου τοῦ Lucca Paccioli τό 1494 (κεφ. 7 καί 8) καί ἀποδίδεται ἡ δέουσα προσοχή στά κατάστιχα πού ἔχουν εὑρεθεῖ, πρόδρομος τῶν σημερινῶν ἡμερολογίων (κεφ. 9). Ἡ νεώτερη ἱστορία τῆς λογιστικῆς ἔχει καθιερωθεῖ νά ἐκκινεῖ τὰ χρόνια δημοσιεύσεως τοῦ βιβλίου τοῦ φραγκισκανοῦ μοναχοῦ Lucca Paccioli, μέ τίτλο, *Summadi Arithmetica, Geometrica, Proportioni e Troportionalità* (Βενετία 1494). Στό βιβλίον αὐτό, τό ὁποῖο δέν ἀποτελεῖ σύγγραμμα λογιστικῆς, περιλαμβάνεται τό κεφάλαιο μέ τίτλο «Tractatus de Computis et Scripturis», ὅπου συζητεῖται ἡ διγραφία γιά πρώτη φορά σέ γραπτὸ κείμενο¹³.

Κατά τήν πρώτη περίοδο τῆς Ἑλληνικῆς Διγραφικῆς Λογιστικῆς (1494-1826) (κεφ. 10), ἀναγνωρίζεται ἡ συμβολή τοῦ ἐμπορικοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Jacques Savary (1622-90)¹⁴. Ἡ ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ «τάξη» εἶχε κατορθώσει νά ἀποκτήσει τέσσερα «συστήματα» ἐμπορικῶν ἐγχειριδίων, στή Βενετία, στή Βιέννη, στήν Τεργέστη καί στήν Κωνσταντινούπολη¹⁵. Πράγματι, ὁ συγγραφέας-ἐκδότης τοῦ σημαντικοῦ ἐμπορικοῦ ἐγχειριδίου *Ἐρμῆς ὁ Κερδῶς ἤτοι Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* (4 τόμοι, Βενετία 1815-17), Νικόλαος Παπαδόπουλος (1769-1820), ἀναφέρει ὅτι «ὠφελήθην οὐσιωδῶς ἀπὸ τό πεντάτομο Μέγα Ἐμπορι-

κογεωγραφικόν Λεξικόν τοῦ κυρ Πευχήτου (Peuchet), τό τετράτομον τοῦ κυρ Καυαρή, τό ἐπιγραφόμενον Μέντωρ Ἐντελής τῶν Ἐμπορῶν, καί ἄλλα Γεωγραφικά Συγγράμματα»¹⁶.

Καταγράφονται στή συνέχεια τά στάδια πού διήλθε ἡ ἀνάπτυξη καί προαγωγή τῆς Λογιστικῆς στήν χώρα μας καί ὁ ρόλος τῶν ἐμπορικῶν γυμνασίων, ἀλλά καί ἡ ἴδρυση τῆς Ἀνωτάτης Ἐμπορικῆς Σχολῆς (1920), πού μετονομάσθηκε τό 1926 σέ «Ἀνωτάτη Σχολή Οἰκονομικῶν καί Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν» καί τό 1989 σέ «Οἰκονομικό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν» (κεφάλαια 11-13).

Τά συμπεράσματα (κεφ. 14) καί ἀναλυτικός κατάλογος ἔργων ἑλληνικῆς καί ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας, κατακλείουν τήν εὐσύνοπτη αὐτή μελέτη, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τῶν μελετῶν γιά τήν ἱστορία τῆς οἰκονομικῆς σκέψεως στή Νεώτερη Ἑλλάδα.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. Γ. Στασινοπούλου, *Νομισματική Θεωρία καί Πολιτική στήν Ἑλλάδα τόν 19ο αἰώνα*. Ἀθήνα: τυπωθῆτω - Δαρδανός, 2000 καί τή μονογραφία τοῦ Θ. Γκιούρα, *Φορολογία καί Πολιτική. Πολιτική-οικονομική προβληματική καί δημοσιονομική σκέψη*. Ἀθήνα: Ἴδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2000, Μέρος Β', σσ. 153-412. Πρβλ. τόν συλλογικό τόμο *Πολιτική Οἰκονομία καί Ἑλληνες διανοούμενοι. Μελέτες γιά τήν Ἱστορία τῆς Οἰκονομικῆς Σκέψεως στήν Σύγχρονη Ἑλλάδα*. Ἀθήνα: Τυπωθῆτω - Δαρδανός, 1999, πού περιλαμβάνει παλαιότερες ἐργασίες τοῦ συγγραφέα δημοσιευθεῖσες σέ ἑλληνικά καί ξένα ἐπιστημονικά περιοδικά.

2. Πρβλ. κατά σειρά χρονολογική Θ. Καλαφάτη «Τά οἰκονομολογικά ρεύματα στά Ἐπτάνησα τοῦ 19ου αἰώνα», Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Ἐπτανησιακοῦ Πολιτισμοῦ» (Λευκάδα, 3-8 Σεπτεμβρίου 1984). Ἀθήνα 1991, σσ. 81-99. Διον. Ἰθακησίου, «Ἰωάννης Α. Σούτσος (1803-1890): Ὁ πρῶτος Ἀκαδημαϊκός Οἰκονομολόγος-ὀπαδός τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ στό Νεοελληνικό Κράτος», *Ἀρχεῖον Οἰκονομικῆς Ἱστορίας* 1 (1991), Νο 2, σσ. 35-78. Τρ. Σκλαβενίτη «Ὁ Σπυρίδων Βαλέτας καί ἡ μετάφραση τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας τοῦ J.B. Say», *Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Μελέτες στήν Μνήμη τῆς Δέσποινας Θεμελῆ-Κατηφόρη*. Ἀθήνα 1994 (EMNE 9), σσ. 107-156. Β. Καρδάση, «Κρατική παρέμβαση καί φιλελευθερισμός: Ἰωάννης Σκαλτσούνης (1824-1905). Ἀριστείδης Οἰκονόμος (1835-1890)», *Ἴστωρ*, τχ. 8ο, Δεκέμβριος 1995, σσ. 55-83. Χ. Μπαλόγλου «Δύο Ἐπτανήσιοι ἱστορικοί τῆς οἰκονομίας: Ἀνδρέας Μ. Ἀνδρεάδης-Ἀριστοτέλης Δ. Σιδερίδης, Πρακτικά Ε' Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Οἰκονομικῆς Ἱστορίας (Κύθηρα, 30 Αὐγούστου - 1 Σεπτεμβρίου 1996). Ἀ-

θήνα 1999, σσ. 48-71. Ἰδίου «Ἡ διάθλαση καί πρόσληψη τῶν ἰδεῶν τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ στήν Ἑλλάδα κατά τά πρῶτα χρόνια τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ Κράτους», *Νεῦσις*, τχ. 10, Καλοκαίρι 2001, σσ. 143-160. C. Baloglou «The diffusion and reception of the ideas of economic liberalism in Greece during the period 1828-1837», *Spoudai* 51 (2001), No 2. Πλήρη καταγραφή τῆς βιβλιογραφίας πού ἀναφέρεται στή νεώτερη ἑλληνική οἰκονομική σκέψη μπορεῖ νά βρεῖ ὁ ἐνδιαφερόμενος στήν ὑπ' ἐμοῦ δημοσιευθεῖσα βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου τοῦ Γ. Στασινοπούλου, σέ: *Νέα Ἐστία*, ἔτ. 76ο, τόμ. 150 (ὕψ. ἐκδόσιν) καί *Südost-Forschungen* 59/60 (2001).

3. Cicero, *Cato major* 12, 39.

4. H. Diels - W. Kranz, ἐπιμ., *Die Fragmente der Vorsokratiker*, τόμ. Α', 1969¹⁴, σσ. 437-438, ἀπ. 4.

5. Ἀνάλυση τοῦ χωρίου ἔχει πραγματοποιήσει ὁ Ἀκαδημαϊκός Κ. Δεσποτόπουλος σέ δύο ἔργα του: Κ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Φιλολογίας καί Φιλοσοφίας*. Ἀθήνα: Ἑλληνικά Γράμματα, 1998, σσ. 77-82 καί Ἰδίου «Ὁ Ταραντίνος Ἀρχύτας καί ἡ κατ' αὐτόν σημασία τῶν λέξεων λογισμός καί λογιστικά», σέ: Θ. Παππᾶ, ἐπιμ., *Ἑλληνική Παρουσία στήν Κάτω Ἰταλία καί Σικελία*. Πρακτικά Διεθνoῦς Συμποσίου. Κέρκυρα 29-31 Ὀκτωβρίου 1998. Κέρκυρα 2000, σσ. 81-90.

6. Πλάτωνος, *Ἰππίας Μείζων* 366 e7. Ἰδίου, *Χαρμίδης* 116 a5, 8. Ἰδίου, *Γοργίας* 451 e1. Ἰδίου, *Πολιτεία* 525 a9, b13, 522e7, e7.

7. Πλάτωνος, *Πολιτεία Ζ'* 525a 9-10.

8. Πλάτωνος, *Πολιτεία Ζ'* 525c 1-3.

9. Πλάτωνος, *Πολιτεία Ζ'* 525d1, 5-6.

10. Πλάτωνος, *Πολιτεία Ζ'* 525a-b.

11. Πλάτωνος, *Πολιτεία Ζ'* 527a-b.

12. Πλάτωνος, *Πολιτεία Ζ'* 527b 9-11.

13. Ἀξίζει νά σημειώσουμε ὅτι σχετικά πρόσφατα ὑποστηρίχθηκε ἀπό τόν Ἀντώνιο Δαμαλά (+1992), *Ὁ οἰκονομικός βίος τῆς νήσου Χίου ἀπό τοῦ 992 μ.Χ. μέχρι τοῦ 1566*. Πειραιεύς 1998, ὅτι ἡ διγραφία ἦταν γνωστή καί στοῦς Βυζαντινοῦς.

14. Πρόκειται γιά τό ἔργο τοῦ J. Savary, *Le pardait negociant ai Instruction generale pour ce qui regarde le commerce des marchandises de France et des pays etrangers*. Paris 1675 [ἀναστ. ἔκδ. Düsseldorf: Wirtschaft und Finanzen, 1993].

15. Τρ. Σκλαβενίτη, *Τά ἐμπορικά ἐγχειρίδια τῆς Βενετοκρατίας καί τῆς Τουρκοκρατίας καί ἡ Ἐμπορική Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Νικολάου Παπαδοπούλου*, Ἀθήνα: Ἐταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ, 1990, σσ. 48-54, 84. Β. Φίλιου «Λογιστική καί Ἐμπορικές Σπουδές στήν Ἑλλάδα ἀπό τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι τήν ἴδρυση τῆς ΔΣΟΕΕ», *Ἀρχεῖον Οἰκονομικῆς Ἱστορίας* 5 (1994) 117-149, ἐδῶ σσ. 128-132.

16. Ν. Παπαδοπούλου, *Ἐρμῆς ὁ Κερδῶος*, τόμ. Γ'. Βενετία 1816 [ἀναστ. ἔκδ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ἴδρυμα ΕΤΒΑ, 1989, μέ Εἰσαγωγή Τρ. Σκλαβενίτη καί Εὐρετήρια Κ. Μιχαηλάρη]. 6. Πρβλ. Χ. Μπαλόγλου «Ἡ διάθλαση καί πρόσληψη τῶν ἰδεῶν τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ στήν Ἑλλάδα κατά τά πρῶτα χρόνια τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ Κράτους», *Νεῦσις*, τχ. 10, Καλοκαίρι 2001, σσ. 143-160.

Φωτεινή Θ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Λέων Σγουρός. *Ο βίος και η πολιτεία του βυζαντινού ἄρχοντα τῆς βορειοανατολικῆς Πελοποννήσου στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰώνα*. ἐκδ. Ἡρόδοτος/Ἱστορία, 2002, 200 σελ., μετά πλήθους εἰκόνων.

Μία ἀπό τίς πλέον σημαντικές, ἀλλά παράλληλα ἀντιφατικές προσωπικότητες τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ διερευνᾷ ἡ ἀνά χειρας μελέτη. Ἡ μελέτη ἔχει ἀνάπτυγμα ἕξι ἀνισομεγέθων κεφαλαίων.

Μέ ἄξονα τό ἔργο τῶν Ἑλλήνων λογοτεχνῶν τοῦ 19ου καί 20ου αἰῶνος, οἱ ὁποῖοι περιέγραψαν τίς πτυχές τῆς Λατινοκρατίας καί βαθμιαίας ἐξαπλώσεως τῶν Φράγκων στήν Ἑλλάδα, ὅπως ἀναφέρει ἡ συγγραφεύς στήν «Εἰσαγωγή» τῆς (σσ. 17-26), ἐκκινεῖ νά μελετήσῃ τήν προσωπικότητα καί τήν πολιτεία τοῦ τοπικοῦ ἄρχοντα τῆς Ἀργολιδοκορινθίας.

Ἡ συγγραφεύς εἶναι γνώστης τῆς βιβλιογραφίας καί ἐξαντλεῖ κατά τήν διαπραγμάτευση τοῦ θεματός τῆς ὅλες τίς ὑπάρχουσες πηγές. Στό πρῶτο κεφάλαιο (σσ. 27-36) παρουσιάζει τόν οἶ-

κο τῶν Σγουρῶν καί τίς συνθήκες πού ὀδήγησαν εἴτε σηματοδότησαν τήν ἀνοδό του. Σέ συνδυασμό μέ τό κεφάλαιο αὐτό θά πρέπει νά μελετηθεῖ καί τό Παράρτημα (σσ. 139-142), τό ὁποῖο παρουσιάζει τόν κατάλογο τοῦ οἴκου τῶν Σγουρῶν.

Ἡ ἐπικράτηση τοῦ Λέοντος Σγουροῦ στήν Ἀργολιδοκορινθία εἶναι τό θέμα τοῦ δευτέρου κεφαλαίου (σσ. 37-62). Μέ προσοχή καί ἀκριβή, ἐνδελεχῆ ἀνάγνωση τῶν πηγῶν ἐξετάζονται οἱ ἀγῶνες του γιά τήν ἀπόκρουση τῶν Λατίνων στήν Ἀττικοβοιωτία (κεφ. 3., σσ. 63-78) καί Θεσσαλία (κεφ. 4., σσ. 79-98). Τό δυσχερίστο, περίπλοκο, συνδεδεμένο καί μέ τόν μῦθο θέμα τοῦ θανάτου του στόν Ἀχροκόρινθο πραγματεῖται τό πέμπτο κεφάλαιο (σσ. 99-124). Τό ἕκτο καί τελευταῖο κεφάλαιο ἀποτελεῖ τά Συμπεράσματα τοῦ ἔργου, τά ὁποῖα ἀποτιμῶν τήν ὅλη ἔρευνα (σσ. 125-138).

Κατάλογος βραχυγραφῶν (σσ. 143-144), Πηγῶν (σσ. 145-146) καί Βοηθημάτων (σσ. 147-160) κατακλείουν τήν φροντισμένη καί ἐπιμελημένη αὐτή ἔκδοση, ἡ ὁποία θά ἦταν περισσότερο χρηστική γιά τόν φιλόστορα ἀναγνώστη ἀπό ἕνα Εὐρετήριο Ὀνομάτων, το ὁποῖο ἀπουσιάζει. Ἡ μελέτη ἀποτελεῖ ἀνεπιφύλακτα συμβολή στήν ἱστορία τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Χρῆστος Π. Μπαλόγλου

Σωτηρία ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, *Οἱ πολιτικές ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν διανοητῶν ἀπό τόν δέκατο ὡς τόν δέκατο τρίτο αἰῶνα μ.Χ.*, ἐκδ. Ἡρόδοτος, 2002, 287 σελ.

Ἡ βυζαντινὴ γραμματεία δέν ἔχει νά ἐπιδείξει συστηματικές πολιτικοφιλοσοφικές θεωρίες πού νά ἀποκρυσταλλῶνουν καί νά συστηματοποιῶν τίς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς γιά τόν αὐτοκράτορα καί γενικά γιά τό κράτος¹. Σέ ἀντίθεση μέ τήν Δύση, — στήν ὁποία τό φάσμα τοῦ θανάτου καί τῆς ριζικῆς καταστροφῆς εἶναι ἔντονο στούς κατοίκους — ὑπῆρξε μιά πνευματική δραστηριότητα στήν πολιτική φιλοσοφία. Ἡ μακροχρόνια ἐπιθαννάτια ἀγωνία τοῦ ἀνθρώπου στή Δύση εἶναι ἀκριβῶς ἡ αἰτία, σύμφωνα μέ τόν ἀείμνηστο Ἰω. Καραγιαννόπουλο (1922-2000), «πού ἀνάγκασε τόν δυτικὸ ἀνθρώπο νά φιλοσοφήσῃ καί νά προσπαθῆσαι νά δώσει μιά ὑπερβατικὴ ἀπάντηση γιά παρηγοριά του ἀπό τίς ἐγκόσμιες συμφορές»². Ἡ Ἀνατολή δέν συγκλονίσθηκε ἀπό τά προβλήματα τῆς αὐταρχείας καί τοῦ θανάτου.

Ἡ ἔλλειψη μιᾶς συστηματικῆς θεωρίας πού παρατρεῖται στήν Ἀνατολή ὑποκαθίσταται ἀπό τήν ὑπαρξή ἔργων πού σκοπὸ ἔχουν νά συμβουλεύσουν, νά νοθετήσουν, νά διδάξουν τόν ἡγεμόνα: στά ἔργα αὐτά ἐνυπάρχουν ἀσυστηματοποιήτες σκέψεις καί ἀπόψεις πού ἀποσκοποῦν νά κατασκευάσουν τό ιδεῶδες πρότυπο, στό ὁποῖο πρέπει νά τείνει ὁ ἡγεμόνας γιά τήν εὐημερία τῶν πολιτῶν. Τά ἔργα αὐτά ἀποκαλοῦνται «ἡγεμονικά κάτοπτρα» (Fürstenspiegel, mirror for princes, speculum principis).

Ὁ ὅρος «ἡγεμονικὸ κάτοπτρο» ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά σέ γραπτὸ κείμενο στή Δύση μέ τόν ὄρο «Speculum regum» καί ἡ πατρότητά του ἀποδίδεται στόν Gottfried von Viterbo (ca. 1125 - ca. 1192)³. Ὅμως, ἀναγνωρίζεται ἡ ἀπαρχή αὐτῆ τῆς λογοτεχνικῆς καί φιλολογικῆς κινήσεως μέ τούς παραινετικούς, νοθετικούς λόγους τοῦ Ἰσοκράτους (436-338) πρὸς τόν Νικοκλέα καί Εὐαγόρα⁴, καθὼς καί μέ τόν «Ἰέρωνα ἢ περὶ τυραννίας» τοῦ Ξενοφῶντος. Ἡ πραγματικὴ ὅμως ἀνθροση τοῦ εἶδους αὐτοῦ θά λάβει χώρα στούς Ἑλληνιστικούς Χρόνους, μέ ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα τά ἔργα τοῦ Θεοφράστου (372/70-287),

Διαδόχου του Ἀριστοτέλους και Διευθυντοῦ τοῦ Λυκείου, μέ τίτλο «Πῶς ἄριστα ἂν πόλις οἰκοῖτο»⁵ και «Πρὸς Κάσσανδρον περὶ βασιλείας»⁶, τὰ ἔργα «Περὶ βασιλείας» τῶν Στωικῶν και οἱ πραγματείες τῶν τριῶν νεοπυθαγορείων φιλοσόφων, Ἐκφάντου, Διοτωγένους και Σθενίδα⁷. Στὰ ἔργα αὐτὰ προβάλλεται ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Βασιλέας εἶναι ὁ «ἐμψυχος νόμος»⁸, ὁ ὁποῖος φροντίζει γιὰ τὴν εὐημερία τῶν ὑπηκόων του. Ἡ ἡγετική φυσιογνωμία τοῦ Βασιλέα ἀναδεικνύεται μέσα ἀπὸ τὴν τήρηση τῶν πλατωνικῶν ἀρετῶν, τῆς δικαιοσύνης, σωφροσύνης, ἀνδρείας και σοφίας. Οἱ ἀπόψεις αὐτές θά βροῦν ἀπήχηση και ἀποδοχή στις πραγματείες «Περὶ Βασιλείας» (Α-Δ) τοῦ Δίωνος Χρυσόστομου, πού ἀπευθύνονται στὸν αὐτοκράτορα Τραϊανό, ἀλλὰ και τοῦ Θεμιστίου⁹, ὁ ὁποῖος θά προπαγανδίζει τίς ἀπόψεις περὶ «ἐμψύχου νόμου» τῶν νεοπυθαγορείων φιλοσόφων.

Οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἡγεμονικῶν κατόπτρων ἐμφανίζονται ὡς συνεχιστές αὐτῆς τῆς παραδόσεως. Κοινὸς τόπος σέ ὅλα τὰ βυζαντινά κάτοπτρα εἶναι ἡ ἀντιπαραβολή τοῦ νομίμου βασιλέα, πού, ὡς φορέας τῆς βασιλικῆς συμπεριφορᾶς, ἀποκρυσταλλώνει τὴν εἰκόνα τοῦ μονάρχη ὡς ἐπιγείου θεοῦ, μέ τὸν τύραννο¹⁰, ὁ ὁποῖος ὡς κατοπτρικό εἶδωλο τοῦ ἁμαρτωλοῦ ὄντος, ἐξουσιάζει μέ τὴ μορφή τοῦ Ἀντίχριστου, και χωρὶς τῆς θεῖας χάρις. Βασική προϋπόθεση γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητος τοῦ φιλοσόφου-βασιλέα εἶναι ἡ πλατωνική και ἀριστοτελεία ἀντίληψη γιὰ τὴν παιδεία και τὴν ἀγωγή του, τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ἀνώτερη ἀπ' ἐκείνη τῶν πολιτῶν¹¹.

Ἡ συγγραφέας τοῦ ὑπὸ κρίσιν ἔργου, γνωστή και ἀπὸ παλαιότερες μελέτες τῆς¹² γιὰ τὰ βυζαντινά «κάτοπτρα ἡγεμόνων», ἀναλύει τίς πολιτικο-φιλοσοφικές ἀντιλήψεις συγκεκριμένων διανοητῶν τῆς βυζαντινῆς γραμματείας πού τοποθετοῦνται χρονικά ἀνάμεσα στὸν 10ο και 13ο αἰῶνα.

Τὸ ἔργο ἔχει ἀνάπτυγμα δύο Μερῶν. Στὸ Πρῶτο Μέρος, συγκείμενο ἀπὸ ὀκτώ ἀνισομεγέθη κεφάλαια, ἐκτίθενται κατὰ σειρά χρονολογική οἱ ἀπόψεις τοῦ Μιχαήλ Ψέλλου (σ. 23-38), τοῦ Κεκαυμένου (σ. 39-56), — ὁ ὁποῖος συγγράφει τὸ «Στρατηγικόν, Λόγου νουθετικόν πρὸς βασιλέα», πού ἀπευθύνεται στὸν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνό εἶτε στὸν Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα¹³. Τὰ ιδιώματα τοῦ βασιλέως κατὰ τὸν Μιχαήλ Ἐφέσιο περιγράφονται στὸ τρίτο κεφάλαιο (σ. 57-74). Ὁ Θεοφύλακτος Ἀρχίδος (†1107/8), μαθητῆς τοῦ Μιχαήλ Ψέλλου (1018-78), δάσκαλος και παιδαγωγός τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, γιοῦ τοῦ Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα, συγγράφει τὴν «Παιδεία Βασιλική (Instituto Regia)», τὴν ὁποία ἀπευθύνει πρὸς τὸν διάδοχο τοῦ θρόνου. Εἶναι σαφῶς ἐπηρεασμέ-

νος ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τὸν Πολύβιο και τὸν Δίωνα, περιγράφει κατὰ τὴν ἀριστοτελεία θεώρηση τίς ὀρθές και ἡμαρτημένες πολιτείες και προκρίνει τὴ μοναρχία, ὡς τὸ πλέον κατάλληλο πολιτεύμα¹⁴. Ἡ μοναρχία, ἡ ὁποία καλεῖται και νόμιμη βασιλεία, «ἀποτελεῖ τὴν βάση και τὸ θεμέλιο τοῦ λαοῦ, ὅπως τὸ διατυπώνει ἡ βασική σημασία τοῦ ὄρου»¹⁵. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐτυμολογία τοῦ ὄρου «βασιλεύς» ὡς «βάσις λαοῦ» πού ἀπαντᾷ στὸν Θεοφύλακτο και ἄργότερα στὸν Νικηφόρο Βλεμμύδη¹⁶. Οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Θεοφύλακτου ἀναλύονται στὸ τέταρτο κεφάλαιο. Τὴν ἐπίγεια εἰκόνα τοῦ θεοστεφοῦς βασιλέως κατὰ τὸν μοναχὸ Ἀντώνιο ἀναλύει τὸ πέμπτο κεφάλαιο (σ. 97-114). Ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης (1197-1272), κορυφαῖος λόγιος τῆς Νικαίας, συγγράφει γύρω στὰ 1250 τὸν «Βασιλικὸ Ἀνδριάντα», τὸν ὁποῖο ἀπευθύνει πρὸς τὸν Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρι, ὁ ὁποῖος θά κυβερνήσει στὸ Βασίλειο τῆς Νικαίας (1254-58). Διανοημένος ὁ λόγος του μέ πολλὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Κλασσική Ἀρχαιότητα, προσδίδει ιδιαίτερη ἔμφαση στὰ πνευματικά ἐφόδια, στὸ ἦθος και στις ἀρμοδιότητες τοῦ Βασιλέα¹⁷. Τὸ ἕβδομο κεφάλαιο (σ. 133-150) ἀναλύει τίς ἀπόψεις τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη γιὰ τὴ βασιλικὴ ἐξουσία. Τὸ ὄγδοο κεφάλαιο, τὸ τελευταῖο τοῦ Α΄ Μέρους, ἀναφέρεται στις ὑποδείξεις τοῦ Ἰωσήφ Ρακενδύτη πρὸς τοὺς ρήτορες γιὰ τὴ σύνταξη βασιλικοῦ ἐγκωμίου (σ. 151-164). Στὴν κατηγορία τῶν Βυζαντινῶν κατόπτρων ἀνήκει και τὸ ἔργο «Αἱ Μοῦσαι» πού ἔγραψε ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός (βασ. 1081-1108) ὑπὸ τὴ μορφή πολιτικῆς διαθέτης ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν γιὸ του Ἰωάννη Β΄ Κομνηνό¹⁸.

Τὸ Β΄ Μέρος τοῦ βιβλίου τιτλοφορούμενο «Οἱ πολιτικές ἐπίνοιες τοῦ Θωμᾶ Μαγίστρου» συγκοιται ἀπὸ τρία κεφάλαια. Ὁ Θωμᾶς Μάγιστρος (ca. 1275-1350/51) ἀπευθύνει κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ζοφερῶν χρόνων τοῦ ἐμφυλίου τῶν Ἀνδρονίκων Β΄ και Γ΄ δύο λόγους, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἕνας ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Βασιλέα Ἀνδρόνικο Β΄¹⁹ και ὁ ἄλλος πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς αὐτοκρατορίας²⁰ και παρέχει συμβουλές γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῆς εἰρήνης και τὴν ἐπίτευξη τῆς εὐημερίας. Ὁ βασιλέας ὡς φιλάνθρωπος ὀφείλει νά προνοεῖ γιὰ τὴ δίκαιη κατανομή τοῦ πλοῦτου²¹.

Ἡ συγγραφέας κατόρθωσε τοῦ σκοποῦ της, νά ἀναλύσει τίς πολιτικές ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν στοχαστῶν χρησιμοποιώντας τίς πρωτογενεῖς πηγές και ἀναφερομένη στὴν Κλασσική Ἀρχαιότητα. Ἄς εὐχηθοῦμε νά ὀλοκληρώσει τὴν προσπάθειά της αὐτὴ μέ τὴν ἀνάλυση τῶν βυζαντινῶν ἔργων-κατόπτρων μέχρι τοῦ τέλους τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Χρῆστος Μπαλόγλου

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Johann Karayannopoulos, «Der frühbyzantinische Kaiser», *Byzantinische Zeitschrift* 49 (1956) [= H. Hunger, έπιμ. *Das byzantinische Herrscherbild*. Dasmstadt 1975] H.-G. Beck «Res publica romana», *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie München* 1970.

2. Ίω. Καραγιαννοπούλου, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1992, σ. 15.

3. P. Hadot «Fürstenspiegel», *Reallexikon für Antike und Christentum VIII* (1972), στ. 555-632, έδω στ. 556.

4. Ίσρακράτους, or. 2. *Πρός Νικοκλέα*. Του ίδιου, or. 9, Εύαγόρας.

5. Διογένης Λαερτίου, *Βίοι Φιλοσόφων V* 49, No 196. H. Bengtson, «Die griechische Polis bei Aeneas Tacticus», *Historia* 11 (1962) 458-468, έδω σ. 468 [= άναδημ. H. Bengtson, *Kleine Schriften zur Alten Geschichte*. München: C.H. Beck, 1974, σ. 189].

6. Διογ. Λαέρτ. V 42, No 140.

7. Διοτωγένους, *Περί βασιλείας*, σέ Stob. IV 48, 61 και 62. Σθενίδα, *Περί Βασιλείας*, σέ Stob. IV 48, 63. Έκφάντου, *Περί βασιλείας*, σέ Stob. IV 48, 64-66. Πρβλ. A. Delatte, *Essai sur la politique pythagoricienne*. Paris: Champion 1922 [Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, Fasc. XXIX]. W. Theiler «Rezension: A. Delatte, Études sur l'essai sur la politique pythagoricienne. Paris 1922», *Gromon* 2 (1926) 147-156, έδω σσ. 150-154. E. Goodenough «The political philosophy of Hellenistic Kong-ship», *Yale Classical Studies* 1 (1928) 55-102, έδω σσ. 64-91. P. Hadot «Fürstenspiegel», *Reallexikon...*, ένθ' άν. στ. 589-92.

8. A. Steinwarter «Nomos Empsychos. Zur Geschichte einer politischen Theorie», *Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien (Phil.-Hist. Klasse)* 83 (1946) 250-268. G.J. D Aalders «Nomos Empsychos», P. Steinmetz, έπιμ. *Politeia und Publica*, Palingenesia IV Wiesbaden 1969, σσ. 315-329.

9. Θεμιστίου (324-390), *Είς Κωνσταντίον τόν αυτοκράτορα, ότι μάλιστα φιλόσοφος ή βασιλεύς ή χαριστήριος*, έκδ. H. Schenke - G. Downey. Lipsiae 1965, σσ. 28-56. Πρβλ. Θεμιστίου, or. 19, 228a or. 16, 212d or. 5, 64b W. Blum, *Byzantinische Fürstenspiegel*. Stuttgart: A. Hiersemann, 1981, σ. 6, σήμ. 21.

10. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Θ 573. Ξενοφώντος, *Έρών ή τυραννικός Άριστοτέλους*, *Πολιτικά Γ* 127b 5-10.

11. Πλάτωνος, *Πολιτεία Δ*, 424b. Άριστοτέλους, *Πολιτικά Γ* 1277a 30-33.

12. Σωτ. Τριαντάρη «Η πολιτική φιλοσοφία του Βυζαντίου από τόν 11ο αιώνα και έξής. Η συμβολή τής άρχαίας φιλοσοφικής σκέψης στην διαμόρφωση τής πολιτικής χριστιανικής συνείδησης, του Θεοφυλάκτου, άρχιεπισκόπου Άχρίδος», *Βυζαντικά* 17 (1997) 392-418. Τής ίδιας, «Όψεις Πλατωνισμού και Άριστοτελισμού στην Βυζαντινή πολιτική φιλοσοφία, Κάτοπτρα ήγεμόνων», σπόν τόμο, Δ. Κούτρα. έπιμ., *Άθήνα και Έσπερία*. Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας. Άθήνα 2001, σσ. 292-305.

13. W. Blum, *Byzantinische...*, ένθ. άν., σσ. 39-41.

14. B. Leib «La Paudeia Βασιλική de Théophylacte, Archeréque de Bulgarie et sa contribution à l'histoire de la fin du XIe siècle», *Revue des Études Byzantines* 11 (1953) 197-204. Σωτ. Τριαντάρη «Η πολιτική φιλοσοφία...», ένθ. άν., σσ. 392-418.

15. W. Blum, *Byzantinische Fürstenspiegel...*, ένθ. άν., σ. 46.

16. W. Blum, ένθ. άν., σ. 46.

17. W. Blum, ένθ. άν., σσ. 48-49. K. Χρήστου, *Ό «Βασιλικός Άνδριάς» του Νικηφόρου Βλεμμύδη. Συμβολή στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 1996.

18. Έκδόσεις: P. Paas, «Die Musen des Kaisers Alexios I.», *Byzantinische Zeitschrift* 22 (1913) 348-369, τό κείμενο στίς σσ. 349-362. Πρβλ. W. Blum, ένθ. άν., σσ. 46-47. X. Μπαλόγλου, *Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος, Περί Πελοποννησιακών Πραγμάτων*. Άθήνα: Έλεύθερη Σκέψις, 2002, σσ. 109-110.

19. «Περί βασιλείας (De Regiis Officiis)», PG 145 (1865) 447a-495c. Άνατύπωση με άπόδοση στην Νεοελληνική σέ A. Νεζερίτη, *Βυζαντινά Μελέται*. Άθήνα 1979 (σσ. 13-41 κείμενο και σσ. 42-84 άπόδοση στην Νεοελληνική). W. Blum, ένθ. άν., σσ. 99-139 (άπόδοση στην γερμανική) και σσ. 140-145 (σημειώσεις).

20. «Περί πολιτείας (De Subditorum Officiis)», PG 145 (1865) 495c-547c. Άνατύπωση με άπόδοση στην Νεοελληνική σέ A. Νεζερίτη, *Βυζαντινά...*, ένθ. άν., σσ. 85-116 (Κείμενο), σσ. 117-162 (άπόδοση στην Νεοελληνική). W. Blum, *Byzantinische...*, ένθ. άν., σσ. 146-188 (άπόδοση στην γερμανική), και σσ. 188-193 (σημειώσεις).

21. C. Baloglou «Thomas Magistros' Vorschläge zur Wirtschafts-und Sozialpolitik», *Byzantinoslavica LX* (1) (1999) 60-70.

Andrew GLYN (έπιμ.), *Social Democracy in Neoliberal Times*, Oxford University Press, Oxford 2001.

Μιά προσεκτική ματιά σέ εκείνη τή μερίδα του Βρετανικού Τύπου, πού πρόσκειται στον άριστοτερό άξονα του πολιτικού συστήματος, άποτυγχάνει νά πείσει τόν μέσο άναγνώστη ότι έδω και τέσσερα χρόνια τά λεγόμενα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα νέμονται τήν έξουσία στίς περισσότερες

Δυτικο-Ευρωπαϊκές χώρες. Άν μάλιστα κάποιος έπιθυμεί νά παρακολουθήσει τίς πολιτικο-οικονομικές εξελίξεις σέ ευρωπαϊκό επίπεδο θά πρέπει νά προστρέξει στους *Φαίνάνσιαλ Τάιμς*, πού μόνη με ταξύ των ύπολοίπων εφημερίδων καταγράφει με σοβαρότητα ό,τι συμβαίνει στην άλλη πλευρά του Καλάι. Ωστόσο, μιά σέ βάθος συγκριτική προσέγγιση τής οικονομικής πολιτικής των άποκαλούμενων από τόν Βρεταννό πρωθυπουργό Τόνι Μπλέρ «κεντρο-άριστερών» κυβερνήσεων δέν είναι δυνα-

τή στά στενά πλαίσια των καθημερινών οικονομικών αναλύσεων. Γι' αυτόν τον λόγο είναι ευπρόσδεκτη αυτή ή συλλογή οικονομικών δοκιμίων, τήν επιμέλεια των οποίων έχει αναλάβει ο βετεράνος ριζοσπάστης οικονομολόγος του Πανεπιστημίου της Ώξφόρδης, Andrew Glyn.

Πρόκειται ασφαλώς για κείμενα που διαπνέονται από ένα ακαδημαϊκό ύφος που ξεπερνά την περιγραφική ρηχότητα του καθημερινού Τύπου, ενώ όρισμένα από αυτά προϋποθέτουν και άπαιτον τήν προηγούμενη ένασχόληση με έννοιες της οικονομικής επιστήμης. Σέ γενικές γραμμές όμως μάς παρέχουν μία συγκριτική μελέτη των οικονομικών πολιτικών που εφάρμοσαν οι σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις στά 25 χρόνια που μεσολάβησαν από τότε που ο «στασιμοπληθωρισμός» άμφισβήτησε τήν άξιοπιστία του Κεϋνσιανισμού ως παραδείγματος μακροοικονομικής διαχείρισης. Η εισαγωγή του Glyn αλλά άκόμη περισσότερο ή εύσυνοπτη παρουσίαση από τον Frederic Lordon τής άλλαγής πλεύσης τής οικονομικής πολιτικής του Γαλλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος στίς άρ-

χές τής δεκαετίας του '80 διακρίνονται από μία έντονα κριτική διάθεση, ή όποία κρατά άποστάσεις από τίς μετέπειτα επικρατούσες στόν χώρο τής Ευρωπαϊκής Άριστεράς ρεφορμιστικές λογικές. Αυτό που χαρακτηρίζει τά κείμενα των Glyn, Lordon αλλά και τίς συμπερασματικές κρίσεις του Przeworski, είναι ένας έντονος σκεπτικισμός για τήν πολλάκις χρησιμοποιούμενη από τίς σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις δικαιολογία που συνοδεύει τήν εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων πολιτικών τους («δέν υπάρχει εναλλακτική λύση για τήν αντιμετώπιση του φαινομένου τής παγκοσμιοποίησης τής οικονομίας»). Εάν όμως κάτι λείπει από τίς παραπάνω αναλύσεις, είναι ή αντιμετώπιση των συνεπειών τής εισαγωγής του ένιαιου νομισματός στίς ευρωπαϊκές χρηματαγορές. Τά βασανιστικά έρωτήματα που έγείρει τό εύρώ για τήν ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία θά μπορούσαν τουλάχιστον νά καταγραφούν σέ ένα επιπλέον κεφάλαιο.

Άντώνης Καρβούνης

Adair TURNER, *Just Capital - The Liberal Economy*, Macmillan, London 2001.

Τό 1926 ο Τζών Μέυναρντ Κέυνς, σέ όμιλία του μέ τίτλο «Φιλελευθερισμός και Έργασία», διακήρυξε ότι τό ανθρώπινο είδος έρχεται αντιμετώπιζε μέ τήν πολιτική πρόκληση νά συνδυάσει οικονομική άποτελεσματικότητα, κοινωνική δικαιοσύνη και άτομική έλευθερία. Δέκα χρόνια άργότερα ή *Γενική Θεωρία τής Άπασχόλησης* έρχεται νά δώσει τήν πιό πειστική άπάντηση για τό πώς θά μπορούσε νά αντιμετωπισθεί ή παραπάνω πρόκληση. Ήταν μάλιστα τόσο επιτυχημένη ώστε νά αποτελέσει τό διανοητικό υπόβαθρο για τίς μεταπολεμικές βρετανικές κυβερνήσεις τής Δεξιάς και τής Άριστεράς από τό 1945 μέχρι τό 1979. Τό μείγμα οικονομικών πολιτικών πλήρους άπασχόλησης, ύψηλού επιπέδου δημοσίων δαπανών, καθολικού χαρακτήρα παροχής κοινωνικών επιδομάτων και δημόσιας ιδιοκτησίας των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας επιδίωκε τήν ταυτόχρονη επίτευξη οικονομικής ευημερίας και κοινωνικής συνοχής. Η κοινωνικο-οικονομική κρίση τής δεκαετίας του '70 άπετέλεσε τον επιθανάτιο ρόγχο για τήν κεϋνσιανή σοσιαλδημοκρατική συναίνεση: στασιμοπληθωρισμός, κινητοποιήσεις στόν συνδικαλιστικό χώρο, άμβλυση των ταξικών διαχωρισμών και λαϊκές αντιδράσεις έναν-

τιον τής αύξανόμενης φορολογίας. Είχε πλέον ώριμάσει ή εποχή για μία σύγχρονη έκδοχή τής σοσιαλδημοκρατίας. Η πραγματικά τραγική ειρωνεία για τή βρετανική άριστερά, και ιδιαίτερα για τή σημαντικότερη έκφρασή της, τό Έργατικό Κόμμα, ήταν ότι ο άνθρωπος που θά ανέλαμβανε νά έμπνεύσει ένα νέο μοντέλο σοσιαλδημοκρατίας, ο ύπουργός Έσωτερικών τής κυβέρνησης Κάλλαχαν, Άντονι Κρόσλαντ, βρήκε αίφνίδιο θάνατο από έγκεφαλική αίμορραγία τό 1977. Λίγες μέρες πριν, ο Κρόσλαντ είχε έκμυστηρευθεί στόν συνάδελφό του Ρού Χάτερσλι ότι σκεφτόταν νά αναθεωρήσει κάποιες από τίς σκέψεις του που είχε διατυπώσει στό κλασσικό του έργο *Τό Μέλλον του Σοσιαλισμού* που είχε έκδοθει τό 1956. Η τραγική ειρωνεία ήταν διπλή, γιατί τήν επαύριον τής ήττας των Έργατικών τό 1979 μία μικρή μερίδα του κόμματος επιδόθηκε περισσότερο στό ξεκαθάρισμα έσωκομματικών λογαριασμών μέ τήν «προδοτική» ομάδα που στήριζε τήν κυβέρνηση Κάλλαχαν παρά στήν επεξεργασία μιας εναλλακτικής πολιτικής άτζέντας άπέναντι στόν ώμό μονεταρισμό και κοινωνικό αυταρχισμό τής Μάργκαρετ Θάτσερ και του Συντηρητικού Κόμματος. Οι έσωκομματικές έριδες θά καταλήξουν άφ' ενός στήν άπόσχιση τής σοσιαλδημοκρατικής φράξιας από τό κόμμα και τό σχηματισμό του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος (1981) και άφ' έτέρου σέ τρεις συνεχόμενες έκλογικές άποτυχίες

(1983, 1987, 1992). Η άνοδος των Νέων Έργατικών στην εξουσία το 1997 συνοδεύτηκε από μία αλλαγή φιλοσοφίας στην οικονομική πολιτική του κόμματος. Το ελάχιστο κράτος, οι ελεύθερες αγορές και οι ιδιωτικοποιήσεις ήταν πλέον πολιτικές χωρίς ουσιαστικό αντίπαλο. Μία επιφανειακή ανάγνωση της πολιτικής των Νέων Έργατικών παραπέμπει στον Θατσερισμό: περιορισμένες δημόσιες δαπάνες, περικοπές επιδομάτων σε άνυπαντρες μητέρες και αντιφιλελεύθερες πολιτικές για τους πολιτικούς πρόσφυγες και τους μετανάστες. Όμως ένα από τα μεγάλα παράδοξα της πολιτικής των Βρετανών νεο-σοσιαλιστών είναι το πάντρεμα νεοφιλελεύθερων πολιτικών μέτρα που κινούνται στα πλαίσια της σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης, όπως ο ελάχιστος μισθός και τα προγράμματα (New Deal) επανένταξης νέων στην εργασιακή διαδικασία. Αυτό το παράδοξο στις πολιτικές των Έργατικών γίνεται έμφανές και από την άμηχανία τους όταν έρχονται αντιμέτωποι με τα ΜΜΕ αλλά και από τη δουλοπρεπή στάση τους μπροστά στα συμφέροντα των μεγάλων επιχειρήσεων.

Το βιβλίο του Adair Turner προσφέρει μερικά χρήσιμα μαθήματα για το πώς η επανεκλεγείσα κυβέρνηση του Τόνυ Μπλέρ μπορεί να φανεί περισσότερο τολμηρή στις επιλογές της και λιγότερο πειθήνια στους μύθους της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας. Χρησιμοποιώντας το παράδειγμα της Ολλανδίας, η οποία απολαμβάνει ύψηλά επίπεδα απασχόλησης και παραγωγικότητας παρά τα ύψηλά επίπεδα φορολογίας και δημόσιων δαπανών, ο Turner υποστηρίζει ότι οι

κυβερνήσεις έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν το μέγεθος της κρατικής παρεμβατικότητας, διατηρώντας σε ύψηλά επίπεδα την παραγωγικότητα και την ευημερία. Αυτό συνιστά περισσότερο μία πολιτική επιλογή παρά μία καθαρά οικονομική απόφαση. Με τον ίδιο τρόπο προσπαθεί να απομυθοποιήσει την αντίληψη ότι το αμερικανικό οικονομικό μοντέλο είναι ανώτερο του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, παραθέτοντας τα άπαράδεκτα επίπεδα φτώχειας και τους ύψηλους δείκτες εγκληματικότητας που μαστίζουν σημαντικό αριθμό Αμερικανικών Πολιτειών. Ο Turner περιγράφει την «ανταγωνιστικότητα» ως μία έννοια δίχως περιεχόμενο, η οποία δίδει την ψευδή εντύπωση ότι τα έθνη-κράτη ανταγωνίζονται για να καρπωθούν ένα περιορισμένο κομμάτι ευημερίας. Παράλληλα ο Turner, ο οποίος εργαζόταν μέχρι πρότινος για λογαριασμό του Βρετανικού ΣΕΒ, προσφέρει μία ήθικη προσέγγιση της αγοράς, οι δραστηριότητες της οποίας θα είχαν σημείο αναφοράς την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος. Αυτό όμως που λείπει από τη φιλελεύθερη πολιτική οικονομία του Turner είναι ένας ισχυρός φιλοσοφικός πυρήνας, που να στηρίζει την προτίμησή του για πολιτικές δημόσιας ωφελιμότητας. Σέ τελική ανάλυση, αυτή η έλλειψη φιλοσοφικής σαφήνειας φαίνεται να βρίσκεται και στη ρίζα του σχιζοφρενικού τρόπου διακυβέρνησης των Νέων Έργατικών: η τάση τους να υλοποιούν προοδευτικούς στόχους, χρησιμοποιώντας τη γλώσσα και τις πολιτικές της Δεξιάς.

Αντώνης Καρβούνης

Nicholaw GRIFFIN (έπιμ.), *The Selected Letters of Bertrand Russel - The Public Years 1914-1970, Routledge, London 2001.*

Με τη δημοσίευση ενός μέρους της αλληλογραφίας του Μπέρτραντ Ράσσελ την περίοδο που η ανθρωπότητα βιώνει ξανά την αγωνία της πυρηνικής απειλής, είναι σαν να μιλά από τον τάφο του ο σημαντικότερος ίσως εκπρόσωπος της φιλελεύθερης σκέψης στην Αγγλία τον αιώνα που μας πέρασε. Ξεφυλλίζοντας προσεκτικά την παραπάνω συλλογή κειμένων του διάσημου διανοητή, ο αναγνώστης διακρίνει την προσπάθεια του Ράσσελ να αναβιώσει στην εποχή του το επαναστατικό δόγμα του Βύρωνα, του Στιούαρτ Μίλλ και άλλων γνήσιων συνεχιστών της φιλελεύθερης παράδοσης, της οποίας θεωρείται άξιος κληρονόμος. Η

μιά γενιά μετά την άλλη εντρύφησε στην έννοια της ελευθερίας μέσα από τα κείμενα του Ράσσελ. Όπως, μάλιστα, καταμαρτυρούν εκείνοι που τον γνώρισαν από κοντά, όχι μόνο το φιλοσοφικό του έργο, αλλά οι αγωνιστικές του δραστηριότητες και ο τρόπος ζωής του διατρέχονταν από την άκαταπόνητη προσπάθειά του να μεταλαμπαδεύσει τον ασίγηστο φιλελευθερισμό του κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεων κατά του πυρηνικού όπλου. Το *Common Sense about Nuclear War* συνέπεσε με τις μεγάλες κινητοποιήσεις στο Aldermaston το Πάσχα του 1958. Δύο χρόνια αργότερα, το *Has Man a Future?* ήταν μία προειδοποίηση για τους σύγχρονους του και γι' αυτόν τον λόγο το Ένδρυμα Ράσσελ το επανεκδίδει αυτές τις μέρες. Ωστόσο, η αλληλογραφία του έρχεται ως απάντηση σε όλους εκείνους που τον κατηγορούν για αλλαγή πορείας πλεύσης. Πράγματι, ο Ράσσελ συνει-

δητοποίησε ότι θά έπρεπε νά αντιμετωπιστεί ή πυρηνική άπειλή όχι μόνο στό χαρακώματα τών όδοφραγμάτων αλλά μέ τήν κινητοποίηση τής παγκόσμιας κοινής γνώμης καί τήν πλήρη έξασφάλιση του διεθνούς ελέγχου, ό όποιος είναι ό μόνος ίκανός νά τήν ύπονομεύσει. Δυστυχώς λίγοι ήταν εκείνοι από τούς σύγχρονους του πού πραγματικά αντίληφθηκαν τό μέγεθος του κινδύνου. Τό πόσο επικαιρες είναι οι άπόψεις του άγγλου φιλοσόφου, τό άποδεικνύει τό σημερινό πυρηνικό άδιέξοδο, όπου κανείς δέν φαίνεται ίκανός νά προσφέρει μία αξιόπιστη άπάντηση. Ό Πήτερ Χέιν — Βρετανός ύπουργός τής κυβέρνησης Μπλέρ για τά Ευρωπαϊκά ζητήματα — δήλωσε πρόσφατα ότι ή ύπογραφή τής συνθήκης για τή μή έξάπλωση τών πυρηνικών δεσμεύει τή βρετανική κυβέρνηση στην προσπάθεια παγκόσμιας μείωσης τών πυρηνικών όπλων. Όμως, παρά τίς αγαθές προθέσεις τών μερών τής συνθήκης, ή άπουσία ενός χρονοδιαγράμματος καθιστά κενό γράμμα τίς ύποσχέσεις τους. Ό έξαγγελόμενος νέος πόλεμος τών άστρων από τόν Άμερικανό Πρόεδρο Μπούς αναβιώνει μέρες τής προεδρίας του Ρόναλντ Ρέηγκαν καί μεταβάλλει τίς ισοροπίες μεταξύ τών χωρών πού διατηρούν πυρηνικό έξοπλισμό. Ίδιαίτερα μάλιστα μετά τό τρομοκρατικό χτύπημα τής 11ης Σεπτεμβρίου καί τή σταυροφορική έξστρατεία έ-

ναντίον τών λεγόμενων «άτακτων χωρών». Άν καί ή αὐτοβιογραφία του Ράσσελ από τόν έκδοτικό οίκο Ρούτλετζ μάς είχε δώσει μία πρώτη τάξεως ευκαιρία νά ξετυλίξουμε τό κουβάρι τών άμφιλεγόμενων άπόψεων του Άγγλου στοχαστή πάνω στό συγκεκριμένο ζήτημα, ή άλληλογραφία του, ή ένα μέρος αὐτής, μάς παρουσιάζει τό σκηνικό τών δεκαετιών '50 καί '60, όταν επήλθε ένα συμβιβασμός μεταξύ εκείνων πού επιθυμούσαν τόν πολυμερή καί εκείνων πού άγωνίζονταν για τόν μονομερή άφοπλισμό. Ό Ράσσελ, αν καί φανερά ταλαιπωρημένος από τά προβλήματα υγείας πού τόν είχαν καταβάλλει τά τελευταία δέκα χρόνια τής ζωής του, δέν φοβόταν νά αντιμετωπίσει τούς πολιτικούς του αντιπάλους. Άν καί άποδεχόταν τά επιχειρήματα τής CND (Έκστρατείας για τόν πυρηνικό άφοπλισμό), ώστόσο διατηρούσε τίς άποστάσεις του από μονομερείς ενέργειες καί ύποστήριζε ότι κάθε πολιτική άφοπλισμού προϋπέθετε μία επίμονη πολυμερή διαπραγματεύση. Έν πολλοίς, ή σημερινή πολιτική τής κυβέρνησης Μπλέρ, εγκλωδισμένη στό διλήμματα καί τά τελεσίγραφα του Άτλαντικού Συμμάχου τής, δέν φαίνεται νά διαφέρει από τόν μεταπολεμικό συμβιβασμό στόν όποίο αντιπαρατέθηκε ό Ράσσελ.

Άντώνης Καρβούνης

Michael FEHER, *Powerless by Design - The Age of the International Community*, Duke University Press, Durham 2001.

Σέ αυτό τό εύνόητο καί όξυδερκές βιβλίο του, ό Michael Feher εξετάζει τήν άδυναμία καί άνικανότητα τών προηγμένων χωρών τής Δύσης νά επέμβουν έγκαιρα σέ χώρες όπου επιτελούνται γενοκτονίες. Έπικαλούμενοι τά «πανάρχαια έθνοτικά μίσση», τόσο οι έλίτ τών ύπουργείων Έξωτερικών, Άμύνης καί τών Ύπηρεσιών Πληροφοριών τών δυτικών χωρών όσο καί ό Όργανισμός Ηνωμένων Έθνών προσπαθούν νά περιορίσουν στό ελάχιστο τίς επέμβάσεις τους σέ συγκρούσεις όπου τό ένα «έμπόλεμο μέρος» έχει άπώτερο σκοπό νά προκαλέσει γενοκτονία. Έάν αὐτή ήταν ή περίπτωση τών Βαλκανίων, τί μπορεί νά πει κανείς για τή Ρουάντα; Σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα, όπως άποδείχθηκε εκ τών ύστέρων μία μικρή σέ έκταση επέμβαση θά μπορούσε νά άποτρέψει τήν άπώλεια χιλιάδων ζωών. Έπειδή όμως οι συγκρούσεις γίνονταν μακριά καί οι θύτες καί τά θύματα δέν ήταν λευκού χρώματος, ή επέμβαση δέν θεωρήθηκε άπαραίτη-

τη. Επίσης, ό Feher άσκει κριτική στόν αντι-ιμπεριαλισμό τής Άριστερας. Μέ τόν φθηνό ισχυρισμό ότι δέν μπορούμε νά αναμένουμε από λάθος ανθρώπους νά λάβουν σωστές αποφάσεις, οι εκπρόσωποι τής δέν είχαν πολλά νά πουν εναντίον του καθεστῶτος του Μιλόσεβιτς, υπέρ τής ανθρωπιστικής επέμβασης στή Βοσνία καί στό Κόσοβο. Μέ αὐτήν τήν τακτική τά κόμματα τής άριστερας παρέμειναν θεατές τών επιχειρούμενων γενοκτονιών. Μάλιστα, στό Άνατολικό Τιμόρ οι αντι-ιμπεριαλιστές δέν κάλεσαν έγκαιρώς τή διεθνή κοινότητα νά παρέμβει. Βέβαια, μετά τίς κατά τά άλλα άπρόθυμες επέμβάσεις στό Βαλκάνια καί στην Ίνδονησία καί τήν παραπομπή του Μιλόσεβιτς στό Δικαστήριο τής Χάγης θά μπορούσε κάποιος νά πει ότι τά επιχειρήματα για «έθνοτικά μίσση» αποτελούν παρελθόν. Δέν θά έπρεπε όμως κανείς νά βιαστεί νά φθάσει σέ τέτοια συμπεράσματα, όταν ό πρωθυπουργός τής Μεγάλης Βρεταννίας μοιράζεται τήν μύρα του μέ τόν πρώην άρχηγό τής Κά Γκέ Μπέ καί σημερινό πρωθυπουργό τής Ρωσίας, ό όποιος σφράγισε τήν άνοδό του στην έξουσία μέ τόν δεύτερο πόλεμο εναντίον τής Τσετσενίας.

Άντώνης Καρβούνης

Jonathan ROSE, *The Intellectual Life of the British Working Class*, Yale University Press, New Haven 2001.

Δίχως αμφιβολία τό βιβλίο τοῦ Rose ἀποτελεῖ σημεῖο ἀναφορᾶς γιά τά ἐργατικά ζητήματα, καθώς σκιαγραφεῖ τή ζωή τῶν ἀπορων καί ἐξαθλιωμένων στρωμάτων τῆς ἐργατικῆς τάξης, τά μέλη τῆς ὁποίας ἀγωνίζονται γιά νά καλλιεργηθοῦν μέσα ἀπό τή μελέτη τῆς λογοτεχνίας, τῶν τεχνῶν καί τῆς φιλοσοφίας. Οἱ ἑταιρεῖες ἀμοιβαίας ἐπιμόρφωσης ἀναπτύχθηκαν ἰδιαίτερος στή Σκωτία καί Οὐαλία μεταξύ τῶν ὑφαντῶν καί τῶν ἀνθρακωρύχων. Δυστυχῶς αὐτό δέν ἴσχυε γιά ὅλα τά μέλη τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Μέχρι τά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα οἱ γυναῖκες δέν εἶχαν δικαίωμα νά συμμετέχουν σέ λογοτεχνικούς προλεταριακοῦς κύκλους, διότι ἐπικρατοῦσε ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ ἀνάγνωση σοβαρῶν κειμένων θά τοῦς προκαλοῦσε διανοητική πάθηση. Τό 1817 ἰδρύθηκε ἡ πρώτη ἑταιρεία αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Πράγματι, ἡ Μαθητική Ἐταιρεία στό Spitalfields ἀπαιτοῦσε ἀπό τά μέλη τῆς νά συγγράφουν δοκίμια πάνω στή βαρῦτητα ἢ στίς ἀπεργιακές κινητοποιήσεις καί τόν ἀντίκτυπό τους στή σταθερότητα τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Ἀνάλογες κινήσεις γνώρισαν ἀνθηση σέ ὅλη τή διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα. Ὑπολογίζεται ὅτι τό 1840 ὑπῆρχαν 24 ἀναγνωστήρια στό Καρλάυλ. Χαρακτηριστικό ἐπίσης εἶναι τό παράδειγμα ἑνός ἐργατικοῦ ἐπιμορφωτικοῦ ἰδρυμάτος στήν Οὐαλία, τό ὁποῖο ἀριθμοῦσε 300 μέλη, στήν πλειοψηφία τους ἀνέργους, τό καθένα ἀπό τά ὁποία δανειζόταν κατά μέσο ὄρο 86 βιβλία τό χρόνο. Ἡ δόξα τους γιά νά ἐνημερωθοῦν ὀδηγοῦσε χιλιάδες μέλη τῆς ἐργατικῆς τάξης σέ κεντρικές πλατεῖες γιά νά διαβάσουν τίς ἀνταποκρίσεις, γιά παράδειγμα, ἀπό τόν πόλεμο μεταξύ Γαλλο-Βρεταννῶν καί Ρώσων στήν Κριμαία τό 1854, ἢ

στήν περίπτωση μικρῶν χωριῶν, ὅπου τό μεσημέρι κάθε Κυριακῆς γινόταν ἡ ἀνάγνωση μιᾶς ἐφημερίδας ἀπό τόν συνδρομητή τῆς ὑπό τήν παρουσία τῶν ὑπολοίπων ἀπόρων συγχωριανῶν του. Ἐπιπλέον, ὁ Rose μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ἀείμνηστος Manny Shinwell (1884-1986) [μέλος στίς Ἐργατικές κυβερνήσεις τοῦ Ramsay MacDonald (1930-31) καί Clement Attlee (1945-51)] ἐφθάσε στήν ἡλικία τῶν 12 ἐτῶν μέ σχολική παιδεία μόλις 4 χρόνων. Ἐπίσης, ἡ Catherine Cookson, ἡ ὁποία ἦταν πλῦστρα σέ πτωχοκομεῖο ὅπως καί ἡ μητέρα τῆς, ἀφυπνίστηκε διανοητικά ἀπό τά ἔργα τοῦ Λόρδου Chesterfield καί στή συνέχεια ἔγραψε 90 μυθιστορήματα, μέ τίς πωλήσεις νά φθάνουν στά 100 ἑκατομμύρια. Τά πιό δημοφιλή ἔργα στοῦς κύκλους τῶν ἐργατῶν ἦταν ἐκεῖνα τῶν Ruskin, Dickens, Shakespeare, Milton καί Samuel Smiles, τά ὁποῖα μάλιστα συχνά γίνονταν ἀντικείμενο ἀποστήθισης. Στά ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα τῶν ἀνθρακωρύχων — «ἕνα ἀπό τά μεγαλύτερα δίκτυα πολιτιστικῶν ἰδρυμάτων τῆς ἐργατικῆς τάξης σέ ὁλόκληρο τόν κόσμο», σύμφωνα μέ τόν Rose — συμμετεῖχαν καθηγητές καί μαθητές τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐνωσῆς Ἐργαζομένων (WEA) καί τοῦ Ruskin College. Ὁ πυρετός τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἐπιμόρφωσης τῶν ἐργατῶν ἐφθασε στό ἀπόγειό του τό 1945, ὅταν στίς γενικές ἐκλογές τοῦ ἴδιου ἔτους ἐκλέχθηκαν στό Βρεταννικό Κοινοβούλιο 56 μέλη τῆς WEA. Ὡστόσο, σταδιακά, ἡ τάση γιά μάθηση καί πνευματική αὐτοβελτίωση παρουσίασε σημαντική κάμψη μεταξύ τῶν αὐτοδίδακτων ἐργατῶν. Ὅπως σημειώνει ὁ Rose, ἡ μείωση ἦταν ἀποκαρδιωτική. Παρ' ὅλ' αὐτά, ὁ θεσμός τοῦ Ἀνοικτοῦ Πανεπιστημίου σήμερα θά ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο θαυμασμοῦ ἀπό ἀρκετούς ἀπό τοῦς ἐμπνευστές τῶν παραπάνω ἰδρυμάτων.

Ἄντωνης Καρβούνης

Nicholas TIMMINS, *The Five Giants - A Biography of the Welfare State*, Harper Collins, New York 2001.

Ἡ μόλις ἐκδοθεῖσα βιογραφία τοῦ Βρεταννικοῦ Κράτους -Πρόνοιας ἀποτελεῖ μιᾶ ἀναθεωρημένη, σημαντικά βελτιωμένη ἐκδοση τοῦ 1995. Εὐπέπτο, εὐσύνοπτο καί καλογραμμμένο, τό βιβλίο τοῦ Nicholas Timmins ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο βοήθημα γιά ὁποιοδήποτε ἀσχολεῖται μέ ζητήματα οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς πολιτικῆς τῆς μεταπολεμικῆς Βρεταννίας. Σύμφωνα μέ τόν Timmins, ὅλα ξεκίνησαν στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '40.

Ὁ φιλελεύθερος βουλευτής William Beveridge κατονόμασε πέντε «γίγαντες», οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νά ἐξοντωθοῦν. Αὐτοί δέν ἦταν ἄλλοι ἀπό τήν πλεονεξία, τίς ἀρρώστιες, τήν ἀγνοια, τή φτώχεια καί τήν τεμπελιά. Ἄν καί ἡ ἐκθεση Beveridge εἶδε τό φῶς τῆς δημοσιότητας τό 1942, χρειάστηκε πέντε χρόνια γιά νά μεταφραστεῖ σέ πολιτική παρά τις διαβεβαιώσεις τοῦ Winston Churchill γιά ἕνα καθολικό σύστημα ἀσφάλισης, ἐξάλειψης τῆς ἀνεργίας, ἐπέκτασης τῶν ἐθνικοποιήσεων, μεταρρυθμίσεων στή στεγαστική καί ἐκπαιδευτική πολιτική καί, τέλος, βελτίωσης τοῦ ἐθνικοῦ συστήματος ὑγείας καί πρόνοιας. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ

έκθεση Beveridge διέχασε τόν πολιτικό κόσμο τής εποχής. Ο Υπουργός Έργασίας τής Έργατικής κυβέρνησης του Attlee, Ernest Bevin, θεώρησε ότι δέν θά γινόταν αποδεκτή από τά συνδικάτα. Από τήν πλευρά τών κύκλων του Συντηρητικού κόμματος θεωρήθηκε ως «ουσιωδώς συντηρητική» ως πρός τόν χαρακτήρα τής. Ο δέ πρόεδρος τής Γενικής Όμοσπονδίας Έργαζομένων υποστήριξε ότι «δέν ξεκινήσαμε τόν πόλεμο μέ τούς Γερμανούς μέ σκοπό νά βελτιώσουμε τίς δημόσιες υπηρεσίες». Έτσι, λίγες μέρες μετά τή θέσπιση του Έθνικού Συστήματος Υγείας από τόν Bevin, οί αντιδράσεις από τόν Ιατρικό Σύλλογο ήταν έντονες. Αμέσως μετά ο Beveridge αποτελούσε παρελθόν από τό Whitehall, επειδή ήταν πιεστικός και, παραδόξως, εϋστοχος στίς προτάσεις του! Μέχρι τά τέλη τής δεκαετίας του '70, Συν-

τηρητικές και Έργατικές κυβερνήσεις είχαν συμφωνήσει στην καθολικότητα του συστήματος προνοίας και παροχών, αν και συγκριτικά μέ τόν Ευρωπαϊκό μέσο όρο, τό συνολικό του επίπεδο υπολειπόταν σημαντικά. Στή σημερινή πολιτική πραγματικότητα, έννοιες όπως δαπάνες, φορολογία και αναδιανομή πλούτου δέν υπάρχουν στό λεξικό τών Νεών Έργατικών. Η αποικιοποίηση του δημόσιου τομέα από τόν ιδιωτικό σηματοδοτεί τήν ανάληψη λειτουργιών που παραδοσιακά επιτελούσε ο πρώτος από τόν δεύτερο, ενώ ή αυτενέργεια του «άπασχολήσιμου» εργαζομένου εκτιμάται περισσότερο από τήν παθητικότητα του αποδέκτη πρόνοιας. Ποιός όμως μπορεί νά ισχυριστεί μέ σχετική βεβαιότητα ότι σήμερα οί πέντε «γίγαντες» αποτελούν παρελθόν;

Άντώνης Καρβούνης

Γιώργου ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑ, *Ίσλάμ και παγκοσμιοποίηση: ή θανάσιμη διελκυστίδα*, εκδ. Έναλλακτικές Έκδόσεις, 2001, Β΄ έκδοση, 268 σελ.

Ένα βιβλίο που εκδίδεται τήν κατάλληλη στιγμή. Οί συγκρούσεις ανάμεσα στό Ίσραήλ και τούς Παλαιστίνιους βρίσκονται σέ έξαρση. Η κυριαρχία τών πύθ εθνικιστικών τάσεων στό Ίσραήλ οδηγεί τόν παλαιστινιακό πληθυσμό στην άγκαλιά μίας ριζοσπαστικής έρμηνείας του Ίσλάμ. Συγχρόνως ή ισλαμική τρομοκρατία μεταφέρει τόν πόλεμο μέσα στίς ίδιες τίς ΗΠΑ. Ο Γ. Καραμπελιάς μελετά τόν κοινωνικό χώρο τής Μέσης Ανατολής. Η κρίση του άραβικού σοσιαλισμού οδήγησε τούς πληθυσμούς αυτούς νά άσπαστούν τόν ισλαμισμό ως μία συνεκτική ιδεολογία που τούς αντιπαραθέτει μέ τήν άμερικανική και ισραηλινή κυριαρχία στην περιοχή. Παρ' όλα αυτά δέν πρόκειται για σύγκρουση πολιτισμών, διότι οί ΗΠΑ συνεργάζονται αποδοτικά μέ όρισμένα άραβικά καθεστώτα σαν τής Σαουδικής Άραβίας, ενώ σέ άλλες περιοχές τροφοδότησαν οί ίδιες τόν ισλαμισμό ως αντιστάθμισμα στή ρωσική έπιρροή (Βαλκάνια, Τσετσενία). Ο Γ. Καραμπελιάς θεωρεί ότι στην σύγκρουση ανάμεσα στό Ίσλάμ και στίς ΗΠΑ ή Ελλάδα θά πρέπει νά είναι ουδέτερη ώστε νά συνδιαλέγεται και νά μεσολαβεί ανάμεσα στους δύο κόσμους. Έπιπλέον ισχυρίζεται ότι ο «δυτικός κόσμος, οδηγώντας σέ παροξυσμό τόν εργαλειακό όρθολογισμό του, τόν τεχνολογικό ντετερμινισμό του και τή λογική τής ισχύος, απέδειξε ότι δέν μπορεί νά προσφέρει απάντηση στα έρωτήματα του κόσμου μας» (σελ. 21). Η μελέτη είναι έξοχιστική ως προς τά θέματα που εξετάζει

και έξαντλητική ως προς τή βιβλιογραφία πάνω στην όποία έχει στηριχθεί.

Στά δύο πρώτα κεφάλαια του βιβλίου («Ίσλαμική Ανατολή», «Ριζοσπαστικός ισλαμισμός») εξετάζεται ή μετάβαση από τόν άραβικό σοσιαλισμό στό ισλαμικό κίνημα, στην συγκρότηση έναλλακτικών οικονομικών δικτύων από τίς ισλαμικές οργανώσεις, ή Άλ Κάιντα, τό υπερβατικό και κοσμικό στοιχείο στό Ίσλάμ, ή δημιουργία και ή ιδεολογία του ριζοσπαστικού ισλάμ, ή υπέρβαση τών εθνικών ταυτοτήτων μέσα στην «ούμα». Τό βέβαιο είναι ότι ο ισλαμισμός διαθέτει έξαιρετικό δυναμισμό καθώς τροφοδοτείται από τούς νεανικούς πληθυσμούς τής περιοχής που κοινωνικά είναι στό περιθώριο και είναι πρόθυμοι νά θυσιαστούν.

Είναι βέβαιο ότι ο ισλαμισμός μπορεί νά συγκρατεί τίς κοινωνίες τής Μέσης Ανατολής από τήν όριστική διάλυση, τούς προσφέρει μιά κατανοητή έρμηνεία του κόσμου και έλπίδα για τό μέλλον τους, όμως δέν αποτελεί τήν απάντηση στα προβλήματά τους. Αντιθέτως ή εκπαίδευση και ή γνώση του σύγχρονου κόσμου είναι ή μοναδική τους έξοδος. Για νά αντισταθούν στην Δύση τά «όπλα» (υπό τήν ευρύτερη έννοια) πάλι από τή Δύση θά τά προμηθευθούν.

Στά κεφάλαια: «Η αυτοκρατορία άντεπιτίθεται», «Η ανατροπή από τήν αντιπαραθέση στην σύνθεση», «Ο πόλεμος τών πολιτισμών και ή Ελλάδα» αναλύεται ή παγκοσμιοποίηση και οί κοινωνικές αναμογλεύσεις και συγκρούσεις που συμβαίνουν στό διεθνές περιβάλλον, καθώς και οί επιπτώσεις τους στον έλληνικό χώρο: Ο συγγραφέας τονίζει ότι «ή δημοκρατία και ή άτομική έλευθερία έχουν πολιτογραφηθεί στην Δύση, τό έρώ-

τημα στό όποιο ούτε αυτή έχει κατορθώσει να απαντήσει είναι τό πώς θά μπορέσουν να συνδυαστούν ελευθερία και ισότητα. Αυτός ό συνδυασμός αποδείχτηκε φενάκη και ή δυτική σκέψη, ή δυτική λογική, είτε οδηγεί στόν εξισωτικό ολοκληρωτισμό είτε στή δημοκρατία τής κοινωνικής ανισότητας. Ό συνδυασμός ατομικής ελευθερίας και κοινωνικής ισότητας είναι τό ζητούμενο, και σ' αυτό βρίσκονται πιο κοντά οι φυλές των Ίνδιάνων και οι προϊστορικοί λαοί παρά ή Δύση ή οι ιστορικοί πολιτισμοί των λαών τής Ανατολής (σελ. 236).

Ή εργασία του Γ. Καραμπελιά θά πρέπει να διαβαστεί με προσοχή. Τελειώνουμε τήν παρουσίαση αυτή με τήν επισήμανσή του: «Ή φιλελεύθερη μονοπολική παγκοσμιοποίηση μπήκε σε θανάσιμη άγωνία. Τό έρώτημα είναι αν θά έχουμε αντιδραστικές διεξόδους από τήν κρίση στό άμεσον μέλλον ή αν, με μία έκστατική υπέρβαση, θά εγκαινιάσουμε έναν νέο κόσμο άλληλεγγύης» (σελ. 254).

Σπύρος Κουτρούλης

Βασιλείου ΤΑΤΑΚΗ, Ή έλληνική πατερική και βυζαντινή φιλοσοφία. Ήπίμετρο Ν. Ματσούκα, έκδ. Άρμός, 2000, 188 σελ.

Οι μελέτες του Β. Τατάκη είναι κλασσικές και άνοιξαν δρόμους για τή βαθύτερη διερεύνηση τής

βυζαντινής σκέψης. Δέν είναι υπερβολή να ισχυριστούμε ότι πριν να ασχοληθεί ό Τατάκης με τή βυζαντινή φιλοσοφία θεωρείτο λίγο-πολύ άνυπαρκτη. Ήξαιρετική είναι ή γλώσσα και τό ύφος τους. Στά πλεονεκτήματα τής έκδοσης ή αισθητική επιμέλεια από τον Σωτήρη Γουνελά.

Σπύρος Κουτρούλης

Σωτήρη ΓΟΥΝΕΛΑ, Ήψεις του παγκόσμιου και του έλληνικού γίγνεσθαι, έκδ. Άρμός, 2000, 145 σελ.

Μία φιλοσοφική κριτική τής παγκοσμιοποίησης αναπτύσσει ό Σωτήρης Γουνελάς. Ό συγγραφέας σημειώνει: «Ή παγκόσμια κοινωνία έχει εισέλθει σε περίοδο βαρβαρότητας εδώ και πολλά χρόνια. Όμως αν θέλουμε να ζήσουμε πραγματικά, πρέπει να πάρουμε στά χέρια μας τό πρόσωπό μας, να αναλάβουμε τό πρόσωπό μας, να εξανθρωπιστούμε ξανά (χωρίς πίστη αυτό δέν γίνεται) και να αφήσουμε τήν κοινωνία να τραβήξει τό δρόμο της» (σελ. 34). Ένώ άλλου γράφει ότι υπέρτατος νόμος του σύγχρονου κόσμου είναι τό χρέμα και «μέσα από ένα άπέραν-

το δίχτυ πλουτοκρατίας, άχρηστων αναγκών, πάσχοντος αισθησιακού και “στάρ-σύστημα” προωθείται όχι μόνο ή ψευδαίσθηση τής ευτυχίας ως πολυτελής-λουσάτη ζωή, αλλά και ένα άτέλειωτο κύκλωμα υποκουλτούρας που συνδυάζεται θαυμάσια με τήν όλη οικονομοκρατία, τον λαϊκισμό, τήν μειωμένη αίσθηση ή συνείδηση δημοκρατίας, τήν άλλοιωμένη ή παραμορφωμένη πνευματικότητα» (σελ. 22).

Τό βιβλίο περιλαμβάνει και τά εξής κείμενα: «Άπό τον 20ό στον 21ο αιώνα, Ήκκλησία - Άνθρωπος - Κόσμος». «Ή Άλήθεια τής Ήκκλησίας και οι θρησκείες». «Σχόλια στά επίκαιρα και τά άνεπίκαιρα». «Ή επέλαση τής “παγκοσμιοποίησης” και άγνοια του “κενού”».

Σπύρος Κουτρούλης

Robert D. KAPLAN, Ή έπερχόμενη άναρχία. Μετ. Ά. Χουλιάρας, έκδ. Ροές, 2001, 256 σελ.

Ήπιτέλους μία σοβαρή άνάλυση που έρχεται από τίς ΗΠΑ. Μαθητής του Χόμπερς ό συγγραφέας ξετυλίγει μία ρεαλιστική προσέγγιση του μεταψυχροπολεμικού κόσμου. Χωρίς να υποκρίνεται ύποστηρίζει τά συμφέροντα τής χώρας του. Άπουσιάζουν όμως οι περιττοί ιδεαλισμοί που μας είχαν συνηθίσει οι διάφοροι Φουκουγιάμα και Χάντιν-

κτον. Γράφει: «Ήπειδή μία επιτυχημένη δημοκρατία προϋποθέτει τήν ύπαρξη τόσο μιας μεσαίας τάξης όσο και πολιτικών θεσμών, ή δημοκρατική Ρωσία, ή όποία δέν κληρονόμησε κανέναν απ' αυτά τά δύο από τό σοβιετικό καθεστώς, παραμένει βίαιη, άσταθής και απογοητευτικά φτωχή παρά τό γεγονός ότι οι 99 στους 100 κατοίκους θεωρούνται έγγράματοι. Ή Κίνα με άυταρχικό σύστημα βελτίωνε σημαντικά τήν ποιότητα ζωής για εκατοντάδες εκατομμύρια από τους κατοίκους της. Έχοντας περιπλανηθεί σε μεγάλο μέρος τής

δυτικής Κίνας, όπου συχνά επικρατούν οι μουσουλμάνοι τουρκογενείς Vighurs (οι οποίοι περιφρονούν τους Κινέζους), μου είναι δύσκολο να φανταστώ μία αληθινά δημοκρατική Κίνα χωρίς τουλάχιστον τή μερική διάλυση τής χώρας» (σελ. 103-104). Σέ ένα άλλο σημείο γράφει: «Γιά παράδειγμα, ενώ ή κυβέρνηση καταπολεμά, συνήθως μέ ελάχιστη επιτυχία, τή χρήση τών ναρκωτικών, οί φαρμακευτικές εταιρείες άσκουν τήν έπιρροή τους στήν κυβέρνηση και τά πολιτικά κόμματα προκειμένου νά πάρουν έγκριση γιά τήν κυκλοφορία ναρκωτικών όπως τά διεγερτικά και τά αντικαταθλιπτικά “φάρμακα”, τών όποιων οί επιπτώσεις στήν άλλαγή τών αισθήσεων, μπορεί νά υποστηριχθεί ότι είναι εξίσου σημαντικές μ’ αυτές τών παράνομων ναρκωτικών» (σελ. 130). Θεωρεί ότι τά δίκτυα τών υπολογιστών περιορίζουν τήν ατομικότητα, και τό ότι οί Άμερικανοί υποβαθμίζουν τόσο πολύ τόν έαυτό τους μέ τή μαζική κουλτούρα, όφείλεται στό γεγονός «πώς δέν υπάρχει τίποτε μέσα τους».

Τό έργο του Καπλάν έχει εγκαταλείψει τήν

προηγηθείσα αισιοδοξία άλλων στοχαστών. Περιγράφει τίς μελανές όψεις του μεταψυχροπολεμικού κόσμου. Τίς άθλιες συνθήκες του τρίτου κόσμου, τήν εκμετάλλευση τών εργαζομένων υπό συνθήκες πού θυμίζουν τήν πρώτη περίοδο τής βιομηχανικής επανάστασης. Προαναγγέλλει τίς παρακαμακές τάσεις στίς ΗΠΑ και τίς συμβουλεύει ούσιαστικά νά περιορίσουν τήν εμπλοκή τους στίς τρίτες χώρες. Θεωρεί τήν «πεφωτισμένη δεσποτεία» σαν τό πολίτευμα πού άρμόζει στά φτωγά κράτη. Όπως αναφέρει και ό μεταφραστής μεταφέροντας τή σκέψη του Καπλάν, «οί ΗΠΑ, θά μπορούσαν νά κάνουν πολύ περισσότερα γιά τόν υπόλοιπο κόσμο αν προσπαθούσαν νά κάνουν λιγότερα» (σελ. 12).

Τό βιβλίο διαβάζεται εξολοκλήρου μέ ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ξεχωρίζω τά κεφάλαια: «Ή επερχόμενη αναρχία» (σελ. 25), «Μήπως ή δημοκρατία ήταν μόνο μία παρένθεση» (σελ. 97), «Ό ιδεαλισμός δέν θά σταματήσει τούς μαζικούς φόρους, Οί κίνδυνοι τής ειρήνης» (σελ. 233).

Σπύρος Κουτρούλης

ΣΥΝΑΞΗ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΣΠΟΥΔΗΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ
ΘΕΡΜΟΠΥΛΩΝ 39, ΒΡΙΑΗΣΣΙΑ, 152 35 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 010 8049396

ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ

Κυκλοφόρησε τό νέο τεύχος (άρ. 80) του περιοδικού Σύναξη, μέ τίτλο *Ή θεολογία ως σπουδή και ως δημιουργία. Δεκαπέντε χρόνια μνήμης του Παναγιώτη Νέλλα, είκοσι χρόνια κυκλοφορίας τής «Σύναξης».*

Πρόκειται γιά άφιέρωμα στή μνήμη και τό έργο ενός μεγάλου τής νεοελληνικής θεολογίας, του Π. Νέλλα, ιδρυτή του περιοδικού, τό όποιο φέτος συμπλήρωσε δύο δεκαετίες αδιάκοπης παρουσίας. Τά μελετήματα του τεύχους υπογραμμίζουν, ταυτόχρονα, τό χρέος τής θεολογίας νά συναντιέται δημιουργικά μέ τά δεδομένα κάθε έποχής, νά διαλέγεται μέ τά στοιχεία κάθε κοινωνίας και νά αποστρέφεται τήν καθήλωση στό παρελθόν και τόν έγκλωβισμό της σέ ξύλινες γλώσσες.

Γράφουν οί άρχιμ. Βασίλειος Ίβηρίτης, Κώστας Ζουράρις, Λάμπρος Σιάσος, Χρήστος Κέλπης, Γιάννης Χατζηνικολάου, Σωτήρης Γουνελάς, Dorothea Gnau, Γιάννης Λάμπας, Κώστας Γρηγοριάδης, Διονύσης Σκλήρης, Γιάννης Σούκης.



Οι μεταμορφώσεις του Στέλιου Ράμφου

Ἀπό τόν καημό τῆς ρωμιούνης στόν καημό τοῦ ἑνός

Σπύρος Κουτρούλης

Γιά τόν Σ. Ράμφο καμμία ἀπόσταση δέν εἶναι δύσκολο νά διανυθεῖ. Ἐπί τόν χῶρο τῆς ἀριστερᾶς τῶν νεανικῶν του χρόνων, πέρασε στά κηρύγματα τῆς νεο-ορθοδοξίας μέ τήν ταυτόχρονη ὀξύτερη καταδίκη τῆς τεχνοκρατούμενης καπιταλιστικῆς Δύσης καί τῆς κομμουνιστικῆς Ἀνατολῆς. Τά τελευταία χρόνια, κάνοντας μία ἐντυπωσιακή μεταστροφή ἀναδεικνύεται στόν φιλοσοφικό ἐκφραστή τοῦ ἀτομικισμοῦ, τοῦ ἀμερικανισμοῦ, τοῦ νεοφιλευθερισμοῦ. Κοινό στοιχεῖο ὅλων αὐτῶν τῶν μετακινήσεων εἶναι ὅτι ἡ πραγματικότητα ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται δέν παρουσιάζει ἀποχρώσεις, ὅλα εἶναι ἤ φῶς ἤ σκοτάδι. Ἐπίσης ἡ κοσμοαντίληψη πού κάθε φορά ὑποστηρίζει δέν ἀφορᾷ μόνο τόν ἴδιο, ἀλλά διεκδικεῖ νά εἶναι ἡ ὁδός σωτηρίας γιά εὐρύτερα κοινωνικά σύνολα: τήν ἐργατική τάξη, τήν ἐλληνική ἐκκλησία, τήν ἐλληνική κοινωνία θά ἀναμέναμε ἀπό ἕναν στοχαστή, μέ βαθιά πνευματική καλλιέργεια, ὅπως εἶναι ὁ Σ. Ράμφος, ὅτι ἡ συχνή ἀπόρριψη ἀπό τόν ἴδιο τῶν πνευματικῶν καί πολιτικῶν του ἐπιλογῶν, θά ἀντιμετωπιζόταν ὡς μία ὀδυνηρή ἐμπειρία, πού θά τόν ἔκανε περισσότερο σκεπτικιστή, ὥστε τουλάχιστον νά μήν διεκδικεῖ πλέον οἱ σκέψεις του νά λαμβάνουν χαρακτηριστικά κανονικότητας καί μέτρο ἀξιών. Ὅμως δέν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Χρησιμοποιώντας ἕνα ἐντελῶς προσωπικό γλωσσικό ἰδίωμα ἐγκατέλειψε τήν κοινότητα ὡς πρότυπο τῆς πολιτικῆς ζωῆς, τίς ἐγκαταβιώσεις στό Ἅγιο Ὅρος, τούς «ἐρημικούς πελεκάνους», γιά νά ὑμνήσει μέ ἕναν τρόπο ἐξίσου μεταφυσικό καί μανιχαϊστικό τόν ἀτομικισμό, τόν ἀμερικανισμό, τήν Wall Street, τήν οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς. Ἀξίζει ὅμως νά παρακολουθήσουμε τήν ἐξέλιξη τῆς σκέψης τοῦ Σ. Ράμφου ἀναλυτικότερα.

Στό ἔργο του «Ἡ παλινωδία τοῦ Παπαδιαντῆ» γράφει: «συνδέοντας τίς τύχες του μέ τίς τύχες τῆς Δύσεως, ὁ ἐλληνισμός αὐτοκτονεῖ. Εἶναι τρέλλα νά ἐλπίζει κανεῖς σ' ἕναν νάρκισσο κόσμος αὐτοθεό καί νά τόν ἐμπιστευεῖται»¹. Σέ ἄλλο

λο σημεῖο τοῦ ἴδιου ἔργου ἐπισημαίνει «καί ποιά θά ἦταν ἡ ἐνέργεια τῆς ἐλληνικότητος ἐκεῖ πού ἡ δουλειά, ἡ διασκέδαση, ἡ ἐκπαίδευση, ἡ δημόσια καί ἰδιωτική ζωή ὄχι μόνο παρακολουθοῦν ἀλλά καί ἐμπνέονται ἀπό ξένα πρότυπα, τά ὁποῖα τείνουν μάλιστα νά ἐπικρατήσουν σ' ὀλόκληρη τήν ὑφήλιο»². Ἐπικρίνει τήν Ἀνατολή καί τήν Δύση διότι προσανατολίζουν τόν ἄνθρωπο μονοδιάστατα στήν αὔξηση τῆς παραγωγῆς ἐνῶ θεωρεῖ ὅτι «ἡ ζωντανή ἀναφορά στίς ἀρχές εἶναι ἡ μόνη δυνατή θεραπευτική ἀγωγή γιά ἕναν πολιτισμό πού τείνει διαρκῶς νά κόβει κάθε δεσμό μέ τίς ρίζες, ὑψώνοντας τήν δύναμη σέ ἀξία ὑπερτατη καί προετοιμάζοντας μέ τήν ἀτρεία τῆς, τόν ἐρχομό τῆς συντέλειας»³.

Ἡ «ἐλληνικότης», γράφει στό βιβλίο του «Νόστος», «δέν μᾶς διαλέγει τήν διαλέγομε», τονίζει δέ «Ρίζα εἶναι ἡ Ἑλλάδα. Ἡ Ἑλλάδα ὡς ἐμπειρία τοῦ ἀπολύτως σημαίνει: ἡ Ἑλλάδα εἶναι τόπος νοητός, τόπος τόν ὁποῖο ἔφερε εἰς φῶς καί διεφύλαξε ἡ ἐλληνική γλώσσα. Ἡ Ἑλλάδα, ἔτσι, βρίσκεται πέρα τοῦ ἐθνικοῦ, τοῦ διεθνοῦς ἀλλά καί τοῦ πλανητικοῦ· εἶναι καθολικότης, κοσμικό πεδίο χαρισμένο στόν ἄνθρωπο»⁴. Ἀποφασιστικά ἐπισημαίνει ὅτι «μπορεῖ κανεῖς νά ὑποστηρίξει μέ ἀσφάλεια, πῶς ἡ διαρκῆς κακοδαιμονία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους ὀφείλεται κυρίως εἰς τό γεγονός ὅτι δημιουργήθηκε κατά δουλική ἀπομίμηση ξένων προτύπων, ἐρήμην τῆς παραδόσεως καί τῆς ψυχολογίας μας, ἀντιμετωπίζεται δέ ἀπό ὅλους ἀνεξαιρέτως σ' αὐτή τήν προοπτική»⁵. Τονίζει δέ ὅτι τό νεοελληνικό κράτος δέν πρέπει νά «προσαρμοσθῆ στά μηχανιστικά κατασκευάσματα τῶν Εὐρωπαίων, οἱ ὁποῖοι ἐξ ἄλλου πνευστιοῦν ἀπό τό ὑπέρογκο βάρος τους» μά νά δημιουργήσει μία πολιτεία «ταιριαστή μέ τήν ψυχή του». Σέ αὐτή τήν περίοδο ὁ Ράμφος θεωρεῖ ὅτι ἕνας μικροθεσμός ὅπως ἡ κοινότητα ταιριάζει περισσότερο στόν νεοελληνισμό καί μπορεῖ ἔτσι νά εἶναι περισσότερο ἀποτελεσματική: «Τέτοιος μικροθεσμός, πού ἴσχυσε ἀπό

τά χρόνια του Σόλωνος, μέχρι συστάσεως του νεοελληνικού κράτους και διετήρησε τό Ἔθνος κατὰ τίς φοβερές δοκιμασίες του, ἦταν ἡ κοινότητα, μία ἐνότης ἐκ τῶν κάτω ἠθική καί ὄχι κατασκευάσμα ἐκ τῶν ἄνω, δημιουργοῦσε δέ ἀνθρώπους θετικούς καί εὐπροσήμερους, ἐντελῶς ἀρνητικούς στήν μαζικότητα, τό ἄθροισμα ξένων μεταξύ τῶν ἀτόμων: κοινωνικός δέν εἶναι ὁ μαζάνθρωπος, ἡ ὁ «εἰδικός» τῶν δημοσίων σχέσεων, εἶναι ὅποιος αἰσθάνεται ὑπεύθυνος γιά ὅσα βαραίνουν τήν ζωή τοῦ συναθρώπου»⁶.

Ἡ κοινότητα κατὰ τόν Σ. Ράμφο δέν εἶναι ἀπαραίτητα «πατριαρχική ἢ ἀντιτεχνολογική, διαλυτική ἀποκεντρωμένη καί ἀντικρατική». Οἱ σκέψεις του ἀπηγοῦν καί προϋποθέτουν τίς μελέτες τοῦ Κ. Καραβίδα καί τοῦ Ν. Πανταζόπουλου: «Ἄφ' ἧς στιγμῆς ἡ κοινότης ὑπῆρχθη στό κράτος καί ὠρίσθηκε ὅτι τό ἔθιμο δέν μπορεῖ νά καταργῆ νόμο, ὑφίσταται στόν τόπο μας ἀνοιχτός πόλεμος ἰδιωτῶν καί δημοσίου στό πλαίσια τοῦ ὁποίου οὐδεὶς ἀσχεῖ ἔργο οὐσιαστικό»⁷. Μέ σκληρότητα ἐπιτίθεται στήν ἀρχουσα τάξη καί στήν ἀριστερά «Τί ἔχει κρατήσῃ δικό του ὁ Ρωμηός μεγαλοαστός, πού μεγαλώνει τά παιδιά του σάν ἀμερικανόπουλα; Τί ἔχουν δικό τους νά ποῦν οἱ μαρξισταί, σοσιαλίζοντες ἢ προοδευτικοί ἐν γένει καλλιτέχνες καί πάσης φύσεως συγγραφεῖς, ὅταν μαζεύουν τά ἀποφόρια τῶν Εὐρωπαίων, γιά νά ράψουν τά κουρέλια τους; Θά πρέπει νά πῆ κανεῖς ἔξω ἀπό τά δόντια: ἡ ἀσυστόλως καί ἀποκλειστικά κερδοσκοπική ἀρχουσα τάξη, περιστοιχίζομενη ἀπό διασκορπισμένους διανοούμενους, πολιτικούς, γραφειοκράτες καί δημοσιογράφους, εἶναι ὁ ὑπ' ἀριθμόν ἓνα ἐθνικός κίνδυνος, γιατί ἀνάγοντας σέ ὑπέρτατη ἀξία τό χρῆμα, δίνει τό παράδειγμα στήν λαϊκή ψυχή, πού ἀποβάλλει μέ τήν σειρά της κάθε εὐγενική πνοή καί προσχωρεῖ ἀδίστακτα στό πνεῦμα τῆς ζούγκλας. Τί διαφορὰ μέ τήν καταλυτική μορφή τοῦ Καραγκιόζη!»⁸.

Ὁ Ράμφος στά κείμενα τῆς περιόδου τῆς σκέψης του εἶναι ἰδιαίτερα ἐπικριτικός πρὸς τήν τεχνική «Δέν ἀρνοῦμαι οὔτε τήν κοινωνική πράξη, οὔτε τήν τεχνική: ἀρνοῦμαι τήν εὐρωπαϊκή ἐκδοχή τους, πού ἔδωσε τέτοια ὑπεροχή στήν λογική, ὥστε νά πνίξῃ τό αἶσθημα καί ν' ἀφαιρέσῃ τήν ἔνταση ἀπό τήν ζωή, πράγμα ἀδιανόητο γιά τόν Ἕλληνα»⁹.

Ὁ Ράμφος ἐπίδη δέν χορταίνει νά κατακεραυνώνει τήν εὐρωπαϊσμένη ἀστική μας τάξη «καί τῆς ζαλισμένης ἀπό τά ἠλεκτρικά φῶτα τοῦ Λονδίνου καί τοῦ Παρισιοῦ δικηγορικής νοτρο-

πίας μικροπολιτικούς ἡγέτες της». Κατὰ τόν Ράμφο ἡ ἐλληνική ἀστική τάξη κράμα σουσουδισμού καί σαλταδορισμοῦ «εἶναι δημιουργημάτων πολεμικῶν καί μεταπολεμικῶν συνθηκῶν καί δέν γνωρίζει ἄλλα κίνητρα ἀπό τήν κοινωνική δύναμη καί τό χρῆμα. Νεοπλουτική καί γραικυλική εἰς τό ἔπακρο, διέσυρε καί πολέμησε, ὅπου καί ὅσο μπορούσε, τίς ἀξίες τῆς παραδόσεως, διέβαλε τήν Ἐκκλησία, διέλυσε τήν παιδεία καί, μέ τόν καταναλωτικό ἐκκαπιταλισμό πού ἀπό τό 1956 ἀδίστακτα προέκρινε, ἔτρεψε τόν πληθυσμό στόν ἐκμαυλιστικό ἄκοπο πλουτισμό καί τόν παρασιτικό βίο»¹⁰. Ἐπιπρόσθετα σημειώνει ὡς πρὸς τήν γενεαλογία τοῦ καπιταλισμοῦ πώς «δέν εἶναι δυνατόν νά θεωρηθῇ φυσιολογική μετεξέλιξη τῆς φεουδαλικῆς δυτικῆς οὔτε πολύ περισσότερο τῆς βυζαντινῆς ἀνατολικῆς κοινωνίας εἶναι ἀνάπτυγμα περιθωριακῶν οικονομικῶν φαινομένων τῆς πρώτης, τά ὁποῖα εὐνοήθησαν ἀπό γενικώτερες πνευματικές της ἐπιλογές καί δυναμικά ἐπεβλήθησαν»¹¹, ἐνῶ ἐξηγεῖ ὅτι ὁ λόγος πού δέν γεννήθηκε στό Βυζάντιο καπιταλισμός, ἂν καί ὑπῆρχε ἐμπορικό καί τοκογλυφικό χρῆμα εἶναι ὅτι «ἐκεῖ ὁ πλοῦτος οὐδέποτε ἔλαβε μορφή ἀφηρημένης δυνάμεως καί οὐδέποτε συνδέθηκε ἢ ἀπόκτησῃς του μέ τήν σωτηρία, ἀφοῦ ἡ τελευταία προϋπέθετε ἀκτημοσύνη, συντριβή καί ταπείνωση»¹².

Ὁ Ράμφος δέν κουράζεται νά τονίζει ὅτι ἡ ἐπίδραση τῆς Δύσης ἔγινε ἀπό συστάσεως τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους τόσο ἔντονη καί διαβρωτική, οἱ δέ δικές μας ἀντιστάσεις «λόγω ρήξεως μέ τήν παράδοση, τόσο μειωμένες, ὥστε νά θυσιάζομε σέ βαρεῖα κρίση ταυτότητος»¹³. Ἐνῶ γιά τόν Διαφωτισμό γράφει ὅτι «δέν εἶναι ἀπλῶς ξενόφερτος, εἶναι κυρίως παραστράτημα ἐθνικό καί συνεπῶς καί καταδικός μας — ἀρρώστια καί ἀμαρτία, ἡ ὁποία δέν εἶναι μοιραία καθ' ἑαυτήν, θά γίνῃ ὅμως σίγουρα, ἐάν δέν μετανοήσουμε»¹⁴. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ παρακάτω κριτική του στήν τεχνική: «πολύ πιό σωστό εἶναι νά μιλοῦμε γιά τεχνική βαρβαρότητα, ἀφοῦ βαρβαρότητα εἶναι ἡ ἐχθρότης πρὸς τό πνεῦμα, πού υλοποιεῖται στήν ἐποχή μας ὄχι μέ διώξεις τόσο συγγραφέων καί ἀπαγορεύσεις βιβλίων — αὐτό δέν θίγει τόν σημασιακό πυρήνα τοῦ πνεύματος — ὅσο μέ συστηματική καταστροφή τῆς σημασίας, τουτέστι μέ θανάτωση τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ. Ὁ δυτικός «πολιτισμός» μέ διεστραμμένη ἐξοχή καί ἀκρότητα τόν κομμουνισμό, εἶναι ὅ,τι πιό βάρβαρο γνώρισε ἡ ἀνθρωπότης, ἐπειδή ἀκριβῶς καταστρέφοντας τίς σημασίες μετατρέπει σέ κόλα-

ση τήν ύπαρξή. Ἐάν παρατηρήσουμε ἀπό κάποια ἀπόσταση τό οἰκοδόμημα τοῦ σύγχρονου εὐρωπαϊκοῦ «πολιτισμοῦ», τοῦ ὁποίου τό μήνυμα ἐνσαρκώνεται δραματικά ἀπό τά ἔργα τέχνης καί στοχασμοῦ πού παρήγαγε, θά δοῦμε πώς οἱ ὀρδές τοῦ Ἄττιλα, ἀφάνιζαν μέν τά πάντα στό πέρασμα τους, ἀλλά τιμοῦσαν καί βίωναν τίς ἀρετές τοῦ πολέμου καί τῆς παλληκαριᾶς, ἐνῶ οἱ ὀρδές τῶν ὑπαλλήλων καί οἱ μάζες τῆς σημερινῆς κοινωνίας διατηροῦν μέν τά πάντα στά βιβλία καί τά μουσεῖα, πλὴν δέν ἀναγνωρίζουν ἄλλη ἀξία ἀπό ἐκείνη τῆς λειτουργικότητος, τήν ὁποία καί θεραπεύουν πολτοποιώντας ἀνελέητα τό ἀνθρώπινο πρόσωπο ἐν ὀνόματι τοῦ λογικοῦ, ἐνός λογικοῦ πού ἀναλύεται ἀπλῶς στό πλῆθος τῶν πραγμάτων καί βυθίζει στίς ἀντιθέσεις των, χωρίς νά ἐπιδιώκει, οὔτε νά μπορεῖ τήν ὑπέρβαση τῆς πολλαπλότητος καί τήν ἐνορατική του ἀκεραΐωση μέχρι τό ἐν»¹⁵. Τελικῶς καταλήγει ὅτι ἀντίδοτο στόν ἐπαναστατικό μανιχαϊσμό εἶναι ἡ «πνευματική, ἐθνική, θρησκευτική, ἠθική ἐνότητα. Τό ἔθνος ὡς ἐνότητα λαοῦ πνευματική στήν συνείδηση τῆς κοινῆς καταγωγῆς καί τῆς κοινῆς μοίρας εἶναι γιά τόν οἰκονομικό τοῦ μαρξιστῆ ἀκατανόητο, ἡ ἀντίδραση δέ πού τοῦ προκαλεῖ κυμαίνεται μεταξύ ἀμηχανίας καί ἀλλεργίας»¹⁶.

Ἄς Σ. Ράμφος ἀρκεῖται στήν γλωσσική σημασία τῆς ιδεολογίας καί δέν ἐπεκτείνει τήν ἀνάλυσή του στόν τρόπο πού αὐτές λειτουργοῦν στήν πραγματικότητα. Ὑπό κομμουνιστικό μανδύα ἡ Κίνα ὅπως καί τό Βιετνάμ κάλυψαν τά ἐθνικά τους κινήματα γιά τήν ἀποδέσμευση ἀπό τόν κλοιό τῆς ἀποικιοκρατίας. Ἄς Π. Κονδύλης ἐπεσήμανε: «Τό μεγαλύτερο ἔθνος τοῦ κόσμου, τό κινέζικο, ἐξακολουθεῖ νά ἀντιπαρατίθεται στή Δύση μέ τήν κομμουνιστική μεταμόρφωση τοῦ ἐθνικισμοῦ του»¹⁷ καί ἐπίσης προσθέτει «ἀπό κομμουνιστικῆς πλευρᾶς ὁ προλεταριακός διεθνισμός χρησιμοποιοῦντο γιά τοῦς σκοπούς ἐνός ὀρισμένου κυρίαρχου κράτους, δηλ. τῆς πρώην Σοβιετικῆς Ἐνώσεως, ἐνῶ συνάμα κομμουνιστικά κινήματα, ἐξαιρετικοῦ δυναμισμού συνδέθηκαν μέ ἐθνικιστικούς στόχους, ἐφ' ὅσον ὁ ἀγώνας ἐναντία σέ μία καπιταλιστική ἀποικιοκρατία ὠθοῦσε τόν ἐθνικισμό νά ἐνστερνισθεῖ τόν κομμουνισμό: ἀπό τέτοια κινήματα προήλθαν κράτη ὅπως ἡ Κίνα ἢ τό Βιετνάμ, τά ὁποία ὑπεράσπισαν τήν κυριαρχία τους κατά τρόπο ὑπερήφανο καί μάλιστα «κλασσικό», θά μπορούσαμε νά ποῦμε»¹⁸.

Τί μεσολάβησε ἀνάμεσα στά κείμενα τοῦ

Ράμφου πού ἀναφέραμε καί τά σημερινά; Ἐάν κάτι ἄλλαξε στόν κόσμο εἶναι ὅτι ἡ κατάρρευση τοῦ σοβιετικοῦ συνασπισμοῦ, ἄφησε τόν ἀμερικανισμό ἐλεύθερο χωρίς κανένα ἐμπόδιο πλέον νά κυριαρχεῖ σήμερα στόν πλανήτη. Θά ἀναμέναμε ἀπό τόν Ράμφο νά δεῖ σήμερα τήν Δύση πιά ψύχραιμα, ἀλλά νά μήν παύει νά ἐπικρίνει τίς θλιβερές ὀψεις τῆς. Ἐντί αὐτοῦ ὑμνεῖ τόν ἀτομικισμό, τήν κοινωνία τοῦ χρήματος, τήν κυριαρχία τῆς τεχνικῆς, τόν ἀμερικανισμό, μία μεγαλούπολη ὅπως ἡ Νέα Ὑόρκη ἀντί τήν κοινότητα.

Γιά τόν Σ. Ράμφο ἡ Νέα Ὑόρκη δέν εἶναι ἀπλᾶ μία μεγαλούπολη, μέ τά πλεονεκτήματα καί τά μειονεκτήματα μιᾶς ἀμερικάνικης μεγαλούπολης ἀλλά «κέντρο καί ὀρίζοντας. Στούς ὀρόμους τῆς σέ συναρπάζει ἓνα πλῆθος πολύχρωμο, πού τό καθημερινό ἔργο ἐνώνει χωρίς νά μαζοποιεῖ ὁ τρυφερός ἰλιγγος μιᾶς πνευστῆς, ἔγχρονης καί κρουστῆς διάχυτης μουσικῆς, καί κυρίως ἡ ἐνταση — ὄχι τῆς στενοχωριᾶς ἀλλά τοῦ ἀπεριόριστου. Δέν νιώθεις τίποτε κλειστό: Βιώνεις τό πανόραμα τοῦ μέλλοντος. Σέ γοητεύει τό μυστήριο τοῦ ἀπείρου ἀνοικτοῦ στό τοπικῶς, ὀρισμένο, ἡ αὐθεντικότης ἐνός πυρετοῦ, ἀπό τόν ὁποῖο ἡ μεγαλούπολις διαρκῶς ἀναγεννᾶται. Στή Νέ Ὑόρκη ἔχει πάρει μορφή ἡ ἴδια ἡ ὀρμή τῆς ζωῆς. Ἡ πόλη αὐτή πατᾶ, δέν στέκει. Δέν αἰσθάνεται τήν ἀγωνία τοῦ χώρου, πού ὑποστηλώνει ἀλλά γιγαντιαία κτίσματα, καί ἡ πίεση τῶν ὀρίων ἐξανεμίζεται καθῶς οἱ οὐρανοξύστες χυμοῦν εἰς τό διάστημα... Μέ τοῦς οὐρανοξύστες ὁ χῶρος κυματίζει στό γαλάζιο, ἐνῶ ἡ ἀξονομετρική τους προοπτική παράγει ἀσυνέχεια, ἥτοι καινούργιο χρόνο»¹⁹. Χρειάζεται μία ἰδιαίτερη συνδρομή τῆς φαντασίας γιά νά ἀντιμετωπίσει κάποιος τήν ἀμερικανική πραγματικότητα μέ αὐτήν τήν ὀπτική γωνία.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ στροφή τοῦ Ράμφου στήν ἐρμηγεία τῆς νέας τεχνολογίας. Θεωρεῖ ὅτι τά πλεονεκτήματά τῆς εἶναι τέτοια ὥστε ἀκυρώνουν ὀρισμένες δυσάρεστες πλευρές τῆς παγκοσμιοποίησης ὅπως εἶναι τά κερδοσκοπικά παιχνίδια στίς ἐνιαῖες ἀγορές ἢ τόν διαρκή ὑποβιβασμό τῆς φύσης: «γιά πρώτη φορά ἡ ἀνθρωπότης θρῖσκεται ἐπὶ καθημερινῆς θάσεως ἀντιμέτωπη μέ μία πραγματικότητα, πού δέν ἀρκεῖται στήν τυπική γνώση καί τοῦς κανόνες τῆς ἀλλ' ἀπαιτεῖ νά εἰσδύουμε ἀκατάπαυστα στό νόημα τῶν γεγονότων, στά προεμπειρικά τους κοιτάσματα, ὥστε νά ἐπιτύχωμε ἓναν τρόπο θεωρίας, ὁ ὁποῖος νά ὀδηγεῖ σέ πρός τά ἔσω στροφή»²⁰. Ἡ πραγματικότητα δέν μπορεῖ νά σηκώσει τίς

ἐξιδανικεύσεις τοῦ Ράμφου. Ἄν ἡ νέα τεχνολογία εἶχε ἐφευρεθεῖ γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ «τὴν πρὸς τὰ ἔσω στροφή» δὲν θὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ποτέ ἀπὸ καμμία ἐπιχείρηση πού γιὰ ἄλλους λόγους βέβαια ἐνδιαφέρονται. «Ὅποιοσδήποτε ἐργαζόμενος χρησιμοποιήσει τὴν νέα τεχνολογία γιὰ τὴν «πρὸς τὰ ἔσω στροφή» ἀπλὰ θὰ χάσῃ τὴν δουλειά του. Κάθε κομπιούτερ μπορεῖ νὰ διευκολύνῃ τὴν γραφὴ ἐνός κειμένου, ἢ νὰ ταξινομεῖ μιά λογιστικὴ κατάσταση ἢ νὰ διασώζει κάποια δεδομένα κάνοντας ἕναν ἐπιχειρησιακὸ χῶρο πῶς ἀποτελεσματικὸ καὶ παραγωγικὸ. Ὅμως γιὰ ὅποιον ἔχει ἀσχοληθεῖ ἔστω καὶ περιστασιακά μὲ PC εἶναι ἀδύνατο νὰ συμφωνήσῃ μὲ τὸν Σ. Ράμφο, ὅτι ἡ χρῆση τοῦ Word ἢ τοῦ Excel μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ ἐσωτερικὲς ἀναζητήσεις. Ἄν δὲν ἦταν δέσμιος μιᾶς μεταφυσικῆς πού λοξοδρόμησε, πού ἔχασε τὸν δρόμο της καὶ τὸ χῶρο της, πιθανόν νὰ ἐπαναλάμβανε ὅτι ἡ Νέα Ὑόρκη εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ καρδιακά κέντρα τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ, κι ὅπου μὲ περισσότερη θέρμη ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς ἄλλους θεοὺς λατρεύεται ὁ θεὸς-χρῆμα.

Τὴν διεισδυτικότερη καὶ συγχρόνως διαχρονικὴ ἐπίκαιρη κριτικὴ στὸν ἀμερικανισμό συναντοῦμε στὸ ἔργο τοῦ Α. Τοκβίλ «Ἡ Δημοκρατία στὴν Ἀμερική» ὅπου γράφει: «Δὲν γνωρίζω καμμία ἄλλη χώρα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀμερική στὴν ὁποία νὰ ὑπάρχει τόσο περιορισμένη σκέψη καὶ πραγματικὴ ἐλευθερία τοῦ λόγου. Σὲ ὅποιοδήποτε συνταγματικὸ εὐρωπαϊκὸ κράτος κάθε εἶδος θρησκευτικῆς ἢ πολιτικῆς θεωρίας μπορεῖ νὰ κηρυχθεῖ ἐλεύθερα καὶ νὰ διαδοθεῖ, γιατί δὲν ὑπάρχει καμμία χώρα στὴν Εὐρώπη τόσο ὑποταγμένη σὲ μιά ἐνιαία ἐξουσία ὥστε νὰ μὴν προστατεύῃ τὸ ἄτομο, ὅταν ὑψώνει τὴ φωνή του στὸ ὄνομα τῆς ἀλήθειας, ἀπὸ τίς συνέπειες αὐτῆς του τῆς τόλμης»²¹. Ὁ Α. Τοκβίλ ἀναφέρεται στὴν τυραννία τῆς πλειοψηφίας, πού γι' αὐτοὺς πού ἐλέγχουν τὰ μέσα ἐνημέρωσης δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διαμορφωθεῖ, ὡς τὴν ἀναδύομενη τυραννία, πού δὲν σκοπώνει μόνο τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ καὶ τὴν βούληση γιὰ ἐλευθερία: «Οἱ δῆμοι καὶ τὰ δεσμά ἦταν τὰ δύο μέσα τὰ ὁποία χρησιμοποιοῦσε παλιότερα ἢ τυραννία, ἀλλὰ ὁ πολιτισμὸς τῆς ἐποχῆς μας ἔχει τελειοποιήσει ἀκόμα καὶ τὸ δεσποτισμὸ, ὅσο κι ἂν θὰ νόμιζε κανεὶς πὼς δὲν θὰ εἶχε τίποτε ἄλλο νὰ διδαχθεῖ. Οἱ μοναρχίες εἶχαν — ἂς τὸ ποῦμε ἔτσι — ὑλοποιήσει τὴν καταπίεση. Οἱ δημοκρατίες τῆς ἐποχῆς μας, τὴν ἔχουν καταστήσει ἐντελῶς μιά ὑπόθεση ἐγκεφαλικὴ — ὅπως εἶναι καὶ ἡ βούληση τὴν ὁποία προσπαθοῦν

νὰ ὑποτάξουν. Ὅσο διαρκοῦσε ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἐξουσία ἐνός μόνο ἀνθρώπου, ταλαιπωροῦσαν τὸ σῶμα γιὰ νὰ ὑποτάξουν τὴν ψυχὴ, ἀλλὰ ἡ ψυχὴ διέφευγε τὰ πλήγματα πού προορίζονταν γι' αὐτὴν καὶ ἔβγαине περήφανα νικητρία. Αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ μέθοδος πού ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν τυραννία τῶν δημοκρατικῶν καθεστώτων. Τὸ σῶμα ἀφήνεται ἐλεύθερο, ἀλλὰ ὑποδουλώνεται ἡ ψυχὴ. Ὁ ἀφέντης, πλέον δὲν λέει «θὰ σκέπτεται ὅπως σκέπτομαι, ἀλλιῶς θὰ πεθάνεις». Λέει ὅμως «εἶσαι ἐλεύθερος νὰ σκέπτεσαι διαφορετικὰ ἀπὸ μένα καὶ νὰ διατηρήσῃς τὴ ζωὴ σου καὶ τὴν παρουσία κι ὅλα σου τὰ ὑπάρχοντα, ἀλλὰ θὰ εἶσαι στὸ ἐξῆς σάν ξένος ἀνάμεσα στὸ λαό. Θὰ διατηρήσῃς τὰ πολιτικά σου δικαιώματα, ἀλλὰ θὰ σοῦ εἶναι ἄχρηστα, γιατί ποτέ δὲν θὰ ἐκλεγεῖς ἀπὸ τοὺς συμπολίτες σου, ἂν ἐπιζητήσεις τὴν ψῆφους, καὶ ἐκεῖνοι θὰ σὲ περιφρονήσουν, ἂν ἐπιζητήσεις τὴν ἐκτίμησή τους. Θὰ παραμείνεις ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ θὰ στερηθεῖς τὰ δικαιώματα τῆς ἀνθρωπότητας... Οἱ ὀλοκληρωτικὲς μοναρχίες ἐξευτέλισαν τὸ δεσποτισμὸ. Ἄς προσέξουμε ὅμως μήπως τὰ δημοκρατικὰ καθεστώτα τὸν ἀποακταστήσουν καὶ τὸν κάνουν λιγότερο ἀπεχθὴ γιὰ τοὺς λίγους»²².

Ἐντυπωσιακά ἐπίκαιρα ὁ Τοκβίλ σημειώνει: «Ἀλλὰ ἡ ἄρχουσα ἐξουσία στίς Ἡνωμένες Πολιτείες δὲν δέχεται νὰ γίνῃ ἀντικείμενο κριτικῆς. Ἡ παραμικρότερη παρατήρηση θίγει τὴν εὐαισθησία της καὶ τὸ παραμικρότερο ἀστεῖο πού τυχαίνει νὰ βασίζεται στὴν ἀλήθεια, τὴν ἐξοργίζει. Ἀπὸ τὴ μορφή τῆς γλώσσας πού χρησιμοποιεῖ, μέχρι τίς σταθερὲς ἀρετὲς τοῦ χαρακτήρα της, ὅλα πρέπει νὰ ἐγκωμιάζονται. Κανένας συγγραφέας, ὅσο διάσημος κι ἂν εἶναι, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει νὰ καταβάλλῃ αὐτὰ τὰ λύτρα τοῦ θαυμασμοῦ πρὸς τοὺς συμπολίτες του. Ἡ πλειοψηφία ζεῖ ὑπὸ τὴ συνεχὴ ἔκφραση τοῦ αὐτοθαυμασμοῦ της, καὶ ὑπάρχουν ὀρισμένες ἀλήθειες πού οἱ Ἀμερικανοὶ μποροῦν νὰ πληροφορηθοῦν μόνο ἀπὸ ξένους ἢ προσωπικὴ ἐμπειρία τους»²³. Ἡ ἐξισωτικὴ — τυπικά — δημοκρατικὴ ἰδεολογία τοῦ Ἀμερικανισμοῦ κατευθύνῃ τὰ πλήθη πρὸς τὸ ἐμπόριο καὶ τὸ ἀκόρεστο κυνήγι τοῦ χρήματος. «Ἐξάλλου, σχεδὸν ὅλες οἱ προτιμήσεις καὶ τὰ ἦθη, πού ἡ ἰσότητα δημιουργεῖ φυσικά, ὀδηγοῦν τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἐμπορικὲς καὶ παραγωγικὲς ἀπασχολήσεις»²⁴. Ὅμως «Στίς δημοκρατίες, ὅσο πλούσιος κι ἂν εἶναι κανεὶς εἶναι σχεδὸν πάντα δυσαρεστημένος μὲ τὰ πλοῦτη του γιατί ἀνακαλύπτει πὼς εἶναι λιγότερο πλούσιος ἀπὸ τὸν ἴδιο... Σὲ μιά δημοκρατία τίποτα δὲν εἶ-

ναι ωραιότερο και λαμπρότερο απ' το εμπόριο. Προσελκύει την προσοχή του κοινού και εξάπτει την φαντασία του πλήθους. "Όλη ή παθιασμένη ενεργητικότητα στρέφεται προς αυτό"²⁵. Η δημοκρατική ιδεολογία του αμερικανισμού δεν αποσκοπεί στην δημιουργία μιās κοινωνίας όπου οι κοινωνικές συγκρούσεις εξισορροπούνται, αλλά τροφοδοτεί αξιακά τον πυρήνα της καπιταλιστικής εξέλιξης.

Ο Τοκβίλ στην αμερικανική δημοκρατία διακρίνει την έλλειψη ουσιαστικής πολυφωνίας και την κυριαρχία μονοτονίας, την όμοιομορφία, την απουσία προσωπικοτήτων, την ανάδειξη της ιεραρχίας του χρήματος ως της μόνης ιεραρχίας: «Στίς δημοκρατίες, αντίθετα, όλοι οι άνθρωποι είναι όμοιοι και πράττουν τά πάντα σχεδόν όμοια. Είναι αλήθεια πως υπόκεινται σε μεγάλες ή μικρές μεταπτώσεις, αλλά εφ' όσον τά ίδια γεγονότα, καλής ή κακής τύχης, συνεχώς ξανα συμβαίνουν, μόνο τό όνομα των ήθοποιών, ενώ τό έργο παραμένει τό ίδιο. Η όψη της αμερικανικής κοινωνίας μοιάζει οικεινή γιατί οι άνθρωποι και τά πράγματα συνεχώς αλλάζουν, αλλά είναι μονότονη γιατί όλες οι αλλαγές είναι όμοιες... Σχεδόν τίποτα εκτός από τό χρήμα δεν απομένει για να δημιουργήσει σαφώς διαγεγραμμένες διαφορές ανάμεσά τους και να ανυψώσει μερικούς από αυτούς πάνω από την κοινή στάθμη. Η σημασία της διακρίσεως που εκπληγάζει από τον πλούτο αυξάνει, όσο εξαφανίζονται ή μειώνονται όλες οι άλλες διακρίσεις. Στά άριστοκρατικά καθεστώτα, τό χρήμα καλύπτει μόνο όρισμένα σημεία στον μεγάλο κύκλο των ανθρώπινων επιθυμιών. Στά δημοκρατικά καθεστώτα μοιάζει να τά καλύπτει όλα... Η παρατήρηση στην όποια προβαίνω εδώ, σχετικά με την Άμερική, μπορεί πράγματι να αφορά σχεδόν όλους τους συγχρόνους μας. Η ποικιλία εξαφανίζεται από την ανθρώπινη φυλή: σ' όλο τον κόσμο συναντούμε τους ίδιους τρόπους ενέργειας, σκέψεως και αισθημάτων»²⁶.

Ο Τοκβίλ τονίζει ότι ή τάση για όμοιομορφία, εξασθενεί περισσότερο την θέση του άτομου: «Στίς παλαιότερες κοινωνίες τό καθετί ήταν διαφορετικό. Πουθενά δεν συναντούσε κανείς ένότητα και όμοιογένεια. Στην σύγχρονη κοινωνία τό καθετί κινδυνεύει να γίνει τόσο όμοιο ώστε ακόμα και τά ιδιότυπα χαρακτηριστικά του κάθε άτομου σύντομα θά χαθούν όλότελα, μέσα στην γενική όψη του κόσμου. Οι πρόγονοί μας είχαν πάντα την τάση να κάνουν κακή χρήση της ιδέας του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων,

ενώ έμεις αντίθετα έχουμε την φυσική τάση να υπερβάλλουμε την ιδέα ότι τό συμφέρον του ατόμου πρέπει πάντα να υποχωρεί στο συμφέρον των πολλών... Οι σύγχρονοι ήγέτες μοιάζουν να προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν τους ανθρώπους για να φτιάξουν μεγάλα πράγματα. Θα ευχόμουν να προσπαθούσαν λιγάκι περισσότερο να φτιάξουν μεγάλους ανθρώπους»²⁷.

Ο Τοκβίλ περιγράφει τις διαδικασίες που τό άτομο αποδυναμώνεται στον αμερικανισμό, αν και θεωρητικά εξυχνώνεται: «Άφόνον οι άνθρωποι γίνονται όλο και πιό όμοιοι, ό καθένας αισθάνεται πιό αδύνατος σε σχέση με όλους τους άλλους. Και εφ' όσον δεν διαπιστώνει τίποτα που να τον ανυψώνει σημαντικά πάνω από αυτούς ή να τον διακρίνει από αυτούς, τότε χάνει την εμπιστοσύνη στον έαυτό του ευθύς ως του επιτεθούν»²⁸. Στην αμερικανική δημοκρατία ό άνθρωπος έχει εγκαταλείψει τό αίσθημα του ανήκειν αλλά και την ικανότητα να είναι πρόσωπο και γι' αυτό καταλήγει να είναι μέρος του κοπαδιού, της αγέλης. Σε ένα από τους καλύτερους και έγκυρότερους γνώστες της σύγχρονης Άμερικής διαβάζουμε: «Είναι ανόητο να πιστεύουμε ότι οι Άμερικανοί είναι ατομικιστές. Κατά βάθος είμαστε ένα έθνος-αγέλη: κονφορμιστές σαν τά ποντίκια, θά εγκαταλείπαμε πολλά από τά δικαιώματά μας εάν κάποιος μάς διαβεβαίωσε ότι δεν θά έχουμε πρόβλημα με την έγκληματικότητα και ότι ή παρουσία μας θά είναι ασφαλής. Πάντοτε αποδεχόμασταν περιορισμούς στο πλαίσιο μιās μεγάλης επιχείρησης τους όποιους δεν θά αποδεχόμασταν ποτέ στη δημόσια σφαίρα. Άλλά αυτό που πολλοί δεν αντιλαμβάνονται είναι ότι ή ζωή στα πλαίσια κάποιου είδους μεγάλης επιχείρησης είναι αυτό που ολοένα και περισσότερο θά χαρακτηρίζει τό μέλλον»²⁹.

Ο αμερικανισμός ενώ θεωρητικά προτάσσει τό άτομο, και σε όρισμένες εκδοχές δεν αποδέχεται την ύπαρξη κοινωνίας, στην πραγματικότητα ευνοεί την ισοπέδωση και την απουσία προσωπικοτήτων. Ο άνθρωπος πρέπει να ασχολείται με τό εμπόριο, να είναι καταναλωτής με τις ίδιες μάλιστα προτιμήσεις. Όμως τό άτομο, όπως τό αντιλαμβάνονται οι νεοφιλελεύθεροι ειδικά, είναι μιá αφάιρηση από την πραγματικότητα. Κατά τον Κ. Μάρξ ή ανθρώπινη ουσία δεν είναι τό απομονωμένο άτομο αλλά «τό σύνολο των κοινωνικών σχέσεων»³⁰. Έτσι στίς καπιταλιστικές κοινωνίες τό πλαίσιο μέσα στο όποιο διαμορφώνεται τό άτομο καθορίζει ή παράδοση, στά ολοκληρωτικά κράτη ή επίσημη ιδεο-

λογία, ενώ στον αμερικανισμό όπου κάθε συλλογικότητα εθνική ή κοινωνική έχει διαταραχθεί τό άτομο είναι μία ανίσχυρη μονάδα που συμμετέχει σε μία μάζα, τίς κατευθύνσεις και τίς προτιμήσεις της οποίας προσδιορίζει ή εμπορευματική ιδεολογία που διαμορφώνεται από τά μέσα έντημέρωσης.

Τό άτομο ζώντας σε έναν χώρο όπου ούτε οί συγγενείς του, ούτε όσοι έχουν τήν ίδια καταγωγή ή ταυτόσημη επαγγελματική σχέση δέν πρόκειται ποτέ νά τόν συνδράμουν, αισθάνεται έργασιακά άβέβαιος και κοινωνικά μετέωρος, είναι ανίσχυρο περισσότερο από ότι σε όποιοδήποτε άλλο κοινωνικό σχηματισμό.

Στό σπουδαίο βιβλίο του Α. Ντυμόν «Δοκίμια για τόν Άτομικισμό» αναφέρεται ή άποψη του Γερμανού θεολόγου Ε. Τραϊλτς ότι σε σχέση μέ τόν θεό υπάρχει «άπόλυτος ατομικισμός και άπόλυτος οικουμενισμός» και ή σκέψη του Α. Κουρέ ότι ό χριστιανισμός όπως ό βουδισμός είναι δύο θρησκείες που υποτιμούν τόν κόσμο. Τελικά κατά τόν Τραϊλτς ή χριστιανική κοινότητα περιγράφεται ως «ή χειραφέτηση του ατόμου μέσω μιας προσωπικής υπέρβασης και ή ένωση έξωκόσμιων ατόμων σε μία κοινότητα που βαδίζει πάνω στην γή, αλλά έχει τήν καρδιά της στον ούράνιο, ιδού μία κάπως άνεκτή διατύπωση του χριστιανισμού»³¹.

Ό χριστιανισμός υπογραμμίζει τήν σημασία της σχέσης. Ό Χριστός υπάρχει εκεί που υπάρχει ό άλλος. Ό Ίακωβος ό αδελφόθεος στην Καθολική Έπιστολή του, είναι ιδιαίτερα εύγλωττος στην καταδίκη του πλούτου, θυμίζοντας τίς σύγχρονες κριτικές του καπιταλισμού: «Ά γε νύν οί πλούσιοι, κλαύσατε ολολύζοντες επί ταίς ταλαιπωρίας ύμών, ταίς έπερχομέναις. Ό πλούτος ύμών σέσηπε και τά ίμάτια σητόβρωτα γέγονεν, ό χρόνος ύμών και ό άργυρος κατίωται, και ό ιός αυτών εις μαρτύριον ύμϊν έσται και φάγεται τάς σάρκας ύμών, ως πύρ έθησαυρίσατε έν έσχάταις ήμέραις. Ίδού ό μισθός τών έργατών τών άμησάντων τάς χώρας ύμών ό άπεστερημένος άφ' ύμών κράζει, και αί βοαί τών θερισάντων εις τά ότα Κυρίου Σαβαώθ εισελήλυθασιν. Έτρυφήσατε επί της γής και έσπαταλήσατε, έθρέψα-

τε τάς καρδίας ύμών έν ήμέρα σφαγής κατεδικάσατε, έφρονεύσατε τόν δίκαιον· ούκ άντιπάσσετε ύμϊν»³².

Άντίθετα από ότι υποστηρίζει στά πρόσφατα κείμενά του ό Σ. Ράμφος ό αμερικανισμός είναι τό κατ' έξοχήν πρόβλημα: άποικιοποιεί τήν ψυχή μας, διαλύει τίς κοινωνίες, οδηγεί τά κράτη στην χρεωκοπία, λεηλατεί τόν πλανήτη, εϋθύνεται για τήν φτώχεια που επεκτείνεται ταχύτατα σε όλες τίς χώρες πλίν του στενού πυρήνα της Δυτικής Εϋρώπης. Είναι προφανές ότι σάν κοσμοαντίληψη βρίσκεται στον αντίποδα όχι μόνο της όρθοδοξίας αλλά και κάθε άλλης εκδοχής του χριστιανισμού.

Τό αντίδοτο στην σύγχρονη βαρβαρότητα θά πρέπει νά αναζητηθεί στην ένσωμάτωση του ατόμου σε ζωντανές κοινωνικές σχέσεις, σε μία όργανική και δυναμική άλληλεγγύη, στην χρήση της τεχνολογίας μέ τρόπο φιλικό προς τό οίκοςύστημα, στην αξιοποίηση τών θετικών στοιχείων κάθε παράδοσης του ανθρώπινου πολιτισμού.

Ό Σ. Ράμφος υποστηρίζει ότι όσοι αντιτίθενται στην παγκοσμιοποίηση θά πρέπει άναγκαστικά νά περιλαμβάνονται στίς έξής κατηγορίες: έθνοθρησκευτικοί ζηλωτές, κομμουνιστές, άναρχικοί, άκροδεξιοί έθνικιστές. Βεβαίως δέν μπορούμε κανενός τήν άποψη νά άπορρίπτουμε εκ προοιμίου, άκόμη κι άν δέν άποδεχόμαστε τήν κοσμοαντίληψή του. Διότι άν και αντιλαμβάνεται λανθασμένα γενικώς τήν πραγματικότητα, μπορεί νά σχηματίζει όρθές άπόψεις για έπιμέρους προβλήματα. Όμως ή αντίσταση στην παγκοσμιοποίηση και στον νεοφιλελευθερισμό είναι ένα διεθνές πλέον κίνημα που περιλαμβάνει εκτός τών άλλων μετριοπαθείς διανοούμενους σάν τόν διευθυντή της Monde Diplomatique Ίγνάσιο Ραμονέ, χριστιανικές όμολογίες της δύσης και όργανώσεις για τήν έφαρμογή του νόμου Tobin στίς διεθνείς συναλλαγές όπως ή γαλλική ATTACK.

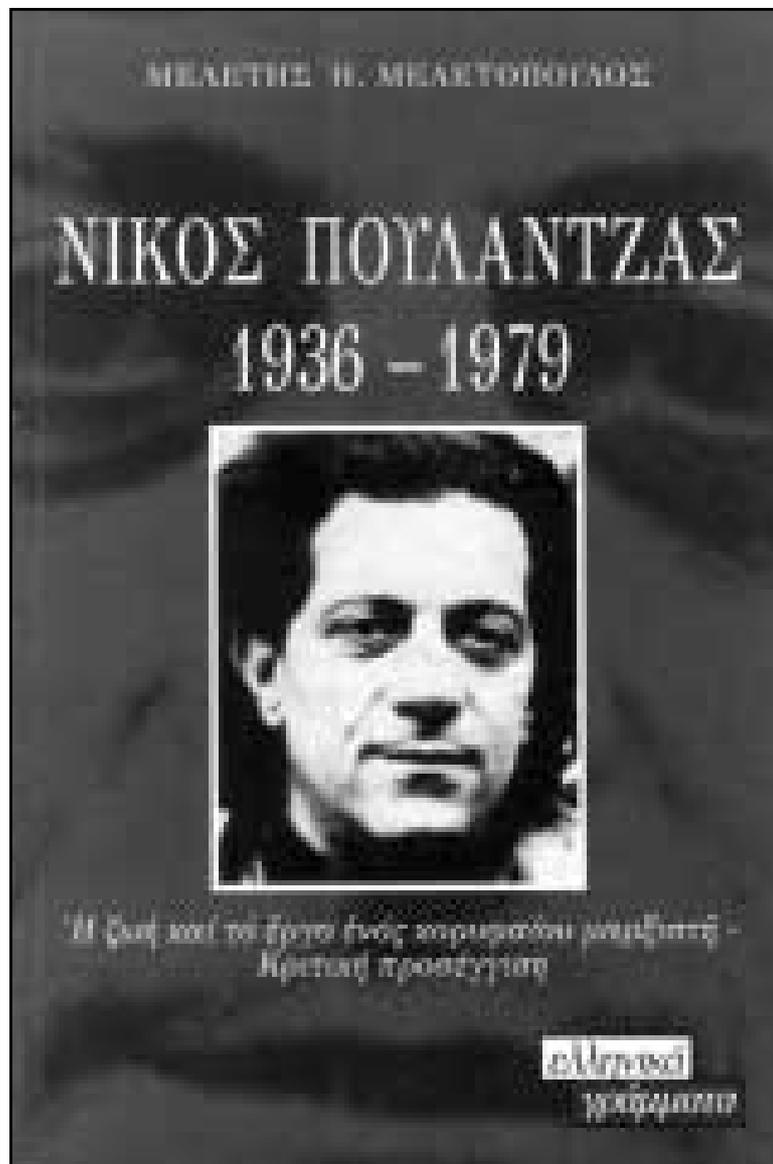
Παρακολουθούμε και διαβάζουμε τίς σκέψεις του Σ. Ράμφου κι όταν συμφωνούμε, κι όταν διαφωνούμε μαζί του. Διότι αποτελούν μία καλή ευκαιρία για νά προβληματιστούμε για ότι σήμερα συμβαίνει στην Ελλάδα και στον Κόσμο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σ. Ράμφος, «Ή Παλινοδία του Παπαδιαμάντη», Κέδρος 1976, σελ. 24.
2. Όπως προηγ., σελ. 65.
3. Όπως προηγ., σελ. 67.
4. Σ. Ράμφος, «Νόστος», Ροές 1987, σελ. 85.

5. Σ. Ράμφος, «Μελέτη θανάτου», Κέδρος 1980, σελ. 81.
6. Όπως προηγ., σελ. 84.
7. Όπως προηγ., σελ. 85.
8. Όπως προηγ., σελ. 106.

9. Όπως προηγ., σελ. 128.
 10. Σ. Ράμφος, «Μαρτυρία καί Γράμμα», Κέδρος 1984, σελ. 75.
 11. Όπως προηγ., σελ. 75.
 12. Όπως προηγ., σελ. 105.
 13. Σ. Ράμφος, «Ἡ πολιτεία τοῦ Νέου Θεολόγου», σελ. 32.
 14. Όπως προηγ., σελ. 146.
 15. Όπως προηγ., σελ. 119.
 16. Σ. Ράμφος, «Μαρτυρία καί Γράμμα», Κέδρος 1984, σελ. 177.
 17. Π. Κονδύλης, «Πλανητική πολιτική μετά τόν ψυχρό πόλεμο», σελ. 79.
 18. Όπως προηγ., σελ. 43.
 19. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 23.11.2001.
 20. Όπως προηγ., σελ.
 21. Α. Τοκβίλ, «Ἡ Δημοκρατία στήν Ἀμερική», Ἐκδ. Καραβίας 1987. Μετ. Β. Καλαντζή, σελ. 116.
 22. Όπως προηγ., σελ. 117.
 23. Όπως προηγ., σελ. 118.
 24. Όπως προηγ., σελ. 212.
 25. Όπως προηγ., σελ. 213, 214.
 26. Όπως προηγ., σελ. 252, 253.
 27. Όπως προηγ., σελ. 310.
 28. Όπως προηγ., σελ. 270.
 29. Ρ. Καπλάν, «Ἡ ἐπερχόμενη Ἀναρχία», Ἐκδ. Ροές 2001. Μετ. Α. Χουλιάρας, σελ. 127, 128.
 30. Κ. Μάρξ - Φ. Ἐνγκελς, «Γερμανική Ἰδεολογία», Ἐκδ. Gutenberg. Μετ. Κ. Φιλίνη, Α' τόμος, σελ. 47.
 31. Α. Ντυμόν, «Δοκίμια γιά τόν Ἀτομικισμό», Ἐκδ. Εὐρύαλος 1988. Μετ. Μ. Λυκούδη, σελ. 49.
 32. «ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ» ἐκδ. ΙΖΩΝ (μετ. Ι. Κολιτσάρα): Καθολική Ἐπιστολή Ἰάκωβου τοῦ ἀδελφόθεου, κεφ. Ε' 1-6, σελ. 324-325.



ΟΙ «ΦΟΙΤΗΤΙΚΕΣ ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ» ΤΟΥ κ. ΝΙΚΟΥ ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗ ΚΑΙ ΓΙΑΤΙ ΑΠΕΠΕΜΦΘΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Στήν «Αύγή» τῆς 7ης Φεβρουαρίου 2002 δημοσιεύθηκε ἕνα κείμενο τοῦ μέλους τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ Νίκου Μαραντζίδη μέ τίτλο «Στοιῖβες ἀπό κλεμμένα... στοιῖβες ἀπό ἀγορασμένα». Παραθέτουμε τίς πρῶτες πέντε παραγράφους, μέ τήν στίξη πού εἶχε:

Στό ταμείο δεν παίρνω ποτέ την πλαστική σακούλα που μου δίνει ο υπάλληλος, παίρνω τα βιβλία και τα βάζω στην τσάντα μου, ὅσα κι αν εἶναι, ὅσο βάρος κι αν ἔχουν. Αυτό δεν γίνεται επειδὴ τρέφω κάποιες ιδιαίτερες οικολογικές ευαισθησίες, ὄχι, ἀλλά επειδὴ εἶμαι ἀκόμη δέσμιος μιας παλιάς κακῆς συνήθειας. Εἶμαι ἄνθρωπος των συνηθειῶν, αὐτό να λέγεται...

Ὅσοι τυχαίνει να ξέρουν το ἕο διαμέρισμα του Παρισίου και τη μπουλβάρ Σαιν Μισέλ ξέρουν πως εκεί, προς το ποτάμι, υπάρχουν δύο πολυώροφα βιβλιοπωλεῖα Gilbert το ἕνα σχεδόν ἀπέναντι ἀπὸ το ἄλλο. Λίγο παραπάνω υπάρχει το βιβλιοπωλεῖο των εκδόσεων PUF, ἐνῶ δεκάδες μικρότερα βιβλιοπωλεῖα βρίσκονται στους μικροὺς δρόμους κοντά στην Σορβόνη. Ε, λοιπόν, ἐκεῖ ἦταν το πεδίο δράσης μου, σε μια εποχή ὅπου τα χρήματα δεν ἔφταναν για παραπάνω και η φοιτητικὴ ιδιότητα δεν συγκροτούσε ἕνα τόσο ισχυρὸ ὑπερεγῶ ὥστε να σε πιάνει ἀπελπισία στην κρίσιμη ἐρώτηση: τι θα κάνεις αν σε πιᾶσουν;

Ἡ Μαρία, η φίλη μου, ἦταν πραγματικὴ σπεσιαλίστας στη δουλειά αὐτή, ἐγὼ πάλι ἐπαίρνα λιγότερα ρίσκα, ἴσως ἀπὸ φόβο, ἴσως και ἐξαιτίας τῆς ἀριστερῆς κομματικῆς διαπαιδαγώγησης, που δεν μ' ἄφηγε να το χαρῶ ὅσο ἤθελα — τόσα χρόνια με καθοδηγητὴ τον Λαοκράτη δεν ξεπερνιούνται ὅπως-ὅπως. Εντέλει ὁμως πρέπει να πω πως ἀπόλαυσα πολλές στοιῖβες κλεμμένων βιβλίων πάνω στο τραπέζι του φοιτητικῆς μου δωματίου στην οδὸ Σαιν Ζακ. Ἐνα μεγάλο τμήμα τῆς βιβλιοθήκης μου σήμερα, μου προκαλεῖ ἀναμνήσεις που εἶναι δύσκολο να μοιραστώ με τον ἀδελφὴ, ἀπὸ τέτοιες περιπέτειες, ἀναγνώστη.

Τώρα πια μόνο αὐτὴ η συνήθεια που ἔλεγα πριν, να βάζω τα βιβλία στην δερμάτινὴ μου τσάντα, μου ἔχει μείνει, ὅπως ἐπίσης κι ἕνα ἀδιόρατο ἀγγχος κάθε φορά που περνᾶω ἀπὸ τα μηχανήματα που ἔχουν ἐκεῖ μπροστά στις πόρτες για να συλλαμβάνουν τους κλέφτες. Ὅποιος ἔχει ζήσει την ἐμπειρία τοῦ να χτυπάει για αὐτόν το μηχανήμα καταλαβαίνει τι λέω...

Ὡς εκ τούτου οι στοιῖβες στο τραπέζι μου σήμερα εἶναι πια περιορισμένες. Αὐτό δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ὅτι πρέπει πια να πληρώνω τα βιβλία που διαβάζω, ἀλλά και σε κάτι ἀκόμη πιο πρακτικὸ. Λόγω ἐλλείψης χρόνου, δεν προλαβαίνω να διαβάζω ὅ,τι μου γυαλίζει στο μάτι. Αὐτὴ η τάση προεπιλογῆς δεν γλιτώνει βέβαια το γραφεῖο μου ἀπὸ στοιῖβες ἀγορασμένων, πια, βιβλίων που κάθονται με τους μήνες περιμένοντας να διαβάσω ἔστω μερικὰ κεφάλαιά τους. Ἐχω μάλιστα την τάση να παίζω με τίς στοιῖβες, να βάζω τα ευκολοδιάβαστα πάνω, τα βιβλία που θα περιμένουν πολὺ κάτω-κάτω — για να μην τα βλέπω, ἀπὸ τίς τύψεις μου μάλλον — ἐνῶ κάνω νέα στοιῖβα για τα βιβλία που διαβάζω ἀλλά δεν ἔχω τελειώσει. Αὐτά τα βιβλία μ' ἀρέσει να τα κουβαλᾶω μαζί μου, στην μαύρη δερμάτινὴ μου τσάντα, να τα σέρνω στα ταξί, στα καφέ, στα αεροπλάνα, στα ξενοδοχεῖα και στα σπίτια των φίλων που με φιλοξενούν, δίνοντας ἔτσι ἕναν ἀέναο κα ἀπελπισμένο ἀγῶνα να κατεβάσω το ὕψος τῆς στοιῖβας. [...]

Ἡ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ἀγνοοῦσε τίς «συνήθειες» αὐτές τοῦ κυρίου Νίκου Μαραντζίδη. Ἐκπλήσσειται βεβαίως, διότι ὁ κύριος Νίκος Μαραντζίδης προέρχεται ἀπὸ πλούσια οἰκογένεια τῆς Θεσσαλονίκης, παρά τίς «προλεταριακές» του ἰδέες. Γιὰ τίς δραστηριότητες αὐτές τοῦ κυρίου Νίκου Μαραντζίδη ἄς ἐπιληφθοῦν οἱ ἀρμόδιες ἀρχές καί τό πανεπιστήμιο στό ὁποῖο διδάσκει. Τό μόνο πού μπορεῖ νά κάνει ἡ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ εἶναι νά τόν ἀποπέμψει ἄμεσα ἀπὸ τήν συντακτικὴ τῆς ὁμάδα.

Ἡ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

τι ζητάει η "ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ"

Απορροιασμένη είναι η έννοια της διάθεσης ή του αίσθησης για να διαδραματίσει τον ρόλο της της κοινωνιολογίας με απώτερο "βασανιστήριο" τον "άλλο άνθρωπο". Μπορεί με το πλάτος αυτού του κομμάτι να εντοπισθεί η "Ευρωπαϊκή" ή "αμερική" αντίληψη ή θέση του "άλλου" ή "αλλοθιού", ή είναι "για" το "άλλο".

Εξάραται η σύγκριση των ομοειδών κοινωνιολογικών ΜΑΘΗΘΩΝ που είναι ο "αλλοθιολόγος" (από την "αλλοθιολογία") και η "κοινωνιολογία" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").

Απορροιασμένη είναι η έννοια της διάθεσης του κοινωνιολόγου με το "άλλο" ή "αλλοθιολόγος" και η "κοινωνιολογία" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").

Απορροιασμένη είναι η έννοια της διάθεσης του κοινωνιολόγου με το "άλλο" ή "αλλοθιολόγος" και η "κοινωνιολογία" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").

τη διάθεση, ο "άλλοθιολόγος" ή "κοινωνιολόγος" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").

Απορροιασμένη είναι η έννοια της διάθεσης του κοινωνιολόγου με το "άλλο" ή "αλλοθιολόγος" και η "κοινωνιολογία" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").

Απορροιασμένη είναι η έννοια της διάθεσης του κοινωνιολόγου με το "άλλο" ή "αλλοθιολόγος" και η "κοινωνιολογία" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").

Απορροιασμένη είναι η έννοια της διάθεσης του κοινωνιολόγου με το "άλλο" ή "αλλοθιολόγος" και η "κοινωνιολογία" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").

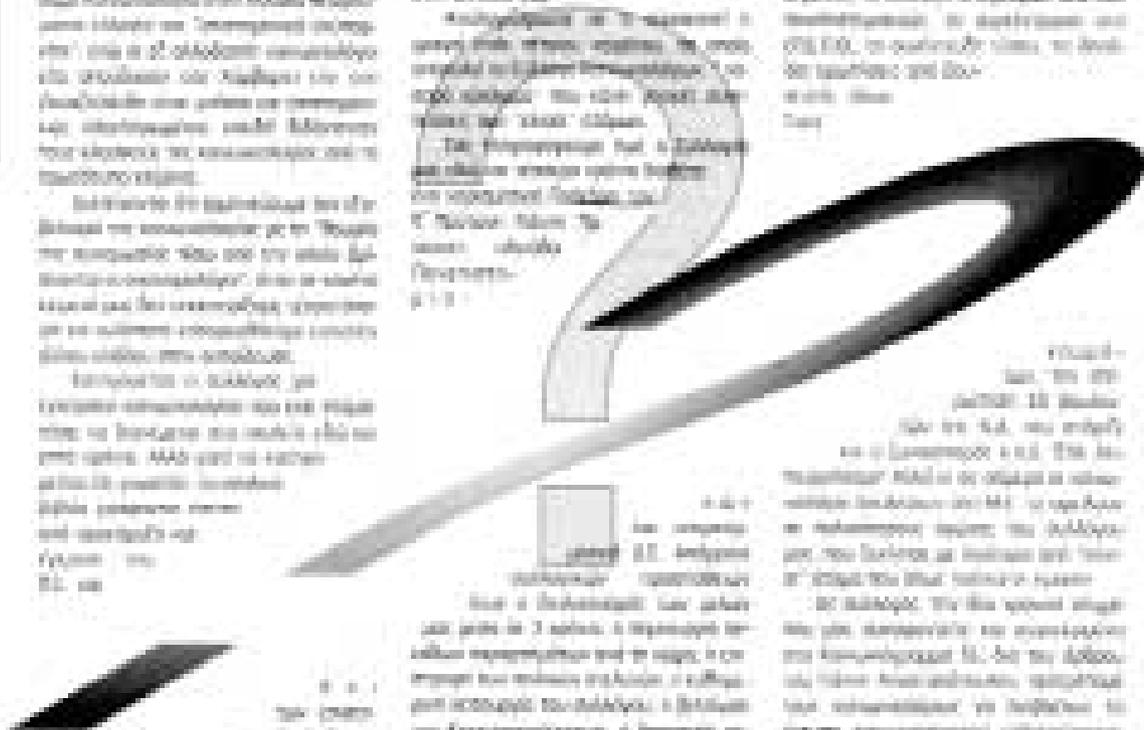
Απορροιασμένη είναι η έννοια της διάθεσης του κοινωνιολόγου με το "άλλο" ή "αλλοθιολόγος" και η "κοινωνιολογία" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").

Απορροιασμένη είναι η έννοια της διάθεσης του κοινωνιολόγου με το "άλλο" ή "αλλοθιολόγος" και η "κοινωνιολογία" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").

Απορροιασμένη είναι η έννοια της διάθεσης του κοινωνιολόγου με το "άλλο" ή "αλλοθιολόγος" και η "κοινωνιολογία" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").

Απορροιασμένη είναι η έννοια της διάθεσης του κοινωνιολόγου με το "άλλο" ή "αλλοθιολόγος" και η "κοινωνιολογία" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").

τη διάθεση, ο "άλλοθιολόγος" ή "κοινωνιολόγος" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").



Απορροιασμένη είναι η έννοια της διάθεσης του κοινωνιολόγου με το "άλλο" ή "αλλοθιολόγος" και η "κοινωνιολογία" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").

Απορροιασμένη είναι η έννοια της διάθεσης του κοινωνιολόγου με το "άλλο" ή "αλλοθιολόγος" και η "κοινωνιολογία" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").

Απορροιασμένη είναι η έννοια της διάθεσης του κοινωνιολόγου με το "άλλο" ή "αλλοθιολόγος" και η "κοινωνιολογία" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").

Απορροιασμένη είναι η έννοια της διάθεσης του κοινωνιολόγου με το "άλλο" ή "αλλοθιολόγος" και η "κοινωνιολογία" που είναι ο "κοινωνιολόγος" (από την "κοινωνιολογία").

Κωνσταντίνος
Παπαδόπουλος

ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΩΝ»

Ἄν καί ἡ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ κινεῖται αὐστηρά στόν ἐπιστημονικό χώρο καί ὄχι στόν συνδικαλιστικό-παραπολιτικό, γιά τήν τέρψη τῶν ἀναγνωστῶν μας παραθέτουμε τό διπλανό ἀπολαυστικό κείμενο. Πέραν τοῦ ψυχαγωγικοῦ χαρακτῆρα τοῦ δημοσιεύματος, παρατηροῦμε τά ἑξῆς:

1. Ὅλο τό κείμενο ἀποτελεῖ «ἀπάντηση» σέ μία φανταστική ἐπίθεση τῆς ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ἐναντίον τοῦ «Συλλόγου Ἑλλήνων Κοινωνιολόγων», στό κύριο ἄρθρο μας τοῦ τεύχους 32, σχετικό μέ τήν Κοινωνιολογία στή Μέση Ἐκπαίδευση. Σ' αὐτό τό ἄρθρο μας ΔΕΝ ΑΝΑΦΕΡΕΤΑΙ ΟΥΤΕ ΜΙΑ ΦΟΡΑ ὁ «Σύλλογος Ἑλλήνων Κοινωνιολόγων». Ἀναφερθήκαμε ἐπί λέξει στήν «κοινωνιολογική κοινότητα», δηλαδή στό σύνολο τῶν θεσμῶν: πανεπιστημιακές σχολές, περιοδικά, ἐρευνητικά κέντρα, ανεξάρτητες προσωπικότητες κτλ. Πῶς πίστεψε ὁ «Σύλλογος Ἑλλήνων Κοινωνιολόγων» ὅτι μόνος του συνιστᾷ τήν «κοινωνιολογική κοινότητα» στήν Ἑλλάδα; Μήπως ἡ ἀναφορά μας σέ «γενικές συνελεύσεις εἴκοσι ἀτόμων» δημιούργησε ἀναπόφευκτους συνειρμούς;

2. Στό κείμενο, πού συντάξαν δύο μέλη τοῦ «Συλλόγου Ἑλλήνων Κοινωνιολόγων», ἀποκαλεῖται ἀπό τούς ἴδιους ὁ πρόεδρός τους «χαρισματικός» (SIC)! Οὐδέν σχόλιον...

3. Οἱ προσπάθειες τῶν μελῶν τοῦ συλλόγου «ἀγγίζουν τά ὅρια τῆς τελειότητας» (SIC)! σύμφωνα μέ τούς ἀρθρογράφους, δηλαδή τούς ἑαυτούς τους. Καί πάλι οὐδέν σχόλιον...

4. Σύμφωνα μέ τό κείμενο «ἀλγεινή ἐντύπωση ἄφησε σ' αὐτούς πού διάβασαν τό εἰσαγωγικό κείμενο τῆς διεύθυνσης τοῦ περιοδικοῦ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ...». Πῶς τό γνωρίζουν οἱ συντάκτες τοῦ κειμένου; Ρώτησαν ἕναν-ἕναν τούς ἀναγνώστες καί τούς συνδρομητές τῆς ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ; Προφανῶς πιστεύουν ὅτι μόνον οἱ ἴδιοι διάβασαν τό κείμενο πού καταγγέλλουν...

5. Τέλος, τά περὶ «ἰδιωτείας» θά μπορούσαν νά μᾶς ἐνοχλήσουν, ἐάν λαμβάναμε σοβαρά αὐτό τό κείμενο...

Καί ἡ μὲν ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ δέν ζητάει τίποτε ἀπό τόν «Σύλλογο Ἑλλήνων Κοινωνιολόγων». Μήπως ὅμως κάτι ζητάει ὁ «Σύλλογος Ἑλλήνων Κοινωνιολόγων» ἀπό τήν ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ; Πράγματι ζητάει. Ἴδου λοιπόν μία ἐπιστολή, τήν ὁποία μᾶς ἀπέστειλε στίς 8 Ἰανουαρίου 1999 (Κάτω δεξιά).

Ἡ ἀπάντηση τῆς ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ἦταν φυσικά ἀρνητική, ἀφοῦ δέν δημοσιεύει «ἀπόψεις νέων κοινωνιολόγων γιά ἐπικαιρά θέματα», ἀλλά ἄρθρα πού πληροῦν τίς ἐπιστημονικές προϋποθέσεις καί ἐγκρίνονται ἀνωνύμως ἀπό τήν ἀρμόδια ἐπιτροπή τοῦ ἐντύπου. Ἡ «προώθηση τῆς ἔρευνας» δέν ἐπιτυγχάνεται μέ στήλες σέ ἐπιστημονικά περιοδικά, ἀλλά μέ ἔρευνα καί σκληρή ἐργασία. Ἡ «ἐπικοινωνία μεταξύ τῶν τμημάτων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν τῶν Α.Ε.Ι. τῆς χώρας μας» ἐπίσης δέν διεκπεραιώνεται, σέ καμία χώρα τοῦ κόσμου, μέσω περιοδικῶν, ἀλλά μέσῳ ἀλληλογραφίας ἢ προφορικής ἐπικοινωνίας...

Ἄς σημειωθεῖ, τέλος, ὅσον ἀφορᾷ τῇ στερούμενῃ εἰδικῷ θάρους αὐτῇ ἐπίθεσιν, ὅτι τήν ἐπιστολή-αἴτημα τοῦ «Συλλόγου Ἑλλήνων Κοινωνιολόγων» πρὸς τή ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ὑπέγραψε τότε τό ἴδιο πρόσωπο πού ὑπογράφη καί τό κείμενο τοῦ «Συλλόγου Ἑλλήνων Κοινωνιολόγων».

Μία μόνον ἐπισήμανση, ἀπευθυνόμενη ὄχι φυσικά πρὸς τόν «Σύλλογο Ἑλλήνων Κοινωνιολόγων», ἀλλά πρὸς ὅσους ἐνδιαφέρονται γιά τήν ΕΠΙΣΤΗΜΗ τῆς Κοινωνιολογίας: ἡ ἐπιστήμη δέν προάγεται μέσῳ τῆς δημοσιόπαλληλικῆς μονιμότητας καί τῆς ἐπαγγελματικῆς κατοχύρωσης αὐτῶν πού ἰσχυρίζονται ὅτι τή σπούδασαν καί τήν ὑπηρετοῦν. Οὔτε καί μέσῳ δημοσίων σχέσεων, προσωπικῶν στρατηγικῶν, γνωριμιῶν καί «ἐπαφῶν», συγχῶν ἐπισκέψεων σέ κομματικά καί πολιτικά γραφεῖα καί καφενεϊκῶν συζητήσεων.

Γιά τόν λόγο αὐτό ἡ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ θά χαιρετίζει καί θά ὑποστηρίξει θερμά μία πρωτοβουλία γιά τή σύσταση μίας πραγματικά ἐπιστημονικῆς ἐταιρείας σύμφωνα μέ τά διεθνή πρότυπα, μέ ἀποκλειστικό σκοπό τήν προαγωγή τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης καί ἔρευνας στήν Ἑλλάδα.

Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΩΝ Υ. Π. 4128, ΑΘΗΝΑ 10218 HELLIC SOCIOLOGICAL ASSOCIATION P. O. BOX, ATHENS 10218, GREECE	Σ. Ε. Κ. ΒΕΡΒΕΛΕΝΟΥ Αρ. Πρωτ. 2314/99
Προς: Νέα Κοινωνιολογία	Αθήνα 8 Ιανουαρίου 1999
Αγαπητοί φίλοι, κροαιμένου ο Σύλλογος Ελλήνων Κοινωνιολόγων να έχει τη δυνατότητα ἀπενός να διεκδικήσει τις απόψεις των νέων κοινωνιολόγων για επίκαιρα θέματα, ἀπενός να προωθή την κοινωνιολογία και την επικοινωνία μεταξύ των τμημάτων κοινωνικών επιστημών των Α.Ε.Ι. της χώρας μας, παρακαλούμε να εξετάσετε το ἐπιθυμῶμε να μας παρακαλέσετε μια σελίδα ἢ μία στήλη στο περιοδικό με τόννο τίτλο: ΕΠΙ-ΚΟΙΝΩΝΙΟ-ΛΟΓΙΚΑ	Ευχαριστούμε ἐκ των προτέρων ὁ γραμματέας
ὁ πρόεδρος Γιάννης Απ. Παπουθής	ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗΣ ΣΤΕΛΙΟΣ
 ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΠ. ΠΑΠΟΥΘΗΣ	 

Ἡ Ἑλλάδα καί οἱ σύμμαχοί της

Ενα κράτος, μικρό ἢ μεγάλο, ἰσχυρό ἢ ἀνίσχυρο, ἔχει ἀνάγκη ἀπό συμμάχους. Εἶναι δύσκολο νά τοποθετηθεῖ ἀρνητικά κάποιος σέ μία τέτοια πρόταση καί μᾶλλον θά πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς κάτι αὐτονόητο.

Ποιοί μπορεῖ νά εἶναι οἱ σύμμαχοι, οἱ φίλοι του; Ὅσοι εὐνοοῦν καί ἐξυπηρετοῦν τά συμφέροντά του. Ὁ σύμμαχος δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά μοιράζεται τό ἴδιο σύστημα ἀξιών, νά ἔχει τήν ἴδια θρησκεία ἢ τήν ἴδια ιδεολογία. Πολλά εἶναι τά σχετικά παραδείγματα ἀπό τό πρόσφατο παρελθόν καί τή σύγχρονη πραγματικότητα. Ἡ καπιταλιστική συμμαχία ΗΠΑ καί Ἀγγλίας συμμαχησε στόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέ τήν ΕΣΣΔ, οἱ ΗΠΑ πρόσφατα καλλιέργησαν προνομιακές σχέσεις μέ τήν κομμουνιστική Κίνα, ἐνίσχυσαν τούς ἰσλαμικούς πληθυσμούς τῶν Βαλκανίων (Βόσνιους, Ἀλβανούς) ὡς ἀντιστάθμισμα στή ρώσση ἐπιρροή καί ἀνέδειξαν τήν Τουρκία, ἔνα τυπικά μὴ χριστιανικό κράτος μέ μουσουλμάνους κατοίκους, ὡς ἕναν ἀπό τούς σημαντικώτερους συμμάχους της. Ἀπό μία συμμαχία, ὅπως καί ἀπό κάθε ἐντιμη συναλλαγῆ, θά πρέπει νά ἀντλοῦν ὄφελος — ἔστω ἄνισο — καί τά δύο μέρη. Διαφορετικά δέν πρόκειται γιά συμμαχία ἀλλά γιά κάτι ἄλλο, πιθανῶς ὑποτέλεια τοῦ ἑνός μέρους στό ἄλλο. Ὅμως ἂν τό ἕνα μέρος περιμένει τά πάντα ἀπό τόν σύμμαχό του καί μάλιστα τήν ἐθνική του ὑπαρξή καί ἀκεραιότητα, τότε εἶναι φυσικό νά καθίσταται ἀνυπόληπτο καί νά ἐκχωρεῖ στόν φίλο ὄχι μόνο τήν ἀνεξαρτησία του ἀλλά καί τήν τιμή καί τή σοβαρότητά του.

Ἡ πρόταση ὅτι «Ἡ Ἑλλάδα εἶναι στήν πρώτη γραμμῆ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ»¹ ὑπονοεῖ ὅτι ὑπάρχει ἕνας ἐνιαῖος δυτικός πολιτισμός, στόν ὁποῖο ἡ Ἑλλάδα συμμετέχει καί γιά τόν ὁποῖο ἀξίζει νά ὑπόκειται σέ θυσίες. Ἄν καί αὐτές οἱ παραδοχές εἶναι ἀμφισβητήσιμες — ὁρισμένοι μάλιστα ἐπιφανεῖς δυτικοί ὅπως ὁ Χάντιγκτον ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ Ἑλλάδα δέν ἀνήκει στή Δύση — τό κύριο πρόβλημα εἶναι ὅτι παραβλέπει τό γεγονός ὅτι οἱ πόλεμοι δέν γίνονται γιά πολιτισμικές διαφορές ἀλλά γιά λόγους διαφορᾶς ἰσχύος ἢ σύγκρουσης συμφερόντων — φυσικά ὄχι μόνο οικονομικῶν. Θά μπορούσε συνεπῶς νά διατυπωθεῖ ἡ ἀρχική πρόταση ὡς ἐξῆς: «Ἡ Ἑλλάδα εἶναι στήν πρώτη γραμμῆ τῶν δυτικῶν συμφερόντων». Γεγονός ὅμως πού δέν συμβαίνει, διότι τά δυτικά συμφέροντα στήν περιοχῆ τά υπερασπίζονται ἡ κεμαλική τάξη στήν Τουρκία, πού συγχρατεῖ τόν ἰσλαμικό κίνδυνο καί ἀναστέλλει

τήν πιθανότητα τοῦ ἐμφύλιου πολέμου, καί ὁρισμένα κράτη προτεκτοράτα πού δημιουργήθηκαν πρόσφατα στά Βαλκάνια. Στή Μέση Ἀνατολή τά δυτικά συμφέροντα τά υπερασπίζονται τό Ἰσραήλ καί ἡ Σαουδική Ἀραβία. Ἡ Ἑλλάδα ἔχει γιά τή Δύση ἀσήμαντη γεωπολιτική καί στρατηγική σημασία πλέον, καί γι' αὐτό ἐλάχιστα ὄφελι μπορεῖ νά προσδοκᾷ. Τό ἑλληνικό κράτος θά πρέπει νά υπερασπίζεται τά συμφέροντα τοῦ ἑλληνισμοῦ κατ' ἀρχήν καί κατὰ δεύτερο νά προβάλλει τίς γόνιμες πλευρές τοῦ ἑλληνικοῦ καί κάθε ἄλλου πολιτισμοῦ.

Τό ἑλληνικό κράτος, παρά τίς κατὰ καιρούς ἀμφισβητήσεις, θεώρησε τήν Ἀγγλία παλαιότερα καί κατόπιν τίς ΗΠΑ ὡς τόν κατ' ἐξοχήν φίλο. Ἀπό τήν ἐποχῆ (1824) τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου πρὸς τόν Ἀγγλο πρωθυπουργό, μέ τήν ὁποία τεκμηρίωνε τό ὄφελος τῆς Ἀγγλίας ἀπό τήν ὑπαρξή τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους ὡς χώρου ἀνάσχεση τῆς ρώσσης ἐπιρροῆς, ἡ ἐπιλογή τῆς Δύσης εἶναι μιά σταθερή ἐπιλογή γιά τήν ἑλληνική ἐξωτερική πολιτική. Πολιτικοί ὅπως ὁ Σοφιανόπουλος ἀντέτειναν ὅτι ἡ Ἑλλάδα γεωπολιτικά θά ἔπρεπε νά συνεργαστεῖ μέ τίς ἡπειρωτικές δυνάμεις, ὅπως εἶναι ἡ Γερμανία καί ἡ Ρωσσία. Βεβαίως ἡ συμφωνία τῆς Γιάλτας καθόρισε τό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο μπορούσε νά κινηθεῖ τό ἑλλαδικό κράτος. Ἡ σχέση μας μέ τήν Ἀγγλία κατ' ἀρχήν καί μέ τίς ΗΠΑ κατόπιν δέν ἦταν μιά κλασική ἐπιλογή ἑνός κράτους πού διαλέγει τόν φίλο, ἀλλά μιά σχέση ἀναγκαστική. Ἡ Ἑλλάδα ἐπί δεκαετίες σέ ἀντίθεση μέ τά συμφέροντά της θεωροῦσε ὡς ἐχθρό της τόν «ἀπό Βορρᾶ κίνδυνο» καί ὄχι τήν ἀπειλή ἀπό τό τουρκικό κράτος. Τό μεταπολεμικό κράτος πού ἐνίσχυσαν οἱ «σύμμαχοι» ἐδίχασε διαχρονικά τόν ἑλληνισμό. Παρά τίς κραυγαλέες παρεμβάσεις στήν ἑλληνική πολιτική ζωῆ, ὁ ἀμερικανισμός ἀνέχθηκε τόν διωγμό τῶν Ἑλλήνων τῆς Κοινωστάντινούπολης, ὑποστήριξε ἐνεργά τήν τουρκική εἰσβολή στήν Κύπρο, ἐνῶ εὐλογεῖ μέ πολλούς τρόπους τήν τουρκική ἐπιθετικότητα. Περιέργως τό σημαντικότερο γεωπολιτικό ὄφελος μεταπολεμικά γιά τό ἑλληνικό κράτος, ἡ ἐκχώρηση τῶν Δωδεκανήσων, προήλθε μετά τήν ἐπιμονή τῆς σοβιετικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

Ἡ Ἑλλάδα περιμένει τά πάντα ἀπό τούς «σύμμαχους», ἀλλά εἰσπράττει τά ἐλάχιστα κυρίως ὑπό μορφή δανείων πού διαιωρίζουν ἀπλά τήν δυσσομία στήν πολιτική καί οικονομική ζωῆ.

Είναι προφανές ότι η έλλειψη σταθερών και φερέγγυων συμμάχων αδυνατίζουν τη θέση της Ελλάδας και την κάνουν περισσότερο εφεκτική στις πιέσεις οποιουδήποτε τρίτου. Χωρίς να υποτιμά την ενίσχυση της οικονομικής της θέσης και της άμυντικής της ικανότητας είναι προς τό συμφέρον της να καλλιεργεί πολύ καλές σχέσεις με όλες τις βαλκανικές χώρες, διότι πέραν τού ότι αποτελούν τη φυσική και οικονομική της ενδοχώρα, εξασφαλίζουν την ήρεμία στά θόρακα σύνορά της. Επίσης θά πρέπει να αναπτύσσει αμοιβαίες σχέσεις με τη Ρωσία, διότι αποτελεί έναν από τούς μεγαλύτερους κατόχους ενέργειας και πρώτων υλών και αναμένεται ότι σύντομα θά επανακάμψει στη διεθνή σκηνή ως μία υπολογίσιμη δύναμη. Για τούς ίδιους λόγους η Ελλάδα θά πρέπει να εξακολουθήσει να καλλιεργεί φιλικές σχέσεις με όλα τά αραβικά κράτη και όχι μόνο με τό Ισραήλ. Η Κίνα αν και βρίσκεται μακριά είναι μία ταχύτατα αναπτυσσόμενη δύναμη πού κι αυτή φυσικά δέν μπορεί να αγνοηθεί. Πέραν τούτων η Ελλάδα συμμετέχει στό ΝΑΤΟ και στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Παρά τις ψευδαισθήσεις πού τρέφουμε, ή συγκρότηση τού εύρωστρατού αφήνει εκτός χώρου ευθύνης του, ότι ενδιαφέρει την Ελλάδα και την Κύπρο. Συνεπώς θά πρέπει να θετούμε πρό των ευθυνών μας: ή εθνική μας ακεραιότητα δέν μπορεί να εκχωρείται σε οποιονδήποτε τρίτο, είναι χρέος πρωταρχικά των Ελλήνων. Τά συμφέροντα τού ΝΑΤΟ, της Ευρωπαϊκής Ένωσης δέν ταυτίζονται σε κάθε περίπτωση με τά συμφέροντα τού ελληνικού κράτους. Είναι λογικό τότε να υποστηρίζονται τά συμφέροντα τού Ελληνισμού και όχι τά σχέδια τού ΝΑΤΟ ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ο Μ. Μελετόπουλος μās ρωτά αν θά προτιμούσαμε «να μήν υπάρξει καμμία υπερδύναμη», αν θά προτιμούσαμε «ένα είδος παγκόσμιας αναρχίας». Όμως τά όρια ανάμεσα στόν δεσποτισμό και την αναρχία είναι δυσδιάκριτα. Η κατάρρευση της ΕΣΣΔ και ή ανάδειξη των ΗΠΑ ως της πλανητικής υπερδύναμης οδήγησε στόν δεσποτισμό και στην περιθωριοποίηση τού διεθνούς δικαίου. Μόνο ή αποκατάσταση της ισορροπίας δυνάμεων θά επαναφέρει τη διεθνή ειρήνη και τόν σεβασμό τού δικαίου. Συνεπώς ό,τι αδυνατίζει την πολιτική ισχύ των ΗΠΑ, εύνοει τη διεθνή έννομη τάξη.

Υπάρχουν ορισμένα γεγονότα πού δείχνουν ότι πιθανότατα ή μονοκρατορία των ΗΠΑ δέν θά έχει διάρκεια. Σήμερα παρουσιάζουν ένα τεράστιο έμπορικό έλλειμα πού τις αναγκάζει να δανείζονται διαρκώς περισσότερο. Συγχρόνως αμφίβολη είναι ή πολιτική οξυδέρκειά τους. Όπως είδαμε στην περίπτωση των Ταλιμπάν οι ΗΠΑ όπλισαν τά χέρια των έχθρών τους, ενώ οι μυστικές υπηρεσίες και οι υπηρεσίες ασφαλείας των, δέν επέτυχαν να προλάβουν τά τρομοκρατικά κτυπήματα στό Πεντάγωνο και στούς διδύμους πύργους.

Ο αντιαμερικανισμός πού εύλογα σήμερα έχει επεκταθεί από την άριστερα σε πιό συντηρητικά στρώματα δέν είναι ίδιον μόνον της ελληνικής κοινωνίας. Υπάρχει

λιγότερο ή περισσότερο, σε κύκλους διανοουμένων (Τσόμσκυ, Χάντκε) ή σε εύρύτερες κοινωνικές ομάδες μέσα στις ΗΠΑ (γεγονότα Σιάτλ), στην Ευρώπη (Γένοβα, κινήματα αντι-παγκοσμιοποίησης), στην Τουρκία (ισλαμικές, άριστερές και κουρδικές οργανώσεις), στο Μεξικό (κίνημα Ζαπατίστας), στην Αργεντινή (γεγονότα μετά τη χρεωκοπία πού οδήγησε τη χώρα ή οικονομική πολιτική πού υπαγόρευσε τό ΔΝΤ). Διότι οι ΗΠΑ εκπροσωπούν ένα ανορθολογικό οικονομικό σύστημα, πού οδήγει τά κράτη στη χρεωκοπία, στην Ισοπέδωση κάθε έντοπιότητας και στην καταστροφή τού οικοσυστήματος. Οι ΗΠΑ, ενώ χρησιμοποιούν την ιδεολογία των ανθρώπινων δικαιωμάτων ως πολιτικό όπλο κατά των αντιπάλων τους, δέν δείχνουν τό παραμικρό ενδιαφέρον όταν αυτά παραβιάζονται στην Τουρκία ή στα κατεχόμενα παλαιστινιακά έδαφη.

Τό επιπλέον θά μπορούσε να κάνει ο νεοελληνισμός ώστε να καλύψει τά κενά πού υπάρχουν στις συμμαχίες του. Να εργαστεί σοβαρά, να νοικοκυρευτεί, να σταματήσει τη σπατάλη πολύτιμων πόρων όπως αυτή συμβαίνει με την ευκαιρία των Ολυμπιακών αγώνων. Να δημιουργήσει μία κοινωνία με συνοχή. Να χαράσσει δε μακροπρόθεσμα την έξωτερική πολιτική χωρίς ψευδαισθήσεις και ιδεοληψίες, να διακρίνει ψυχρά τόν έχθρο από τόν φίλο.

Τόν ελληνικό λαό, όλους έμας δηλαδή πού τόν αποτελούμε, για πολλά μπορεί κάποιος να μās επικρίνει. Όμως σε όρισμένες περιπτώσεις επιδείξαμε αξιοθαύμαστη τόλμη και αυτοθυσία για την υπεράσπιση της τιμής, της αξιοπέπειας, τού δικαίου. Αν έρμηνεύσουμε πρόχειρα τη συμπεριφορά αυτή πιθανόν να θεωρήσουμε ότι υπαγορεύεται από συναισθηματικά κριτήρια και όχι μέσα από μία λογική ανάλυση. Στόν ελληνόιταλικό πόλεμο και στην κατοχή ο ελληνισμός αντιστάθηκε σε ισχυρότερες δυνάμεις, όταν άλλα κράτη παραδίδονταν άμαχητί. Παρότι ή αντίσταση είχε και συναισθηματικά ελατήρια, ή λογική αντιμετώπιση της πραγματικότητας θά μās οδήγουσε στα ίδια ακριβώς συμπεράσματα³. Ίσως αυτό τό παράλογο αίτημα για τιμή έναντι κάθε κόστους οδήγησε τόν ελληνικό λαό να αντιταχθεί στην επιδρομή στη Γιουγκοσλαβία και στη διακωμώδηση τού αμερικανισμού. Βεβαίως ανεξάρτητα αν πολλές φορές ή λογική ανάλυση συμπίπτει με τά κριτήρια πού προσφέρει ο συναισθηματικός κόσμος, όσοι χαράσσουν την έξωτερική πολιτική ενός κράτους θά πρέπει να επιλέγουν τόν φίλο και τόν έχθρο αποκλειστικά με τό προσδοκώμενο όφελος ή την προσδοκώμενη ζημιά.

Σπύρος Κουτρούλης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μ. Μελετόπουλος, «Ελλάς και ΗΠΑ». Νέα Κοινωνιολογία, τεύχος 33, Φθινόπωρο 2001, σελ. 3-5.

2. Χαρακτηριστικό δείγμα της λογικής ανάλυσης πού οδήγησε την Ελλάδα να αντισταθεί σε ισχυρότερους αντιπάλους όπως ήταν ή Γερμανία και ή Ιταλία είναι ή όμιλία τού δικτάτορα Ί. Μεταξά προς τούς δημοσιογράφους τού αθηναϊκού τύπου. Αναφέρεται στο βιβλίο τού Κ. Πυρομάγλου, Ό δούρειος Ίππος, Έκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1978, σελ. 28-32.